

10.2023

διαΝΕΟσις

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Απελευθερώνοντας τις δυνάμεις του πολιτισμού - Προτάσεις πολιτικής

Γεράσιμος Γιαννόπουλος, Χρήστος Καρράς,
Δρ. Όλγα Σ. Κολοκυθά, Δρ. Ευάγγελος Κυριακίδης,
Δρ. Αντιγόνη Παπαγεωργίου, Δημήτρης Τρίκας,
Πρόδρομος Τσιαβός, Δρ. Σοφία Χανδακά

Οκτώβριος 2023

Συγγραφική Ομάδα

Γεράσιμος Γιαννόπουλος (ΓΓ)

Δικηγόρος, φορολογικός σύμβουλος

Χρήστος Καρράς (ΧΚ)

Σύμβουλος πολιτιστικής στρατηγικής – Υπεύθυνος έργου

Όλγα Κολοκυθά (ΟΚ)

Ερευνήτρια πολιτιστικής πολιτικής και διαχείρισης/Ακαδημαϊκή Διευθύντρια μεταπτυχιακών προγραμμάτων, Κέντρο Εφαρμοσμένης Μουσικής Έρευνας Universität für Weiterbildung Krems (Αυστρία)

Ευάγγελος Κυριακίδης (ΕΚ)

Διευθυντής, The Heritage Management Organisation

Αντιγόνη Παπαγεωργίου (ΑΠ)

Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Δημήτρης Τρίκας (ΔΤ)

Δημοσιογράφος/Μουσειολόγος

Πρόδρομος Τσιαβός (ΠΤ)

Διευθυντής ψηφιακής ανάπτυξης και καινοτομίας, Ίδρυμα Ωνάση/Διευθυντής Ινστιτούτου Διανοητικής Ιδιοκτησίας και Καινοτομίας EPLO

Σοφία Χανδακά (ΣΧ)

Επιμελήτρια, Μουσείο Μπενάκη/Σύμβουλος μουσείων και πολιτιστικής ανάπτυξης

Ευχαριστίες:

Ευχαριστούμε τον **Βασίλη Αυδίκο (ΒΑ)** για τη συνεισφορά στο λήμμα των περιφερειακών ανισοτήτων και στη διάθεση στατιστικών στοιχείων, τη **Δέσποινα Γερουλάνου (ΔΓ)** για τη συνεισφορά του λήμματος και των προτάσεων για τη χειροτεχνία και τη **Δέσποινα Μουρούτη**, νομικό και μέλος της δικηγορικής εταιρείας Ζέπος & Γιαννόπουλος, για τη συνεισφορά της στα λήμματα για τη χρηματοδότηση και τα κίνητρα, και τις σχετικές προτάσεις.

Περιεχόμενα

Ευρετήριο Διαγραμμάτων	5
Ευρετήριο Πινάκων & Εικόνων	6
Κατάλογος Αρκτικόλεξων	7
Πρόλογος	8
Επιτελική Σύνοψη.....	9
1 Η σημασία των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων για τις κοινωνικές και οικονομικές πολιτικές σήμερα.....	44
1.1. Η διεθνής συζήτηση για τις πολιτιστικές πολιτικές σήμερα.....	45
1.2. Το ελληνικό συγκείμενο.....	50
2 Η εικόνα των ΠΔΤ στην Ελλάδα.....	60
2.1. Το έλλειμμα πολιτικών πληροφόρησης και δεδομένων για τους ΠΔΤ	61
2.2. Η γενικότερη εικόνα του Πολιτιστικού και Δημιουργικού Τομέα, η δημιουργική εργασία και τα χαρακτηριστικά της	67
2.3. Δομικές ανισότητες στους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς	72
3 Λήμματα για τους ΠΔΤ	74
3.1. Χρηματοδότηση και κίνητρα.....	75
3.2. Περιφερειακές ανισότητες, τοπική ανάπτυξη.....	96
3.3. Πολιτιστική κληρονομιά, χειροτεχνία.....	108
3.4. Ψηφιακός μετασχηματισμός και νέες ρυθμιστικές δυναμικές.....	113
3.5. Θέματα εργασιακής και ασφαλιστικής μεταρρύθμισης.....	131
3.6. Πολιτιστική διπλωματία, εξωστρέφεια και δικτύωση	137
3.7. Συμπερίληψη και συμμετοχή.....	148
3.8. Βιωσιμότητα και κλιματική κρίση	165
4 13 άνθρωποι του πολιτισμού απαντούν και προτείνουν για τον πολιτισμό στην Ελλάδα σήμερα.....	173
5 SWOT	184

6	Προτάσεις πολιτικής	189
6.1.	Χρηματοδότηση των ΠΔΤ.....	190
6.2.	Τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη	197
6.3.	Πολιτιστική κληρονομιά, χειροτεχνία.....	203
6.4.	Ψηφιακός μετασχηματισμός.....	216
6.5.	Η ανάπτυξη δεξιοτήτων.....	222
6.6.	Εξωστρέφεια οργανισμών, πολιτιστικής οικονομίας και πολιτικών.....	223
6.7.	Συμπερίληψη και συμμετοχή.....	231
6.8.	Βιωσιμότητα, κλιματική κρίση και ΠΔΤ.....	235
6.9.	Αντιμετώπιση του ελλείμματος γνώσης για τους ΠΔΤ και τις δυναμικές τους.....	237
7	Επίλογος	239
7.1.	Κεντρικά ζητήματα.....	240
7.2.	Επόμενα βήματα.....	253
	Βιβλιογραφικές Αναφορές	256
	Ελληνικές.....	256
	Ξενόγλωσσες.....	260
	Βιογραφικά σημειώματα της συγγραφικής ομάδας	274
8	Παράρτημα: Προτεραιοποίηση προτάσεων πολιτικής.....	278

Ευρετήριο Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1.1.	Κανονικοποιημένες κρατικές δαπάνες για πολιτιστικές υπηρεσίες ανά κάτοικο (2019) ΕΕ-27 = 1.....	50
Διάγραμμα 2.1.	Ποσοστιαίες μεταβολές της προστιθέμενης αξίας ΕΕ-27 και Ελλάδας (2012-2019)	67
Διάγραμμα 2.2.	Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές στον αριθμό των εργαζομένων Πολιτιστικού και Δημιουργικού Τομέα σε Ελλάδα και ΕΕ-27 (2015-2022).....	68
Διάγραμμα 2.3.	Αριθμός εργαζομένων των ΠΔΤ στα κράτη-μέλη της ΕΕ-27, 2022 (χιλιάδες άτομα).....	69
Διάγραμμα 2.4.	Ποσοστά εργαζομένων κατά φύλο στους ΠΔΤ στην Ελλάδα και την ΕΕ-27, 2020.....	70
Διάγραμμα 2.5.	Επίπεδο εκπαίδευσης εργαζομένων στους ΠΔΤ στην Ελλάδα (%), 2020	71
Διάγραμμα 2.6.	Ποσοστιαία μεταβολή ηλικιακής κατανομής εργαζομένων στους ΚΠΔ, Ελλάδα 2014 και 2020	71
Διάγραμμα 3.1.	Ποσοστό των ΕΣΑΑ των κρατών-μελών της ΕΕ που αφιερώνονται στον πολιτισμό (NACE R90-93).....	89
Διάγραμμα 7.1.	Δαπάνες κεντρικής κυβέρνησης - Πολιτιστικές υπηρεσίες (GF0802) ως % ΑΕΠ.....	241
Διάγραμμα 7.2.	Προϋπολογισμός Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού.....	243
Διάγραμμα 7.3.	Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού - Παροχές/Μεταβιβάσεις.....	244
Διάγραμμα 7.4.	Πολιτιστική συμμετοχή κατά τους προηγούμενους 12 μήνες, ανά πολιτιστική δραστηριότητα, 2015 (% πληθυσμού ηλικίας ≥16 ετών).....	249
Διάγραμμα 7.5.	Συχνή άσκηση καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, 2015 (% πληθυσμού ηλικίας ≥16 ετών)	250
Διάγραμμα 7.6.	Συχνότητα συμμετοχής σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες, 2015.....	251

Ευρετήριο Πινάκων & Εικόνων

Εικόνα 3.2.	Από τον οδηγό αισθητηριακής προσβασιμότητας του ΕΜΣΤ	156
Πίνακας 5.1.	SWOT	185

Κατάλογος Αρκτικόλεξων

ΑΕΙ	Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα
ΑμεΑ	Άτομα με Αναπηρία
ΔΗΠΕΘΕ	Δημοτικά Περιφερειακά Θέατρα
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΙΠ	Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού
ΕΚΕ	Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη
ΕΚΟΜΕ	Εθνικό Κέντρο Οπτικοακουστικών Μέσων και Επικοινωνίας
ΕΚΤ+	Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο +
ΕΟΜΜΕΧ	Ελληνικός Οργανισμός Μικρών-Μεσαίων Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας
ΕΟΤ	Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
ΕΡΤ	Ελληνική Ραδιοφωνία Τηλεόραση
ΕΣΑΑ	Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας
ΕΤΠΑ	Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης
ΚΕΔΕ	Κεντρική Ένωση Δήμων Ελλάδος
ΚΠΑ	Κλάδοι Πολιτισμού και Δημιουργικότητας
ΜΜΕ	Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
ΟΔΑΠΠ	Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων
ΟΠΕΠ	Οργανισμός Προώθησης Ελληνικού Πολιτισμού
ΟΟΣΑ	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης
ΠΑΑ	Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης
ΠΑΤ	Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς
ΠΕΠ	Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα
ΣΒΑ	Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης
ΤΣ	Ταμείο Συνοχής
ΤΑΠ(Α)	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων & Απαλλοτριώσεων
ΤΕΑΑ	Ταμείο Εγγυήσεων Αγροτικής Ανάπτυξης
ΥΠΠΟΑ	Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
ΥΠΠΤ	Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού
ALIPH	International alliance for the protection of heritage in conflict areas
CSR	Corporate Social Responsibility
DEI	Diversity-Equity-Inclusion
ESSNet	European Statistical System Network
EUNIC EU	National Institutes for Culture
LGBTQIA+	Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, Queer, Intersex, Asexual, and More
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

Πρόλογος

Αρχές του 2022, η διαΝΕΟσις ανέθεσε στον Χρήστο Καρρά την εκπόνηση μιας μελέτης για τον Πολιτιστικό και Δημιουργικό Τομέα στην Ελλάδα, που θα περιλάμβανε και προτάσεις πολιτικής. Εκείνος κάλεσε επτά επαγγελματίες του πολιτισμού, με διαφορετικές ειδιεύσεις και κοινά ενδιαφέροντα, να συνθέσουν μαζί του μια ομάδα εργασίας. Η ομάδα ξεκίνησε έχοντας απόλυτη ελευθερία αναφορικά με τον τρόπο προσέγγισης του θέματος και απόλυτη επίγνωση του εύρους του Πολιτιστικού και Δημιουργικού Τομέα στην Ελλάδα και της «αδυναμίας» κάλυψής του ολοκληρωμένα και με απόλυτη λεπτομέρεια. Για τον λόγο αυτό, η προσπάθεια επικεντρώθηκε στην οριοθέτηση του αντικείμενου μελέτης και η ομάδα κατέληξε ότι το πιο ουσιαστικό, αλλά ταυτόχρονα και απαραίτητο ώστε να καλυφθεί ένα κενό στην υπάρχουσα ελληνική βιβλιογραφία, θα ήταν να γίνει μια επισκόπηση βασικών και επίκαιρων ζητημάτων που αντιμετωπίζουν οι Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς στην Ελλάδα σήμερα, η οποία να συνοδεύεται από προτάσεις πολιτικής με τις οποίες θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν αδυναμίες, προβλήματα αλλά και προκλήσεις στον τομέα.

Σημείο εισόδου στο αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η αξία, όχι μόνο η οικονομική αλλά και η κοινωνική και πολιτιστική. Αρχικά χρησιμοποιήθηκαν λέξεις-κλειδιά για να αναδειχθούν θεματικές που είναι στενά συνδεδεμένες με την έννοια της αξίας –εν είδει αποσαφηνίσεων όρων ή φράσεων που χρησιμοποιούνται συχνά– και οι συγγραφείς ανέπτυξαν σχετικά λήμματα. Το ύφος του κειμένου αρκετές φορές δεν είναι ομοιογενές καθώς ο καθένας και η καθεμία ανέλαβε να γράψει λήμματα τα οποία ήταν πιο κοντά στον τομέα και την εξειδίκευσή του. Συνεπώς, σε κάθε τίτλο υποκεφαλαίου της μελέτης αναγράφεται το όνομα του ή της συγγραφέως. Στις περιπτώσεις που αυτό δεν συμβαίνει, σημαίνει ότι το υποκεφάλαιο είναι προϊόν συλλογικής εργασίας. Η μελέτη βασίζεται σε δευτερογενή έρευνα, αφού εκπονήθηκε με συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα και με αρκετά ευρύ πεδίο, δεδομένα τα οποία καθιστούσαν αδύνατη την πρωτογενή έρευνα. Θεωρούμε ότι αποτελεί ένα χρήσιμο πρώτο βήμα για την αναγνώριση του πλούτου του πεδίου σε δημιουργικό και ερευνητικό επίπεδο, την πυροδότηση μιας ουσιαστικής συζήτησης με τους εκπροσώπους του ευρύτερου δημόσιου τομέα και τις σχετικές οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών, αλλά και την ενημέρωση του ευρύτερου κοινού για την αξία που επιφέρουν ο πολιτισμός και η δημιουργικότητα στην κοινωνία, την οικονομία και το περιβάλλον ως βασικοί άξονες βιώσιμης ανάπτυξης και ευημερίας.

Επιτελική Σύνοψη

Εισαγωγή

Ο τομέας του πολιτισμού είναι ετερόκλητος. Το φάσμα των υπο-κλάδων που τον απαρτίζουν στην παρούσα μελέτη είναι εκείνο που χρησιμοποιείται στον «Κανονισμό του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση του προγράμματος “Δημιουργική Ευρώπη”» (2021 έως 2027).¹ Η μελέτη δεν επικεντρώνεται στον κάθε υπο-κλάδο χωριστά, αν και αναγνωρίζουμε ότι η δυναμική του καθενός θα επέβαλε κάτι τέτοιο και θα ήταν επιβεβλημένη η εκπόνηση μίας τέτοιας σειράς μελετών. Εξαιρέσεις, σε κάποιο βαθμό, αποτελούν η πολιτιστική κληρονομιά και η χειροτεχνία λόγω της σημασίας τους στο σημερινό στρατηγικό συγκείμενο των πολιτικών για τον πολιτισμό. Η συνοπτική παρουσίαση στατιστικών για τον τομέα και μια ανάλυση της ανάγκης ανάπτυξης μηχανισμού για την καλύτερη απεικόνισή του είναι τα θέματα του δεύτερου κεφαλαίου. Η συγγραφική ομάδα προσέγγισε τον τομέα μέσα από οκτώ βασικές κατηγορίες, οι οποίες παρουσιάζονται στη συνέχεια, προτείνοντας μια σειρά σύντομων θεματικών αναλύσεων για την κάθε κατηγορία (κεφάλαιο 3). Η «άλλη όψη» αυτών των αναλύσεων είναι οι προτάσεις πολιτικής που απαρτίζουν το έκτο κεφάλαιο της μελέτης. Θέλοντας να παρουσιάσουμε μια κατανόηση του ρόλου του πολιτισμού στην παραγωγή κοινωνικής και οικονομικής αξίας ευρύτερης από εκείνης της συγγραφικής ομάδας, απευθυνθήκαμε σε 13 «ανθρώπους του πολιτισμού» μέσα από τη διαδικασία δομημένης συνέντευξης. Το κείμενο που συγκεντρώνει τις απαντήσεις τους αποτελεί το τέταρτο κεφάλαιο της μελέτης. Ένα σχήμα που απεικονίζει τα δυνατά και αδύναμα σημεία, τις ευκαιρίες και απειλές για τον πολιτιστικό τομέα (SWOT analysis), όπως τις

¹ «Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς»: Όλοι οι τομείς των οποίων οι δραστηριότητες βασίζονται σε πολιτιστικές αξίες ή στην καλλιτεχνική ή άλλη ατομική ή συλλογική δημιουργική έκφραση. Οι δραστηριότητες μπορούν να περιλαμβάνουν την ανάπτυξη, τη δημιουργία, την παραγωγή, τη διάδοση και τη διατήρηση των αγαθών και των υπηρεσιών που ενσαρκώνουν πολιτιστική, καλλιτεχνική ή άλλη δημιουργική έκφραση καθώς και συναφείς λειτουργίες όπως η σχετική εκπαίδευση ή διαχείριση. Θα έχουν τη δυνατότητα να παράγουν καινοτομία και θέσεις εργασίας, ιδιαίτερα από τη διανοητική ιδιοκτησία. Αυτοί οι τομείς περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την αρχιτεκτονική, τα αρχεία, τις βιβλιοθήκες και τα μουσεία, τα καλλιτεχνήματα, τα οπτικοακουστικά προϊόντα (όπως ταινίες, τηλεόραση, βιντεοπαιχνίδια και πολυμέσα), την υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά, το σχέδιο (συμπεριλαμβανομένου του σχεδίου μόδας), τα φεστιβάλ, τη μουσική, τη λογοτεχνία, τις τελεστικές τέχνες, τα βιβλία και τις εκδόσεις, το ραδιόφωνο και τις εικαστικές τέχνες» (βλ. «Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση του προγράμματος “Δημιουργική Ευρώπη”» (2021 έως 2027), σ. 25).

αντιλαμβάνεται η συγγραφική ομάδα μέσα από το πρίσμα των αναλύσεων, αποτελεί το πέμπτο κεφάλαιο. Η μελέτη κλείνει εστιάζοντας σε ορισμένες οριζόντιες θεματικές μεγάλης σημασίας, και προτείνοντας τομείς για περαιτέρω διερεύνηση (κεφάλαιο 7).

Η συγγραφική ομάδα αναγνωρίζει ότι η παρούσα μελέτη κάθε άλλο παρά ολοκληρώνει τη συζήτηση για τη συνεισφορά του πολιτισμού στην παραγωγή κοινωνικής και οικονομικής αξίας. Βασικό υπόβαθρο της προσέγγισής μας είναι η προβολή της εγκάρσιας σημασίας του πολιτισμού και το εύρος των συνεργειών που αυτή προϋποθέτει για την πολιτική διαχείριση του τομέα. Υπό το πρίσμα αυτό, ευχόμαστε η εργασία αυτή να προκαλέσει γόνιμες συζητήσεις και διαβουλεύσεις και να πυροδοτήσει περαιτέρω έρευνα και ανάλυση.

1. Το διεθνές και ελληνικό συγκείμενο

Το πρώτο κεφάλαιο της μελέτης επιχειρεί μια σύνοψη του σύγχρονου διεθνούς και ελληνικού συγκείμενου. Η πανδημία αποτέλεσε μία βίαια και ξαφνική τομή στην ομαλή λειτουργία των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων (ΠΔΤ). Με εξαίρεση τον τουρισμό και τις μεταφορές η συρρίκνωση του κύκλου εργασίας του τομέα και οι απώλειες θέσεων εργασίας υπήρξαν παγκοσμίως οι υψηλότερες. Το «σοκ» αυτό φανέρωσε δομικές αδυναμίες του κλάδου (κυρίως στο επίπεδο των βασικών εργασιακών και ασφαλιστικών μοντέλων του) όπως επίσης και την ετερογενή του σύσταση (η πανδημία επηρέασε πολύ διαφορετικά τους υπο-κλάδους), διατάραξε τις παραδοσιακές μεθόδους παραγωγής και διανομής επιταχύνοντας τον ρυθμό του ψηφιακού μετασχηματισμού, και προκάλεσε ουσιαστικές συζητήσεις για τον τρόπο που διαδρά ο πολιτισμός με την κοινωνία, την αξία που παράγει, και τις κατευθύνσεις που θα έπρεπε να ακολουθήσει. Το γεγονός ότι η πανδημία συνέπεσε με τουλάχιστον άλλες δύο βαθιές κρίσεις –την κλιματική κρίση και την απαίτηση για δικαιοσύνη και ισότητα που περικλείονταν εμβληματικά στο κίνημα Black Lives Matter– ώθησε τους δρώντες του τομέα να διερευνήσουν τον ευρύτερο κοινωνικό αντίκτυπο που έχει ή θα μπορούσε να έχει ο πολιτισμός.

Η αναγκαιότητα στήριξης του τομέα κατά τη διάρκεια της πανδημίας και μετέπειτα ο σχεδιασμός της ανάκαμψής του ενίσχυσε τη θεώρηση ότι οι ΠΔΤ παίζουν έναν εγκάρσιο ρόλο στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Αναπάντεχη στιγμή αποκρυστάλλωσης της ιδέας αυτής ήταν η ανακοίνωση των υπουργών Πολιτισμού της G20 στη Ρώμη, στην οποία συστήνουν στις κυβερνήσεις «να προωθήσουν δράσεις σε κυβερνητικό επίπεδο με στόχο την περαιτέρω ανάπτυξη μιας νέας αντίληψης για τους πολιτιστικούς πόρους, την πολιτιστική κληρονομιά και το τοπίο -και, ως εκ τούτου, για νέες πολιτικές- ως στρατηγικά στοιχεία που θα συμβάλουν στην αντιμετώπιση των παγκόσμιων προκλήσεων και ως κινητήρια δύναμη του κοινωνικού μετασχηματισμού, με

στόχο τη δημιουργία ενός ανοικτού και ποικιλόμορφου πολιτιστικού χώρου και ενός ασφαλούς και βιώσιμου περιβάλλοντος, προσβάσιμου σε όλους, ως βάση για δημοκρατικές κοινωνίες» (G20, 2021).

Ταυτόχρονα με την κοινωνική διάσταση, και ήδη πριν από την πανδημία, οι σοβαρές προκλήσεις της μετάβασης σε μια κυκλική οικονομία με χαμηλές εκπομπές αερίων θερμοκηπίου, της διαπεραστικής επίδρασης των ψηφιακών τεχνολογιών στην παραγωγή και τη διανομή, και των νέων επιχειρησιακών μοντέλων που συνδυάζουν βιομηχανικό προϊόν και υπηρεσίες είχαν ωθήσει τους σχεδιαστές πολιτικών να αναζητήσουν τρόπους εκμετάλλευσης της καινοτομίας που χαρακτηρίζει τους ΠΔΤ για να δημιουργήσουν νέες μορφές ανάπτυξης.² Συνεπώς, η Νέα Ευρωπαϊκή Ατζέντα για τον Πολιτισμό του 2018 υπογράμμιζε τον ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι ΠΔΤ στην «παραγωγή καινοτόμων λύσεων που έχουν θετικό αντίκτυπο σε άλλους τομείς και συμβάλλουν στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας μας» και περιέγραφε τους μηχανισμούς καλλιέργειας συνεργειών μεταξύ των ΠΔΤ και άλλων παραγωγικών τομέων.³

Η μελέτη και οι προτάσεις πολιτικής για τον πολιτισμό εξετάζουν διάφορες διαστάσεις των ΠΔΤ στην Ελλάδα μέσα από αυτές τις δύο πτυχές: της συμβολής τους στην κοινωνική και στην οικονομική ανάπτυξη. Οι δύο αυτές διαστάσεις δεν είναι, προφανώς, ανεξάρτητες. Προκειμένου να εκτυλιχθεί πλήρως η δυναμική των ΠΔΤ πρέπει να είναι εύρωστες και πρέπει να είναι εφικτή και να ενθαρρύνεται η συμμετοχή της κοινωνίας στο σύνολό της και σε όλα τα σημεία της επικράτειας. Παράλληλα, μόνο εφόσον θεμελιωθούν συνέργειες με όλο το φάσμα των φορέων που διαμορφώνουν την κοινωνική και οικονομική ζωή θα φανεί η συμβολή του πολιτισμού στη διαμόρφωση αξιών αλλά και στην οικονομική ανάπτυξη.

Έχουν υπάρξει βεβαίως και προγενέστερες αναλύσεις και προτάσεις πολιτικών. Η μελέτη αναφέρεται σε τρεις περιπτώσεις: το *White Paper για τον Σύγχρονο Πολιτισμό* (ΥΠΠΤ, 2012), τη *Μελέτη για τη χαρτογράφηση της Πολιτιστικής-Δημιουργικής Βιομηχανίας στην Ελλάδα* από το Πάντειο Πανεπιστήμιο (Αυδίκος κ.ά., 2016), και την *Έκθεση Πισσαρίδη* (2020). Και οι τρεις περιπτώσεις αναδεικνύουν προβλήματα και προοπτικές που παραμένουν επίκαιρα. Η τύχη του *White Paper* απεικονίζει το πρόβλημα της ασυνέχειας στη δημόσια διοίκηση: Εκπονήθηκε (με τα πιθανά ελαττώματα και προτερήματά του) αλλά δεν διαβάστηκε ποτέ. Η *Χαρτογράφηση* ανέδειξε τη

² Βλ. για παράδειγμα European Parliament (2016). *Report on a coherent EU policy for cultural and creative industries* (2016/2072(INI)).

³ Βλ. European Commission (2018). *A New European Agenda For Culture* [COM(2018) 267 final]. Brussels, 2018. Διαθέσιμο στο: <https://culture.ec.europa.eu/document/a-new-european-agenda-for-culture-swd2018-267-final>. Βλ. επίσης European Commission, Directorate-General for Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs (2019). *Impulse paper on the role of cultural and creative sectors in innovating European industry*. Publications Office, 2019, Διαθέσιμο στο: <https://data.europa.eu/doi/10.2873/509380>

σημασία της πρόσβασης σε πληροφορίες για τους ΠΔΤ αλλά και τη δυσκολία της. Οι αναλύσεις που περιέχει για την ευθραυστότητα του τομέα και για τις ανισότητες που τον χαρακτηρίζουν παραμένουν επίκαιρες. Η Έκθεση Πισσαρίδη αρθρώνει σειρά προτεραιοτήτων που αναγνωρίζει κανείς και στο μετέπειτα Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, τονίζοντας την κεντρικότητα της σχέσης πολιτισμός – τουρισμός – πολιτιστική κληρονομιά. Πολλές από τις προκλήσεις που ταυτοποιεί η Έκθεση αντανακλώνται και στην παρούσα μελέτη, η οποία ωστόσο στοχεύει στη διεύρυνση του πεδίου συνεισφοράς του πολιτισμού στην οικονομία αλλά και στην αξιολόγηση της κοινωνικής αξίας που παράγει, κάτι που –εξ αντικειμένου– δεν ήταν στο στόχαστρο της Έκθεσης. Τέλος, σημασία για τη διαμόρφωση του σημερινού πλαισίου συζήτησης έχει προφανώς και το Ετήσιο Σχέδιο Δράσης 2022 του ΥΠΠΟΑ (2021).

2. Στατιστικές για τον τομέα του πολιτισμού

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που συναντάει η προσπάθεια κατανόησης της παραγωγής οικονομικής και κοινωνικής αξίας από τους ΠΔΤ, αλλά και η διαμόρφωση αντίστοιχων πολιτικών, είναι το έλλειμμα πληροφόρησης και γνώσης. Ενισχυτικός παράγοντας του προβλήματος αυτού είναι ότι ο τομέας αυτός δεν μοιάζει με άλλους τομείς: το εύρος και η ποικιλότητα των δραστηριοτήτων που τον συγκροτούν τον καθιστούν ετερογενή. Προκύπτει επομένως η ανάγκη πιο μοριακής και διευρυμένης καταγραφής από τις ευρωπαϊκές και ελληνικές στατιστικές αρχές αλλά και η εκμετάλλευση εναλλακτικών πηγών (π.χ. διαχειρίσεις πολιτιστικών φορέων, επιμελητήρια, επαγγελματικές/ κλαδικές ενώσεις, οργανισμοί συλλογικής διαχείρισης δικαιωμάτων, ανάλυση δεδομένων από το διαδίκτυο), όπως και η ανάπτυξη παρατηρητηρίων πολιτισμού (η οποία συγκαταλέγεται στις προτάσεις της παρούσας μελέτης).

Στη μελέτη παρατίθεται μια σύντομη στατιστική απεικόνιση ορισμένων βασικών μεγεθών του πολιτιστικού τομέα στην Ελλάδα, με έτος αναφοράς το 2019, δεδομένου ότι το 2020 και το 2021 τα μεγέθη είναι «διαστρεβλωμένα» από τις επιπτώσεις της πανδημίας. Βεβαίως, η γενικότερη πορεία της ελληνικής οικονομίας κατά τη δεκαετία 2009-2019 κάθε άλλο παρά ομαλή ήταν, με σοβαρές επιπτώσεις και για τους ΠΔΤ.

Το 2019 ο δημιουργικός και πολιτιστικός τομέας, όπως προσδιορίζεται από την ESSNet-Culture (2012),⁴ απασχολούσε 129.400 εργαζόμενους σε 29.681 επιχειρήσεις, οι οποίες πωλούσαν συμβολικά αγαθά και υπηρεσίες

⁴ Τα στατιστικά στοιχεία προέρχονται από τη βάση δεδομένων της Eurostat - Cultural Statistics και περιλαμβάνουν τους κλάδους: εκτύπωση και αναπαραγωγή ηχογραφημένων μέσων, άλλες δραστηριότητες κατασκευής, εκδόσεις, παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών, βίντεο και τηλεοπτικών προγραμμάτων, ηχογράφηση, προγραμματισμός και δραστηριότητες μετάδοσης, άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, δημιουργικές τέχνες και δραστηριότητες ψυχαγωγίας. Τα στατιστικά των κλάδων αυτών λαμβάνονται στο σύνολό τους και όχι με συγκεκριμένες βαρύτητες (όπως π.χ. Αудиόс κ.ά., 2016).

με προστιθέμενη αξία περίπου €1,044 δισ. Συγκρίνοντας την προστιθέμενη αξία του τομέα με το 2014 παρατηρούμε μια μείωση της τάξεως του -2%. Σε σύγκριση με την ΕΕ-27, οι ποσοστιαίες μεταβολές της προστιθέμενης αξίας στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται από απότομες εναλλαγές που δεν συμβαδίζουν πάντα με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο αλλά τείνουν να επηρεάζονται από το ασταθές οικονομικό περιβάλλον της Ελλάδας. Ένα βασικό χαρακτηριστικό των ελληνικών ΠΔΤ είναι ότι η σχέση ποσοστού απασχόλησης και συμμετοχής στην προστιθέμενη αξία της οικονομίας συνολικά αφήνει πολλά περιθώρια βελτίωσης.

Τέλος, η μελέτη επισημαίνει τις ανισότητες που ενυπάρχουν στους ΠΔΤ σε θέματα κοινωνικής τάξης, κοινωνικού φύλου, και φυσικά φυλής. Τις περισσότερες φορές, αυτές οι ανισότητες δεν γίνονται αντιληπτές ως τέτοιες ή γίνονται ορατές αποσπασματικά, αγνοώντας τα μοτίβα ανισότητας και κυρίως τις αιτίες. Ορισμένα βασικά πεδία στα οποία αναπαράγονται οι ανισότητες είναι:

- Πρόσβαση στις καλλιτεχνικές και δημιουργικές σπουδές.
- Επαγγελματικοί κόσμοι και προσωπικά δίκτυα.
- Περιφερειακές ανισότητες.

3. Λήμματα για τον πολιτισμό

Η μελέτη προσεγγίζει τον τομέα του πολιτισμού μέσα από οκτώ (8) κατηγορίες. Για την κάθε κατηγορία έχουν συνταχθεί σύντομα θεματικά λήμματα που ευελπιστούμε να φωτίζουν σημαντικές διαστάσεις του πολιτισμού στην Ελλάδα σήμερα.

3.1. Χρηματοδότηση και κίνητρα

3.1.1. Δωρεές, χορηγίες, CSR (Corporate Social Responsibility - Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη)

Το κεφάλαιο αυτό διερευνά συνοπτικά το πεδίο των διατάξεων (της φορολογικής μας νομοθεσίας κατά κύριο λόγο) οι οποίες ρυθμίζουν την επίπτωση της χρηματοδότησης για τους χρηματοδότες αλλά και για τους χρηματοδοτούμενους, επισημαίνοντας ορισμένα καίρια προβλήματα και προτείνοντας λύσεις που θα διευκολύνουν τη μεταφορά πόρων στον χώρο του πολιτισμού. Επισημαίνονται δυσλειτουργίες του νόμου για τις πολιτιστικές χορηγίες, όπως και περιορισμοί που προκύπτουν από τις διατάξεις για τις δωρεές. Υπογραμμίζονται ασάφειες στην εφαρμογή του νόμου για τις δαπάνες Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης στο πεδίο του πολιτισμού.

3.1.2. Επιχειρηματικός πειραματισμός και πολιτισμός

Σύμφωνα με στοιχεία του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), το ελληνικό πρόγραμμα παροχής φορολογικών κινήτρων υστερεί έναντι των περισσότερων χωρών της ΕΕ, καθώς και του μεγαλύτερου μέρους των χωρών-μελών του Οργανισμού. Για να μπορέσει η

Ελλάδα να γίνει πιο ανταγωνιστική θα πρέπει να αρχίσει να παρέχει, όπως συμβαίνει και σε πολλές άλλες χώρες, σημαντικά κίνητρα σε επενδυτές για να ενισχύσουν νεοφυείς επιχειρήσεις ή να ενισχύσουν τις δαπάνες για την έρευνα και ανάπτυξη (R&D), με εφαρμογή στο πεδίο του πολιτισμού.

3.1.3. Εξαγωγικό έλλειμμα, επενδυτικά funds & ΠΔΤ

Η Ελλάδα παρουσιάζει σημαντικό έλλειμμα στο πολιτιστικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Με μια μετριοπαθή εκτίμηση, η Ελλάδα εισάγει ετησίως €181 εκατομμύρια πολιτιστικών προϊόντων και εξάγει ετησίως μόνο €110 εκατομμύρια (Αυδίκος κ.ά., 2016). Μια σειρά μεταρρυθμίσεων θα βοηθούσε να αναστρέψει τη συνθήκη αυτή: ευελιξία των μουσείων στη διαχείριση των συλλογών, αλλαγή των συντελεστών ΦΠΑ για τις συναλλαγές που αφορούν σε εμπορεύσιμα πολιτιστικά αγαθά, ανάπτυξη χρηματοδοτικών εργαλείων που να διευκολύνουν τη δημιουργία funds και τις κεφαλαιακές συμμετοχές στις περιπτώσεις των ΠΔΤ, και να επεκτείνουν το μοντέλο λειτουργίας του Εθνικού Κέντρου Οπτικοακουστικών Μέσων και Επικοινωνίας (ΕΚΟΜΕ) σε άλλους κλάδους των ΠΔΤ.

3.1.4. Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ) και πολιτισμός

Κύριο ζήτημα (πέρα από την προβολή πολιτιστικού περιεχομένου και τη δημιουργία προγραμμάτων που να διερευνούν το πεδίο του πολιτισμού στην Ελλάδα) είναι η ελλιπής συμβολή των τηλεοπτικών καναλιών (με εξαίρεση των καναλιών της ΕΡΤ) στη χρηματοδότηση του ελληνικού κινηματογράφου ως συνέπεια της μη εφαρμογής του νόμου που προβλέπει την υποχρέωση όλων των τηλεοπτικών καναλιών να επενδύουν το 1,5% των διαφημιστικών τους εσόδων στην ελληνική κινηματογραφική παραγωγή.

3.1.5. Ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις για τον πολιτισμό

Τα χρηματοδοτικά εργαλεία μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες: α) εργαλεία εξειδικευμένα για τον πολιτιστικό τομέα · β) εργαλεία που εύληπτα περιλαμβάνουν τον πολιτισμό · γ) εργαλεία που έχουν γενικότερη αναπτυξιακή και στρατηγική στόχευση, στο πλαίσιο της οποίας οι ΠΔΤ μπορούν να εντοπίσουν πεδία σχετικά με τις δράσεις τους. Το χρηματοδοτικό περιβάλλον είναι κατακερματισμένο και οι οργανισμοί των ΠΔΤ πρέπει να εξασκηθούν στο να δημιουργούν συνδέσεις με ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές περιοχές, κάτι για το οποίο οι περισσότεροι δεν έχουν ούτε τους πόρους ούτε την απαραίτητη πληροφόρηση και κατάρτιση.

3.1.6. Ο πολιτισμός στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας (ΕΣΑΑ)

Το ελληνικό ΕΣΑΑ μοιράζεται με την Έκθεση Πισσαρίδη την έμφαση στον άξονα πολιτιστική κληρονομιά – τουρισμός ως κεντρικό στοιχείο της συμβολής του πολιτισμού στην ανάπτυξη. Από τα €411 εκατ. που αποτελούν τον πυρήνα των επενδύσεων στον πολιτισμό, τα €194 εκατ. (47%) αφορούν στον άξονα αυτόν, σε συνάρτηση και με άλλες προτεραιότητες, όπως η προσαρμογή

στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής (φυλώνας Πράσινης Μετάβασης) ή η Κοινωνική Συνοχή. Ένα ουσιαστικό μέρος του ΕΣΑΑ αφορά σε επενδύσεις στην κατάρτιση και εκπαίδευση και στη μεταρρύθμιση της απασχόλησης στον πολιτιστικό τομέα, συνολικά €49 εκατ. (12%). Από το ΕΣΑΑ απουσιάζουν σημαντικοί υπο-τομείς (π.χ. βιβλίο, design, ραδιόφωνο), ενώ η άυλη πολιτιστική κληρονομιά έχει σχετικά μικρό βάρος. Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, το γεγονός ότι απουσιάζει η σύνδεση του πολιτισμού με την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ αναφέρονται μόνο τα ΑΕΙ που βρίσκονται υπό την εποπτεία του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

3.1.7. Ιδιωτικά κοινωφελή ιδρύματα και ΠΔΤ

Επαρκή στοιχεία για τη δράση των ιδρυμάτων ή και άλλων παρόμοιων μορφωμάτων (σωματειακού ή εταιρικού τύπου) στην Ελλάδα δεν υπάρχουν. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλά από τα μεγαλύτερα ιδρύματα αναπτύσσουν δράση στην Ελλάδα μέσω τρίτων (τοπικών συμβούλων ή/και άλλων φορέων υλοποίησης), ενώ εδρεύουν σε άλλες χώρες. Επίσης, δεν υπάρχουν προσβάσιμα και συγκρίσιμα δεδομένα για τη δικτύωση των ιδρυμάτων, είτε εσωτερικά στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό. Η συνεισφορά των ιδρυμάτων στη διαμόρφωση του πολιτιστικού τομέα δεν παύει να είναι εμφανής, ουσιαστική, και αντικείμενο συχνής συζήτησης στη δημόσια σφαίρα.

3.2. Περιφερειακές ανισότητες, τοπική ανάπτυξη

3.2.1. Υπερσυγκέντρωση δραστηριοτήτων στους ΠΔΤ και περιφερειακές ανισότητες

Στην Ελλάδα, η Περιφέρεια Αττικής συγκεντρώνει περίπου το 58% των επιχειρήσεων στους ΠΔΤ και το 60% περίπου του εργατικού δυναμικού. Ακολουθεί η Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας με 12% και 13%, αντίστοιχα. Οι υπόλοιπες έντεκα Περιφέρειες της χώρας συνεισφέρουν όλες μαζί στο 27% και 29%, αντίστοιχα (ΥΠΠΟΑ, 2016). Παράλληλα, δεν υπήρξε σχεδόν ποτέ μια συνεκτική πολιτική ενίσχυσης των ΠΔΤ στην ελληνική περιφέρεια, η οποία να συνδέεται με άλλες πολιτικές περιφερειακής και τοπικής ανάπτυξης. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει δημιουργήσει το Research and Innovation Smart Specialisation Strategy (RIS3) ως πλαίσιο για την ανάπτυξη δράσεων για τις περιφερειακές πολιτικές στρατηγικής καινοτομίας. Στην Ελλάδα διαπιστώνεται ωστόσο ουσιαστικό έλλειμμα συντονισμού μεταξύ εμπλεκόμενων φορέων και χρηματοδοτικών εργαλείων που εφαρμόζονται παράλληλα, αλλά και ένα ανεπαρκές επίπεδο ανοικτότητας και διαλειτουργικότητας δεδομένων, στοιχεία που δυσχεραίνουν την επιτυχή εφαρμογή του πλαισίου.

3.2.2. Σύγχρονος πολιτισμός και τοπική ανάπτυξη

Ο πολιτισμός προσδίδει προστιθέμενη αξία σε μια περιοχή, αποτελεί πλατφόρμα για τη δημιουργία κοινωνικής και οικονομικής αξίας, και συμβάλλει στη δημιουργία νέων μορφών ενεργού συμμετοχής των πολιτών, νέων ορισμών της ευημερίας και ήπιων διαδικασιών καινοτομίας. Ο σύγχρονος

πολιτισμός μπορεί να αποτελέσει μοχλό για την ανάπτυξη της ταυτότητας των πόλεων της περιφέρειας, καθώς ο συνδυασμός τόπου και καλλιτεχνικού γεγονότος δημιουργεί οικονομική και πολιτισμική αξία. Το αποδεικνύουν τα τοπικά φεστιβάλ αλλά και οι εικαστικές δράσεις. Ιδιαίτερη σημασία όμως έχουν και οι ερασιτεχνικές ομάδες που ασχολούνται με τον σύγχρονο πολιτισμό στην περιφέρεια.

3.2.3. Τοπικές και περιφερειακές πολιτιστικές πολιτικές

Στις τοπικές και Περιφερειακές Ενότητες δεν υπάρχει ενιαίος φορέας διαχείρισης του πολιτισμού, με αποτέλεσμα να υπάρχει διαφοροποίηση στο περιεχόμενο των στρατηγικών και άρα των δράσεων στην κάθε περιοχή. Οι υπηρεσίες δε που διαχειρίζονται τον πολιτιστικό σχεδιασμό και τις πολιτιστικές δράσεις είναι στελεχωμένες με προσωπικό που δεν έχει απαραίτητα εξειδικευμένη γνώση πολιτιστικής διαχείρισης αλλά απλώς ανήκει στο δυναμικό της εκάστοτε Περιφέρειας ή Δήμου. Παράλληλα, ενώ τα Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΠΕΠ) θα μπορούσαν να αποτελούν μοχλούς για τη χάραξη και υλοποίηση πολιτιστικής πολιτικής και τη διαχείριση δράσεων στον τομέα του πολιτισμού, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συμβαίνει πέρα από τη σύνδεσή του με τον τουρισμό. Στην παρουσίαση του νέου ΕΣΠΑ 2021-2027 από το Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων,⁵ η ενσωμάτωση του πολιτισμού στους στρατηγικούς στόχους και δράσεις των ΠΕΠ δεν φαίνεται να απομακρύνεται από το δίπτυχο τουρισμός-πολιτισμός και παραμένει εκτός του πλαισίου της οικονομίας, της έρευνας και της καινοτομίας.

3.2.4. Placemaking

Ο όρος placemaking αναφέρεται στην ενεργοποίηση του δημόσιου χώρου με την ενεργό συμμετοχή των πολιτών. Όταν επίκεντρο της διαδικασίας είναι οι τέχνες, ο πολιτισμός και η πολιτιστική κληρονομιά, αναφερόμαστε σε μια δημιουργική ενεργοποίηση δημόσιου χώρου ή αλλιώς ενεργοποίηση μέσω του πολιτισμού ή, πιο περιφραστικά, πολιτιστική συνδημιουργία για τη βελτίωση του δημόσιου χώρου, στα αγγλικά “creative placemaking”. Ο σχηματισμός πολιτιστικών και δημιουργικών περιοχών είναι ένας τρόπος με τον οποίο μπορούν να προωθήσουν οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής τους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς σε τοπικό επίπεδο. Κάποια επιτυχημένα παραδείγματα από την Αθήνα δείχνουν ότι η σύνθετη αυτή στρατηγική θα μπορούσε να αναπαραχθεί και αλλού.

3.2.5. Πολιτιστική κληρονομιά και περιφερειακή ανάπτυξη

Η περιφερειακή ανάπτυξη είναι από τα μεγαλύτερα στοιχεία για την Ελλάδα στον 21^ο αιώνα. Η πολιτιστική κληρονομιά θα μπορούσε να είναι

⁵ Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων (2021). Εταιρικό Σύμφωνο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ 2021-2027): Πόροι, Αρχιτεκτονική και Προγράμματα. Γενική Γραμματεία Δημοσίων Επενδύσεων και ΕΣΠΑ. Διαθέσιμο στο: https://www.espa.gr/el/Documents/2127/Parousiasi_neou_ESPA_21-27.pdf

από τους μεγαλύτερους ωφελημένους αλλά και βασικός μοχλός για την επίτευξή της, αν πετύχει αυτός ο στόχος. Η πολιτιστική κληρονομιά έχει αναγνωριστεί ως γενεσιουργός αιτία για την αναζωογόνηση της υπαίθρου, ενώ η αναζωογόνηση της υπαίθρου θεωρείται ταυτόχρονα ως ένας τρόπος για τη διαφύλαξη της μοναδικής πολιτιστικής κληρονομιάς στην οποία η Ελλάδα εντοπίζει τις ρίζες και την ταυτότητά της. Οι σημαντικότερες μετρήσιμες οικονομικές επιπτώσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς περιλαμβάνουν: τουρισμό πολιτιστικής κληρονομιάς, Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς, θέσεις εργασίας και εισόδημα νοικοκυριών, εκκόλαψη μικρών επιχειρήσεων, αναζωογόνηση των ιστορικών κέντρων και της αξίας των ακινήτων, ακόμα και ενίσχυση της εικόνας ολόκληρων κλάδων της οικονομίας (όπως ο κλάδος της διατροφής).

3.3. Πολιτιστική κληρονομιά, χειροτεχνία

3.3.1. Τουρισμός και πολιτιστική κληρονομιά – Νέα μοντέλα

Οι βασικοί εταίροι στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι, αν και δεν αναγνωρίζονται συχνά, οι τοπικές κοινωνίες. Συνεπώς, οι όποιες επεμβάσεις στο όνομα του τουρισμού θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους καταρχάς τον ντόπιο ως επισκέπτη, προκειμένου να καλλιεργηθεί μια πολύπλευρα ωφέλιμη σχέση με τις τοπικές κοινωνίες. Ιδιαίτερη σημασία επίσης πρέπει να δίνεται στη συνολική εμπειρία του επισκέπτη, στο επίπεδο του αφηγηματικού υλικού που περιγράφει τον χώρο, της ποιότητας και ευρηματικότητας των εμπορευμάτων που προτείνονται στα καταστήματα, των ψηφιακών μέσων που επιστρατεύονται, των υποδομών υγιεινής και εστίασης κ.ά. Η καλλιέργεια μιας συνεργατικής σχέσης μεταξύ κράτους και ιδιώτη, αλλά και η προστασία από την αλόγιστη τουριστική εκμετάλλευση είναι προϋποθέσεις μιας υγιούς σχέσης τουρισμού και πολιτιστικής κληρονομιάς.

3.3.2. Ένας κεντρικός οργανισμός εκπαίδευσης και υποστήριξης της χειροτεχνίας (Crafts Council)

Η σημασία και η δυναμική της χειροτεχνίας για την ελληνική κοινωνία και οικονομία έχει πλέον αναγνωριστεί, για παράδειγμα στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας και στο Ετήσιο Σχέδιο Δράσης 2022 του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού. Πρωτοβουλίες για την αναβίωση, μετεξέλιξη και ανάπτυξη της ελληνικής χειροτεχνίας, την ενίσχυση των τοπικών κοινωνιών μέσα από ένα βιώσιμο και ήπιο αναπτυξιακό μοντέλο προστιθέμενης αξίας που συνδυάζει φυσικές πρώτες ύλες, παραδοσιακές τεχνικές και σύγχρονο design, και για την ανάπτυξη μιας νέας γενιάς χειροτεχνών με όχημα την επαγγελματική τους κατάρτιση, επιχειρηματική υποστήριξη και διεθνή δικτύωση έχουν μεγάλη σημασία. Η δημιουργία ενός ανεξάρτητου Crafts Council θα επέτρεπε τον καλύτερο συντονισμό των πρωτοβουλιών αυτών.

3.4. Ψηφιακός μετασχηματισμός και νέες ρυθμιστικές δυναμικές

3.4.1. Ψηφιακές πλατφόρμες και πολιτιστική πολιτική: Προς μια αλλαγή του ρυθμιστικού παραδείγματος

Το υφιστάμενο παράδειγμα κατανόησης της διάδρασης τεχνολογίας-πολιτισμού και η συνακόλουθη δημιουργία πολιτικών έχει φτάσει στα όριά του. Σταδιακά, αλλά σταθερά, μετακινούμαστε σε ένα τεχνολογικό οικοσύστημα που κυριαρχείται από διαχυμένες και ενσωματωμένες στο περιβάλλον ψηφιακές τεχνολογίες με στοιχεία δικτύωσης και τεχνητής νοημοσύνης που διαμεσολαβούν ένα ολόενα και μεγαλύτερο φάσμα ανθρώπινων δραστηριοτήτων και μη ανθρώπινων υποκειμενικοτήτων. Σε αυτό το περιβάλλον, οι δημιουργοί καθίστανται ιδιαίτερα ευάλωτοι, οι πολιτιστικοί οργανισμοί αντιμετωπίζουν υπαρκτά ζητήματα σε σχέση με τον ρόλο και τη βιωσιμότητά τους, ενώ οι φορείς παραγωγής και εφαρμογής πολιτικής βλέπουν το ρυθμιστικό τους μονοπώλιο να χάνεται. Η ίδια η Πολιτεία δυσκολεύεται να ασκήσει αυτόνομη πολιτική, τουλάχιστον σε εθνικό επίπεδο, αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο εισάγει την ψηφιακή τεχνολογία στους πολιτιστικούς οργανισμούς, μη μπορώντας να κατανοήσει πλήρως ότι οι νέες τεχνοοικονομικές υποκειμενικότητες των ψηφιακών πλατφορμών αποτελούν την κατεξοχήν πηγή και πεδίο τεχνο-ρυθμιστικής δραστηριότητας.

3.4.2. Εθνική πολιτική διανοητικής ιδιοκτησίας: Φενάκη, χίμαιρα ή ανάγκη;

Η διανοητική ιδιοκτησία συνιστά κεντρικό μέρος της οικονομική και πολιτιστικής δραστηριότητας των κοινωνιών μας: Υπολογίζεται ότι οι βιομηχανίες διανοητικής ιδιοκτησίας συνεισφέρουν περισσότερο από τα δύο τρίτα του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ οι εργαζόμενοι σε τομείς που παράγουν διανοητική ιδιοκτησία έχουν αμοιβές που βρίσκονται περίπου στο διπλάσιο από αυτές των υπόλοιπων εργαζομένων. Στην Ευρώπη, η έννοια της ψηφιακής αυτονομίας και της ευρωπαϊκής ψηφιακής εθνικής κυριαρχίας περιλαμβάνει ως αναπόσπαστό της στοιχείο την ανάγκη για διατήρηση του ελέγχου και αύξηση της έκτασης της διανοητικής ιδιοκτησίας των ευρωπαϊκών εταιρειών. Η εξάπλωση και κυριαρχία των ψηφιακών πλατφορμών έχει μεταβάλει τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι νομοθέτες. Οι ψηφιακές πλατφόρμες αντιμετωπίζονται όχι ως απλά και ουδέτερα μέσα τα οποία στερούνται ευθύνης αλλά ως ουσιαστικοί ρυθμιστές της πρόσβασης σε αγορές και σε χώρους δημόσιου λόγου και αντίστοιχα ως υπεύθυνοι για τον τρόπο που πραγματοποιείται η πρόσβαση αυτή. Στο πλαίσιο αυτό μια εθνική πολιτική για τη διανοητική ιδιοκτησία στην Ελλάδα είναι αναγκαία και για τον λόγο αυτό πρέπει να μπορέσει να καταστεί δυνατή.

3.4.3. Ρυθμιστική μετατόπιση και πολιτιστική πολιτική

Νέες δυναμικές, τόσο στο επίπεδο της τεχνολογίας όσο σε εκείνο του σύνθετου περιβάλλοντος σχεδιασμού των πολιτικών, επιβάλλουν μια νέα θεώρηση των ρυθμιστικών μοντέλων. Εξακολουθούμε να πιστεύουμε -ή να θέλουμε να πιστεύουμε- ότι οι θεσμοί που έχουμε συνειδητά δημιουργήσει για αυτό

τον σκοπό, δηλαδή τα κοινοβούλια και οι κυβερνήσεις, αποτελούν τις πρωταρχικές πηγές ρύθμισης σε μια κοινότητα ή εντός του πλαισίου μιας κρατικής οντότητας. Προκειμένου να δοθεί μια πρώτη εικόνα για τη ρυθμιστική αυτή μετατόπιση από τα παραδοσιακά σε νέα κέντρα παραγωγής και επιβολής πολιτικών, εξετάζεται μια σειρά από παραδείγματα που αναδεικνύουν τα ως άνω χαρακτηριστικά. Ειδικότερα αναλύονται συνοπτικά: η λογική κάποιων προγραμμάτων ΕΣΠΑ και του Ταμείου Ανάκαμψης, η εισαγωγή θεσμών όπως η Ολοκληρωμένη Χωρική Επέμβαση (ΟΧΕ), η ανάπτυξη τεχνολογικών -ιδίως ψηφιακών- υποδομών, αλλά και η χρήση εργαλείων επιχειρηματικής υποστήριξης, όπως θερμοκοιτίδων, επιταχυντών και κόμβων καινοτομίας.

3.5. Θέματα εργασιακής και ασφαλιστικής μεταρρύθμισης

3.5.1. Εργασιακή & ασφαλιστική μεταρρύθμιση του πολιτιστικού τομέα

Η αντίληψη που τείνει να κυριαρχεί για την εργασία στους καλλιτεχνικούς και δημιουργικούς κλάδους της οικονομίας είναι ότι πρόκειται για «ρευστούς» εργασιακούς κόσμους που συγκροτούνται μέσα από άτυπες διαδικασίες και δίκτυα, χωρίς να μπορούν εύκολα να ταξινομηθούν με βάση τις κυρίαρχες μορφές μισθωτής εργασίας. Η δύσκολη αυτή εργασιακή πραγματικότητα αποτυπώνεται επίσης σε επιμέρους εγχώριες έρευνες για την καλλιτεχνική και δημιουργική εργασία που δείχνει να είναι κατά κύριο λόγο υπο-ασφαλιζόμενη -ενίοτε και ανασφάλιστη εργασία. Μέτρα που περιλαμβάνονται στο ΕΣΑΑ ή στο Ετήσιο Σχέδιο Δράσης του Υπουργείου Πολιτισμού είναι στη σωστή κατεύθυνση, ωστόσο το καθεστώς διαρκούς εργασιακής και ασφαλιστικής ανασφάλειας των εργαζομένων στους ΠΔΤ καλεί για ριζοσπαστικές πολιτικές προστασίας που μετριάζουν το ρίσκο της επισφάλειας, π.χ. στη λογική ενός βασικού εισοδήματος.

3.5.2. Δημιουργική εργασία

Άρρηκτα συνδεδεμένη με τα ανερχόμενα μοντέλα εργασίας και τους συνεργατικούς χώρους εργασίας (co-working spaces), την ταχύτητα αναπτυσσόμενη νέα οικονομία και την αστική και περιφερειακή ανάπτυξη, η δημιουργική εργασία αξιολογείται ως πνευματικά ανώτερη –ως «καλή εργασία» καθώς της αποδίδονται αξίες όπως αυτές της αυτονομίας και της εργασίας με θετικό κοινωνικό αντίκτυπο. Ωστόσο, οι σημερινοί δημιουργικοί εργαζόμενοι εργάζονται κάτω από εξαιρετικά επισφαλείς συνθήκες και η φύση της εργασίας τους τείνει να είναι «επιχειρηματική» με το αντίστοιχο ρίσκο. Η έρευνα για τον κλάδο του design στην Ελλάδα (Avdikos et al., 2015), αναδεικνύει τα προβλήματα ενός πολύ δυναμικού και εξωστρεφούς κλάδου της ελληνικής οικονομίας όπου κυριαρχεί έντονο εισοδηματικό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών, περιφερειακές ανισότητες, και υπερωριακή απασχόληση.

3.5.3. Δεξιότητες

Οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με τις δεξιότητες στους ΠΔΤ οφείλει να λαμβάνει υπόψη τις εργασιακές συνθήκες καθώς και τις ιδιομορφίες ενός

κλάδου δυναμικού και διασκορπισμένου που συγκεντρώνει όμως κυρίως επιχειρήσεις μικρής κλίμακας και υψηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης. Η επισφάλεια λοιπόν, καθώς και οι έμφυλες και ταξικές ανισότητες που εντείνονται, δημιουργούν ακόμα ισχυρότερη πίεση για συνεχή εξέλιξη και συλλογή επαγγελματικών δεξιοτήτων σε ένα εργατικό δυναμικό που πολλές φορές βρίσκεται να εργάζεται από το σπίτι χωρίς επαγγελματική στέγη. Σύμφωνα με τις τελευταίες μελέτες για τις δεξιότητες, η εικόνα περί ιδανικών εργαζομένων συνίσταται σε εκείνους που έχουν βαθιά γνώση και κατάρτιση ενός πεδίου αλλά μπορούν να μιλήσουν τη γλώσσα τουλάχιστον ακόμα δύο – η ανάπτυξη δεξιοτήτων σε σχήμα T (T-shaped skills).

3.6. Πολιτιστική διπλωματία, εξωστρέφεια και δικτύωση

3.6.1. Πολιτιστική διπλωματία

Η πολιτιστική διπλωματία είναι σημαντική γιατί όχι μόνο προωθεί τα στρατηγικά συμφέροντα μιας χώρας χωρίς την πίεση που πολλές φορές ασκείται από την παραδοσιακή διπλωματία, αλλά και γιατί προωθεί στοιχεία μιας χώρας που δεν είναι διαδεδομένα ή εμφανή, καθώς και τη διαπολιτισμικότητα και την προβολή της κουλτούρας θρησκευτικών ή γλωσσικών μειονοτήτων. Δεν δημιουργεί μόνο συμβολική αξία διαμέσου της προβολής της χώρας αλλά και οικονομική, καθώς συντείνει στην επίτευξη οικονομικών στόχων όπως για παράδειγμα εμπορικές συμφωνίες ή το εμπόριο πολιτιστικών αγαθών. Ασκείται προφανώς από οργανισμούς του ευρύτερου κράτους, αλλά και από μουσεία (κρατικά και μη), ιδιωτικούς φορείς, ακόμη και μικρότερης κλίμακας οργανισμούς, όπως περιφερειακά φεστιβάλ.

3.6.2. Πολιτιστική κληρονομιά και εξωστρέφεια – Πολιτιστική διπλωματία

Η πολιτιστική κληρονομιά δίνει μοναδικές ευκαιρίες σύνδεσης με άτομα και ομάδες μέσω του τουρισμού, και ο πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να γίνει κατεξοχήν πυλώνας δημόσιας διπλωματίας. Η πολιτιστική διπλωματία με άξονα την πολιτιστική κληρονομιά θα μπορούσε όμως να έχει πολλές και διαφορετικές εκφάνσεις. Η Γαλλία για παράδειγμα υποστηρίζει και προωθεί σειρά πρωτοβουλιών που στοχεύουν στη μεταφορά τεχνογνωσίας αλλά και έμπρακτης βοήθειας για τη διάσωση μνημείων σε τρίτες χώρες. Η Κίνα επίσης είναι μια χώρα με προβεβλημένη διπλωματία πολιτιστικής κληρονομιάς συμπεριλαμβανομένου μέσω εκθέσεων που ταξιδεύουν. Οι εκθέσεις αυτές έχουν σχεδιαστεί για να προωθήσουν τη σύνδεση μεταξύ των χωρών ή απλώς για να αναδείξουν πτυχές της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας. Το παράδειγμα της Βρετανίας και ιδίως συγκεκριμένων μουσείων όπως το Victoria and Albert διδάσκει βιώσιμους τρόπους στον τομέα αυτό μέσω των εκθέσεων που ταξιδεύουν με χρηματική συμμετοχή των χωρών που τις φιλοξενούν.

3.6.3. Εξωστρέφεια

Σε αντίθεση με την κυρίαρχη θεώρηση, μια επιδιωκόμενη εξωστρέφεια μπορεί να στηριχθεί μόνο πάνω σε ισχυρές εγχώριες βάσεις και ισχυρά δημιουργικά

οικοσυστήματα, βεβαίως με την ανάπτυξη δομών και δεξιοτήτων που επιτρέπουν τη διασύνδεση με τις διεθνείς σκηνές και αγορές, και την αποτελεσματική δικτύωση. Εμπόδιο στην ενίσχυση της εξωστρέφειας είναι η διασπορά των αυτόνομων κέντρων που ασχολούνται με αυτή. Στο επίπεδο του κεντρικού κράτους, εμπλοκή στην εξωστρέφεια μπορούν να έχουν όχι μόνο το Υπουργείο Πολιτισμού, αλλά και το Υπουργείο Εξωτερικών, το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης, και πιθανά και άλλα, χωρίς να μιλήσουμε για τις Περιφέρειες και τους Δήμους των μεγαλύτερων αστικών κέντρων που αναπτύσσουν επίσης αντίστοιχες πρωτοβουλίες. Η ίδια διασπορά επηρεάζει πιθανά την αποτελεσματικότητα της συνολικής διαθέσιμης χρηματοδότησης για δράσεις εξωστρέφειας.

3.6.4. Δικτύωση πολιτιστικών οργανισμών και εξωστρέφεια

Τα πολιτιστικά δίκτυα ενθαρρύνουν την κινητικότητα, τη συνεργασία και την επαφή ενώ πολλαπλασιάζουν τον αντίκτυπο των δράσεων ή/και την οικονομική εξασφάλιση των έργων που αναλαμβάνουν. Επίσης βοηθούν τους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς να ενισχύσουν την ικανότητά τους να καλλιεργούν ταλέντα, να αντιμετωπίζουν κοινές προκλήσεις, να καινοτομούν, να ευημερούν και να δημιουργούν θέσεις εργασίας και ανάπτυξη. Λειτουργούν ως αυτόνομοι και αυτοδιοικούμενοι φορείς και είναι πολύ ενεργά στη συνηγορία για την πολιτιστική πολιτική και την πολιτιστική ανάπτυξη. Η συμμετοχή ελληνικών πολιτιστικών φορέων σε δίκτυα φαίνεται συχνά τυχαία ή/και ανενεργή. Η συμμετοχή σε δίκτυα απαιτεί δέσμευση και προσωπικό για να διαρκέσει. Συχνά τέτοιες προσπάθειες χαρακτηρίζονται από έναν φαύλο κύκλο έλλειψης κινήτρων και χρόνου-χρηματοδότησης τόσο για τη δημιουργία και τη συνέχιση δικτύων όσο και για τη συμμετοχή.

3.7. Συμπερίληψη και συμμετοχή

3.7.1. Ισότητα – Διαφορετικότητα – Προσβασιμότητα – Συμπερίληψη

Το τρίπτυχο Diversity-Equity-Inclusion (DEI) έχει υιοθετηθεί (στις ΗΠΑ περιλαμβάνει και την προσβασιμότητα -DEIA) και αποτελεί προτεραιότητα τόσο για τα μουσεία όσο και τους πολιτιστικούς οργανισμούς, προκειμένου να παραμένουν επίκαιρα και να διατηρούν τη σχέση τους με τους πολίτες και την κοινωνία. Η παραγωγή κοινωνικής αξίας δεν έγκειται μόνο στην ευαισθητοποίηση απέναντι σε ζητήματα διαφορετικότητας αλλά και στην κοινωνική αλλαγή. Η υιοθέτηση αρχών DEI μειώνει το χάσμα ικανοτήτων, αυξάνει την παραγωγικότητα και απευθύνεται σε περισσότερες ομάδες κοινού, ενώ παράλληλα συμβαδίζει και με τις βασικές αρχές των δημοκρατικών κοινωνιών. Στην Ελλάδα, στον χώρο του πολιτισμού, με την εξαίρεση ίσως της προσβασιμότητας, δεν γίνονται μεγάλες κουβέντες ή προσπάθειες για συμπερίληψη στον εργασιακό χώρο.

3.7.2. Πολιτιστική συμμετοχή & συμμετοχικότητα

Η πολιτιστική συμμετοχή (η οποία συμπεριλαμβάνεται στα ανθρώπινα δικαιώματα) περιλαμβάνει το φάσμα της συμμετοχής, ενεργής ή παθητικής στον

πολιτισμό και τη δημιουργικότητα. Στηρίζει τόσο την προσφορά όσο και τη ζήτηση για πολιτιστικά και δημιουργικά αγαθά και υπηρεσίες και παράγει πολυάριθμα θετικά οφέλη, όπως η κοινωνική ένταξη, η ενίσχυση της υγείας και της ευημερίας, η καλλιέργεια δεξιοτήτων και η επιχειρηματικότητα, τα οποία είναι δύσκολο να μετρηθούν. Σε επίπεδο πολιτιστικής πολιτικής, διαφαίνεται η διαφοροποίηση μεταξύ «εκδημοκρατισμού του πολιτισμού» - μια top-down προσέγγιση με στόχο τη διάδοση του πολιτισμού σε εκείνους τους πληθυσμούς που δεν έχουν πρόσβαση- και της «πολιτιστικής δημοκρατίας», που περισσότερο υποστηρίζει παρά παρεμβαίνει στις επιλογές που εκφράζουν οι πολίτες. Στη δεύτερη περίπτωση, η συμμετοχή των πολιτών στη δημιουργία πολιτισμού είναι ενεργή και έρχεται από τα κάτω. Σήμερα, στην Ελλάδα, αυτή η νοοτροπία ακόμα υιοθετείται σε πολύ διαφορετικές ταχύτητες.

3.7.3. Πρόσβαση, προσβασιμότητα και συμπερίληψη

Η πρόσβαση στον πολιτισμό είναι αδιαπραγμάτευτο πολιτιστικό δικαίωμα, σύμφωνα και με την UNESCO, και προϋποθέτει την άρση των φραγμών για πρόσβαση και συμμετοχή σε αγαθά και υπηρεσίες που προσφέρονται από πολιτιστικούς φορείς. Συχνά ο όρος προσβασιμότητα αναφέρεται κυρίως στη φυσική πρόσβαση και στην ίση μεταχείριση ανθρώπων με αναπηρία σε έναν πολιτιστικό χώρο. Με μια ευρύτερη έννοια, η πρόσβαση είναι κεντρικό απαιτούμενο για την πολιτιστική δημοκρατία και τη συμπερίληψη. Μπορεί να αφορά τη φυσική πρόσβαση, την αισθητηριακή, τη γνωστική, την αντιληπτική, και την κοινωνική/οικονομική πρόσβαση, ενώ τα τελευταία χρόνια αναφερόμαστε συχνά και στην ανοικτή ψηφιακή πρόσβαση. Η προσβασιμότητα δεν ταυτίζεται με τη συμπερίληψη: Η άρση των φραγμών δεν οδηγεί απαραίτητα σε μια κοινωνική αλληλόδραση που αποτελεί τη βάση της συμπερίληψης. Αν και όλο και περισσότερο διαδίδεται η έννοια της προσβασιμότητας, της συμπερίληψης και των δικαιωμάτων των ΑμεΑ, και η κοινωνία ευαισθητοποιείται, ακόμα υπάρχει τεράστιο περιθώριο ανάπτυξης δομών συστηματικής προσέγγισης των αξιών αυτών επιχειρησιακά από τους πολιτιστικούς φορείς.

3.7.4. Κοινωνικός αντίκτυπος

Η έννοια του κοινωνικού αντίκτυπου αποτελεί συνδυαστικό κρίκο σε όλες τις συζητήσεις που αφορούν τον κοινωνικό ρόλο των πολιτιστικών οργανισμών. Ο κοινωνικός αντίκτυπος μπορεί να οριστεί ως η επίδραση μιας δραστηριότητας στον κοινωνικό ιστό της κοινότητας και στην ευημερία των ατόμων και των οικογενειών που ζουν εκεί. Μπορεί να ερμηνευθεί ως μονομερής προσφορά στην κοινωνία –κατά τον παραδοσιακό τρόπο ορισμού του ρόλου ενός μουσείου, παραδείγματος χάριν, στην κοινωνία– όλο και περισσότερο όμως ενέχει, πηγάζει και μετρίεται από τη συμμετοχή και τη διάδραση. Οι άμεσες και έμμεσες επιδράσεις του πολιτισμού στην τοπική ανάπτυξη επιτυγχάνονται σε μεγάλο βαθμό μέσω της πολιτιστικής συμμετοχής. Ειδικά τα μουσεία, με την κοινωνική παρουσία και τη δραστηριότητά τους, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση σύγχρονων κοινωνικών προκλήσεων όπως η παγκοσμιοποίηση, η μετανάστευση, ή η

κλιματική αλλαγή. Υπάρχουν αυξανόμενες ενδείξεις ότι με τη συμβολή τους στην κοινωνική συνοχή, τη συμμετοχή πολιτών στα κοινά, την ενσυναίσθηση, την ανεκτικότητα, την υγεία και την ευημερία, τα μουσεία μπορούν να έχουν ισχυρό κοινωνικό αντίκτυπο. Στην Ελλάδα δεν είναι ακόμα ευρέως διαδεδομένη η έννοια του κοινωνικού αντίκτυπου των μουσείων, τόσο από τα ίδια τα μουσεία και τους πολιτιστικούς φορείς, όσο και από την ευρύτερη κοινωνία. Χρειάζεται επομένως μια συστηματική ανταλλαγή καλών και λιγότερο επιτυχημένων πρακτικών που θα βοηθήσουν τα μουσεία και τους επαγγελματίες τους να αναστοχαστούν τον ρόλο και τις δράσεις τους βάζοντας στο κέντρο τον κοινωνικό αντίκτυπο που θέλουν να επιτύχουν.

3.7.5. Πολιτισμός για την υγεία και το ευ ζην

Την τελευταία δεκαετία αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο η σχέση του πολιτισμού με την υγεία και το ευ ζην: συζητήσεις, δράσεις, προγράμματα, μελέτες, εκθέσεις, συζητήσεις χάραξης πολιτικής και ενέργειες συνηγορίας παγκοσμίως αποκαλύπτουν ότι ο αντίκτυπος του πολιτισμού στη θεραπεία, την υγεία και την ευεξία είναι ισχυρός και δρα μακροχρόνια, σε τέτοιο βαθμό που μπορεί να επιφέρει κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά οφέλη.

Ο πολιτισμός αποτελεί μοχλό για την υγεία, για την ατομική ευεξία και την ευημερία των κοινοτήτων, για την κοινωνική ένταξη και την κοινωνική συνοχή, για την αντιμετώπιση ατομικών και συλλογικών τραυμάτων και δυσκολιών, ενώ, κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αποδείχθηκε ένα εξαιρετικό «αντίδοτο» για τα προβλήματα που προκάλεσε η υποχρεωτική απομόνωση των ανθρώπων. Είναι πλέον καιρός να αναγνωριστεί ευρύτερα το γεγονός ότι οι καλλιτεχνικές, δημιουργικές και πολιτιστικές παρεμβάσεις μπορούν να προσφέρουν ένα ισχυρό, οικονομικά αποδοτικό, συμπληρωματικό και ανθρωποκεντρικό εργαλείο θεραπείας και πρόληψης, σύμφωνα και με τις πρόσφατες ανακοινώσεις του Culture Action Europe.

Στην Ελλάδα, τα τελευταία χρόνια γίνονται μεγάλες προσπάθειες για τη στήριξη ευάλωτων πληθυσμών (βλ. 3.7.2.), ιδιαίτερα της τρίτης ηλικίας, και για τη σύνδεση προγραμμάτων με ζητήματα υγείας. Κατά το 12ο συνέδριο CoMuseum, με τίτλο «Πολιτισμός, Φροντίδα και Θεραπεία»,⁶ το οποίο έλαβε χώρα τον Δεκέμβριο του 2022, συζητήθηκαν οι παραπάνω και πολλές άλλες πρωτοβουλίες σύνδεσης πολιτισμού και υγείας από την Ελλάδα και το εξωτερικό, ενώ ο τέως υφυπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού, αρμόδιος για τον σύγχρονο πολιτισμό, κ. Νικόλας Γιατρομανωλάκης, ανακοίνωσε ένα καινοτόμο έργο του ΥΠΠΟΑ σε συνεργασία με το Υπουργείο Υγείας για τον σχεδιασμό και την προετοιμασία πολιτικών που προσανατολίζονται στη δημόσια υγεία και χρησιμοποιούν τις τέχνες και τον πολιτισμό ως προληπτική και θεραπευτική αγωγή.

⁶ Βλ. ιστοσελίδα Διεθνούς Συνεδρίου CoMuseum, "THE CoMUSEUM: MORE THAN A CONFERENCE", στο: <https://thecomuseum.org/?lang=el>

3.8. Βιωσιμότητα και κλιματική κρίση

3.8.1. ΠΔΤ και βιωσιμότητα

Η σχέση του πολιτιστικού τομέα με τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης (ΣΒΑ) είναι παράδοξη. Αφενός, ο πολιτισμός δεν είναι ανάμεσα στους 17 στόχους, και αναφέρεται ελάχιστες φορές με άμεσο και συγκεκριμένο τρόπο. Ωστόσο, υπάρχει μια γενικευμένη αναγνώριση ότι οι πολιτικές για τον πολιτισμό και οι φορείς του πολιτιστικού τομέα μπορούν να παίξουν σημαντικό ρόλο στην επίτευξη πολλών στόχων. Το 2030 Indicators της United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), ένα πλαίσιο που στοχεύει να διευκολύνει την κατανόηση και μέτρηση της συμβολής του πολιτισμού στην επίτευξη των ΣΒΑ είναι σημαντικό εργαλείο για την ανάπτυξη αντίστοιχων πολιτικών. Σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα η τρέχουσα Έκθεση Εθελοντικής Αξιολόγησης της Ελλάδας (Voluntary National Report) σχετικά με τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της κυβερνητικής πολιτικής γενικότερα μέσα από τον φακό των ΣΒΑ. Η πιο χειροπιαστή αναφορά στον πολιτισμό σχετίζεται με τον στόχο 13 (Κλιματική Δράση) και συγκεκριμένα με τις στρατηγικές προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς από τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής. Πέραν τούτου όμως, οι αναφορές είναι αποσπασματικές και αφήνουν πολύ μεγάλο περιθώριο περαιτέρω μόχλευσης των δυνατοτήτων του τομέα για την επίτευξη των ΣΒΑ.

3.8.2. Πολιτισμός και κλιματική κρίση

Ο στόχος της πράσινης μετάβασης, όπως ενσαρκώνεται στο European Green Deal, αποτελεί πολιτική προτεραιότητα για την ΕΕ, με δεσμευτικές διαστάσεις για τα κράτη-μέλη. Ωστόσο, ο πολιτισμός είναι κατά κύριο λόγο αρμοδιότητα των κρατών-μελών, και όχι της Επιτροπής, και εκείνα έχουν συνεπώς την ευθύνη ανάπτυξης πολιτικών που να εντάσσουν τον πολιτιστικό τομέα της οικονομίας τους στη γενικότερη προσπάθεια επίτευξης μηδενικών εκπομπών -στο επίπεδο αυτό τα βήματα είναι πολύ αργά. Στην Ελλάδα η στρατηγική για την κλιματική κρίση στο πεδίο του πολιτισμού έχει αντικείμενο σχεδόν καθ' ολοκληρίαν την πολιτιστική κληρονομιά. Ενώ υπάρχουν παραδείγματα πολιτιστικών οργανισμών που έχουν αναλάβει πρωτοβουλίες είτε μείωσης των εκπομπών τους ή ενίσχυσης μιας γενικότερης κουλτούρας προστασίας του περιβάλλοντος, αυτές παραμένουν περιορισμένες σε αριθμό. Παρομοίως, επί του παρόντος, τόσο οι πολιτικές του Υπουργείου Πολιτισμού όσο η λειτουργία και ο προγραμματισμός των οργανισμών του τομέα δεν έχουν εξελίξει και εφαρμόσει συγκεκριμένες, στοχευμένες, και μετρήσιμες στρατηγικές προσαρμογής και κυρίως μετριασμού της κλιματικής κρίσης.

4. 13 άνθρωποι του πολιτισμού απαντούν και προτείνουν για τον πολιτισμό στην Ελλάδα σήμερα

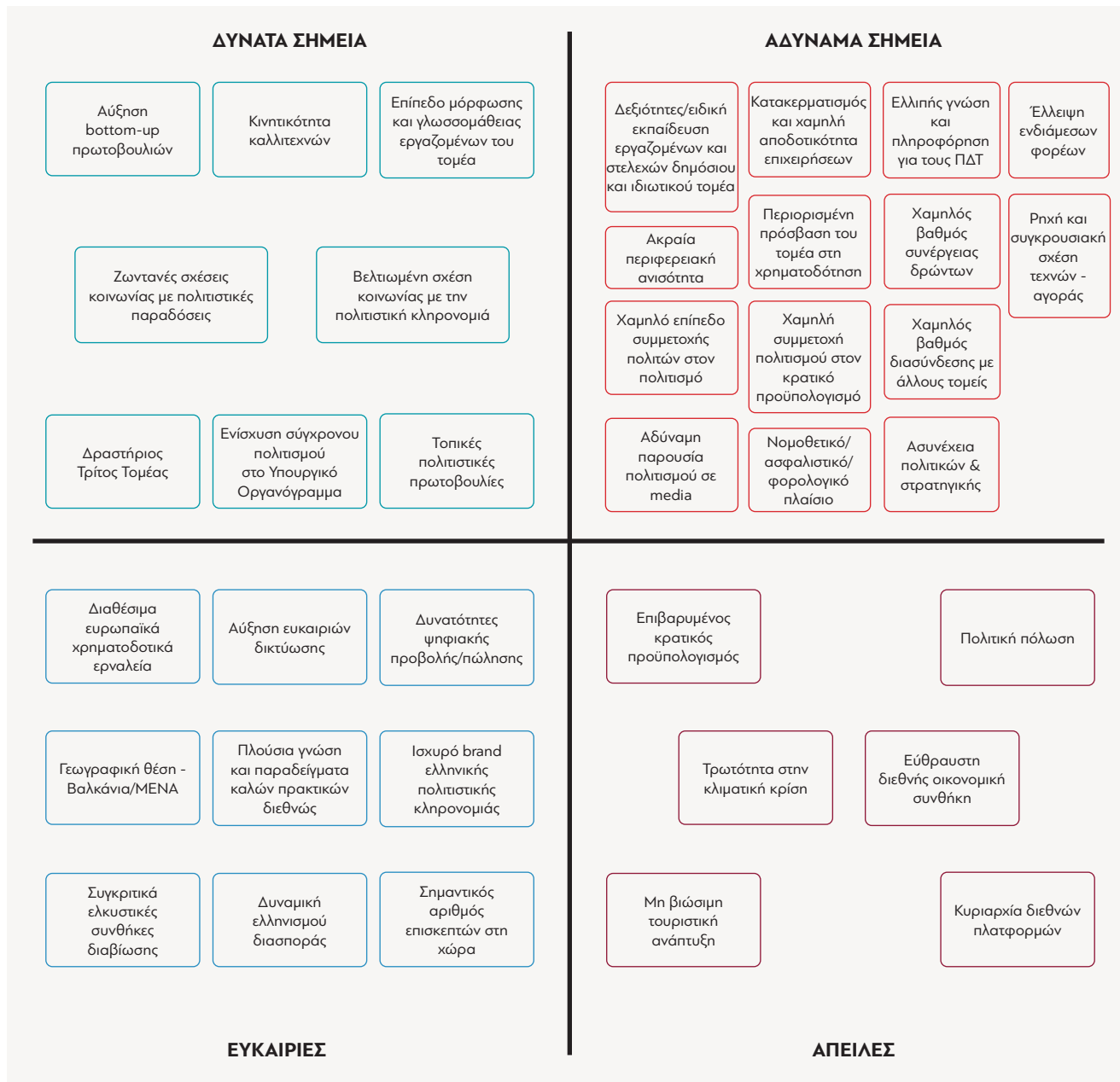
Κοινή πεποίθηση των συνεντευξαζόμενων είναι ότι ο πολιτισμός είναι δημόσιο αγαθό και η Πολιτεία οφείλει να χαράζει μακροχρόνια πολιτιστική στρατηγική που να καλύπτει τα ζητήματα της χρηματοδότησης και της βιωσιμότητας των φορέων και των οργανισμών είτε εποπτεύονται από το κράτος είτε όχι, της εξωστρέφειας και της παρουσίας του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού στο εξωτερικό, της προστασίας των εργασιακών σχέσεων και δικαιωμάτων των καλλιτεχνών-εργαζομένων στον πολιτισμό και της πολιτιστικής ανάπτυξης της περιφέρειας.

Ο ρόλος των ιδιωτών και των ιδρυμάτων θεωρείται επικουρικός και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να υποκαθιστούν τον ρόλο του κράτους. Η χάραξη πολιτικής από το κράτος γίνεται από το Υπουργείο Πολιτισμού και υποστηρίζεται ως χρήσιμη ή και απαραίτητη η ίδρυση και λειτουργία ενός Συμβουλίου Τεχνών στα πρότυπα της Μ. Βρετανίας και της Σουηδίας με την υποσημείωση της προσαρμογής του μοντέλου στις ανάγκες και ιδιαιτερότητες της χώρας. Όλοι και όλες επίσης συμφωνούν ότι απαραίτητη συνθήκη για την ανάπτυξη του πολιτισμού, είτε στο επίπεδο της δημιουργίας, είτε της «κατανάλωσης», είτε της καλλιέργειας δεξιοτήτων και κριτικής σκέψης εν γένει, είναι η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Τέλος, η ψηφιακή μετάβαση θεωρείται μονόδρομος αλλά επισημαίνεται από τους πάντες το αναντικατάστατο της ενεργού συμμετοχής και του βιώματος.

5. SWOT

Αντλώντας ορισμένες κεντρικές διαπιστώσεις που μπορεί να εξάγει κανείς από τα λήμματα του προηγούμενου μέρους της μελέτης, προτείνουμε μια ανάλυση των εσωτερικών δυνατών και αδύναμων σημείων, και τον ευκαιριών και απειλών σε σχέση με το διεθνές συγκείμενο του ελληνικού πολιτιστικού τομέα (SWOT).

Πίνακας SWOT

Πηγή: Συντακτική ομάδα.

6. Προτάσεις πολιτικής

Στο Παράρτημα της μελέτης παρουσιάζεται μια προτεραιοποίηση των παρακάτω προτάσεων πολιτικής:

6.1. Χρηματοδότηση των ΠΔΤ

6.1.1. Ενίσχυση του θεσμού δωρεών και χορηγιών

- Φορολογικές μεταρρυθμίσεις που διευκολύνουν τις δωρεές.
- Συμπερίληψη του πολιτισμού ως ξεχωριστού τομέα της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης (ΕΚΕ).
- Ενεργοποίηση του Ν.3525/2007.

6.1.2. Ενθάρρυνση του επιχειρηματικού πειραματισμού

- Παροχή κινήτρων για την υποστήριξη του μετασχηματισμού των πολιτιστικών φορέων.
- Επέκταση του άρθρου 70Α, για τους επενδυτικούς аггέλους και στην εισφορά χρηματικών κεφαλαίων στον κλάδο επιχειρήσεων ΠΔΤ.
- Αυξημένη έκπτωση της διαφημιστικής δαπάνης σε περισσότερα προϊόντα και υπηρεσίες του κλάδου του πολιτισμού και της δημιουργικότητας.

6.1.3. Ενισχύοντας την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών ΠΔΤ

- Επιβολή υπέρ-μειωμένου (6%) ΦΠΑ στην εισαγωγή και στην παράδοση (τοπική πώληση) έργων τέχνης.
- Αυξημένη έκπτωση (150%) των δαπανών επιχειρήσεων για την εκπαίδευση του προσωπικού στον κλάδο των ΠΔΤ.
- Επέκταση και δημιουργία αντίστοιχου με το ΕΚΟΜΕ επιχειρηματικού κινήτρου για την προώθηση όλων των ΠΔΤ.
- Δημιουργία αντίστοιχων με το Ταμείο Εγγυήσεων Αγροτικής Ανάπτυξης και το Ταμείο Συνεπενδύσεων του Ευρωπαϊκού Ταμείου Επενδύσεων χρηματοδοτικών εργαλείων.

6.1.4. Χρηματοδότηση τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών προγραμμάτων πολιτιστικού περιεχομένου

- Ενίσχυση του ρόλου της ΕΡΤ ως παραγγελιοδότη πολιτιστικών παραγωγών και ως συμπαραγωγού με αντάλλαγμα πρωτότυπο υλικό για τα προγράμματά της και τα site της.
- Πιο δίκαιη κατανομή της κρατικής διαφήμισης σε εφημερίδες και sites ανάλογα και με την έκταση του πολιτιστικού περιεχομένου τους.
- Εφαρμογή του Ν.3905/2010 για το 1,5%.

6.1.5. Ευρύτερη εκμετάλλευση ευρωπαϊκών χρηματοδοτικών εργαλείων

- Δημιουργία one-stop-shop πληροφόρησης και καθοδήγησης για τους οργανισμούς των ΠΔΤ, καλύπτοντας το πλήρες φάσμα των σχετικών χρηματοδοτικών εργαλείων.

- Κατάρτιση για την καλύτερη αξιοποίηση του πλήρους φάσματος των χρηματοδοτικών εργαλείων.
- Ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών φορέων σε ερευνητικά προγράμματα (κυρίως το Horizon Europe).
- Συμπερίληψη των ΠΔΤ στους τομείς προτεραιότητας σε προγράμματα που διαχειρίζονται από το κράτος, π.χ. τα Digital Innovation Hubs.
- Ανάπτυξη μέτρων για την ευνοϊότερη αντιμετώπιση των ΠΔΤ στο πλαίσιο εργαλείων όπως το InvestEU.

6.1.6. Σχετικά με το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης & Ανθεκτικότητας

- Διευρυμένη συμμετοχή των δρώντων στη διαμόρφωση συγκεκριμένων δράσεων και έγκαιρη και καλά δημοσιευμένη επικοινωνία διαγωνισμών για την ανάληψη έργων.

6.1.7. Μεγιστοποίηση της συμβολής του Τρίτου Τομέα

- Ενθάρρυνση της εθελοντικής συμμετοχής στη συλλογή δομημένων δεδομένων για τις δράσεις και τα προγράμματα των ιδρυμάτων.
- Συγκρότηση ενός «ενδιάμεσου» φορέα μεταξύ του Υπουργείου Πολιτισμού και των ιδρυμάτων, με στόχο την τακτική αλληλοενημέρωση για στρατηγικές κατευθύνσεις και δράσεις με στόχο την ανάπτυξη ουσιαστικών συνεργειών.
- Ενθάρρυνση της συμμετοχής των ιδρυμάτων στα προγράμματα έρευνας και καινοτομίας σε περιφερειακό επίπεδο.
- Δημιουργία ενός fund με τη συμμετοχή ιδρυμάτων που ενδιαφέρονται για την ανάπτυξη της πολιτιστικής επιχειρηματικότητας και καινοτομίας, σε συνεργασία με τον τραπεζικό τομέα.
- Νομικές ρυθμίσεις που διευκολύνουν τη σύσταση, τη λειτουργία και τον μετασχηματισμό των ιδρυμάτων ή/και παρεμφερών φορέων.

6.2. Τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη

6.2.1. Υποβοήθηση των πολιτικών για την περιφερειακή ανάπτυξη

- Αξιολόγηση της επίτευξης στόχων σε ό,τι αφορά την προτεραιότητα 8 των ελληνικών RIS3: Τουρισμός, Πολιτισμός και Πολιτιστικές Βιομηχανίες.
- Ανάπτυξη προγράμματος εκπαίδευσης των στελεχών των Περιφερειών και των Δήμων για τις σύγχρονες πολιτικές στον τομέα του πολιτισμού.
- Δημιουργία δομημένης και μακρόβιας στρατηγικής από την Κεντρική Ένωση Δήμων Ελλάδας (ΚΕΔΕ), για την παροχή εργαλείων σχεδιασμού πολιτιστικής πολιτικής στους μεμονωμένους Δήμους με στόχο την αποδοτικότερη συνέργεια των Δήμων και την επίτευξη πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων.

6.2.2. Ο σύγχρονος πολιτισμός ως μοχλός τοπικής ανάπτυξης

- Θέσπιση χρηματοδοτήσεων για τη στήριξη του σύγχρονου πολιτισμού στην περιφέρεια.

- Στοχευμένη πολιτιστική πολιτική που θα εστιάζει όχι μόνο στην οικονομική ανάπτυξη αλλά και στην εκπαίδευση, και στην ανάπτυξη κοινού στον σύγχρονο πολιτισμό.
- Ολιστική θεώρηση της τοπικής ανάπτυξης σε σχέση με τον πολιτισμό, και θέσπιση σχετικών πρωτοβουλιών.
- Ενεργοποίηση πρωτοβουλιών για τον σύγχρονο πολιτισμό που θα συνδέουν μια περιοχή με ένα σχετικό τομέα του σύγχρονου πολιτισμού, και συνεργασία τοπικών φορέων.
- Χρονική διασπορά και διεύρυνση της θεματικής των πολιτιστικών εκδηλώσεων.
- Προγράμματα για την αξιοποίηση διαφορετικών ηλικιακών ομάδων.
- Ενεργοποίηση τοπικού καλλιτεχνικού δυναμικού που δραστηριοποιείται στον τομέα του σύγχρονου πολιτισμού.
- Αποκέντρωση εταιρειών που σχετίζονται με τους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς.

6.2.3. Τοπικές και περιφερειακές πολιτιστικές πολιτικές

- Αυτονόμηση του πολιτισμού από τον τουρισμό στη χάραξη περιφερειακής πολιτικής.
- Διεύρυνση του βαθμού εμπλοκής φορέων που σχετίζονται με την αναπτυξιακή δυνατότητα της κάθε περιοχής.
- Διάθεση μεγαλύτερου προϋπολογισμού για τη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων.
- Προβολή των περιφερειακών φεστιβάλ στο εξωτερικό ως μέρος της τουριστικής προβολής της χώρας.
- Συνεργασία, συντονισμένη στρατηγική και συνεχής επικοινωνία μεταξύ κεντρικού κράτους, τοπικής αυτοδιοίκησης και τοπικών φορέων.

6.2.4. Πολιτικές και δράσεις για την ενίσχυση του placemaking

- Σταθερή και τακτικά επαναλαμβανόμενη χαρτογράφηση όλων των δημιουργικών κέντρων, εργαστηρίων, hubs, makerspaces.
- Ενίσχυση των δυνατοτήτων συνδυασμού πόρων, γνώσης, και εξειδίκευσης σε τοπικό επίπεδο.
- Εκπαίδευση σε στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης με έμφαση στην αναγνώριση και καλλιέργεια των πολλαπλών διαστάσεων που συμβάλλουν στο placemaking, και στην κατανόηση της σημασίας της κοινωνικής καινοτομίας.
- Διατύπωση στόχων για το placemaking σε τοπικό επίπεδο προκειμένου να συμβάλλει στην προσέλκυση επενδύσεων στα πεδία της υγείας, ευεξίας, και κοινωνικής συνοχής.
- Στρατηγικός μακροχρόνιος σχεδιασμός και δημιουργία μηχανισμών εξασφάλισης της βιωσιμότητας υπάρχοντων έργων placemaking που εμπλέκουν δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, και ενθαρρύνουν τη συνεργασία μεταξύ διαφορετικών ενδιαφερόμενων μερών.

6.2.5. Πολιτιστική κληρονομιά και περιφερειακή ανάπτυξη

- Νέα χρηματοδοτικά μοντέλα για μικρές επιχειρήσεις στον χώρο της πολιτιστικής κληρονομιάς, με έμφαση στην περιφέρεια, και για την προβολή πετυχημένων επιχειρηματικών σχεδίων.
- Προγράμματα ενεργοποίησης και ευαισθητοποίησης τοπικών κοινωνιών σε όλη την Ελλάδα.
- Θεσμικό πλαίσιο για την προσωρινή χρήση ιστορικών κτηρίων.
- Θεσμικό πλαίσιο για την καταπολέμηση των δεινών της πολυϊδιοκτησίας.
- Εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου για τη μη συντήρηση διατηρητέων.
- Συνεργασία με διεθνείς φορείς για την ανάδειξη ιστορικών κέντρων.
- Ενίσχυση των συνεδρίων πολιτιστικής κληρονομιάς στην ελληνική περιφέρεια.
- Συνεργασία με τον ιδιωτικό τομέα στη βιώσιμη διατήρηση, ανάδειξη και εκμετάλλευση ιστορικών κτηρίων όπως αυτά της βιομηχανικής ή βιοτεχνικής πολιτιστικής κληρονομιάς.
- Ενίσχυση της παραγωγής τοπικών προϊόντων που σχετίζονται με την πολιτιστική κληρονομιά και διασύνδεσή τους με τις διεθνείς αγορές.

6.3. Πολιτιστική κληρονομιά, χειροτεχνία

6.3.1. Τουρισμός και πολιτιστική κληρονομιά – Νέα μοντέλα

- Εκπόνηση καλά σχεδιασμένων και στοχευμένων αφηγήσεων για την πολιτιστική κληρονομιά, με πιλοτική εφαρμογή και αξιολόγηση.
- Βελτιστοποίηση στρατηγικής και λειτουργίας Οργανισμού Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων: ενίσχυση σημείων πώλησης και εμπλουτισμός των e-shop, κερδοφορία εκδόσεων, επέκταση και ευέλικτη διαχείριση ηλεκτρονικού εισιτηρίου, ορθολογική αντιμετώπιση έκδοσης αδειών για χρήση χώρων, συνεργασία καταστημάτων με τοπικούς παραγωγούς, επέκταση παρουσίας προϊόντων του ιδιωτικού τομέα.
- Σαφής και κατανοητός προσδιορισμός του ρόλου του κράτους σε σχέση με την πολιτιστική κληρονομιά, και σύνδεση με άλλα υπουργεία πέρα από το Υπουργείο Πολιτισμού.
- Ριζική αναβάθμιση υποδομών τουρισμού.

6.3.2. Πρόταση ίδρυσης κεντρικού οργανισμού εκπαίδευσης και υποστήριξης της χειροτεχνίας (Crafts Council)

Η χειροτεχνία, σημαντική έκφανση της πολιτιστικής κληρονομιάς με ευρεία συμμετοχή στην οικονομική ζωή, είναι αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής και στρατηγικού σχεδιασμού. Οι προτάσεις που παρουσιάζονται στη μελέτη έρχονται να προσθέσουν ιδέες και να συνδιαλλάγουν εποικοδομητικά με εκείνες που περιέχονται στο Ετήσιο Σχέδιο Δράσης 2022 του Υπουργείου Πολιτισμού και να τις εμπλουτίσουν και σχετίζονται με 6 θεματικά πεδία:

- Κοινωνία και εκπαίδευση.
- Αναβάθμιση και πιστοποίηση.

- Οικονομία, εξωστρέφεια, ανταγωνιστικότητα.
- Βιώσιμες μορφές παραγωγής - διαφορετικότητα και συμπερίληψη.
- Διάσωση, καταγραφή και ψηφιακή επεξεργασία του υλικού.
- Αναβάθμιση του τουριστικού προϊόντος και στήριξη των πωλητηρίων των μουσείων.

6.4. Ψηφιακός μετασχηματισμός

6.4.1. Για μια αλλαγή του ρυθμιστικού παραδείγματος

- Δημιουργία διυπουργικής επιτροπής σοφών για τον ψηφιακό πολιτισμό και δημιουργία ψηφιακού χάρτη για τον πολιτισμό.
- Εφαρμογή του νόμου για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από συμφωνίες του ΥΠΠΟ με μεγάλους παρόχους υπηρεσιών ψηφιακών πλατφορμών.
- Δημιουργία προγράμματος εντοπισμού, ψηφιοποίησης, διαχείρισης και διάθεσης Βασικών Ψηφιακών Πολιτιστικών Αντικειμένων της χώρας.
- Επέκταση και διασφάλιση της ψηφιακής αυτονομίας σε σχέση με τις υποδομές του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης.
- Κεντρική διαχείριση, διαπραγμάτευση και διαχείριση συμβάσεων φορέων του δημόσιου τομέα (με δυναμική συμμετοχή και ιδιωτικών πολιτιστικών φορέων) για τη λήψη υπηρεσιών ψηφιακών πλατφορμών.
- Πρόγραμμα επιμόρφωσης και κατάρτισης εργαζόμενων στους ΠΔΤ σε σχέση με τις ψηφιακές πλατφόρμες.
- Δημιουργία μοντέλου διαχείρισης κινδύνου από την εξάρτηση από ψηφιακές πλατφόρμες.
- Προσδιορισμός του περιβαλλοντικού αποτυπώματος των πληροφοριακών υποδομών των πολιτιστικών οργανισμών στη χώρα.

6.4.2. Εθνική πολιτική διανοητικής ιδιοκτησίας

Χάραξη πολιτικής που:

- Να είναι βασισμένη σε στοιχεία και να κατευθύνεται στην παραγωγή αξίας.
- Να δίνει έμφαση όχι μόνο στη βασισμένη σε τίτλους, αλλά και στη βιώσιμη διανοητική ιδιοκτησία.
- Να είναι ουδέτερη σε σχέση με το μοντέλο διαχείρισης της διανοητικής ιδιοκτησίας ευνοώντας τόσο τα ανοικτά όσο και τα κλειστά μοντέλα διαχείρισης.
- Να αποτελεί εκπεφρασμένη, συντονισμένη και διατομεακή πολιτική διανοητικής ιδιοκτησίας με πολιτιστικό και αναπτυξιακό πρόσημο.
- Να προβλέπει συντονισμένες υποδομές μέτρησης και υποστήριξης καινοτομίας και δημιουργικότητας.

6.4.3. Ρυθμιστική μετατόπιση και πολιτιστική πολιτική

- Δημιουργία πλαισίων πολυκεντρικής και πολυεπίπεδης πολιτικής για τον

πολιτισμό σε συνεργασία με περισσότερα από ένα υπουργεία.

- Οργανωμένη συνεργασία με την Κοινωνία των Πολιτών, τα πανεπιστήμια, τα ερευνητικά κέντρα και την επιχειρηματική κοινότητα.
- Έμφαση στην εφαρμογή των ψηφιακών και αναπτυξιακών προγραμμάτων για τον πολιτισμό και στους φορείς που τα υλοποιούν με ουσιαστική διαβούλευση (co-creation) των κεντρικών υπηρεσιών με εμπλεκόμενους φορείς και υπηρεσίες, την αγορά και τις κοινωνικές ομάδες.
- Συντονισμένη άσκηση πολιτικής σε σχέση με τις emblematicκές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα δεδομένα, την τεχνητή νοημοσύνη και τις ψηφιακές πλατφόρμες με κατάλληλη προσαρμογή του κανονιστικού πλαισίου του κωδικοποιητικού αρχαιολογικού νόμου στις συνθήκες αυτές.
- Δημιουργία δομών για την ενίσχυση των ικανοτήτων των φορέων πολιτισμού να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν ψηφιακές πολιτικές.
- Πραγματοποίηση μελετών χαρτογράφησης του παραγωγικού αποτυπώματος, των χρηματοδοτικών ροών και των ροών παραγωγής αξίας για τον ελληνικό πολιτιστικό τομέα και συμπερίληψης των διαφόρων ενεργούντων (actors) σε διαδικασίες συν-δημιουργίας πολιτικών.
- Κωδικοποίηση της νομοθεσίας και του θεσμικού πλαισίου για τη διαχείριση των ψηφιακών πλευρών του πολιτισμού.
- Δημιουργία μιας ρητής και συνεκτικής πολιτικής για την ψηφιακή και αναπτυξιακή διάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα, συνοδευόμενη από τριετές επιχειρησιακό σχέδιο, κόστος εφαρμογής του, νομοθετικές, κανονιστικές και θεσμικές πρωτοβουλίες που το συνοδεύουν και απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις και υποδομές για την υλοποίησή του.

6.5. Η ανάπτυξη δεξιοτήτων

Η χάραξη πολιτικών για τις δεξιότητες στους ΠΔΤ οφείλει να περιλαμβάνει ενέργειες που αφορούν:

- Στην παρακολούθηση εκπαιδευτικών σεμιναρίων σε μια σειρά από ψηφιακές, επιχειρηματικές και στρατηγικές δεξιότητες.
- Στην κινητικότητα των πολιτιστικών δημιουργικών εργαζομένων για μαθησιακούς λόγους με στόχο τον διαμοιρασμό γνώσης στο εσωτερικό της χώρας.
- Στη δημιουργία εργασιακών περιβαλλόντων που συσπειρώνουν την πολιτιστική δημιουργική εργασία και δημιουργούν τις συνθήκες εγγύτητας και συνεργασίας με σκοπό την ανταλλαγή γνώσης, εμπειρίας, και πρακτικής.

6.6. Εξωστρέφεια οργανισμών, πολιτιστικής οικονομίας και πολιτικών

6.6.1. Ενεργοποίηση της πολιτιστικής διπλωματίας

- Συνειδητοποίηση της διευρυμένης έννοιας της πολιτιστικής διπλωματίας.

- Καθαρή στοχοθεσία και μακροπρόθεσμη στρατηγική.
- Διευκόλυνση μετακίνησης πολιτιστικών αντικειμένων στο εξωτερικό.
- «Απαγκίστρωση» από την πολιτιστική κληρονομιά και αξιοποίηση του σύγχρονου πολιτισμού.
- Συνεργασίες του Υπουργείου Εξωτερικών με άλλους φορείς με στόχο τη διεύρυνση των αποδεκτών των πρωτοβουλιών πολιτιστικής διπλωματίας.
- Ενθάρρυνση ανταλλαγής ανθρώπινου δυναμικού και διεθνούς κινητικότητας μέσω κατάλληλων πρωτοβουλιών και προγραμμάτων.
- Κινητοποίηση και ενεργή εμπλοκή της τοπικής αυτοδιοίκησης
- Ενεργοποίηση διπλωματίας πόλεων για την επίτευξη στρατηγικών στόχων.
- Σύνδεση πολιτιστικής διπλωματίας και τουρισμού.
- Επένδυση σε τοπικά χαρακτηριστικά, στρατηγική για τον γαστρονομικό τουρισμό.
- Ενεργοποίηση και αξιοποίηση των Ελλήνων της διασποράς στο πλαίσιο δράσεων στο εξωτερικό.

6.6.2. Πολιτιστική κληρονομιά και εξωστρέφεια – Πολιτιστική διπλωματία

- Αναβίωση/εκμετάλλευση διεθνών θεσμών (Ολυμπιακοί Αγώνες, Φόρουμ των Αρχαίων Πολιτισμών, Ολυμπιακή Εκχειρία, Φόρουμ των Δελφών).
- Επανασχεδιασμός του θεσμού των εκθέσεων που ταξιδεύουν.
- Έμφαση σε διεθνείς συνεργασίες με μουσεία και συλλογές σε όλο τον κόσμο.
- Οι προσπάθειες επαναπατρισμού αρχαιοτήτων να εστιάζουν όχι τόσο στον επαναπατρισμό αλλά στην αναγνώριση κυριότητας.
- Οι χώροι πολιτιστικής κληρονομιάς να καταστούν βασικοί φορείς προώθησης ιδεών και ανάδειξης της χώρας.
- Ανάπτυξη εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών με άξονα την πολιτιστική κληρονομιά που συμβάλλουν στην πολιτιστική διπλωματία.
- Ενίσχυση εφαρμογών ψηφιακής τεχνολογίας μέσα από διεθνείς συναντήσεις (hackathons).
- Παραχώρηση χώρων και υποστήριξη για τη λειτουργία διεθνών οργανισμών ή επιτροπών στην Ελλάδα.
- Στενή συνεργασία και διευκόλυνση του έργου των διεθνών σχολών αρχαιολογίας βάσει του έργου τους και της φέρουσας ικανότητάς τους.
- Ενεργοποίηση γραφείου διπλωματίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πρότυπο της Γαλλίας.
- Συνεργασία σε διεθνές επίπεδο με μεγάλους οργανισμούς όπως το Expertise France, το Βρετανικό Συμβούλιο, το International alliance for the protection of heritage in conflict areas (ALIPH) για την προστασία πολιτιστικής κληρονομιάς διεθνώς.
- Ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού διαφορετικών θρησκειών, ως μέσο διασύνδεσής τους με την Ελλάδα.
- Υποβοήθηση, μέσω συνεργασιών με ελληνικά φιλανθρωπικά ιδρύματα,

της εκπαίδευσης ελληνικών φορέων στη διεκδίκηση διεθνών συνεργασιών και προγραμμάτων χρηματοδότησης για προγράμματα εντός αλλά και εκτός της χώρας.

6.6.3. Θεσμικές πρωτοβουλίες εξωστρέφειας

- «Επανεκκίνηση» του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού (ΕΙΠ), ως arms-length οργανισμού με αρμοδιότητα για τη διασύνδεση και τον συντονισμό του ευρύτερου δημόσιου τομέα και των δρώντων των ΠΔΤ γύρω από συγκεκριμένες κλαδικές στρατηγικές.
- Ευελιξία των εργαλείων χρηματοδότησης και των μορφών στήριξης που να ανταποκρίνονται στις αγορές που αντιστοιχούν στους υπο-κλάδους του πολιτισμού.
- Ανάπτυξη και ένταξη στα προγράμματα κατάρτισης των απαραίτητων στοιχείων τεχνογνωσίας για την ενίσχυση της εξωστρέφειας.
- Καθορισμός στόχων εξωστρέφειας (όπου αυτό έχει νόημα) για τους εποπτευόμενους φορείς του Υπουργείου Πολιτισμού.
- Έρευνα για την ενίσχυση της εξωστρέφειας στις γεωπολιτικές «γειτονιές» της Ελλάδας (Βαλκάνια, Μέση Ανατολή).
- Το βάρος του «πολιτιστικού branding» που προβλέπεται στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας να γίνει με τρόπο εξειδικευμένο και επικεντρωμένο σε πολιτιστικούς κλάδους που επιδεικνύουν τη δυνατότητα να υποστηρίξουν πρωτοβουλίες εξωστρέφειας, καθώς και σε φορείς που το κάνουν ήδη.

6.6.4. Δικτύωση πολιτιστικών οργανισμών και εξωστρέφεια

- Ενθάρρυνση και χρηματοδότηση πρώτον της εσωτερικής διασυνδεσιμότητας, και δεύτερον της συλλογικής συμμετοχής σε διεθνή δίκτυα.
- Ενημέρωση για τη σημασία των δικτύων μέσα από σεμινάρια, ημερίδες ή άλλες δραστηριότητες σε συνεργασία με φορείς ανάπτυξης δεξιοτήτων.
- Ενθάρρυνση της επαγγελματικής κινητικότητας και των internships εντός και εκτός Ελλάδας.
- Δημιουργία χρηματοδοτικού φορέα ή κεντρικού διαχειριστή δικτύωσης των πολιτιστικών φορέων της Κοινωνίας των Πολιτών.
- Δημιουργία συνθηκών για δικτύωση και ανταλλαγή γνώσης –ειδικά στις σχέσεις μητροπόλεων με περιφέρεια.

6.7. Συμπερίληψη και συμμετοχή

6.7.1. Equity – Diversity – Accessibility – Inclusion

- Δημιουργία ομάδας εργασίας επαγγελματιών του χώρου με διαφορετικά ερεθίσματα, μεγέθη οργανισμών, πεδία γνώσης, απόψεις, αντιλήψεις, και επιστημονικά ενδιαφέροντα που θα διερευνήσουν την υφιστάμενη κατάσταση, τις αποτελεσματικές πρακτικές συμπερίληψης και τους τρόπους προβολής των αρχών Ισονομίας – Διαφορετικότητας – Προσβασιμότητας – Συμπερίληψης.

6.7.2. Πολιτιστική συμμετοχή & συμμετοχικότητα

- Χαρτογράφηση και ανάδειξη της grassroots και ανεπίσημης κουλτούρας.
- Κίνητρα για επισκέψεις σε πολιτιστικούς χώρους για όλους – κοινωνικός πολιτισμός. Ενσωμάτωση της πολιτιστικής συμμετοχής στην ευρύτερη πολιτική ατζέντα γύρω από την υγεία, τις κοινωνικές αλλαγές, την έρευνα και την καινοτομία, το περιβάλλον, την εκπαίδευση κλπ. Προώθηση της έρευνας σχετικά με τον θετικό αντίκτυπο της πολιτιστικής συμμετοχής σε κοινωνικά ζητήματα.
- Καμπάνια – κεντρική ενημέρωση για τη συμμετοχή και την πρόσβαση στον πολιτισμό – συνηγορία, πρωτοβουλίες και προγράμματα ορατότητας και συνηγορίας.
- Δημιουργία νέων συνεργασιών μεταξύ πολιτιστικών και μη φορέων που μπορούν να συνεργαστούν στον πειραματισμό και την υλοποίηση έργων crossover (π.χ. μεταξύ μουσείων, θεάτρων, νοσοκομείων, ανεξάρτητων χώρων τέχνης).

6.7.3. Πρόσβαση, προσβασιμότητα και συμπερίληψη

- Χαρτογράφηση και υποστήριξη των οργανισμών της Κοινωνίας των Πολιτών που ειδικεύονται σε θέματα προσβασιμότητας και συμπερίληψης. Αξιολόγηση των επιπέδων πολιτιστικής προσβασιμότητας που απολαμβάνουν τα άτομα με αναπηρία και άλλες ευάλωτες ομάδες. Κίνητρα και διευκόλυνση για αξιολογήσεις.
- Ολοκληρωμένη εθνική πολιτιστική πολιτική προσβασιμότητας σε ένα συνολικό πλαίσιο συμπερίληψης και χρηματοδότησης έργων υποδομής και δράσεων.
- Ανάπτυξη δεξιοτήτων για ολοκληρωμένο σχεδιασμό για την προσβασιμότητα. Δημιουργία συνθηκών συνεργασίας με τις κοινότητες που αφορά άμεσα και με ειδικούς. Συμμετοχή ατόμων με αναπηρία στη θεσμική αντιμετώπιση. Ειδικά συμβούλια, focus groups, advisory groups.
- Ειδικές διευκολύνσεις και υποχρέωση για δημιουργία συνθηκών προσβασιμότητας σε μουσεία και πολιτιστικούς οργανισμούς.
- Να δοθούν κίνητρα ώστε τα προγράμματα προσβασιμότητας να αφορούν και να ωφελούν το σύνολο της κοινωνίας. Οι δράσεις συμπερίληψης θα πρέπει να απευθύνονται σε όλο τον πληθυσμό.
- Συγκέντρωση, δημιουργία ή/και προώθηση υπαρχόντων οδηγιών – εργαλειαθκών με συμβουλές διαχείρισης προσβασιμότητας.
- Συνθήκες προσβασιμότητας και για τη μετακίνηση ΑμεΑ από και προς τους χώρους πολιτισμού.
- Κεντρική ενημέρωση για την προσβασιμότητα σε χώρους πολιτισμού και τέχνης.

6.7.4. Ενίσχυση του κοινωνικού αντίκτυπου

- Χαρτογράφηση και ανάδειξη πρωτοβουλιών ελληνικών πολιτιστικών οργανισμών που συμπεριέλαβαν τη διάσταση του κοινωνικού αντίκτυπου.
- Ενδυνάμωση των επαγγελματιών των πολιτιστικών οργανισμών με

σχετικές δράσεις ανάπτυξης ικανοτήτων.

- Ευαισθητοποίηση του κοινού και των επαγγελματιών των πολιτιστικών οργανισμών σχετικά με τον ρόλο των οργανισμών αυτών ως μοχλούς κοινωνικής αλλαγής και ανάπτυξης.
- Δημιουργία κοινών ποιοτικών εργαλείων για τη μέτρηση του κοινωνικού αντίκτυπου.
- Δημιουργία κοινού εγγράφου δέσμευσης στον κοινωνικό αντίκτυπο.
- Γέφυρες συνεργασίας για σύνδεση πολιτιστικού αντίκτυπου κοινωνικών οργανισμών και κοινωνικού αντίκτυπου πολιτιστικών οργανισμών.
- Προώθηση της πολιτιστικής πολιειότητας, με δικαιώματα και υποχρεώσεις.

6.7.5. Πολιτισμός για την υγεία και το ευ ζην

- Καταγραφή όλων των υπαρχουσών περιπτώσεων μελέτης, δράσεων, προγραμμάτων που συνδέουν τον πολιτισμό με την υγεία στην Ελλάδα ως βάση για την υποστήριξη δημιουργίας ενός θεσμικού πλαισίου (π.χ. πολιτιστική συνταγογράφηση) με μετρήσιμα στοιχεία, καθώς και της διεκδίκησης πόρων και υποδομής για την υλοποίηση περισσότερων τέτοιων προγραμμάτων.
- Χαρτογράφηση όλων των οργανώσεων που ασχολούνται έμμεσα ή άμεσα με τη φροντίδα και τη θεραπεία μέσω του πολιτισμού και σύνδεσή τους με πολιτιστικούς οργανισμούς που προσφέρουν το περιεχόμενο για τέτοιες συνέργειες.
- Δημιουργία ομάδας ειδικών από διαφορετικούς τομείς γνώσης, που θα λειτουργήσουν ως σύμβουλοι, και δημόσιων φορέων που σχεδιάζουν πολιτικές θεραπείας μέσω πολιτισμού.
- Δημιουργία ευκαιριών για διατομεακές συνεργασίες μεταξύ παρόχων υγειονομικής περίθαλψης και φορέων πολιτισμού και άλλων ενδιαφερόμενων μερών, ακολουθώντας το παράδειγμα του Culture, Health and Wellbeing Alliance.⁷
- Ευαισθητοποίηση του κοινού για τη συμβολή του πολιτισμού στην υγεία, ενημέρωση για υπάρχοντα προγράμματα και κανονικοποίηση της στήριξης (ειδικά για ψυχικές ασθένειες) μέσω προγραμμάτων πολιτισμού.

6.8. Βιωσιμότητα, κλιματική κρίση και ΠΔΤ

6.8.1. Πολιτισμός και Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης

- Δημιουργία διυπουργικής ομάδας έρευνας με συντονιστικό ρόλο της Προεδρίας της Κυβέρνησης (υπεύθυνη για την κυβερνητική στρατηγική βιωσιμότητας), για την καταγραφή των τρόπων συμβολής των ΠΔΤ στην επίτευξη των ΣΒΑ και τη διάρθρωση συγκεκριμένων πολιτικών.
- Ανάπτυξη από το Υπουργείο Πολιτισμού προγράμματος απόκτησης δεξιοτήτων για τους δρώντες στον τομέα του πολιτισμού σχετικά με τη

⁷ Βλ. ιστοσελίδα του οργανισμού Culture, Health and Wellbeing Alliance, στο: <https://www.culturehealthandwellbeing.org.uk>

συμβολή του τομέα στην επίτευξη των ΣΒΑ και την εφαρμογή βέλτιστων πρακτικών.

- Ξεκινώντας από τους εποπτευόμενους φορείς, σταδιακή και υποστηριζόμενη υποχρέωση ανάπτυξης και εφαρμογής στρατηγικής βιωσιμότητας.
- Ενίσχυση της διάστασης της βιωσιμότητας στις Στρατηγικές Έξυπνης Εξειδίκευσης (RIS3) σε ό,τι αφορά στις περιοχές παρέμβασης και στις προτεραιότητες του τομέα «Τουρισμός, Πολιτισμός και Δημιουργικές Βιομηχανίες».

6.8.2. Πολιτισμός και κλιματική κρίση

- Υποχρεωτικότητα για τους εποπτευόμενους φορείς του Υπουργείου Πολιτισμού να διενεργήσουν έλεγχο του αποτυπώματός τους σε αέρια θερμοκηπίου, να συντάξουν επιχειρησιακό σχέδιο μείωσής τους, και ετήσιο έλεγχο προόδου, προκειμένου να έχουν πρόσβαση στις χρηματοδοτήσεις.
- Ανάπτυξη χρηματοδοτικών εργαλείων του Υπουργείου Πολιτισμού προκειμένου να υποστηριχθούν οι ενέργειες των πολιτιστικών φορέων που στοχεύουν στη μείωση του αποτυπώματός τους.
- Θεσμοθέτηση ειδικών προσκλήσεων (στο μοντέλο της Ειδικής Πρόσκλησης Ψηφιακού Πολιτισμού του 2020) για δράσεις με επίκεντρο το περιβάλλον και την κλιματική κρίση.
- Ανάπτυξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τους ΠΔΤ προκειμένου να ενημερωθούν για τις μεθόδους καταγραφής του αποτυπώματός τους, τις βέλτιστες πρακτικές μείωσής του, και τη χρήση διαθέσιμων εργαλείων για τους σκοπούς αυτούς.
- Παροχή χρηματικής υποστήριξης σε φορείς που επιθυμούν να πιστοποιήσουν τις αναφορές τους για την περιβαλλοντική τους δράση, προκειμένου να χαίρουν αυξημένης εγκυρότητας.
- Ανάπτυξη πηγής πληροφόρησης και υποστήριξης για πολιτιστικούς οργανισμούς που επιθυμούν είτε να βελτιώσουν τις υποδομές τους στο επίπεδο των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου, ή να σχεδιάσουν νέες υποδομές με τη βέλτιστη απόδοση.
- Έρευνα σε συνεργασία με ερευνητικά κέντρα ή/και Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα για σειρά θεμάτων που αφορούν στη θέση της πολιτιστικής κληρονομιάς στις ενέργειες αντιμετώπισης και μείωσης της κλιματικής αλλαγής.

6.9. Αντιμετώπιση του ελλείμματος γνώσης για τους ΠΔΤ και τις δυναμικές τους

Προτείνεται η δημιουργία ενός Παρατηρητηρίου των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων με τη μορφή Ανεξάρτητης Αρχής και όχι διοικητικά ενταγμένο στο Υπουργείο Πολιτισμού προκειμένου να επιτευχθεί η διατομεακή συνεργασία και η ανεξαρτησία στο επίπεδο τόσο της έρευνας όσο της διαμόρφωσης προτάσεων.

Βασικοί στόχοι του Παρατηρητηρίου θα μπορούσαν να είναι:

- Η βελτίωση της στατιστικής παρακολούθησης των ΠΔΤ και των πολιτικών που τις αφορούν σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, και η εκτενέστερη εκμετάλλευση των διαθέσιμων πηγών ψηφιακών δεδομένων.
- Η ανάπτυξη ποσοτικών και ποιοτικών μεθοδολογιών και μετρικών που θα ανταποκρίνονται στην ανάγκη κατανόησης της κοινωνικής αξίας των ΠΔΤ.
- Η ταυτοποίηση κρίσιμων σημείων για την ανάπτυξη των ΠΔΤ.
- Η διοργάνωση τακτικών και δομημένων συναντήσεων με φορείς και οργανισμούς (ευρύτερα κρατικούς, ιδιωτικούς, της Κοινωνίας των Πολιτών) εστιάζοντας σε συγκεκριμένες κρίσιμες θεματικές.
- Η εξασφάλιση της διεπαφής των ΠΔΤ με τον ευρύτερο κρατικό σχεδιασμό προκειμένου να επιτευχθεί η αξιοποίηση της εγκάρσιας δυναμικής τους.
- Η εκτίμηση του βαθμού ανταπόκρισης των ΠΔΤ στις κύριες πολιτικές προτεραιότητες και η διατύπωση βελτιωτικών προτάσεων.
- Η ανάπτυξη εργαλείων και εκπαιδευτικών πλατφορμών για τη βελτίωση των ΠΔΤ στο επίπεδο της τεκμηρίωσης των επιδράσεών τους.
- Η πρόταση και ανάπτυξη ερευνητικών προγραμμάτων σε συνεργασία με ΑΕΙ και ερευνητικά κέντρα.
- Η παρατήρηση και αξιοποίηση πολιτικών και πρωτοβουλιών που αναπτύσσονται σε ευρωπαϊκό και ευρύτερα παγκόσμιο επίπεδο.
- Η σύνταξη τακτικών αναφορών για τους ΠΔΤ και η διαμόρφωση προτάσεων.

7. Επίλογος

7.1. Κεντρικά ζητήματα

Κλείνοντας τη μελέτη, υπογραμμίζουμε δύο θεματικές που θεωρούμε πως έχουν μια οριζόντια σημασία για την ενίσχυση της συμβολής των ΠΔΤ στην οικονομία και στην κοινωνία. Η πρώτη αφορά το ύψος της κρατικής χρηματοδότησης. Η δεύτερη αφορά τη διεύρυνση των κατηγοριών φορέων και ατόμων που εμπλέκονται με τον πολιτισμό και περιέχει τρεις επιμέρους υπο-θεματικές: την αποκέντρωση, τις συνέργειες και τη συμμετοχή.

7.1.1. Χρηματοδότηση

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ΠΔΤ στην Ελλάδα υποφέρουν από συστηματική υποχρηματοδότηση.⁸ Η Ελλάδα βρίσκεται συστηματικά στις τελευταίες θέσεις σε ό,τι αφορά το ποσοστό του ΑΕΠ που αφιερώνεται σε πολιτιστικές υπηρεσίες από την κεντρική κυβέρνηση. Αντίστοιχα, οι κατά κεφαλήν δαπάνες για πολιτιστικές υπηρεσίες στην Ελλάδα είναι οι χαμηλότερες στην Ευρώπη (με στοιχεία του 2019). Πίσω από τον περιορισμό των δαπανών για τον πολιτισμό διαφαίνεται μια «παραδοσιακή» αντίληψη ότι ο τομέας δεν

⁸ Η φαινομενική αύξηση του προϋπολογισμού του ΥΠΠΟΑ κατά τα δύο τελευταία έτη (2022 και 2023) οφείλεται κατά κύριο λόγο στην περίληψη κονδυλίων του ΕΣΠΑ.

είναι ισοδύναμος μοχλός ανάπτυξης με άλλους. Και αυτό σε πείσμα πολλών πρόσφατων μελετών που παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα.

Πέρα από την αύξηση του κρατικού προϋπολογισμού για τον πολιτισμό, στην παρούσα μελέτη παρέχονται αναλύσεις (3.1.) και προτάσεις (6.1.) για τους τρόπους βελτίωσης της χρηματοδότησης των ΠΔΤ.

Κλείνοντας, αναφέρουμε ότι ουσιαστική τροχοπέδη για την κατανόηση της χρηματοδότησης των ΠΔΤ στην Ελλάδα είναι η δυσκολία συγκέντρωσης στοιχείων για τα κονδύλια που υποστηρίζουν πολιτιστικές πολιτικές σε περιφερειακό επίπεδο, κυρίως επειδή ένα πολύ ουσιαστικό μέρος των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων αφορά τις Περιφέρειες. Το γενικότερο πρόβλημα που δημιουργεί η έλλειψη γνώσης για τους ΠΔΤ αναλύεται στα μέρη 2.1. και 6.9. της παρούσας μελέτης.

Πιστεύουμε πως η ποικιλόμορφη και αποτελεσματική αύξηση της χρηματοδότησης για την υποστήριξη πολιτικών ενδυνάμωσης των ΠΔΤ και ενίσχυσης της συμβολής τους στην κοινωνία και την οικονομία είναι επιβεβλημένη.

7.1.2. Διεύρυνση: Αποκέντρωση, συνέργειες, συμμετοχή

Θέματα που επανέρχονται σε σχεδόν όλα τα σημεία της μελέτης μας, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, είναι η ανάγκη αποκέντρωσης, η προθυμία ανάπτυξης συνεργειών, η διευκόλυνση της συμμετοχής δρώντων των ΠΔΤ στη διαμόρφωση σχεδίων δράσεων και πολιτικών προκειμένου να απελευθερωθούν οι δυνάμεις τους και να αυξηθεί η συμβολή τους στην οικονομία και την κοινωνία, και η ενθάρρυνση και διευκόλυνση συμμετοχής στην κατανάλωση και παραγωγή πολιτιστικού περιεχομένου.

Αποκέντρωση

Όπως αναλύεται σε διάφορα σημεία της μελέτης (π.χ. 3.2., 6.2.), η συγκέντρωση της οικονομικής και θεσμικής δραστηριότητας των ΠΔΤ στην Αθήνα αποτελεί ένα ουσιαστικό πρόβλημα για μία δίκαια και ισοκατανομημένη ανάπτυξη. Η σημασία της ενίσχυσης των ΠΔΤ σε τοπικό επίπεδο, ιδίως μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα, είναι πλέον σαφώς αναγνωρισμένη σε πλήθος μελετών και ερευνών.

Αν λοιπόν ακολουθήσουμε την ευρέως αποδεκτή παραδοχή ότι οι ΠΔΤ γενικότερα μπορούν να έχουν καθοριστική θετική επίδραση στην τοπική ανάπτυξη, με όλα τα συνακόλουθα οφέλη για τις τοπικές κοινωνίες και οικονομίες, πρέπει να διευρύνουμε το πεδίο των παρεμβάσεων που απαιτούνται προκειμένου οι Περιφέρειες, και ειδικά οι περιφερειακές πόλεις, να παίξουν πλήρως τον ρόλο τους. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το Cultural and Creative Cities Monitor που έχει αναπτύξει το ευρωπαϊκό Joint Research Centre.⁹ Η

⁹ Βλ. εργαλείο Cultural and Creative Cities Monitor της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, διαθέσιμο στο: <https://composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/cultural-creative-cities-monitor>

αξιολόγηση των πόλεων βασίζεται σε τρεις βασικές κατηγορίες μετρικών, η καθεμία από τις οποίες έχει υποκατηγορίες:

- Πολιτιστική ζωντάνια (πολιτιστικές υποδομές, πολιτιστική συμμετοχή και ελκυστικότητα).
- Δημιουργική οικονομία (θέσεις εργασίας βασισμένες στη δημιουργικότητα και τη γνώση, διανοητική ιδιοκτησία και καινοτομία, νέες εργασίες σε δημιουργικούς τομείς)
- Ευνοϊκό/υποστηρικτικό περιβάλλον (ανθρώπινο κεφάλαιο και εκπαίδευση, ανοιχτότητα, ανεκτικότητα και εμπιστοσύνη, τοπικές και διεθνείς διασυνδέσεις, ποιότητα διακυβέρνησης).

Συνεπώς, το πρόβλημα είναι σύνθετο και δεν αφορά αποκλειστικά τη διάθεση πόρων, δεδομένου ότι, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, οι Περιφέρειες λαμβάνουν ένα σημαντικό μέρος των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων. Απαιτείται χωρίς αμφιβολία ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ κεντρικής κυβέρνησης και Περιφερειών, μια διεύρυνση του οπτικού πεδίου σε ό,τι αφορά τις πολιτικές για τους ΠΔΤ, και τέλος μια ενδυνάμωση και υποστήριξη των περιφερειακών και τοπικών υπηρεσιών προκειμένου να έχουν στη διάθεσή τους όλα τα εφόδια που έχουν δημιουργηθεί χάρη στις καλές πρακτικές σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Συνέργειες

Μία άλλη όψη της συγκέντρωσης είναι το έλλειμμα ουσιαστικών συνεργειών μεταξύ της κεντρικής διαχείρισης της πολιτιστικής πολιτικής –η οποία λειτουργεί εν πολλοίς με μια στενή αντίληψη του πεδίου του πολιτισμού– και του πλήθους των επιπέδων και φορέων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, που διαδρούν με την πολιτιστική και δημιουργική οικονομία, ιδωμένη ως πολυεπίπεδο τομέα με εγκάρσια επίδραση. Υπό το πρίσμα αυτό θα έλεγε κανείς ότι πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στη μελέτη και την εφαρμογή μεθοδολογιών για την καλύτερη συνέργεια των ΠΔΤ με την εκπαίδευση, την υγεία, την έρευνα και την καινοτομία, την ψηφιακή διακυβέρνηση, την εξωτερική και τη μεταναστευτική πολιτική, και βεβαίως την οικονομία σε όλο της το φάσμα: από τη χάραξη φορολογικής νομοθεσίας μέχρι τα προγράμματα των εμπορικών επιμελητηρίων.

Προτείνουμε να ενισχυθεί ο βαθμός στον οποίο οι ΠΔΤ διατηρούν μια πορώδη σχέση με την κοινωνία και την οικονομία, μέσω της δημιουργίας, υποστήριξης και ενθάρρυνσης διεπαφών και συνεργειών που εμπλουτίζουν τη δυναμική του εγκάρσιου ρόλου του πολιτισμού και ξεπερνούν τη συγκεντρωτική λειτουργία του ΥΠΠΟ.

Συμμετοχή

Η τρίτη διάσταση που θα θέλαμε να τονίσουμε, διάσταση απόλυτα συνυφασμένη με τις δύο προηγούμενες, είναι εκείνη της συμμετοχής. Τόσο η αποκέντρωση όσο και η ανάπτυξη συνεργειών αποσκοπούν σε μια ευρύτερη συμμετοχή στον πολιτισμό, με τους τρόπους που περιγράψαμε πιο πάνω. Ωστόσο, και η

πιο απλή και άμεση έννοια της συμμετοχής, δηλαδή του βαθμού στον οποίο οι πολίτες καταναλώνουν ή παράγουν πολιτιστικό περιεχόμενο, χρήζει επίσης σοβαρής προσοχής.

Στη μελέτη ισχυριζόμαστε ότι αφενός υπάρχει μεγάλη ανάγκη ενίσχυσης της εμπλοκής του κοινού με τους χώρους πολιτισμού και τα πολιτιστικά γεγονότα, ενώ αφετέρου υπάρχει ένα σημαντικό μερίδιο της κοινωνίας το οποίο (προφανώς σε ερασιτεχνικό επίπεδο) συμμετέχει δημιουργικά σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες, ιδίως εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων, μια συμμετοχή πάνω στην οποία θα μπορούσε, και θα έπρεπε, κανείς να χτίσει.

Οι πολιτικές ενίσχυσης της συμμετοχής οφείλουν παράλληλα να εστιάσουν στην ισότητα, διαφορετικότητα, συμπερίληψη και προσβασιμότητα, δεδομένου ότι υπάρχει σημαντικό έλλειμμα σε ό,τι αφορά την ενσωμάτωσή τους στις πρακτικές των περισσότερων πολιτιστικών οργανισμών αλλά και στις πολιτικές (3.7.1., 3.7.3.).

7.2. Επόμενα βήματα

Όπως σημειώθηκε στην Εισαγωγή, η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να ανοίξει μια σειρά συζητήσεων για τον σύγχρονο ρόλο του πολιτισμού στην κοινωνία και στην οικονομία της Ελλάδας. Η μελέτη εστιάζει σε οκτώ θεματικές περιοχές παρουσιάζοντας επιμέρους σύντομες εκθέσεις με τη μορφή λημμάτων και προτείνοντας συγκεκριμένες παρεμβάσεις και μεταρρυθμίσεις που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για πολιτιστικές πολιτικές.

Δεν ασχοληθήκαμε σε βάθος με συγκεκριμένους κλάδους που συγκαταλέγονται στους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς, με εξαίρεση την πολιτιστική κληρονομιά και τη χειροτεχνία. Ωστόσο, τα προβλήματα, οι προοπτικές, οι αλυσίδες παραγωγής και αξίας των διάφορων υπο-κλάδων διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους, προσφέρουν συγκεκριμένες ευκαιρίες συνεισφοράς στην παραγωγή κοινωνικής και οικονομικής αξίας αλλά ταυτόχρονα θα απαιτούσαν συγκεκριμένες πολιτικές. Θεωρούμε πως η παρούσα μελέτη πρέπει να συμπληρωθεί από μια σειρά ερευνών για τους υπο-κλάδους των ΠΔΤ, εκείνους που αποτελούν τις παραδοσιακά εννοούμενες «τέχνες» όπως οι παραστατικές τέχνες, οι εικαστικές τέχνες, οι οπτικοακουστικές παραγωγές, η μουσική, το βιβλίο, αλλά επίσης άλλους που έχουν ιδιαίτερη σημασία στο σύγχρονο παγκόσμιο πολιτιστικό και δημιουργικό γίγνεσθαι, όπως για παράδειγμα το design, η αρχιτεκτονική, τα βιντεοπαιχνίδια και τα πολυμέσα, τα αρχεία και οι βιβλιοθήκες (ψηφιακά και μη).

Επίσης σημειώθηκε εξ αρχής ότι ένα βασικό μέλημα της μελετητικής ομάδας ήταν η ανάδειξη της εγκάρσιας σημασίας του πολιτισμού και το εύρος των συνεργειών που αυτή προϋποθέτει για την πολιτική διαχείριση του τομέα. Κλείνοντας λοιπόν, προτείνονται πέντε θεματικές που ποικιλοτρόπως αναδεικνύονται

στην παρούσα μελέτη και σχετίζονται άμεσα με την οριζόντια σημασία του πολιτισμού και με τις πολιτικές που απαιτούνται για την ενίσχυση των ΠΔΤ. Οι θεματικές αυτές μπορούν να λειτουργήσουν ως οδηγοί για περαιτέρω έρευνα, συζήτηση, και στρατηγικό σχεδιασμό:

- Οι αποτελεσματικές πολιτικές στηρίζονται σε έγκυρη και πολύπλευρη γνώση. Το πρόβλημα του ελλείμματος πληροφόρησης και γνώσης για τους ΠΔΤ επανέρχεται συχνά στις προηγούμενες σελίδες. Βασικό όμως στοιχείο των προτάσεων είναι ότι η πληροφορία που απαιτείται δεν αφορά μόνο στο επίπεδο των στατιστικών, έστω και αν η διεύρυνση των στατιστικών πηγών είναι απαραίτητη. Αντίθετα, τονίστηκε πολλάκις ότι είναι απαραίτητη μια προσέγγιση που να ενσωματώνει ευρύτερες ερευνητικές προσεγγίσεις, εκτιμήσεις αντικτύπου, και ανίχνευση τάσεων.
- Ένας εύρωστος πολιτιστικός και δημιουργικός τομέας στηρίζεται στους ανθρώπους του. Προϋπόθεση της ουσιαστικότερης συμβολής των ΠΔΤ στην οικονομία είναι η εργασιακή και ασφαλιστική ενσωμάτωση των εργαζομένων των τομέων αυτών σε συνθήκες που να μειώνουν την επισφάλεια, να παρέχουν δικαιώματα και προστασία, και αντίστοιχα να μειώνουν τη «μαύρη» εργασία. Η γενικότερη μετάλλαξη του εργασιακού περιβάλλοντος, από την επέκταση της “gig” οικονομίας μέχρι τη συνθήκη του “work from home” αναδεικνύει πολλά προβλήματα που είναι εδώ και χρόνια ενδημικά στους ΠΔΤ. Υπάρχει συνεπώς ανάγκη γενικότερης ρυθμιστικής παρέμβασης που να καλύπτει και τους εργαζομένους στους ΠΔΤ. Το δεύτερο στοιχείο που αφορά στο ανθρώπινο δυναμικό των ΠΔΤ και το οποίο αναδείχθηκε σε προτεραιότητα από όλους σχεδόν τους συγγραφείς, είναι η απόκτηση δεξιοτήτων. Αυτή αφορά βεβαίως στους ίδιους τους εργαζόμενους/απασχολούμενους στους ΠΔΤ αλλά επίσης σε όσους ασχολούνται με τη διαχείριση του τομέα στο επίπεδο του ευρύτερου κράτους και του δημόσιου τομέα. Η ανάπτυξη αντίστοιχων μεθοδολογιών και πλατφορμών για την απόκτηση δεξιοτήτων είναι σημαντικό πεδίο περαιτέρω έρευνας και ανάπτυξης.
- Οι ΠΔΤ έχουν ανάγκη πρόσβασης σε διευρυμένες πηγές χρηματοδότησης. Πρέπει να ανταποκριθούμε σοβαρά στην παρότρυνση του ΟΟΣΑ «να θεωρήσουμε τον πολιτισμό οικονομική και κοινωνική επένδυση και όχι κόστος» (OECD, 2022: 13). Τούτο θα συνεπάγετο για παράδειγμα την ευρύτερη εκμετάλλευση κοινοτικών και εθνικών χρηματοδοτικών προγραμμάτων, τη μεταρρύθμιση (ή εφαρμογή) της νομοθεσίας με στόχο τη διευκόλυνση της άντλησης πόρων από την αγορά, την ενθάρρυνση και ενίσχυση των συνεργασιών με τον ιδιωτικό τομέα, την υποστήριξη της πρόσβασης σε εργαλεία του χρηματοπιστωτικού συστήματος, τη θεσμική ενίσχυση των δυνατοτήτων νέων μορφών εκμετάλλευσης της πνευματικής ιδιοκτησίας αλλά και την αποτελεσματική προστασία αυτής, και τη συντονισμένη συνεισφορά του Τρίτου Τομέα.
- Ο εγκάρσιος ρόλος των ΠΔΤ απαιτεί εγκάρσιες συνέργειες. Η κατανόηση ότι το ευρύτερο πεδίο των ΠΔΤ εκτείνεται πολύ ευρύτερα από εκείνο των

παραδοσιακά εννοούμενων τεχνών, αλλά και η συνειδητοποίηση των διάφορων τρόπων που οι τομείς αυτοί συνδέονται με ποικίλες στρατηγικές περιοχές όπως η εκπαίδευση, η έρευνα, η υγεία, η βιωσιμότητα, η κοινωνική συνοχή, και η τοπική ανάπτυξη, οδηγεί στην ανάγκη δημιουργίας ενός εκτενούς και δομημένου δικτύου συνεργειών. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει ότι θα αποδομηθούν τα στεγανά μεταξύ των διάφορων κέντρων σχεδιασμού πολιτικών αλλά και υπηρεσιών, όπως επίσης μεταξύ του δημόσιου τομέα και των οργάνωσεων της Κοινωνίας των Πολιτών αλλά και των φορέων των ΠΔΤ. Στη θέση των στεγανών αυτών θα πρέπει να θεσμοθετηθούν μηχανισμοί συνεργασίας γύρω από συγκεκριμένους κοινωνικούς και οικονομικούς στρατηγικούς στόχους.

- Οι ισχυροί και δυναμικοί ΠΔΤ βασίζονται στην εκτενή συμμετοχή της κοινωνίας. Η έννοια της συμμετοχής καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα περιπτώσεων. Από την ενθάρρυνση και υποστήριξη της «κατανάλωσης» πολιτιστικών αγαθών, την ενίσχυση της grassroots συμμετοχής στη δημιουργική δράση, την κατάργηση των ταξικών και φυλετικών φραγμών ή εκείνων που απορρέουν από την αναπηρία, έως και τη συστηματική εμπλοκή της Κοινωνίας των Πολιτών στη διαμόρφωση των πολιτιστικών πολιτικών. Όσο περισσότερο ενισχύεται η σύνδεση του πολιτισμού με ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων, τόσο περισσότερο μπορεί να τις εμπλουτίσει με τη δυναμική της καινοτομίας και της δημιουργικότητας που είναι στον πυρήνα του.

Κλείνοντας, η μελέτη τονίζει ότι οι δυναμικές είναι πολύπλοκες όταν εστιάζουμε στη συμβολή του πολιτισμού στην παραγωγή οικονομικής και κοινωνικής αξίας. Αναγνωρίζουμε, και πρέπει να επισημάνουμε, τον κίνδυνο εργαλειοποίησης της δημιουργικότητας. Βλέπουμε σε διάφορα σημεία της παρούσας μελέτης πώς ο πολιτισμός αναγνωρίζεται ως σημαντικός διαμεσολαβητής ευρύτερων πολιτικών, όπως είναι αυτές που σχετίζονται με την κοινωνική συνοχή, το περιβάλλον και την «έξυπνη» οικονομία, για παράδειγμα. Ο κίνδυνος τα πλαίσια πολιτικών ή τα χρηματοδοτικά εργαλεία να στρεβλώσουν την κατανόηση των πολιτιστικών πρακτικών και της αξίας τους για την κοινωνία είναι υπαρκτός. Οι πολιτικές προτεραιότητες που θα τεθούν θα επηρεάσουν τόσο τον προγραμματισμό όσο και τον τρόπο που οι ΠΔΤ αλληλεπιδρούν με το κοινό και την ευρύτερη κοινωνία. Ακόμη και αν οι ΠΔΤ καλύπτουν ένα ευρύτερο πεδίο από τις τέχνες, δεν πρέπει να καθεί η κατανόηση της ιδιαιτερότητας των τεχνών.

Ευχόμαστε η μελέτη να λειτουργήσει ως ένας καμβάς πάνω στον οποίο μπορούν να διαμορφωθούν έρευνες, διάλογοι, πιλοτικά προγράμματα και πρακτικές εφαρμογές που θα αναδείξουν την ολοένα και ευρύτερα αναγνωρισμένη συνεισφορά των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων στην κοινωνική και οικονομική αξία.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ -
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οκτώβριος 2023

Η σημασία των Πολιτιστικών
και Δημιουργικών Τομέων
για τις κοινωνικές και
οικονομικές πολιτικές
σήμερα

1.1. Η διεθνής συζήτηση για τις πολιτιστικές πολιτικές σήμερα (ΧΚ)

Η πανδημία της Covid-19 επηρέασε τους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς (ΠΔΤ)¹⁰ –με εξαίρεση ορισμένους υπο-κλάδους, όπως τα βιντεοπαιχνίδια– περισσότερο από σχεδόν οποιονδήποτε άλλο τομέα της οικονομίας. Μια έκθεση για λογαριασμό της UNESCO τον Ιούνιο του 2021 εκτιμούσε ότι το 2020 υπήρξε συρρίκνωση της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας που παράχθηκε από τους ΠΔΤ παγκοσμίως κατά \$750 δισ. σε σχέση με το 2019, με αντίστοιχη απώλεια περίπου 10 εκατ. θέσεων εργασίας (BOP Consulting, 2021). Για την Ευρώπη συγκεκριμένα, μια έρευνα της Ernst & Young, που έχει συζητηθεί ευρέως, εκτιμούσε ότι η μείωση του κύκλου εργασιών του κλάδου ανερχόταν σε €199 δισ. ή 31%, και πάλι σε σχέση με το 2019 (Lhermitte, 2021). Η πρωτοφανής αυτή κρίση φανέρωσε σημαντικές δομικές αδυναμίες του τομέα, κυρίως στο επίπεδο των εργασιακών και ασφαλιστικών συνθηκών, επιτάχυνε δραστικά την ενσωμάτωση ψηφιακών μεθόδων παραγωγής και διανομής του πολιτιστικού προϊόντος, ανέδειξε τη σημασία του πολιτισμού για την κοινωνία και πυροδότησε πολλές συζητήσεις για τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε και θα έπρεπε να ανακάμψει (Carras, 2021).

Οι επιπτώσεις της πανδημίας ανάγκασαν τις κυβερνήσεις να στηρίζουν τους ΠΔΤ με πρωτοφανή τρόπο, έστω και αν και αυτές ακόμη οι παρεμβάσεις δεν μπορούσαν να καλύψουν τις απώλειες και τη συρρίκνωσή τους. Κυρίως, όμως, ανάγκασε τους ίδιους τους δρώντες του τομέα να αναρωτηθούν αν μέχρι τότε είχαν πραγματικά καταφέρει να θεμελιώσουν την κατανόηση της σημασίας του πολιτισμού για την κοινωνία σε στέρεες βάσεις που να υποστηρίζουν μια ολιστική εκτίμηση των τρόπων με τους οποίους συμβάλλει στην παραγωγή κοινωνικής αλλά και οικονομικής αξίας. Όπως σημειώνεται

¹⁰ «Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς»: Όλοι οι τομείς των οποίων οι δραστηριότητες βασίζονται σε πολιτιστικές αξίες ή στην καλλιτεχνική ή άλλη ατομική ή συλλογική δημιουργική έκφραση. Οι δραστηριότητες μπορούν να περιλαμβάνουν την ανάπτυξη, τη δημιουργία, την παραγωγή, τη διάδοση και τη διατήρηση των αγαθών και των υπηρεσιών που ενσαρκώνουν πολιτιστική, καλλιτεχνική ή άλλη δημιουργική έκφραση καθώς και συναφείς λειτουργίες όπως η σχετική εκπαίδευση ή διαχείριση. Θα έχουν τη δυνατότητα να παράγουν καινοτομία και θέσεις εργασίας, ιδιαίτερα από τη διανοητική ιδιοκτησία. Αυτοί οι τομείς περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την αρχιτεκτονική, τα αρχεία, τις βιβλιοθήκες και τα μουσεία, τα καλλιτεχνήματα, τα οπτικοακουστικά προϊόντα (όπως ταινίες, τηλεόραση, βιντεοπαιχνίδια και πολυμέσα), την υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά, το σχέδιο (συμπεριλαμβανομένου του σχεδίου μόδας), τα φεστιβάλ, τη μουσική, τη λογοτεχνία, τις τελεστικές τέχνες, τα βιβλία και τις εκδόσεις, το ραδιόφωνο και τις εικαστικές τέχνες» (βλ. «Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση του προγράμματος "Δημιουργική Ευρώπη"» (2021 έως 2027), σ. 25).

και στην έρευνα της ΕΥ που προαναφέραμε, ένα κύριο ζητούμενο για τη στιβαρή ανάκαμψη του τομέα ήταν η βαθύτερη διασύνδεσή του με την κοινωνία και η μόχλευση της «πολλαπλασιαστικής δύναμης των εκατομμυρίων ατομικών και συλλογικών ταλέντων –ως ένας σημαντικός επιταχυντής των κοινωνικών και περιβαλλοντικών μετασχηματισμών στην Ευρώπη» (Lhermitte, 2021: 7).

Τον Νοέμβριο του 2020, μεσούσης της πανδημίας, τέσσερις σημαντικοί ευρωπαϊκοί οργανισμοί παρουσίασαν το μανιφέστο *A Cultural Deal for Europe* (CAE, 2020).¹¹ Το κείμενο αυτό υπογραμμίζει την εγκάρσια σημασία του πολιτισμού, τονίζοντας ότι «ο πολιτισμός είναι κάτι περισσότερο από ένας τομέας. Είναι ένα διάλυσμα θετικής αλλαγής» και δηλώνοντας ότι:

«Η προτεινόμενη Πολιτιστική Συμφωνία για την Ευρώπη αποσκοπεί στην ενσωμάτωση του πολιτισμού σε όλους τους τομείς πολιτικής, ώστε να αξιοποιηθεί πλήρως το δυναμικό του: από την πράσινη μετάβαση έως τις γεωπολιτικές φιλοδοξίες της Ευρώπης, και από τον ψηφιακό μετασχηματισμό έως μια Ένωση με γνώμονα τις αξίες. Συγκεντρώνει τόσο βραχυπρόθεσμες όσο και μακροπρόθεσμες προοπτικές. Εξετάζει την άμεση ανάκαμψη των κοινωνιών μας με τη φιλοδοξία να οικοδομήσει ένα νέο παράδειγμα για τον σχεδιασμό του μέλλοντος της Ευρώπης» (CAE, 2020: 1).

Δεν ήταν βεβαίως η πρώτη φορά που είχε υποστηριχθεί ότι ο πολιτισμός μπορεί να παίξει έναν ρόλο αναπτυξιακό σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις πόλεις υπήρχε μια ευρεία κατανόηση ότι ο πολιτισμός μπορεί να συμβάλει ποικιλοτρόπως στην επίτευξη του στόχου της ανθεκτικότητας. Για να πάρουμε ένα οικείο παράδειγμα, στην αναφορά του *Η Ανθεκτικότητα της Πόλης των Αθηνών* μέσω του Πολιτισμού ο Robert Palmer σημειώνει:

«Ο πολιτισμός συμβάλλει στην οικονομική διάσταση της ανθεκτικότητας δημιουργώντας εισόδημα και απασχόληση και προωθώντας πτυχές της επιχειρηματικότητας, της καινοτομίας, των νέων τεχνολογιών και του τουρισμού. Ο πολιτισμός αποτελεί επιταχυντή της κοινωνικής διάστασης της ανθεκτικότητας ενισχύοντας το κοινωνικό κεφάλαιο μιας πόλης. Ο πολιτισμός μπορεί επίσης να αγκαλιάσει την περιβαλλοντική διάσταση της ανθεκτικότητας παρέχοντας γνώσεις και εργαλεία για την ευαισθητοποίηση σχετικά με την οικολογική ευθύνη» (Palmer, 2018: 3).

Η διαφορά στην προσέγγιση της Πολιτιστικής Συμφωνίας για την Ευρώπη

¹¹ Οι τέσσερις οργανισμοί είναι: European Cultural Foundation, Culture Action Europe, Europa Nostra, European Heritage Alliance (CAE, 2020).

έγκειται στην πρόταση ότι ο πολιτισμός πρέπει να συμμετέχει στη διαμόρφωση των στόχων και όχι μόνο στην επίτευξή τους. Ίσως το πιο από παράδειγμα της προσέγγισης αυτής στο επίπεδο των ευρωπαϊκών πολιτικών να είναι το New European Bauhaus (NEB), μια πρωτοβουλία που στηρίζεται σε τρεις αξίες: βιωσιμότητα, αισθητική και συμπερίληψη. Οι μορφές της ανάπτυξης και της καινοτομίας που προωθεί το NEB διαποτίζονται από πολιτιστικές αξίες, και βασίζονται σε μια διατομεακή προσέγγιση, στην οποία συμμετέχουν πλήρως άνθρωποι των ΠΔΤ.

Στο πλαίσιο της Πολιτιστικής Συμφωνίας προτείνονται μεταξύ άλλων:

- Τα Εθνικά Σχέδια Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας να αφιερώνουν το 2% των πόρων στον πολιτισμό και οι στόχοι τους να συνδέονται με αυτόν.
- Η περίληψη του πολιτισμού στην Ατζέντα 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη και στην Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία.
- Η ενσωμάτωση του πολιτισμού σε όλα τα σχετικά ευρωπαϊκά προγράμματα.
- Η υποστήριξη στους εργαζόμενους του τομέα.
- Η στρατηγική σύνδεση του Τρίτου Τομέα,¹² μέσω της συμβολής του στον πολιτισμό, με την ευρωπαϊκή ανάκαμψη.

Οι ιδέες που προτείνονται στην Πολιτιστική Συμφωνία, οι οποίες βεβαίως εκφράστηκαν και σε άλλα κείμενα και πρωτοβουλίες κατά τη διάρκεια της πανδημίας, έχουν σε μεγάλο βαθμό βρει τη θέση τους στις προτάσεις πολιτικών στην Ευρώπη. Ένα πρόσφατο παράδειγμα είναι η «Σύσταση CM/Rec(2022)15 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης προς τα κράτη-μέλη του σχετικά με τον ρόλο του πολιτισμού, της πολιτιστικής κληρονομιάς και του τοπίου στην αντιμετώπιση των παγκόσμιων προκλήσεων», που υιοθετήθηκε στις 20 Μαΐου 2022 (CDCCP, 2022). Η Σύσταση, μεταξύ άλλων, δηλώνει ότι το Συμβούλιο «[λαμβάνει] υπόψη την ικανότητά του [πολιτισμού] να ενθαρρύνει την κοινωνική αλληλεπίδραση, το συναίσθημα, την ενσυναίσθηση, τη διεθνή συνεργασία και τον διαπολιτισμικό διάλογο· ο πολιτιστικός κόσμος μπορεί να συμβάλει σημαντικά στον καθορισμό συλλογικών στόχων και να ενεργοποιήσει τη συνεργασία για την επίτευξή τους», ενώ η πρώτη σύσταση προς τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών είναι «να προωθήσουν δράσεις σε κυβερνητικό επίπεδο με στόχο την περαιτέρω ανάπτυξη μιας νέας αντίληψης για τους πολιτιστικούς πόρους, την πολιτιστική κληρονομιά και το τοπίο –και, ως εκ τούτου, για νέες πολιτικές– ως στρατηγικά στοιχεία που θα συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των παγκόσμιων προκλήσεων και ως κινητήρια δύναμη του κοινωνικού μετασχηματισμού, με στόχο τη δημιουργία ενός ανοικτού και ποικιλόμορφου πολιτιστικού χώρου και ενός ασφαλούς και βιώσιμου περιβάλλοντος, προσβάσιμου σε όλους, ως βάση

¹² Ως Τρίτος Τομέας της οικονομίας ορίζεται το τμήμα της που αποτελείται από μη καπιταλιστικές επιχειρήσεις και ιδιωτικές ή άτυπες ενώσεις. Οργανώσεις, δηλαδή, που δεν έχουν ως πρωτεύοντα σκοπό την επιδίωξη κέρδους, αλλά δραστηριοποιούνται με γνώμονα την αλληλεγγύη και την κοινή ωφέλεια.

για δημοκρατικές κοινωνίες».

Η αναγνώριση του ρόλου του πολιτισμού για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη δεν περιορίζεται βεβαίως στους ευρωπαϊκούς θεσμούς.

Η Δήλωση της Ρώμης από τους υπουργούς Πολιτισμού της G20 (2021) –η πρώτη τέτοιου τύπου στο πλαίσιο της G20– προτείνει έναν οριζόντιο ρόλο για τις πολιτιστικές βιομηχανίες, βασισμένο σε 5 θεμελιώδεις αρχές:

- Οι τομείς του πολιτισμού και της δημιουργίας ως μοχλοί ανανέωσης και βιώσιμης και ισορροπημένης ανάπτυξης.
- Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς.
- Η αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής μέσω του πολιτισμού.
- Η οικοδόμηση δεξιοτήτων μέσω της κατάρτισης και της εκπαίδευσης.
- Η ψηφιακή μετάβαση και οι νέες τεχνολογίες για τον πολιτισμό.

Η Δήλωση τόνισε την οικονομική σημασία του τομέα και τα δευτερογενή οφέλη που παράγει για την ευρύτερη οικονομία και την καινοτομία, αλλά επίσης και τον κοινωνικό αντίκτυπό του στο επίπεδο της συμπερίληψης, της ισότητας των φύλων, την ανάπτυξη τοπικού κοινωνικού κεφαλαίου, και τη συμβολή γενικότερα στην επίτευξη πολλών εκ των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης και στην αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης.

Στη Δήλωση, οι υπουργοί Πολιτισμού ζητούν από τις κυβερνήσεις μια σειρά δράσεων, μεταξύ άλλων:

- «την πλήρη αναγνώριση και ενσωμάτωση του πολιτισμού και της δημιουργικής οικονομίας στις αναπτυξιακές διαδικασίες και πολιτικές, με τη συμμετοχή όλων των επιπέδων των κοινωνιών, συμπεριλαμβανομένων των τοπικών κοινοτήτων, ως μοχλού και καταλύτη για την επίτευξη των στόχων που καθορίζονται στην Ατζέντα 2030 των Ηνωμένων Εθνών για τη βιώσιμη ανάπτυξη»,
- «την αναγνώριση του πολιτισμού και της δημιουργικότητας ως αναπόσπαστων τμημάτων της ευρύτερης πολιτικής ατζέντας, όπως η κοινωνική συνοχή, η απασχόληση, η καινοτομία, η υγεία και η ευημερία, το περιβάλλον, η βιώσιμη τοπική ανάπτυξη και τα ανθρώπινα δικαιώματα».

Τον Ιούνιο του 2022, ο ΟΟΣΑ εξέδωσε το *Culture Fix* (OECD, 2022), μια αναφορά που τονίζει την οριζόντια σημασία των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων για την ανάκαμψη και ανθεκτικότητα των κοινωνιών στη μετά-Covid εποχή και παρουσιάζει τεκμηριωμένες προτάσεις για τη μεγιστοποίηση των θετικών επιδράσεών τους στην κοινωνία και την οικονομία. Ορισμένα κύρια στοιχεία της αναφοράς είναι:

- Οι ΠΔΤ συμβάλλουν στην καινοτομία σε πολλούς τομείς, για παράδειγμα μέσα από νέα προϊόντα, υπηρεσίες, επιχειρηματικά μοντέλα, και περιεχόμενα. Αυτό απαιτεί έναν διατομεακό σχεδιασμό.
- Η συμμετοχή στον πολιτισμό δεν ενισχύει μόνο τον ίδιο τον τομέα, αλλά

παράγει σημαντικά κοινωνικά οφέλη.

- Τα πολιτιστικά οικοσυστήματα αποτελούν ακρογωνιαίους λίθους του "placemaking".
- Τα τοπικά οικοσυστήματα των ΠΔΤ ωφελούνται από την ανάπτυξη έξυπνων και καινοτόμων συνεργειών.
- Η χρηματοδότηση των ΠΔΤ πρέπει να θεωρείται επένδυση, όχι κόστος, λόγω των άμεσων και έμμεσων οφελών για την οικονομία και την κοινωνία.

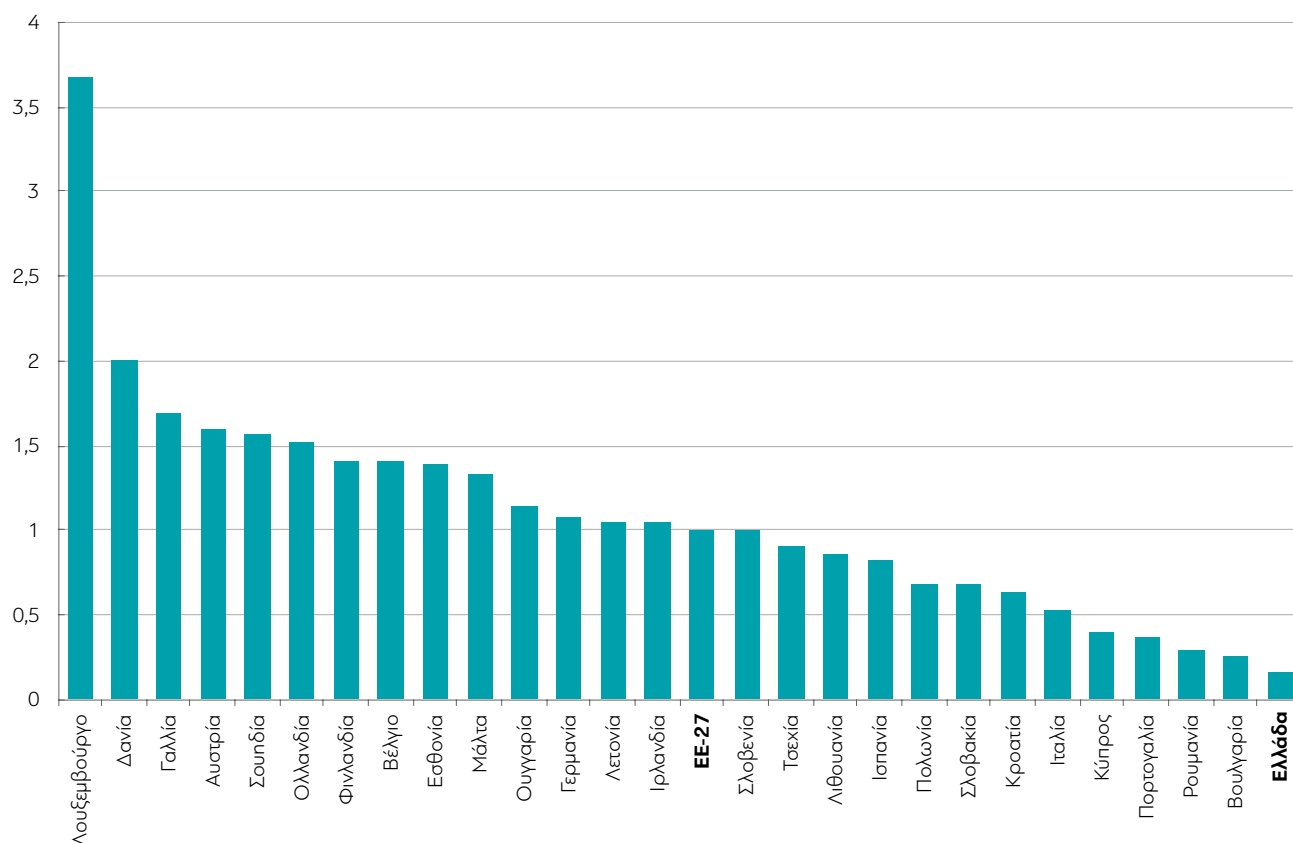
Για παράδειγμα, οι ΠΔΤ μπορούν να διαδραματίσουν έναν κεντρικό ρόλο στις στρατηγικές έξυπνης εξειδίκευσης, ενισχύοντας την περιφερειακή ανάπτυξη: συμβάλλουν στην κοινωνική συμπερίληψη, σε μια ενεργή Κοινωνία Πολιτών, στις διευρυμένες μαθησιακές δεξιότητες, στην υγεία και στην ευεξία, και συμβάλλουν επίσης στην αντιμετώπιση προβλημάτων, όπως η κλιματική κρίση.

Τα οικοσυστήματα των ΠΔΤ αποτελούν δίκτυο που αναπτύσσει συνέργειες για παράδειγμα μεταξύ τοπικών επιχειρήσεων αλλά και ευρύτερα, ερευνητικών κέντρων και πανεπιστημίων, οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών, σχολείων, οργανισμών, και διεθνών φορέων γύρω από θεματικούς άξονες. Η επένδυση σε τέτοια οικοσυστήματα είναι ουσιαστικό στοιχείο σχεδίων αστικής ανασυγκρότησης και ανάπτυξης.

1.2. Το ελληνικό συγκείμενο

Βγαίνοντας από μια δεκαετή οικονομική και θεσμική κρίση και λίγο πριν μπει στην κρίση που προκάλεσε η πανδημία, η Ελλάδα είχε τις χαμηλότερες κρατικές δαπάνες για πολιτιστικές υπηρεσίες κατά κεφαλήν στην Ευρώπη (Διάγραμμα 1.1.). Το στοιχείο αυτό δίνει την εικόνα της χρόνιας υποχρηματοδότησης των ΠΔΤ και αντανακλά την περιορισμένη θέση τους στις αναπτυξιακές στρατηγικές. Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε συνοπτικά το γενικότερο πλαίσιο της σκέψης και της παραγωγής πολιτικών στην προηγούμενη περίοδο. Τα οικονομικά μεγέθη των ΠΔΤ θα αναλυθούν στο δεύτερο κεφάλαιο.

Διάγραμμα 1.1. Κανονικοποιημένες κρατικές δαπάνες για πολιτιστικές υπηρεσίες ανά κάτοικο (2019) ΕΕ-27 = 1

1.2.1. Η πρόσφατη συζήτηση για τους ΠΔΤ στην Ελλάδα (ΟΚ)

Πολλά από τα θέματα που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη έχουν απασχολήσει και άλλους ερευνητές, συγγραφείς αλλά και πολιτικούς κατά το παρελθόν. Παραθέτουμε εδώ μια σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας ομαδοποιημένη σε 4 κατηγορίες.

Γενική ανάλυση του ελληνικού πολιτιστικού συγκείμενου

Δύο τέως υπουργοί έχουν συμβάλει συγγραφικά στη δημόσια συζήτηση γύρω από τον πολιτισμό. Ο Ευάγγελος Βενιζέλος (1999) διαπραγματεύεται ένα ευρύ φάσμα πολιτιστικής πολιτικής (για το βιβλίο, τον κινηματογράφο, την πολιτιστική κληρονομιά, την εξωτερική πολιτιστική πολιτική), αναπτύσσοντας οριζόντια τη βαθιά σύνδεση του λόγου για τον πολιτισμό με εκείνον για την πολιτική. Η Μυρσίνη Ζορμπά (2009, 2011, 2014) έχει αναλύσει την εξέλιξη της ελληνικής πολιτιστικής πολιτικής από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα, αναδεικνύοντας τη σχέση της με την πολιτική ιδεολογία, υπογραμμίζοντας τα προβλήματα μιας υπερ-συγκεντρωτικής κρατικής διαχείρισης με πολύ στενή αντίληψη του πολιτιστικού πεδίου, και τονίζοντας την ανάγκη να ενισχυθούν η πρόσβαση και η συμμετοχή στον πολιτισμό και η αναγνώριση της σύγχρονης ποικιλομορφίας του, που συνεπάγεται την επέκταση των πολιτικών στις δημιουργικές βιομηχανίες. Αξίζει να αναφέρουμε επίσης το κείμενο της Ντόρας Κόνσολα (1999) γιατί παρουσιάζει μια γενικότερη ιστορική θεώρηση της ελληνικής πολιτιστικής πολιτικής. Επίσης, είναι σημαντικό να αναφέρουμε τον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκαν οι Αντωνιάδου, Μαυραγάνη και Πούλιος (2015), ο οποίος πραγματεύεται ζητήματα στρατηγικής σε τέσσερις τομείς: Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη και σύγχρονος πολιτισμός, πολιτισμός και εξωτερική πολιτική, κράτος και ιδιώτες στην πολιτιστική κληρονομιά, και πολιτισμός και τουρισμός. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε την έκδοση των *Πρακτικών του Συμποσίου Ελευθέριος Βενιζέλος και Πολιτιστική Πολιτική* (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, 2012), που προσφέρουν μια ενδιαφέρουσα ιστορική προοπτική για την περίοδο πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενδιαφέρουσα πρωτοβουλία, δυστυχώς βραχύβια, υπήρξε και η έκδοση των *Τετραδίων Πολιτισμού* από το Υπουργείο Πολιτισμού (2007) με άρθρα για θέματα που άπτονται της πολιτιστικής πολιτικής, όπως π.χ. την προβολή του ελληνικού πολιτισμού, τις νέες τεχνολογίες στον πολιτισμό, την πολιτιστική χορηγία, και το κράτος στον πολιτισμό.

Οικονομία, περιφερειακή ανάπτυξη, εργασιακά

Σημαντική περιγραφή και ανάλυση του οικονομικού περιβάλλοντος των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων στην Ελλάδα είναι εκείνη του Βασίλη Αυδίκου (2014) η οποία είναι χρήσιμο να αναγνωσθεί σε συνάρτηση με τη *Μελέτη για τη Χαρτογράφηση της Πολιτιστικής-Δημιουργικής Βιομηχανίας στην Ελλάδα* (Αυδίκος κ.ά., 2016) που παραμένει η εκτενέστερη και λεπτομερέστερη ανάλυση του τομέα (βλ. παρακάτω). Όπως είναι αναμενόμενο, η σχέση

μεταξύ πολιτισμού και τουρισμού, που παραμένει ένας βασικός άξονας των πολιτιστικών πολιτικών, έχει αναλυθεί ποικιλοτρόπως. Αναφέρουμε εδώ τα άρθρα της Μαρίας Κουρή (2012) για τις επιπτώσεις της σύνδεσης τουρισμού και πολιτισμού σε ένα ενιαίο υπουργείο και της Ελένης Μαυραγάνη (2014) για τη σχέση των αρχαιολογικών μουσείων και του τουρισμού. Ενδιαφέρουσες μελέτες, εστιασμένες σε συγκεκριμένα θέματα, είναι επίσης, για παράδειγμα, εκείνες των Σκαρπέλου και Στρατουδάκη (2006), μια έρευνα για την περιφερειακή πολιτιστική πολιτική με έμφαση στις Κυκλάδες, και της Όλγας Κολοκυθά (2020) που διερευνά τη σχέση τεχνολογίας και αποκέντρωσης στην κινηματογραφική παραγωγή μέσω της σύγκρισης μεταξύ Ελλάδας και Σκανδιναβίας και με αναφορά στις επιπτώσεις της κρίσης στην πρώτη. Τέλος, τις περιφερειακές ανισότητες αναλύουν οι Αυδίκος και Καλογερέσης (2018) μέσω του παραδείγματος της βιομηχανίας του design.

Η κρίση

Αυτονόητα η οικονομική κρίση, της οποίας οι συνέπειες υπήρξαν ιδιαίτερα οδυνηρές για τον πολιτισμό, έχει κεντρίσει το ενδιαφέρον πολλών μελετητών. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε η Δάφνη Βουδούρη (2014), όπου αναλύονται ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης σε διάφορους τομείς του πολιτισμού κατά τη διάρκεια της κρίσης, και μελέτες που επικεντρώνονται σε συγκεκριμένους κλάδους, όπως για παράδειγμα εκείνες της Άννας Καρακατσούλη (2018) για το ηλεκτρονικό βιβλίο σε περίοδο κρίσης, των Άννα-Μαρίας Μουζά και Αθανάσιου Ταουσάνη (2018) για τον τομέα των βιβλιοθηκών, των Ιωάννη Πούλιου και Σμαράγδας Τουλούπα (2018) για τα αρχαιολογικά μουσεία, και της Όλγας Κολοκυθά (2022b) που αναλύει τις αλλαγές στο τοπίο του πολιτισμού ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, με έμφαση στις υποδομές, στη χρηματοδότηση, στις συνθήκες παραγωγής πολιτισμού, στο κοινό και στην εκπαίδευση.

Πολιτιστική διπλωματία

Δεδομένης της σημασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στη διαμόρφωση της εικόνας της χώρας, αλλά και τη χρήση της ως εργαλείο πολιτιστικών αλλαγών με στόχο την ενδυνάμυνση διακρατικών σχέσεων, η πολιτιστική διπλωματία έχει επίσης υπάρξει αντικείμενο αρκετών ερευνητικών εργασιών. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη συγκριτική ανάλυση πολιτιστικών ινστιτούτων έξι χωρών, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, με το Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού, των Δ. Κιζλάρη και Κ. Φουσέκη (2018), τον συλλογικό τόμο για τις σύγχρονες προσεγγίσεις της πολιτιστικής διπλωματίας, που επιμελήθηκαν η Δ. Κιζλάρη και η Μ. Σιεχατέ (2021), τη μελέτη του Κώστα Λασκαράτου (2021) για τον ρόλο των μουσείων στην εξωστρέφεια του ελληνικού πολιτισμού, και τη μελέτη της Όλγας Κολοκυθά (2022a) για το πώς μικρά φεστιβάλ στην περιφέρεια μπορούν να αποτελέσουν φορείς πολιτιστικής διπλωματίας.

1.2.2. Τρεις πρόσφατες μελέτες και προτάσεις πολιτικής (ΧΚ)

Το *White Paper* για τον Σύγχρονο Πολιτισμό

Το 2011 το (τότε) Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού (ΥΠΠΤ), επί υπουργίας Παύλου Γερουλάνου, ανέθεσε σε ομάδα ειδικών με εμπειρία στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα τη σύνταξη μιας *Πρότασης για μια Νέα Πολιτιστική Πολιτική*.¹³ Η *Πρόταση* δημοσιεύτηκε τον Μάρτιο του 2012, αλλά οι διαδοχικές εκλογές και η γενικότερη πολιτική και οικονομική κρίση είχαν ως αποτέλεσμα να συζητηθεί ελάχιστα, και να ληφθεί υπόψη σε επίπεδο διαμόρφωσης πολιτικών ακόμη λιγότερο. Ωστόσο, το κείμενο αποτελεί μια τεχνοκρατική και σοβαρή προσπάθεια περιγραφής χρόνιων δομικών προβλημάτων του Υπουργείου, των εποπτευόμενων φορέων του, των περιφερειακών πολιτιστικών πολιτικών και της εξωστρέφειας του ελληνικού πολιτισμού, με έμφαση στον σύγχρονο πολιτισμό, κάτι που μέχρι τότε δεν είχε γίνει. Θεωρούμε πως η αναφορά ορισμένων κυριότερων σημείων της *Πρότασης* είναι χρήσιμη εδώ, σε αντίστιξη με το περιεχόμενο της παρούσας μελέτης και σε απόσταση 10 χρόνων από αυτήν, ακόμη και αν οι στόχοι των δύο κειμένων δεν ταυτίζονται, δεδομένου ότι η *Πρόταση* είχε σαν κύριο αντικείμενο «την αποστολή και το όραμα της πολιτιστικής πολιτικής του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού για τον σύγχρονο πολιτισμό» (ΥΠΠΤ, 2012: 7).

Η *Πρόταση* επισήμανε ορισμένες τάσεις που σήμερα είναι πλέον σχεδόν προφανείς, όπως, για παράδειγμα, την αυξανόμενη ώσμωση μεταξύ των «παραδοσιακών» καλλιτεχνικών τομέων με τους τομείς της πολιτιστικής βιομηχανίας, τη σημασία της ψηφιακής σύγκλισης, τη ριζική επισφάλεια του εργασιακού περιβάλλοντος, την ουσιαστική συμβολή της λαϊκής και της νεανικής κουλτούρας. Τόνιζε επίσης την ανάγκη ενίσχυσης της συνέργειας του κεντρικού κράτους με την περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση και υπογράμμιζε ότι:

«Η παρέμβαση του κράτους οφείλει να αποσκοπεί κυρίως στην εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την ελεύθερη και ποιοτική πολιτιστική δημιουργία και έκφραση, για την όσο το δυνατόν ευρύτερη συμμετοχή όλων των πολιτών στην απόλαυση του πολιτιστικού αγαθού, για την προστασία, διατήρηση και ανάδειξη των αποτελεσμάτων της πολιτιστικής δημιουργίας και ευρύτερα της πολιτιστικής μνήμης, και γενικότερα για την αξιοποίηση του πολιτιστικού δυναμικού της χώρας προς κοινό όφελος» (ΥΠΠΤ, 2012: 19).

Ορισμένες βασικές, διαρθρωτικές αλλαγές που προτείνονταν είναι:

¹³ ΥΠΠΤ, 2012. Σημειώνεται ότι δύο συντάκτες της *Πρότασης* συμμετέχουν και στη σύνταξη της παρούσας μελέτης.

- Η δημιουργία Συμβουλίου Σύγχρονου Πολιτισμού «το οποίο θα γνωμοδοτεί για τον σχεδιασμό, τον προγραμματισμό και την αποτελεσματική υλοποίηση της πολιτικής σε θέματα σύγχρονου πολιτισμού από το ΥΠΠΤ».¹⁴
- Η αναδιοργάνωση της Γενικής Διεύθυνσης Σύγχρονου Πολιτισμού (με σημείο αναφοράς τη δομή του 2012) προκειμένου να περιλαμβάνει τις εξής υποδιευθύνσεις: Δ/ση στρατηγικού προγραμματισμού, Δ/ση εφαρμογής πολιτικής, Δ/ση εποπτείας, διαχείρισης και υποστήριξης, Δ/ση καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, Δ/ση λαϊκού πολιτισμού και διαπολιτισμικού διαλόγου.
- Η ανάπτυξη εργαλείων διαχείρισης, για παράδειγμα: έρευνας και τεκμηρίωσης, προγραμματισμού, αξιολόγησης και ελέγχου, οικονομικής διαχείρισης, ανάπτυξης ανθρώπινου δυναμικού, ενίσχυσης της συνεργασίας με τους δρώντες του πολιτισμού αλλά και με τα άλλα επίπεδα της δημόσιας διοίκησης.
- Η ομογενοποίηση του νομικού καθεστώτος και της διαχείρισης και εποπτείας των εποπτευόμενων φορέων.
- Η θεσμική σύνδεση και συνεργασία μεταξύ του Υπουργείου και των Περιφερειών και Δήμων.
- Η ενίσχυση της εξωστρέφειας μέσω δικτύωσης και συμπράξεων, ανάπτυξης σχετικών δεξιοτήτων των εργαζόμενων στον κλάδο, δημιουργίας εργαλείων ενημέρωσης και διάδρασης, match-funding δράσεων εξωστρέφειας, πλατφορμών σύγχρονου πολιτισμού και της ριζικής αναδιάρθρωσης του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού και του Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών.

Οι προτάσεις αυτές δεν εφαρμόστηκαν και πολλά από τα προβλήματα για τα οποία προτείνουν απάντηση συνεχίζουν να υφίστανται.

Η Χαρτογράφηση των ΠΔΤ

Η Μελέτη για τη Χαρτογράφηση της Πολιτιστικής-Δημιουργικής Βιομηχανίας στην Ελλάδα, που εκπονήθηκε από το Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου για λογαριασμό του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού το 2016 (Αυδίκος κ.ά., 2016)¹⁵ αποτελεί σημαντικό εργαλείο για την κατανόηση των οικονομικών και παραγωγικών δομών του τομέα και σημείο αναφοράς για τη μετέπειτα μελέτη του. Η μελέτη παρουσιάζει στατιστικές αναλύσεις τόσο των βασικών μεγεθών όσο και την ανάλυση της δημιουργικής οικονομίας στις 13 Περιφέρειες της χώρας. Πέρα από τα ίδια τα δεδομένα που παρουσιάζει, η μελέτη έχει επίσης σημασία διότι επιχειρεί την προσέγγιση της στατιστικής ανάλυσης πέρα από τις «προφανείς» πηγές (ΕΛΣΤΑΤ, Eurostat κλπ.), αντλώντας δεδομένα από ένα πλήθος κρατικών και ιδιωτικών φορέων και συνδικαλιστικών οργανώσεων, για να υπάρχει μια πιο ολιστική εικόνα για τους διάφορους πολιτιστικούς τομείς

¹⁴ Η επισήμανση στο πρωτότυπο κείμενο, σ. 22.

¹⁵ Υπεύθυνος Έργου ήταν ο Βασίλης Αυδίκος, ο οποίος έχει συνεισφέρει και στην παρούσα μελέτη.

(Αυδίκος, κ.ά., 2016: 17), έστω και αν όλες οι πηγές αυτές δεν έχουν τον ίδιο βαθμό αξιοπιστίας. Επίσης ενδιαφέρον στο επίπεδο της μεθοδολογίας είναι η προσοχή που δίνεται στις αλυσίδες παραγωγής αξίας: «Οι αλυσίδες παραγωγής των ΠΔΤ περιλαμβάνουν τόσο τις εκροές τους (εμπρόσθιες διασυνδέσεις – *forward linkages*) σε άλλους κλάδους της ελληνικής οικονομίας, όσο και τις εισροές τους (οπίσθιες διασυνδέσεις – *backward linkages*), δηλαδή τα ενδιάμεσα αγαθά από άλλους κλάδους που χρησιμοποιούν για να παράξουν τα δικά τους δημιουργικά αγαθά» (Αυδίκος κ.ά., 2016: 56).

Η μελέτη ανέδειξε πολλά πάγια κρίσιμα σημεία του τομέα, όπως για παράδειγμα τη σχέση του ποσοστού των εργαζόμενων (3,2%) με την προστιθέμενη αξία του τομέα (1,4% το 2014), κάτι που μπορεί να συνδεθεί και με τα βασικά μεγέθη των επιχειρήσεων του κλάδου:

«Στην Ελλάδα εργάζονται κατά μέσο όρο 2,4 εργαζόμενοι ανά δημιουργική επιχείρηση, ενώ στην ΕΕ-28 ο μέσος όρος είναι 3,4 (2014). Πάνω από το 71% των δημιουργικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα είναι είτε ατομικές είτε επιχειρήσεις που απασχολούν έναν εργαζόμενο, 25,4% απασχολούν δύο με εννέα εργαζομένους, ενώ οι επιχειρήσεις με πάνω από 50 εργαζομένους είναι μόλις 0,6%. Οι ατομικές επιχειρήσεις και οι επιχειρήσεις που έχουν μέχρι 9 εργαζομένους παράγουν 55% της προστιθέμενης αξίας των ΠΔΤ στην Ελλάδα, ενώ αυτές με πάνω από 50 εργαζομένους παράγουν 26% της προστιθέμενης αξίας».¹⁶

Φώτισε όμως και τις συγκεκριμένες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης: «Η προστιθέμενη αξία μειώθηκε κατά 55,1% από το 2008 μέχρι το 2014, ο αριθμός των εργαζόμενων κατά 29,5% και οι επιχειρήσεις κατά 27,9%, ενώ στην υπόλοιπη Ευρώπη η τάση ήταν αυξητική».¹⁷ Επιπλέον ανέδειξε πολύ ενδιαφέρουσες τάσεις στο επίπεδο της εργασίας στον τομέα.

Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο της μελέτης είναι η ανάλυση των περιφερειακών ανισοτήτων:

«Η κατανομή της πολιτιστικής και δημιουργικής παραγωγής, απασχόλησης και αριθμού επιχειρήσεων στις 13 Περιφέρειες της χώρας αποδεικνύεται ιδιαίτερα άνιση [...], καθώς η Περιφέρεια Αττικής παράγει το 75,5% της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας

¹⁶ Επιτελική Σύνοψη της Μελέτης για τη χαρτογράφηση της Πολιτιστικής-Δημιουργικής Βιομηχανίας στην Ελλάδα, σ. 19. Οι δημιουργικές επιχειρήσεις περιλαμβάνουν επιχειρήσεις που έχουν οικονομική δραστηριότητα στους ΠΔΤ, όπως αναφέρονται στο *annex* της μελέτης. Δυστυχώς η Ελλάδα δεν διαθέτει στοιχεία από τα οποία να προκύπτουν ποσοστά δημιουργικών εργαζομένων σε επιχειρήσεις κάθε τομέα, και άρα να δούμε και κλάδους που δεν είναι αμιγώς δημιουργικοί, αλλά μόνο σε ένα μέρος της παραγωγής.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 7.

(ΑΠΑ) των ΠΔΤ στην Ελλάδα, με το 57,3% των δημιουργικών επιχειρήσεων, οι οποίες απασχολούν το 60,8% των συνολικών εργαζόμενων. Αμέσως μετά την Περιφέρεια Αττικής, έρχεται η Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας με μερίδιο στην ΑΠΑ 10,1%, 12,2% των εργαζόμενων και 13,5% των επιχειρήσεων. Οι υπόλοιπες 11 Περιφέρειες μοιράζονται το 14,3% της ΑΠΑ, 27% των εργαζόμενων και 29,1% των επιχειρήσεων». ¹⁸

Η Έκθεση Πισσαρίδη

Τον Νοέμβριο του 2020 παρουσιάστηκε το Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία, γνωστό ως Έκθεση Πισσαρίδη, στο οποίο ο πολιτισμός αποτελεί έναν τομέα προτεραιότητας (Pissaridis, 2020). ¹⁹ Η Έκθεση περιλαμβάνει μια συνοπτική παρουσίαση δεικτών και στατιστικών της Eurostat, υπογραμμίζοντας την υστέρηση του πολιτιστικού τομέα της χώρας σε αρκετά επίπεδα σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Παράλληλα, τονίζει τη διαφαινόμενη δυναμική του τομέα και τη σημασία του για τον τουρισμό, σημειώνοντας ωστόσο ότι «διαφαίνεται σημαντική υστέρηση στην ανάπτυξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, στη νέα παραγωγή και στη διασύνδεσή του με την οικονομία και τις νέες τεχνολογίες. Η ασθενής διασύνδεση του πολιτισμού με την οικονομία στη χώρα λειτουργεί σε βάρος και των δύο» (Pissaridis, 2020: 218).

Η Έκθεση ξεχώριζε συγκεκριμένες προκλήσεις και προοπτικές για τον τομέα του πολιτισμού:

- Χαρτογράφηση πολιτιστικών δραστηριοτήτων.
- Πολιτιστική κληρονομιά και αστική ανάπτυξη, τονίζοντας την ανάγκη καλύτερης συνεργασίας μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων αρχών.
- Συνεργασίες και συνέργειες με άλλους τομείς δραστηριοτήτων, κυρίως «της τεχνολογίας και των πληροφοριακών συστημάτων», σημειώνοντας ωστόσο ότι «καθοριστικής σημασίας για τις προοπτικές ανάπτυξης του τομέα πολιτισμού αποτελούν και οι συνέργειες μεταξύ αυτού και του τομέα τουρισμού».
- Χειροτεχνία, τονίζοντας τα «προβλήματα στη χρηματοδότηση, την καινοτομία –ιδίως όταν χρησιμοποιούνται νέες τεχνολογίες–, την εκπαίδευση και την ενημέρωση» και την ανάγκη υποστήριξης στο πλαίσιο τοπικών σχεδίων πολιτιστικής, τουριστικής και εκπαιδευτικής αναβάθμισης.

Οι προτάσεις πολιτικής που εκφράζονται στην Έκθεση Πισσαρίδη είναι οι εξής:

- Αναθεώρηση του ρυθμιστικού πλαισίου και των σχετικών κανονισμών.
- Διευκόλυνση της πρόσβασης σε χρηματοδότηση για τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον κλάδο, είτε μέσω των κρατικών δαπανών είτε μέσω της αξιοποίησης ιδιωτικών πόρων και εναλλακτικών μηχανισμών.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 22.

¹⁹ Βλ. κεφάλαιο 6.5., σ. 218-222.

- Ενσωμάτωση της πολιτιστικής κληρονομιάς στον οικιστικό σχεδιασμό. Στο σημείο αυτό αναφέρεται και «η αύξηση του μεριδίου των πολιτών που ενδιαφέρεται για πολιτιστικές δραστηριότητες εντός και εκτός συνόρων», αλλά δεν δίνεται συνέχεια σε αυτή τη γραμμή σκέψης.
- Δράσεις προβολής και προσέλκυσης διεθνών εκθέσεων και στήριξης της εξωστρέφειας του κλάδου.
- Εκπαίδευση και κατάρτιση εργαζομένων.

Η Έκθεση αποτελεί σημαντικό εργαλείο διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής γενικότερα, και πολλές προτάσεις της αντανακλώνται επίσης στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, συμπεριλαμβανομένων και των μεταρρυθμίσεων και επενδύσεων για τον πολιτισμό.²⁰ Βεβαίως το ΕΣΑΑ –βάσει κοινοτικού σχεδιασμού– λαμβάνει υπόψη, έως ένα βαθμό, και την πολιτική της πράσινης μετάβασης που απουσιάζει από την Έκθεση Πισσαρίδη (σε ό,τι αφορά τον πολιτισμό). Ο/Η αναγνώστης/τρια θα παρατηρήσει ότι πολλές από τις προκλήσεις που ταυτοποιεί η Έκθεση αντανακλώνται επίσης στην παρούσα μελέτη, η οποία ωστόσο στοχεύει στη διεύρυνση του πεδίου συνεισφοράς του πολιτισμού στην οικονομία αλλά και στην αξιολόγηση της κοινωνικής αξίας που παράγει, κάτι που, εξ αντικειμένου, δεν ήταν στο στόχαστρο της Έκθεσης.

1.2.3. Η στρατηγική του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού

Τέλος, το Ετήσιο Σχέδιο Δράσης 2022 του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού δίνει το στίγμα των κυβερνητικών προτεραιοτήτων στο πεδίο του πολιτισμού. Οι έξι στόχοι και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα του Σχεδίου, όπως αναφέρονται στο Σχέδιο, είναι τα εξής:

1. Ενίσχυση της πολιτιστικής και δημιουργικής οικονομίας ως βασικού πυλώνα ανάπτυξης, με στόχο την αύξηση κατά 25% της συμβολής του πολιτιστικού κλάδου στο ΑΕΠ (σε 1,75% ήδη το 2022, από 1,4% που ήταν το 2014) και την αύξηση κατά 25% των πολιτιστικών εξαγωγών (σε €1 δισ., από €809 εκατ. το 2014).
2. Συμβολή του πολιτισμού στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας, μέσω της έγκαιρης και εντός προϋπολογισμού ολοκλήρωσης δημόσιων έργων και στρατηγικών επενδύσεων, και της δημιουργίας τοπικών πόλων έλξης πολύπλευρων οικονομικών δραστηριοτήτων.
3. Αναβάθμιση του δημόσιου χώρου και βελτιωμένη πρόσβαση σε πολιτιστικές δραστηριότητες, με στόχο την ισότιμη πρόσβαση και συμμετοχή στον πολιτισμό.
4. Διακρατικές-διασυνοριακές συνεργασίες στον πολιτισμό. Ανάδειξη της Ελλάδας ως διεθνούς πολιτιστικού πόλου χάρη στην επιτυχία του θεσμού «Ελευσίνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης», την

²⁰ Βλ. 3.1.6. στην παρούσα μελέτη.

αύξηση των ελληνικών εγγραφών στους καταλόγους της UNESCO (μνημείων και χώρων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς, πολιτιστικών τοπίων) και της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, την ανταλλαγή τεχνογνωσίας στον τομέα διαχείρισης και προβολής μνημείων, τη διεθνή προβολή της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς και σύγχρονης δημιουργίας, την αντιμετώπιση της παράνομης διακίνησης πολιτιστικών αγαθών, και την ανάδειξη της Ελλάδας ως ενεργού παράγοντα των διεθνών εξελίξεων στους τομείς της πολιτιστικής διαχείρισης και σύγχρονης καλλιτεχνικής δημιουργίας.

5. Προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και της σύγχρονης δημιουργίας μέσω της διαμόρφωσης νέων πολιτιστικών υποδομών, της βελτίωσης της ελκυστικότητας και αύξησης της επισκεψιμότητας και της προσβασιμότητας υφιστάμενων πολιτιστικών υποδομών, της καταπολέμησης παράνομης διακίνησης πολιτιστικών αγαθών, και της αναβάθμισης του παιδευτικού και εκπαιδευτικού ρόλου του πολιτισμού.
6. Παρεμβάσεις για τον εξορθολογισμό και εκσυγχρονισμό των δομών και της λειτουργίας του ΥΠΠΟΑ, απλοποίηση των διαδικασιών και προώθηση της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης, στόχοι που περιλαμβάνουν τη βελτιστοποίηση της λειτουργίας και τη διεύρυνση του κύκλου εργασιών του ΟΔΑΠΠ, τη μείωση κόστους και τη βελτίωση αποτελεσματικότητας της λειτουργίας εποπτευόμενων πολιτιστικών οργανισμών, και την απλοποίηση, επιτάχυνση και βελτιστοποίηση δομών, λειτουργιών και διαδικασιών των υπηρεσιών του ΥΠΠΟΑ.

Πέραν των ως άνω στόχων, το Σχέδιο περιλαμβάνει και δύο οριζόντιους στόχους:

- Στόχος Ι: Προστασία των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία (ΑμεΑ).
- Στόχος ΙΙ: Πρόληψη και αντιμετώπιση της σεξουαλικής κακοποίησης των παιδιών.

Το Σχέδιο αποτελεί ένα (υπερ;) φιλόδοξο σύνολο έργων και δράσεων, ειδικά όταν αναλογιστούμε τις συνθήκες αγκυλώσεις, καθυστερήσεις, και εκτελεστικές ανεπάρκειες που στοιχειώνουν τη δημόσια διοίκηση. Ωστόσο, η ενδυνάμωση των οργανισμών και η ανάπτυξη δεξιοτήτων των εργαζόμενων (σ. 16), η μεταρρύθμιση του εργασιακού και ασφαλιστικού πλαισίου της πολιτιστικής οικονομίας (σ. 17), ο ψηφιακός μετασχηματισμός των υπηρεσιών του Υπουργείου και των εποπτευόμενων φορέων (σ. 18), ο επαναπροσδιορισμός και η ενίσχυση των παραδοσιακών χειροτεχνιών και η σύνδεσή τους με σύγχρονα πλαίσια παραγωγής και δημιουργίας (σ. 20), η μετεξέλιξη του Μητρώου Καλλιτεχνών (σ. 63), η δέσμη έργων για τα δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (ΑμεΑ) (σ. 67), για παράδειγμα, σαφέστατα αποτελούν πεδία προτεραιότητας για τον τομέα, κατά την κρίση μας.

Πολλά σημεία του Σχεδίου χαρακτηρίζονται ωστόσο από έλλειψη σαφήνειας ή αναφέρουν έργα εξαιρετικά πολύπλοκα χωρίς την απαραίτητη ανάλυση.

Ορισμένα παραδείγματα είναι η αναφορά στην «έξυπνη εξειδίκευση» χωρίς να είναι αντιληπτή η σχέση με την υφιστάμενη αντίστοιχη πολιτική RIS3 (σ. 28), η «ανάδειξη σύγχρονης δημιουργίας» (σ. 34), η υλοποίηση έργων στο πλαίσιο του προγράμματος Interreg (σ. 43), η αναμόρφωση των Δημοτικών Περιφερειακών Θεάτρων (ΔΗΠΕΘΕ) (σ. 54) χωρίς περαιτέρω διευκρίνιση. Θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι θα ήταν αποτελεσματικότερο να υπήρχαν λιγότερα έργα αλλά με πιο λεπτομερή καθορισμό των επιμέρους υπο-έργων που τα συνθέτουν.

Υπάρχουν, όπως θα διαπιστώσει στη συνέχεια ο/η αναγνώστης/τρια, αρκετά σημεία σύγκλισης μεταξύ των αναλύσεων και προτάσεων της μελέτης αυτής και των γενικότερων στόχων του Υπουργείου. Ωστόσο, οι προτάσεις που διαμορφώνονται έρχονται να συμπληρώσουν συγκεκριμένα το περιεχόμενο έργων που περιγράφονται στο πρόγραμμα του Υπουργείου. Για παράδειγμα, ο Στόχος 1.2. (Προσέλκυση επενδύσεων στον πολιτισμό, αύξηση των πολιτιστικών οικονομικών μεγεθών και ενίσχυση των πολιτιστικών εξαγωγών) περιέχει έργα που αφορούν τις υποδομές των χώρων πολιτιστικής κληρονομιάς (σ. 17). Στη μελέτη μας, οι προτάσεις για την πολιτιστική κληρονομιά (3.2.5., 3.3.1. και 3.6.4.) αναπτύσσουν ποιοτικές παρεμβάσεις για τη βελτιστοποίηση των υποδομών αυτών.

Ωστόσο, υπάρχουν πολλές θεματικές της μελέτης που θεωρούμε πως αναδεικνύουν περιοχές που παραβλέπονται. Για παράδειγμα: η διεύρυνση και εμπάθυνση της διαβούλευσης και των συνεργειών (με άλλα υπουργεία, με την Κοινωνία των Πολιτών, τον ιδιωτικό τομέα –κερδοσκοπικό και μη–, με ΑΕΙ και ερευνητικά κέντρα λ.χ.), η βαθύτερη και μοριακότερη κατανόηση των δυναμικών και μεγεθών των ΠΔΤ, η ανάπτυξη πολιτικών για τη βιωσιμότητα (στο πλαίσιο των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης) και την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης (πέρα από την προστασία των μνημείων ή τη βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης κτηρίων), οι ρυθμίσεις κινήτρων και εταιρικών δομών του κλάδου. Τέλος, ενώ η βαρύτητα του σύγχρονου πολιτισμού είναι σαφώς μεγαλύτερη από ό,τι στο παρελθόν (κι αυτό διαφαίνεται και από τον διορισμό υφυπουργού αρμόδιου για θέματα σύγχρονου πολιτισμού), εξακολουθεί να υπερισχύει σημαντικά η πολιτιστική κληρονομιά.²¹ Η συντακτική ομάδα της παρούσας μελέτης ευελπιστεί, συνεπώς, ότι οι αναλύσεις και οι προτάσεις πολιτικών που περιέχει θα μπορέσουν να εμπλουτίσουν τον δημόσιο διάλογο και ιδανικά να υποστηρίξουν την ανάπτυξη πολιτικών και δράσεων από την πολιτική ηγεσία του τομέα.

²¹ Βλ., για παράδειγμα, τον Στόχο 4.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ -
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οκτώβριος 2023

Η εικόνα των ΠΔΤ στην
Ελλάδα

2

2.1. Το έλλειμμα πολιτικών πληροφόρησης και δεδομένων για τους ΠΔΤ (ΧΚ)

2.1.1. Το πεδίο και οι προβληματισμοί

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η προσπάθεια κατανόησης της παραγωγής οικονομικής και κοινωνικής αξίας από τους ΠΔΤ, αλλά και η διαμόρφωση αντίστοιχων πολιτικών, είναι το έλλειμμα πληροφόρησης και γνώσης. Ενισχυτικός παράγοντας του προβλήματος αυτού είναι ότι ο «τομέας» αυτός δεν μοιάζει με άλλους τομείς: το εύρος και η ποικιλότητα των δραστηριοτήτων που τον συγκροτούν τον καθιστούν ετερογενή. Ακόμη, δεν υπάρχει καν ένας διεθνώς αποδεκτός καθορισμός του τι ακριβώς περιέχει. Έχουν γίνει πολλές προσπάθειες αντιμετώπισης του προβλήματος, όμως, όπως αναφέρεται στην έκθεση της UNESCO για το 2022:

«[...] όσον αφορά τα στατιστικά στοιχεία, η δυσκολία απόκτησης αξιόπιστων και συγκρίσιμων δεδομένων παραμένει. Παραδείγματα αποτελούν το μερίδιο των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, το μερίδιο της απασχόλησης στους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς (με ανάλυση κατά τομέα, φύλο ή τύπο σύμβασης) ή το ποσοστό των συνολικών δημόσιων κονδυλίων που δίνονται σε γυναίκες καλλιτέχνες και πολιτιστικούς παραγωγούς. Αυτού του είδους τα δεδομένα είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων, αξιολογώντας την ευρωστία τους, τον αντίκτυπο των υφιστάμενων πολιτικών και μέτρων και την ευθυγράμμισή τους με τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης και καθοδηγώντας τις μελλοντικές πολιτικές» (UNESCO, 2022: 18).

Αντίστοιχου εύρους και σοβαρότητας κενά υπάρχουν σε ό,τι αφορά την απασχόληση στον τομέα, και συνεπώς στην κατανόηση των συγκεκριμένων ρυθμίσεων (ασφαλιστικών, εκπαιδευτικών κλπ.) που θα απαιτούνταν προκειμένου να μεγιστοποιηθεί η θετική συμβολή του τομέα. Η Ομάδα Εργασίας 5, που προετοίμαζε τη συνάντηση της G20 στην Ιταλία στον τομέα της Ατζέντας 2030 και της αναπτυξιακής συνεργασίας αναφέρει:

«Οι ορισμοί της διεθνούς αγοράς εργασίας, όπως οι Πρότυπες Βιομηχανικές Ταξινόμησεις (SIC) και οι Πρότυπες Επαγγελματικές Ταξινόμησεις (SOC), αποτυγχάνουν να προσδιορίσουν και να διαφοροποιήσουν πολλές από

τις αναδυόμενες δεξιότητες που οδηγούν τις δημιουργικές βιομηχανίες. Σε διεθνές επίπεδο αυτό δημιουργεί σύγχυση στις εμπορικές συμφωνίες. Σε εθνικό επίπεδο σημαίνει ότι οι κυβερνήσεις αδυνατούν να προβλέψουν με ακρίβεια τις ανάγκες σε δεξιότητες και τις τάσεις του τομέα. Η αποτυχία επίτευξης διεθνούς συμφωνίας σε θέματα όπως οι ορισμοί της δημιουργικής E&A δυσχεραίνει τις εταιρείες που δραστηριοποιούνται πέρα από τα εθνικά σύνορα. Η ανακρίβεια όσον αφορά τους ορισμούς εμποδίζει επίσης την ανάπτυξη των επενδύσεων αντικτύπου (*impact investing*) και άλλων μορφών χρηματοοικονομικών επενδύσεων, που επιδιώκουν να επιτύχουν κοινωνικές και περιβαλλοντικές καθώς και εμπορικές αποδόσεις» (T20, 2021: 11).

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ένα βασικό πρόβλημα είναι και η έλλειψη κοινής ταξινόμησης των ΠΔΤ σε διεθνές επίπεδο, προκειμένου να υπάρχει συγκρισιμότητα των δεδομένων. Η έκθεση του ΟΟΣΑ *Culture Fix* παραθέτει έναν πίνακα με τον καθορισμό του τομέα που ισχύει σε κάθε κράτος-μέλος του οργανισμού (OECD, 2022: 24). Στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχει γίνει σημαντική προσπάθεια εναρμόνισης των στατιστικών κατηγοριών που αφορούν τον τομέα, όπως και των μεθόδων μέτρησης, στη συνέχεια της έκθεσης του 2012 που εκπόνησε το *European Statistical System Network (ESSNet) on Culture* (Eurostat, 2015), ωστόσο παραμένουν ανοικτά θέματα που σχετίζονται με την ιδιαίτερη φύση του ετερόκλητου αυτού τομέα. Όπως αναφέρει η έκθεση της Kern European Affairs, που είχε ως στόχο την εκπόνηση προτάσεων για τη συνέχεια και τον εμπλουτισμό της μεθοδολογίας που πρότεινε η ESSNet:

- Οι εκτιμήσεις για τους ΠΔΤ σπάνια είναι συγκρίσιμες, καθώς τα κράτη-μέλη της ΕΕ εξακολουθούν να χρησιμοποιούν διαφορετικούς ορισμούς του τομέα ή ερμηνείες των στατιστικών ταξινομήσεων (π.χ. στην ερμηνεία της ταξινόμησης NACE για τις οικονομικές δραστηριότητες).
- Η καταγραφή των δραστηριοτήτων πολύ μεγάλου αριθμού μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων είναι στατιστικά προβληματική.
- Είναι γνωστό ότι είναι δύσκολο να μετρηθεί η συνολική αξία της παραγωγής μη βιομηχανικών τομέων, όπως τα μουσεία, οι γκαλερί και οι βιβλιοθήκες, αλλά και οι τέχνες του θεάματος.
- Η είσπραξη δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και συγγενικών δικαιωμάτων και τα άυλα περιουσιακά στοιχεία γενικά (συμπεριλαμβανομένης της αξίας των εμπορικών σημάτων) δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμα στις επίσημες στατιστικές.
- Λεπτομερή στοιχεία σχετικά με νέα πρότυπα διανομής και πωλήσεων ή καινοτόμες μορφές πολιτιστικής ενασχόλησης απλώς δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής των ερευνών της Eurostat.
- Οι επίσημες ευρωπαϊκές στατιστικές δεν παρέχουν τρόπο μέτρησης της

πολιτιστικής ποικιλομορφίας (είτε πρόκειται για παραγωγή, διανομή ή κατανάλωση).²²

- Οι στατιστικές υπηρεσίες δεν έχουν ακόμη αξιοποιήσει στο έπακρο τα «μεγάλα δεδομένα» από τις δραστηριότητες του διαδικτύου για να χαρτογραφήσουν καλύτερα τον τομέα και να κατανοήσουν πλήρως την αξία της δημιουργικής οικονομίας (ΚΕΑ, 2015: 7).

Η έκθεση αυτή προτείνει, πέρα από την εξέλιξη (στην κατεύθυνση της μεγαλύτερης μοριακότητας) και ενίσχυση των στατιστικών καταγραφών από τη Eurostat (και τις εθνικές στατιστικές υπηρεσίες), την εκμετάλλευση εναλλακτικών πηγών (π.χ. διαχειρίσεις πολιτιστικών φορέων, επιμελητήρια, επαγγελματικές/κλαδικές ενώσεις, οργανισμοί συλλογικής διαχείρισης δικαιωμάτων, δυνατότητα ανάλυσης δεδομένων από το διαδίκτυο) αλλά και την περαιτέρω ανάπτυξη των Παρατηρητηρίων Πολιτισμού (στο οποίο θα επανέλθουμε). Αναγνωρίζοντας τα προβλήματα που υπάρχουν με τη συγκρισιμότητα αλλά και την αξιοπιστία των δεδομένων που προέρχονται από τις εναλλακτικές αυτές πηγές, η έκθεση προτείνει μια σειρά μέτρων μεταξύ των οποίων την εκπαίδευση τόσο στην καταγραφή όσο στη χρήση δεδομένων και τη δημιουργία μιας Ευρωπαϊκής Ψηφιακής Πλατφόρμας για τη συγκέντρωση δεδομένων (ΚΕΑ, 2015: 95).

Τέλος, υπάρχουν βάσιμοι προβληματισμοί που εκκινούν από τις ίδιες τις μορφές αξίας που παράγει ο πολιτισμός αλλά και οι χώροι και τρόποι που παράγεται η αξία αυτή. Όπως παρατήρησε το ESSNet:

«Οι μη αγοραίες υπηρεσίες που παρέχονται από τη γενική κυβέρνηση, από ιδιωτικά μη κερδοσκοπικά ιδρύματα ή από τα νοικοκυριά είναι υπό αυτή την έννοια ιδιαίτερα σημαντικές για τις δραστηριότητες αναψυχής και πολιτισμού [...]. Ωστόσο, η συλλογή δεδομένων για τις μη αγοραίες πολιτιστικές υπηρεσίες δεν είναι εναρμονισμένη σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και μάλιστα είναι ελάχιστα αποτελεσματική σε εθνικό επίπεδο, σε αντίθεση με τις δραστηριότητες που είναι προσανατολισμένες στην αγορά» (Eurostat, 2015: 58).

Το πρόβλημα είναι ακόμη εντονότερο όταν σκεφτεί κανείς τη συμβολή του τομέα στην κοινωνική αξία (η οποία βεβαίως δεν είναι χωρίς επιπτώσεις και σε οικονομικό επίπεδο). Όπως αναφέρει η έκθεση του ΟΟΣΑ, ενόψει της συνάντησης των υπουργών Πολιτισμού της G20 στην Ιταλία: «Βασικότερα, σήμερα υπάρχουν ελάχιστα συστηματικά στοιχεία, πέραν των ad-hoc ερευνών, σχετικά με την ευρύτερη έννοια και τα οφέλη της πολιτιστικής συμμετοχής, ενεργής ή παθητικής, στον πολιτισμό και στη δημιουργικότητα. Αυτό συμβαίνει παρά τη σημασία της για την επίτευξη ευρύτερων κοινωνικών αποτελεσμάτων, ιδίως

²² Η πολιτιστική ποικιλομορφία ορίζεται με αναφορά σε τρία κριτήρια: ποικιλία, ισορροπία και ανομοιογένεια (ΚΕΑ, 2015: 67).

όσον αφορά την υγεία, την κοινωνική συνοχή και την ευημερία, και μάλιστα τα υλικά οφέλη που μπορεί να επιφέρει (π.χ. χαμηλότερες κρατικές δαπάνες για την υγεία)» (OECD, 2021: 4). Συνεπώς, υπάρχει ανάγκη διεύρυνσης της μεθοδολογίας καταγραφής, μέτρησης, και αξιολόγησης του τομέα με τρόπο που να μην αγνοεί το πλήρες φάσμα της συμβολής του στην οικονομία και στην κοινωνία.

Σαφέστατα είναι αναγκαία η μέτρηση και η αξιολόγηση, αλλά πρέπει να αποφευχθεί το φαινόμενο οι κατηγορίες μέτρησης να καθορίζουν το πεδίο, και όχι το αντίθετο. Όπως σημειώνουν οι Gielen κ.ά.: «[...] πιστεύουμε ότι μπορεί [η επιταγή μέτρησης] επίσης να οδηγήσει σε δραστικό περιορισμό της έννοιας του πολιτισμού, όταν μόνο οι τύποι πολιτισμού με μετρήσιμα αποτελέσματα υποστηρίζονται σε επίπεδο πολιτικής, ενώ όλες οι πολύτιμες πτυχές του πολιτισμού μπορεί να μην είναι επίσης μετρήσιμες. Η προσέγγιση αυτή θα μπορούσε επίσης να εμποδίσει τη δυναμική του πολιτισμού, όταν αυτό που διευκολύνεται στον πολιτιστικό τομέα θα υπόκειται εκ των προτέρων σε μετρήσιμους περιορισμούς» (Gielen et al., 2015: 57).

2.1.2. Το σημερινό συγκείμενο σε Ευρώπη και Ελλάδα

Ευρώπη

Το ισχύον πλαίσιο για τις πολιτιστικές στατιστικές στην Ευρώπη, εκείνο της ESSNet-Culture 2012, καλύπτει 10 πολιτιστικούς τομείς (αρχαία, βιβλιοθήκες, βιβλία και Τύπος, εικαστικές τέχνες, παραστατικές τέχνες, οπτικοακουστικά μέσα και πολυμέσα, αρχιτεκτονική, διαφήμιση, χειροτεχνία) και έξι λειτουργίες (δημιουργία, παραγωγή/έκδοση, διάδοση/εμπόριο, διατήρηση, εκπαίδευση, διαχείριση/ρύθμιση). Ωστόσο, ο οδηγός της Eurostat για τις πολιτιστικές στατιστικές σημειώνει (μεταξύ άλλων): «Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι το πεδίο εφαρμογής των στατιστικών για τον πολιτισμό δεν αντιστοιχεί άμεσα στο πεδίο εφαρμογής των στατιστικών για τους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς (βιομηχανίες), το οποίο καθορίζεται με διαφορετικούς τρόπους στις διάφορες χώρες. Ο όρος “Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς” δεν έχει οριστεί ακόμη καλά σε διεθνές επίπεδο και οι πάροχοι στοιχείων θα πρέπει πάντα να δίνουν σαφείς εξηγήσεις για την κάλυψη των στατιστικών αυτών». Επίσης: «Διάφοροι τομείς των στατιστικών για τον πολιτισμό θα πρέπει να αναπτυχθούν περαιτέρω, π.χ. η (υλική και άυλη) πολιτιστική κληρονομιά, ο πολιτιστικός τουρισμός και η πολιτιστική συμμετοχή μέσω του διαδικτύου. Υπάρχουν δυνατότητες στη χρήση μεγάλων δεδομένων (big data) για στατιστικές πολιτισμού και στη δημιουργία δορυφορικών λογαριασμών πολιτισμού. Υπάρχει επίσης αυξανόμενη ζήτηση για στατιστικές για τον πολιτισμό σε περιφερειακό, τοπικό και αστικό επίπεδο» (Eurostat, 2018: 6-7). Συνεπώς, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η κατανόηση των μεγεθών και δυναμικών του τομέα είναι ένα συνεχώς εξελισσόμενο πεδίο έρευνας και πολιτικής.

Ελλάδα

Οι προκλήσεις αυτές υφίσταντο και κατά την εκπόνηση της μέχρι σήμερα εκτενέστερης ανάλυσης των ΠΔΤ στην Ελλάδα, εκείνης του Ινστιτούτου

Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου. Αν και η έρευνα στηρίζεται στην ταξινόμηση της ESSnet-Culture, οι συγγραφείς της έκριναν αναγκαίο να συμπεριλάβουν και άλλους κλάδους με ιδιαίτερη σημασία για το ελληνικό συγκείμενο (Αυδίκος κ.ά., 2016: 18-20). Αντανακλώντας την ανάγκη εκμετάλλευσης ενός ευρέος φάσματος πηγών (με άνιση αξιοπιστία, όπως σημειώνουν οι ίδιοι), οι συγγραφείς αναφέρουν ότι η μεθοδολογία εκπόνησης της μελέτης στηρίχθηκε σε ποσοτικές μεθόδους ανάλυσης στατιστικών δεδομένων, τα οποία αντλήθηκαν από διάφορες πηγές, όπως η Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία (Eurostat, στοιχεία από τη βάση δεδομένων Structural Business Statistics και Labour Force Survey), η Ελληνική Στατιστική Αρχή (στοιχεία ΑΕΠ, απασχόληση, μητρώο επιχειρήσεων, πίνακες εισροών-εκροών, στατιστικές πολιτισμού) και το Υπουργείο Πολιτισμού. Ειδικά, στο κεφάλαιο 11 (σημείωση: του έργου από το οποίο είναι η παράθεση), «Ειδικές στατιστικές για τον πολιτισμό», στατιστικά στοιχεία αντλήθηκαν από πλήθος κρατικών και ιδιωτικών φορέων και συνδικαλιστικών οργανώσεων, ώστε να υπάρχει μια περισσότερο ολιστική εικόνα για τους διάφορους πολιτιστικούς τομείς (Αυδίκος κ.ά., 2016: 17).

Προκειμένου να ανταποκριθεί σε μια ευρύτερη σημασία του πολιτισμού, που να περιλαμβάνει τόσο τις οικονομικές και αναπτυξιακές διαστάσεις όσο και τις κοινωνικές (συμμετοχή, δεξιότητες, ανισότητες, διακρίσεις), οι οποίες επίσης αυτονόητα επηρεάζουν και την αναπτυξιακή δυναμική του τομέα, το Υπουργείο Πολιτισμού είχε ανακοινώσει το 2018 τη δημιουργία ενός Παρατηρητηρίου Εθνικού Πολιτισμικού Κεφαλαίου, με στόχο «να καταμετρήσει, να σταθμίσει και να διευρύνει τον ρόλο του πολιτισμού στην ελληνική κοινωνία και οικονομία».²³ Όπως έχουμε δει, ένας τέτοιος οργανισμός αναφέρεται συχνά στις διάφορες έρευνες και εκθέσεις για το θέμα που μας απασχολεί εδώ. Πιο περιορισμένες εκδοχές, με τη μορφή Satellite Accounts, έχουν λειτουργήσει σε χώρες όπως η Φινλανδία και η Ισπανία.²⁴ Η χρησιμότητά τους έγκειται στον σχεδιασμό που τους επιτρέπει να «αφουγκράζονται» διαστάσεις του πολιτισμού που διαφεύγουν από τις βασικές στατιστικές κατηγορίες, να είναι ευαίσθητοι σε τοπικές ιδιαιτερότητες, και να επιτρέπουν μια πιο μοριακή κατανόηση της εγκάρσιας διάδρασης του πολιτισμού με άλλους τομείς (π.χ. έρευνα, υγεία, εκπαίδευση). Ωστόσο, η πρόθεση του Υπουργείου δεν φαίνεται (εξ όσων γνωρίζουμε) να έγινε πράξη.

Τέλος, να σημειώσουμε ότι η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) διενεργεί ετήσια απογραφική έρευνα για τον πολιτισμό με τις εξής κατηγορίες: αίθου-

²³ Βλ. ανακοίνωση Υπουργείου Πολιτισμού για τη δημιουργία Παρατηρητηρίου Εθνικού Πολιτισμικού Κεφαλαίου, διαθέσιμη στο: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=2418>

²⁴ Ministry Of Culture And Sport (2019). *Satellite Account on Culture in Spain Advance results for 2010-2017 (Base 2010)*. Technical General Secretariat - Subdirector General for Citizen Services, Documentation and Publications: 2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.culturaydeporte.gob.es/dam/jcr:cfdec42d-82cd-4cea-aa46-5b5db4e7ad76/satellite-account-on-culture-in-spain-2010-2017.pdf>, και Statistics Finland, Culture satellite accounts, διαθέσιμο στο: <https://www.stat.fi/en/statistics/klts>

σες έργων τέχνης, βιβλιοθήκες, ημερήσιος και περιοδικός Τύπος, κρατικά δημοτικά θέατρα και ορχήστρες, εφορείες αρχαιοτήτων (ανασκαφές, χρηματοδοτήσεις, αναστηλώσεις), μουσεία και αρχαιολογικοί χώροι (επισκέψεις-εισπράξεις), και πολιτιστικές δραστηριότητες των Δ/νσεων του Υπουργείου Πολιτισμού.²⁵ Οι στατιστικές αυτές είναι χρήσιμες μεν, περιορισμένες δε σε ό,τι αφορά το φάσμα των ΠΔΤ που καλύπτουν, τις μετρικές που χρησιμοποιούν και το βάθος της γεωγραφικής ανάλυσης.

Ορισμένα παραδείγματα ευρωπαϊκών πηγών πληροφόρησης για τον πολιτισμό που καλύπτουν περιοχές πέρα από εκείνες των στατιστικών αρχών είναι:

- Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe:²⁶ Οι πληροφορίες προέρχονται από διάφορες πηγές, όπως ερευνητικές μελέτες, κυβερνητικά έγγραφα και εκθέσεις υπουργών και άλλων βασικών εκπροσώπων, εκθέσεις ή διακηρύξεις ομάδων πίεσης και υπεράσπισης, σημαντικές δηλώσεις καλλιτεχνών και πολιτιστικών παραγωγών, από πολιτικές εκστρατείες ή από τα μέσα ενημέρωσης.
- Cultural and Creative Cities Monitor:²⁷ Έχει σχεδιαστεί για να βοηθήσει τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής σε εθνικό, περιφερειακό και δημοτικό επίπεδο να εντοπίσουν τα τοπικά πλεονεκτήματα και τις ευκαιρίες και να συγκρίνουν τις πόλεις τους με παρόμοια αστικά κέντρα χρησιμοποιώντας ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα.
- European Group on Museum Statistics (EGMUS):²⁸ Το κύριο αντικείμενο του EGMUS είναι η συλλογή, η σύγκριση και η ανάλυση –μακροπρόθεσμα και η εναρμόνιση– των πανευρωπαϊκών στατιστικών για τα μουσεία, σε συνεργασία με εμπειρογνώμονες που εργάζονται στον τομέα των μουσείων, τα στατιστικά και επιστημονικά ιδρύματα καθώς και τα Υπουργεία Πολιτισμού που συνεργάζονται στενά με τη Eurostat.

²⁵ Βλ. ΕΛΣΤΑΤ - Πληθυσμός και Κοινωνικές Συνθήκες, διαθέσιμα στοιχεία στο: <https://www.statistics.gr/statistics/pop>

²⁶ Βλ. κεντρική ιστοσελίδα του Compendium of Cultural Policies & Trends, στο: <https://www.culturalpolicies.net/>

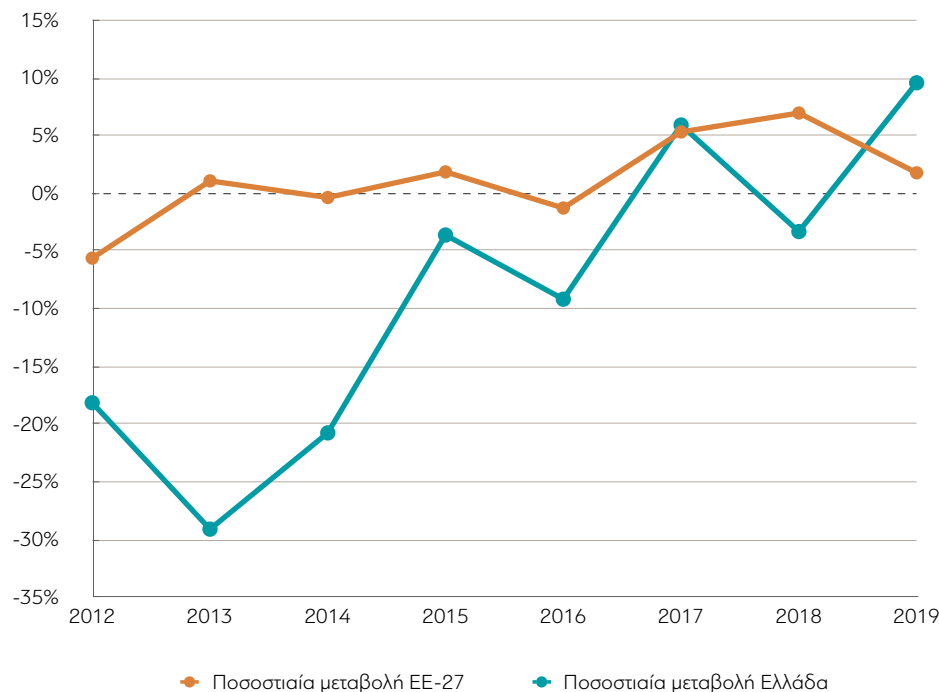
²⁷ Βλ. εργαλείο Cultural and Creative Cities Monitor της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, διαθέσιμο στο: <https://composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/cultural-creative-cities-monitor>

²⁸ Βλ. κεντρική ιστοσελίδα του European Group on Museum Statistics (EGMUS), στο: https://www.egmus.eu/en/about_egmus/

2.2. Η γενικότερη εικόνα του Πολιτιστικού και Δημιουργικού Τομέα, η δημιουργική εργασία και τα χαρακτηριστικά της (BA & ΑΠ)

Το 2019 ο Πολιτιστικός και Δημιουργικός Τομέας, όπως προσδιορίζεται από την ESSNet-Culture 2012, απασχολούσε 129.400 εργαζόμενους σε 29.681 επιχειρήσεις, οι οποίες πωλούσαν συμβολικά αγαθά και υπηρεσίες με προστιθέμενη αξία περίπου €1,044 δισ.²⁹ Συγκρίνοντας την προστιθέμενη αξία του τομέα το 2014 παρατηρούμε μια μείωση της τάξεως του 2% (Διάγραμμα 2.1.). Σε σύγκριση με την ΕΕ-27, οι ποσοστιαίες μεταβολές της προστιθέμενης αξίας στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται από απότομες εναλλαγές που δεν συμβαδίζουν πάντα με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο αλλά τείνουν να επηρεάζονται από το ασταθές οικονομικό περιβάλλον της Ελλάδας.

Διάγραμμα 2.1. Ποσοστιαίες μεταβολές της προστιθέμενης αξίας ΕΕ-27 και Ελλάδας (2012-2019)

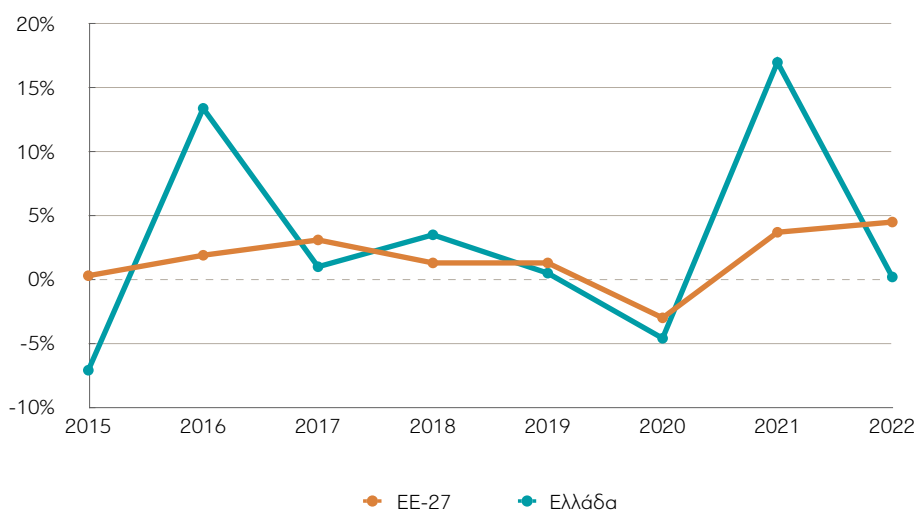

Πηγή: Eurostat.

²⁹ Τα στατιστικά στοιχεία προέρχονται από τη βάση δεδομένων της Eurostat - Cultural Statistics και περιλαμβάνουν τους κλάδους: εκτύπωση και αναπαραγωγή ηχογραφημένων μέσων, άλλες δραστηριότητες κατασκευής, εκδόσεις, παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών, βίντεο και τηλεοπτικών προγραμμάτων, ηχογράφηση, προγραμματισμός και δραστηριότητες μετάδοσης, άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, δημιουργικές τέχνες και δραστηριότητες ψυχαγωγίας. Τα στατιστικά των κλάδων αυτών λαμβάνονται στο σύνολό τους και όχι με συγκεκριμένες βαρύτητες (όπως π.χ. Αудиό κ.ά., 2016).

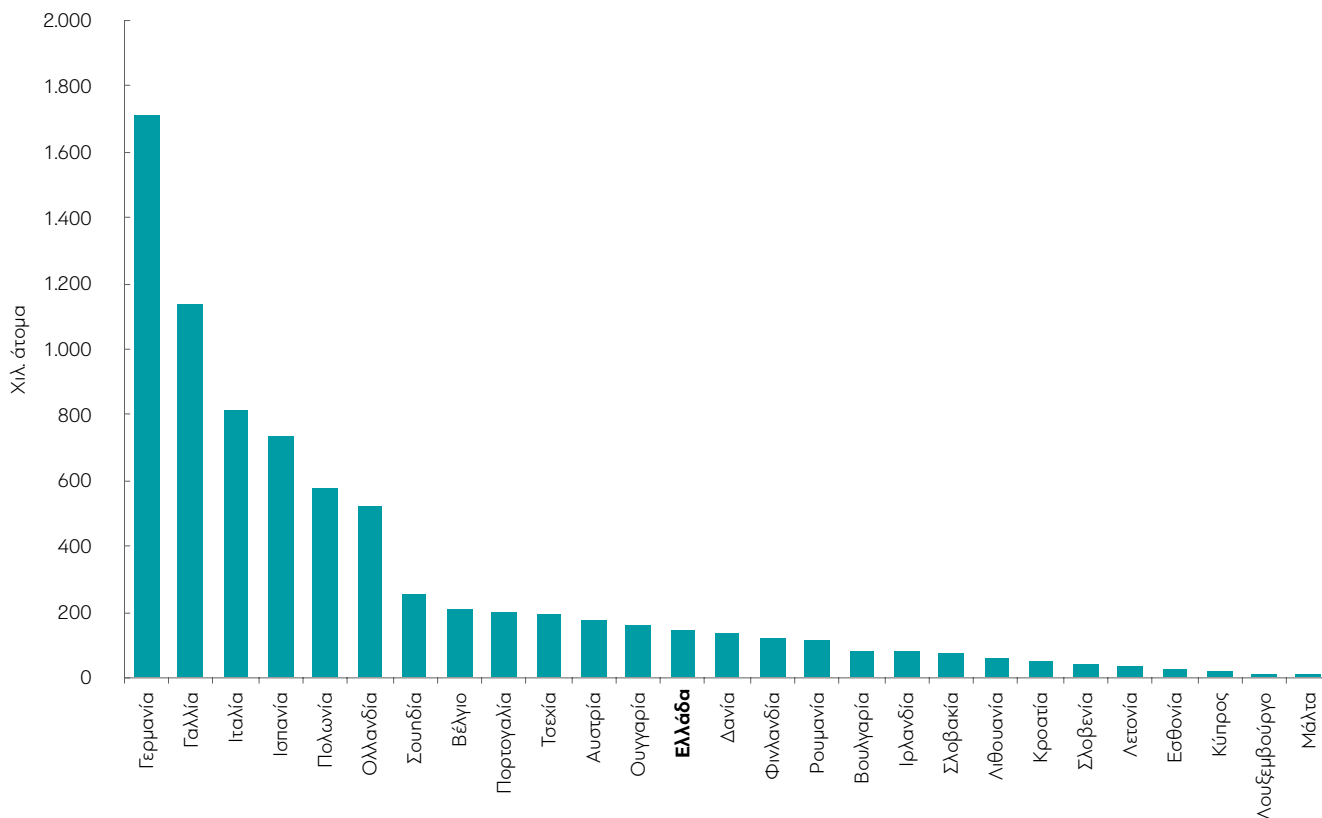
Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα πρόσφατα στοιχεία της Eurostat, οι εργαζόμενοι/ες στον Πολιτιστικό και Δημιουργικό Τομέα στην Ελλάδα είναι 123.300 για το 2020, δηλαδή περίπου το 3% της συνολικής απασχόλησης στην Ελλάδα. Η εξέλιξη του αριθμού των εργαζόμενων στους ΠΔΤ ακολουθεί την πορεία της ΕΕ-27 αν και παρατηρούμε ότι οι ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές στον αριθμό των εργαζόμενων είχαν αρνητικό πρόσημο το 2015 (-7%). Μια εικόνα που συμβαδίζει με την κρίση της περιόδου 2008-2016, όπου η Ελλάδα έχασε πάνω από το ¼ του ΑΕΠ της σε σταθερές τιμές, ενώ το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε κατά 16 ποσοστιαίες μονάδες (Στουρνάρας, 2020: 27). Μετά τη στασιμότητα της περιόδου, οι ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές στον αριθμό των εργαζόμενων εκτοξεύονται στο 13% το 2016, ποσοστό σχεδόν εξαπλάσιο του αντίστοιχου της ΕΕ-27. Από το 2017 και μετά, οι ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές εναρμονίζονται με αυτές της ΕΕ-27, ενώ το 2020 κλείνουν με αρνητικό πρόσημο -3% και -5% αντίστοιχα (Διάγραμμα 2.2.). Η συρρίκνωση που παρατηρείται οφείλεται κατά κύριο λόγο στην παύση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων αλλά και στη γενικότερη αβεβαιότητα στα χρόνια της πανδημίας. Για το 2022, ωστόσο, οι ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές ισορροπούν στο μηδέν, φέρνοντας την Ελλάδα πιο κοντά στον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Η Ελλάδα για το 2022 κατατάσσεται στη 13η θέση στην ΕΕ-27 (Διάγραμμα 2.3.), ενώ το 2020 ήταν στη 15η και το 2014 στην 11η. Αυτό που παρατηρούμε εδώ είναι ότι η χώρα μας βρίσκεται σε μια σταθερή αυξομείωση του αριθμού εργαζομένων που φαίνεται να αποτυπώνει τους ασταθείς και επισφαλείς όρους (π.χ. εργοληπτικές συμφωνίες, εποχικότητα εργασίας) με τους οποίους οι εργαζόμενοι εισέρχονται και εξέρχονται στους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς.

Διάγραμμα 2.2. Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές στον αριθμό των εργαζομένων Πολιτιστικού και Δημιουργικού Τομέα σε Ελλάδα και ΕΕ-27 (2015-2022)

Πηγή: Eurostat.

Διάγραμμα 2.3. Αριθμός εργαζομένων των ΠΔΤ στα κράτη-μέλη της ΕΕ-27, 2022 (χιλιάδες άτομα)

Πηγή: Eurostat.

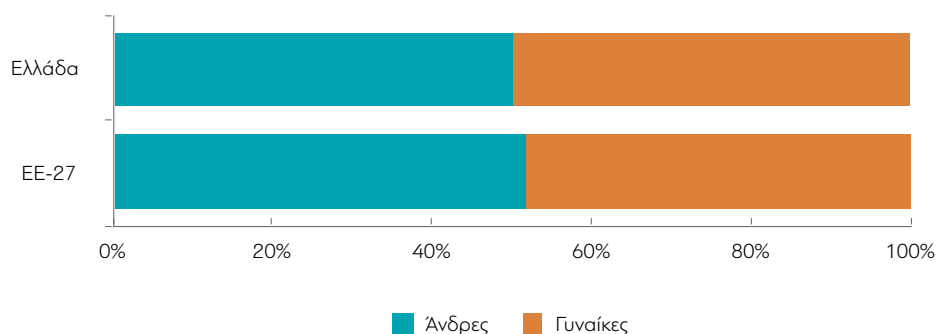
Ταυτόχρονα, αυτό που παρατηρείται είναι η συνέχιση, αν όχι η πτωτική τάση, στον αριθμό των εργαζομένων ανά δημιουργική επιχείρηση, όπου το 2019 αντιστοιχούσε στο 2,3 για την Ελλάδα (2,5 το 2018), ενώ για τη Γερμανία στο 6,4, με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο να βρίσκεται στο 2,7 (από στοιχεία της Eurostat). Συνολικά φαίνεται ότι ο Πολιτιστικός και Δημιουργικός Τομέας αποτελείται από πολύ μικρές ατομικές επιχειρήσεις, που απασχολούν δύο έως τρεις εργαζόμενους. Για τους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς, οι πολύ μικρές επιχειρήσεις φαίνεται να δημιουργούν τη συντριπτική πλειονότητα των θέσεων εργασίας. Αυτό αφενός επιβεβαιώνει τον ρόλο τους ως κύριων δημιουργών νέων θέσεων εργασίας και αφετέρου συνθέτει ένα τοπίο μικρο-επιχειρηματικότητας, όπου επικρατεί η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα σε σχέση με τη βιωσιμότητα των πολιτιστικών και δημιουργικών εγχειρημάτων. Ο κανόνας της μικρο-επιχειρηματικότητας, που φαίνεται να επικρατεί, έρχεται να αναδείξει την ανάγκη έμπρακτης στήριξης των πρωτοβουλιών και της αναγνώρισης της εργασίας μέσα στους ΠΔΤ, που πολλές φορές τείνει να είναι αδήλωτη και υπερωριακή.

Χαρακτηριστικά εργαζόμενων

Φύλο

Σε σύγκριση με την κατά φύλο κατανομή το 2014, που το 57% ήταν άνδρες και το 43% γυναίκες, παρατηρούμε μεγαλύτερη ισοτιμία στην εκπροσώπηση των φύλων, που εναρμονίζεται με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο – 51,9% οι άνδρες και 48,06% οι γυναίκες στην ΕΕ-27 (Διάγραμμα 2.4.). Αυτό που ωστόσο έχει ενδιαφέρον είναι ότι το ποσοστό των γυναικών που αυτοαπασχολούνται είναι 36% ενώ στο 41% βρίσκονται οι άνδρες. Ιστορικά, οι γυναίκες τείνουν να αναζητούν τα οφέλη της μισθωτής εργασίας για λόγους που αφορούν κυρίως –αλλά όχι μόνο– θέματα μητρότητας.

Διάγραμμα 2.4. Ποσοστά εργαζομένων κατά φύλο στους ΠΔΤ στην Ελλάδα και την ΕΕ-27, 2020

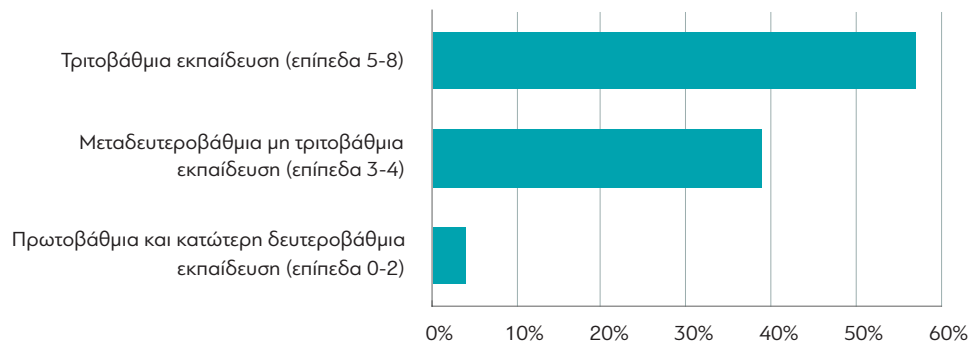

Πηγή: Eurostat.

Επίπεδο εκπαίδευσης και ηλικιακή κατανομή

Οι απασχολούμενοι/ες στους ΠΔΤ διακρίνονται από πολύ υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Ακολουθώντας τη Διεθνή Τυποποιημένη Ταξινόμηση Εκπαίδευσης ISCED 2011 της UNESCO, το 57% των εργαζομένων ήταν απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (επίπεδα 5-8), ενώ το 39% ήταν απόφοιτοι ανώτερης δευτεροβάθμιας και μεταδευτεροβάθμιας (μη πανεπιστημιακής) εκπαίδευσης για το 2020 (Διάγραμμα 2.5.). Ως εκ τούτου, το πεδίο της δημιουργικής εργασίας αναδεικνύεται ως ένα ελκυστικό πεδίο εργασίας για υψηλά καταρτισμένους εργαζόμενους αλλά και ένας ιδιαίτερα επαγγελματοποιημένος κλάδος –χαρακτηριστικά ενδημικά της δημιουργικής εργασίας.

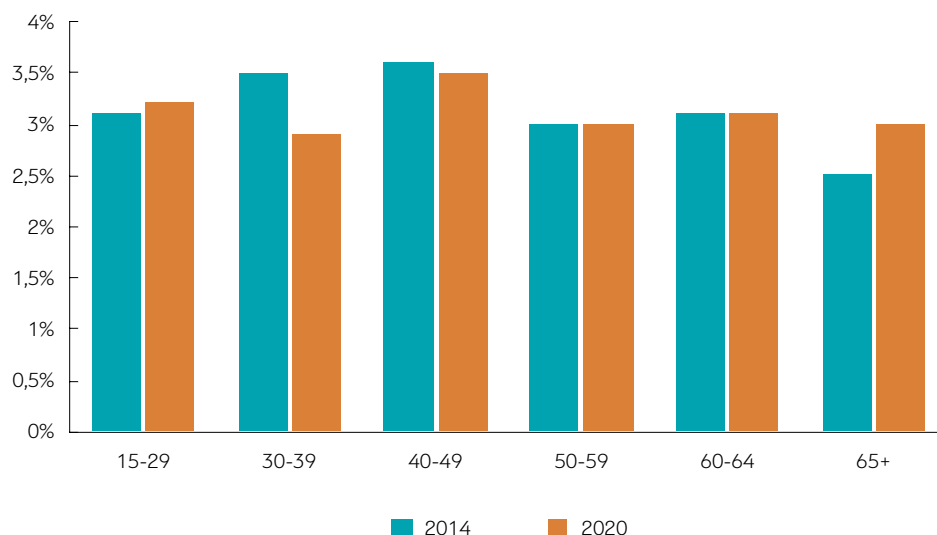
Διάγραμμα 2.5. Επίπεδο εκπαίδευσης εργαζομένων στους ΠΔΤ στην Ελλάδα (%), 2020

Πηγή: Eurostat.

Τέλος, όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 2.6., οι νεότερες ηλικιακές ομάδες (30-39) των εργαζομένων στις δημιουργικές βιομηχανίες στην Ελλάδα σημειώνουν αισθητή μεταβολή της τάξεως του 0,6% μεταξύ 2014 και 2020. Αυτό που παρατηρούμε είναι μια τάση γήρανσης του εργατικού δυναμικού, όπου στην Ελλάδα τείνει να είναι εντονότερη λόγω του χρόνιου brain drain. Τα παραπάνω ευρήματα έρχονται να επιβεβαιώσουν πρόσφατη έρευνα της διαΝΕΟσις (2022), όπου το 57,9% δηλώνει ότι θα μετανάστευε για μια δουλειά με καλύτερες αποδοχές και συνθήκες.

Διάγραμμα 2.6. Ποσοστιαία μεταβολή ηλικιακής κατανομής εργαζομένων στους ΚΠΔ, Ελλάδα 2014 και 2020

Σημείωση: Για το 2020 δεν υπάρχει η μέτρηση για τις ηλικίες 65+ και για τον λόγο αυτό χρησιμοποιούμε τα στοιχεία του 2018.

Πηγή: Eurostat.

2.3. Δομικές ανισότητες στους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς (ΑΠ)

Οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με τους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς δεν μπορεί να παραβλέπει τις δομικές ανισότητες που ενυπάρχουν σε αυτούς τους κλάδους. Επιστημονικές μελέτες και εμπειρικές έρευνες υπογραμμίζουν πως οι κλάδοι πολιτισμού και δημιουργίας συγκροτούν ελκυστικούς χώρους εργασίας για όσους και όσες ανήκουν σε αυτό που παραδοσιακά ονομάζουμε ανώτερα μεσαία στρώματα. Υπάρχουν μια σειρά από λόγους που συντηρούν και αναπαράγουν αυτές τις ανισότητες που σχετίζονται με θέματα κοινωνικής τάξης, κοινωνικού φύλου, και φυσικά φυλής. Τις περισσότερες φορές, αυτές οι ανισότητες δεν γίνονται αντιληπτές ως τέτοιες ή γίνονται ορατές αποσπασματικά, αγνοώντας τα μοτίβα ανισότητας και κυρίως τις αιτίες. Όσοι και όσες εργάζονται στους κλάδους του πολιτισμού, των τεχνών, και της δημιουργικότητας αναπαράγουν δημοφιλή αφηγήματα για μια επιτυχία η οποία θεμελιώνεται στην «προσωπική σκληρή δουλειά» και στην «τύχη».

2.3.1. Πρόσβαση στις καλλιτεχνικές και δημιουργικές σπουδές

Οι καλλιτεχνικές σπουδές απαιτούν μακρόχρονη αφοσίωση και τεράστιους οικονομικούς πόρους. Στην Ελλάδα, οι σπουδές αυτές για πολλά χρόνια αντιμετωπίστηκαν αποσπασματικά και παρέμειναν σχετικά ασύνδετες με τις υπόλοιπες πανεπιστημιακές σπουδές. Σταδιακά ιδρύθηκαν τμήματα καλών τεχνών, η κρατική σχολή χορού, τμήματα μουσικών, θεατρικών, και κινηματογραφικών σπουδών, στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη αλλά και σε μικρότερες περιφερειακές περιοχές όπως η Κέρκυρα και η Φλώρινα, τα οποία δίνουν πτυχία ανώτατης πανεπιστημιακής εκπαίδευσης με αποτέλεσμα οι απόφοιτοί τους να έχουν δικαίωμα διορισμού στο Δημόσιο σε κλάδους/ειδικότητες ΠΕ. Ιστορικά, όμως, η καλλιτεχνική εκπαίδευση στη χώρα μας απαρτιζόταν από μια σειρά ιδιωτικών καλλιτεχνικών σχολών (ωδεία, κινηματογραφικές σχολές, σχολές γραφιστικής, και σχεδίου μόδας) που κάλυπταν μέρος των αναγκών για καλλιτεχνική εκπαίδευση. Επιπλέον, η συνέχιση των καλλιτεχνικών σπουδών στο εξωτερικό θεωρείται σχεδόν δεδομένη αφού υπόσχεται αφενός πρόσβαση σε διεθνή επαγγελματικά δίκτυα και αφετέρου προσδίδει εμφατικά κύρος και κοινωνικό γόητρο.

2.3.2. Επαγγελματικοί κόσμοι και η σημασία των προσωπικών δικτύων

Παρόλο που οι δημιουργικές και καλλιτεχνικές καριέρες δεν παρουσιάζουν συνεκτικότητα και χαρακτηρίζονται από ευμεταβλητότητα και αστάθεια, έχουν κοινό σημείο έναρξης την απλήρωτη εργασία. Οι «εθελοντικές» πρακτικές και η δωρεάν εργασία αποτελούν το βασικό σημείο εισόδου για τους νέους και τις νέες εργαζόμενους/ες. Αυτό ουσιαστικά σημαίνει ότι για να ξεκινήσει κάποιος/α την πορεία του ως καλλιτέχνης/καλλιτέχνιδα ή δημιουργικός εργαζόμενος θα πρέπει να χρησιμοποιήσει ιδίους πόρους. Πέρα δηλαδή από τη χρηματοδότηση των σπουδών τους, οι καλλιτέχνες υποχρεούνται να αυτοχρηματοδοτήσουν και τα πρώτα βήματα της καριέρας τους. Με αυτό τον τρόπο, δημιουργούνται μεγαλύτερα εμπόδια εισόδου στον χώρο για όσους διαθέτουν μικρότερες οικονομικές δυνατότητες. Με την είσοδό τους στην ευρύτερη δημιουργική οικονομία, οι νέοι και οι νέες εργαζόμενοι/ες αντιλαμβάνονται τη σημασία της προσωπικής φήμης και δικτύωσης, λειτουργώντας ως προσωπικοί προωθητές και μάνατζερς του εαυτού τους. Οι επαγγελματικοί κόσμοι που επιδιώκουν να καθιερωθούν διέπονται από μια λογική που αποθεώνει τις μεγάλες καλλιτεχνικές ιδιοφυΐες, λειτουργώντας πολύ συχνά με όρους αυτού που θα λέγαμε ως “star economy”. Τα μικρά, ομοφιλικά δίκτυα που αρθρώνονται σε αυτούς τους κόσμους ευνοούν όσους και όσες διαθέτουν παρόμοια κοινωνικοδημογραφικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά με αυτούς που ήδη διαθέτουν εργασία. Για αυτό τον λόγο, πολλές έρευνες κάνουν λόγο για έμμεση αναπαραγωγή ανισοτήτων.

2.3.3. Περιφερειακές ανισότητες

Όσον αφορά τη χωρική συγκέντρωση των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων στην Ελλάδα, η Αθήνα φαίνεται να συγκεντρώνει τον μεγαλύτερο όγκο πολιτιστικών και δημιουργικών δραστηριοτήτων. Αυτό αποτυπώνεται και στη γεωγραφική κατανομή των εργαζομένων στους ΚΠΔ, οι οποίοι τείνουν να συσπειρώνονται κυρίως στην Αθήνα και πολύ λιγότερο στη Θεσσαλονίκη. Αυτό παγιώνει έντονες περιφερειακές ανισότητες, αναπαράγοντας μοντέλα αποκλεισμού που τέμνουν εγκάρσια την πορεία των εργαζομένων στους χώρους του πολιτισμού, της δημιουργίας, και των τεχνών.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ -
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οκτώβριος 2023

Λήμματα για τους ΠΔΤ

3

3.1. Χρηματοδότηση και κίνητρα (ΓΓ)

3.1.1. Δωρεές, χορηγίες, CSR (Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη)

Με τους όρους αυτούς δεν επιχειρούμε να περιγράψουμε «εξαντλητικά» όλες τις διαθέσιμες τυπολογίες χρηματοδότησης του πολιτισμού και των φορέων (δημόσιων και ιδιωτικών) που επιδρούν σε αυτόν. Διερευνούμε συνοπτικά το πεδίο των διατάξεων (της φορολογικής μας νομοθεσίας κατά κύριο λόγο), οι οποίες ρυθμίζουν την επίπτωση της χρηματοδότησης για τους χρηματοδότες αλλά και για τους χρηματοδοτούμενους, επισημαίνοντας ορισμένα καίρια προβλήματα και προτείνοντας λύσεις που θα διευκολύνουν τη μεταφορά πόρων στον χώρο του πολιτισμού. Η χρηματοδότηση από ιδιωτικές πηγές (ιδιώτες, επιχειρήσεις) συμπληρώνει άλλες μορφές χρηματοδότησης (βλ. υποενότητες 3.1.5., 3.1.6.) και επιτρέπει στους χρηματοδοτούμενους να απασχολούν προσωπικό (π.χ. ηθοποιούς), να αγοράζουν αγαθά (π.χ. δικαιώματα θεατρικών έργων) και υπηρεσίες (π.χ. σκηνογραφίας) ενισχύοντας το εισόδημα όλων των εμπλεκόμενων.

Η έλλειψη πόρων στον τομέα του πολιτισμού (ειδικά ως προς τις λειτουργικές δαπάνες) είναι εμφανής. Ωδεία, λέσχες, πινακοθήκες, πολιτιστικά κέντρα, θέατρα, μουσεία και αρχαιολογικοί χώροι υπολειπургούν ή/και εγκαταλείπονται. Μάλιστα πολιτιστικές δράσεις μειώνονται ακόμη και σε περιοχές με σημαντική πολιτιστική κληρονομιά (Λούβη-Κίζη, 2015).

Ένας από τους κρίσιμους παράγοντες της ενθάρρυνσης των ιδιωτικών επενδύσεων στον τομέα του πολιτισμού αποτελεί και η φορολογική πολιτική. Η πολιτική αυτή οφείλει να ενισχύσει τις δωρεές, τις χορηγίες αλλά και τις δαπάνες Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης, ειδικά όταν οι τελευταίες συνδέονται με τον πολιτισμό.

Δωρεές

[Ως προς την αντιμετώπιση του δωρητή]. Οι δωρεές χρηματικών ποσών από φυσικά πρόσωπα προς κοινωφελή ιδρύματα και εγγεγραμμένες οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών υπόκεινται σε μείωση κατά ποσοστό 40% και μόνο στο ποσό του ετήσιου φόρου εισοδήματος του φυσικού προσώπου. Με άλλα λόγια, η Ελλάδα θεσπίζει ως κίνητρο την έκπτωση από τον φόρο και όχι από το εισόδημα. Μάλιστα η σχετική έκπτωση τελεί υπό τον περιορισμό ότι το συνολικό ποσό των δωρεών δεν μπορεί να υπερβαίνει

το 40% του φορολογητέου εισοδήματος του φυσικού προσώπου (άρθρο 19 Ν. 4172/2013). Σημειώστε ότι η έκπτωση αυτή που δεν είναι δυνατόν να υπερβεί ως απόλυτο ποσό ποσοστό 40% του εισοδήματος, αυξήθηκε σημαντικά με τις διατάξεις του άρθρου 17 του Ν. 4873/2021 (προηγούμενως το ποσοστό ήταν μόλις 5% επί του εισοδήματος).

Έτσι, η Ελλάδα πλέον καταλέγεται μεταξύ των κρατών όπου η φορολογική μεταχείριση του δωρητή (φυσικού προσώπου) είναι από τις ευνοϊκότερες διεθνώς. Από τις χώρες του ΟΟΣΑ που εμφανίζονται στον σχετικό πίνακα των Andreoni και Smith και έχουν επιλέξει το σύστημα της έκπτωσης επί του φόρου (ποσού που αναλογεί σε ποσοστό του εισοδήματος) μόνο δύο χώρες εμφανίζονται να έχουν καλύτερα κίνητρα από την Ελλάδα: Ο Καναδάς με έκπτωση ποσού επί του φόρου που δύναται να ανέλθει στο 75% του ετήσιου εισοδήματος και η Νέα Ζηλανδία με ποσοστό 100%.³⁰

[Ως προς την αντιμετώπιση του δωρεοδόχου.] Με τις γενικές μας διατάξεις (και αντίθετα προς όσα συμβαίνουν σε πολλά κράτη³¹ της Ευρωπαϊκής Ένωσης) η δωρεά χρηματικών ποσών και λοιπών περιουσιακών στοιχείων προς ημεδαπά μη κερδοσκοπικά μορφώματα υπόκειται σε φόρο 0,5% (η εφαρμογή του οποίου είχε ανασταλεί έως την 31η Δεκεμβρίου του 2022) σύμφωνα με τα άρθρα 25 παρ. 3, 29 παρ. 5 και 43B του Ν. 2961/2001. Σημειώνεται ότι τέτοιες δωρεές μπορεί να περιλαμβάνουν συλλογές έργων τέχνης, «υιοθεσίες θέσεων εργασίας» σε πολιτιστικούς φορείς, κλπ.

Πολιτιστικές χορηγίες

Δεκαπέντε χρόνια πριν έγινε μία πρώτη απόπειρα να ενισχυθούν οι πολιτιστικές χορηγίες. Σύμφωνα με τον Ν. 3525/2007 το χρηματικό ποσό που προσφέρεται ως πολιτιστική χορηγία εκπίπτει εξ ολοκλήρου από το φορολογητέο εισόδημα του φορολογούμενου ή τα ακαθάριστα εισοδήματα της επιχείρησης που προσέφεραν τη χορηγία. Το συνολικό ποσό που αφαιρείται δεν μπορούσε να υπερβαίνει το 10% του συνολικού φορολογούμενου εισοδήματος ή των καθαρών κερδών που προκύπτουν από τα βιβλία της επιχείρησης που προσέφερε τη χορηγία. Η παραπάνω ρύθμιση υπήρξε μία καλή πρωτοβουλία, η οποία όμως δεν εφαρμόστηκε ποτέ, καθώς καμία από τις εφαρμοστικές της διαδικασίες (Συμβούλιο Χορηγιών, Μητρώο Πολιτιστικών Φορέων) δεν υλοποιήθηκαν ή όταν υλοποιήθηκαν δεν απλουστεύθηκαν τόσο ώστε η σχετική νομοθεσία να καταστεί εφαρμόσιμη.

³⁰ Πρβλ. Andreoni, J. and Sarah Smith, S. (2021). Economics of philanthropic tax incentives. Στο Peter, H. & Lideikyte Huber, G. (επιμ.). *The Routledge Handbook of Taxation and Philanthropy* (pp. 161 ff). New York, 2021: Routledge.

³¹ Ενδεικτικά σε Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, Αυστρία κ.ά.

Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη

Ο Κώδικας Φορολογίας Εισοδήματος (Ν. 4172/2013) με το άρθρο 22 (όπως συμπληρώθηκε με το άρθρο 11 του Ν. 4646/2019) καθιέρωσε από το 2020 την έκπτωση των δαπανών Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης.

Η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη (Corporate Social Responsibility) συνδέεται με το επίπεδο υπευθυνότητας των επιχειρήσεων και αναφέρεται στην υιοθέτηση πρακτικών από τις τελευταίες που αφορούσαν κυρίως περιβαλλοντικά και κοινωνικά ζητήματα. Ο πολιτισμός και οι τέχνες δεν αποτελούν προτεραιότητα ή στόχο στα προγράμματα που σχετίζονται με την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη (Βελέντζα, 2022). Οι περιπτώσεις των δωρεών νομικών προσώπων προς κοινωφελή ιδρύματα και εγγεγραμμένες οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών πραγματοποιούνται και προς το συμφέρον των δωρητών, καθώς η αναγνώριση της κοινωνικής τους ευποιίας ενισχύει το προφίλ τους στους εργαζομένους που απασχολούν και στην κοινωνία.

Ενώ λοιπόν ορίζεται ρητά ότι οι δαπάνες για δράσεις κοινωνικής ευθύνης εκπίπτουν φορολογικά υπό την προϋπόθεση ότι η επιχείρηση εμφανίζει λογιστικά κέρδη χρήσης κατά τον χρόνο πραγματοποίησής τους (χωρίς αυτό να απαιτείται όταν η δράση πραγματοποιείται κατόπιν αιτήματος του Δημοσίου), δεν έχει μέχρι στιγμής επιβεβαιωθεί κατά πόσον με βάση την εν λόγω διάταξη οι δωρεές που πραγματοποιούν οι εμπορικές επιχειρήσεις προς πολιτιστικούς φορείς αποτελούν εκπιπτόμενες δαπάνες, γεγονός που δημιουργεί κλίμα ανασφάλειας στις επιχειρήσεις που επιθυμούν κατά τα άλλα να προβούν σε τέτοιου είδους δωρεές.

Οι σχετικές διατάξεις μάλιστα όπως ερμηνεύτηκαν από το Υπουργείο Οικονομικών Ε. 2107/2021 δεν βοήθησαν προς την κατεύθυνση του πολιτισμού. Στην τελευταία παράγραφο της σχετικής εγκυκλίου σημειώνεται ότι δεν συνιστούν δράσεις για Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη η φιλανθρωπία, η απλή δωρεά ή η χορηγία.

Έτσι, αν για παράδειγμα μία ελληνική τσιμεντοβιομηχανία επιθυμεί να χρηματοδοτήσει ένα πρόγραμμα αγοράς νέων έργων τέχνης από το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, αυτό δεν εμπίπτει στην έννοια της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης, ενώ αν η ίδια τσιμεντοβιομηχανία αποφασίσει να χρηματοδοτήσει το ίδιο μουσείο προκειμένου να οργανωθεί μία έκθεση ζωγραφικής με έργα των εργαζομένων της αυτό εμπίπτει, και άρα εκπίπτει από τα ακαθάριστα έσοδα του δωρητή!

3.1.2. Επιχειρηματικός πειραματισμός και πολιτισμός (ΓΓ)

Μπορούν τα κίνητρα που σήμερα εξυπηρετούν τις ανάγκες της ιδιωτικής οικονομίας (ειδικά στον χώρο της νεοφυούς επιχειρηματικότητας) να εφαρμοστούν βελτιωμένα στους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς μας Τομείς; Πώς θα μπορούσαμε να βελτιώσουμε τον λόγο ανάμεσα στον ενεργό

πληθυσμό που απασχολούν οι ΠΔΤ (3,5%) έναντι του αντίστοιχου ποσοστού κατά το οποίο συμβάλλουν στο ΑΕΠ της χώρας (1,5% μόνο) (Αυδίκος κ.ά., 2016);

Σύμφωνα με στοιχεία του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), το ελληνικό πρόγραμμα παροχής φορολογικών κινήτρων υστερεί έναντι των περισσότερων χωρών της ΕΕ καθώς και του μεγαλύτερου μέρους των χωρών-μελών του Οργανισμού. Υπολείπεται τόσο σε όρους φορολογικού οφέλους και ελκυστικότητας για τις επιχειρήσεις όσο και σε όρους δαπάνης από πλευράς κράτους. Σε ένα τέτοιο ανταγωνιστικό πλαίσιο, όποια χώρα εμφανίζεται λιγότερο ελκυστική διατρέχει τον κίνδυνο να απωλέσει ένα σημαντικό κομμάτι επιχειρηματικής και οικονομικής δραστηριότητάς της. Συνεπώς, για να μπορέσει η Ελλάδα να γίνει πιο ανταγωνιστική θα πρέπει να αρχίσει να παρέχει, όπως πολλές άλλες χώρες, σημαντικά κίνητρα σε επενδυτές για να ενισχύσουν νεοφυείς επιχειρήσεις ή να ενισχύσουν τις δαπάνες για την έρευνα και ανάπτυξη (R&D).

Σύμφωνα με το άρθρο 70Α του Ν. 4172/2013, φυσικά πρόσωπα "Angel Investors", φορολογικοί κάτοικοι Ελλάδας ή εξωτερικού, έχουν δικαίωμα έκπτωσης από το φορολογητέο τους εισόδημα, με την πραγματοποίηση εισφοράς χρηματικού κεφαλαίου σε νεοφυείς επιχειρήσεις, με στόχο την εν γένει ανάπτυξή τους. Συγκεκριμένα, ένας Angel Investor μπορεί να εισφέρει χρηματικό κεφάλαιο μέχρι €300.000 ανά φορολογικό έτος σε τρεις, κατά μέγιστο αριθμό, διαφορετικές νεοφυείς επιχειρήσεις και μέχρι €100.000 ανά επιχείρηση. Στην περίπτωση αυτή ποσό ίσο με το πενήντα τοις εκατό (50%) του ποσού της εισφοράς του θα εκπέσει από το φορολογητέο εισόδημά του εντός του φορολογικού έτους που πραγματοποιήθηκε η εισφορά. Φανταστείτε την επέκταση του μέτρου αυτού ως έχει (ή ακόμη και ενισχυμένη) για οποιονδήποτε αποφασίσει να επενδύσει σε μικρές ή νεοσύστατες επιχειρήσεις του Πολιτιστικού και Δημιουργικού Τομέα.

Ένα άλλο ισχυρό κίνητρο με το οποίο η Ελλάδα προσπαθεί να δώσει ώθηση στην ερευνητική δραστηριότητα των επιχειρήσεων και να περιορίσει το φαινόμενο του brain drain με τη δημιουργία ποιοτικών θέσεων εργασίας είναι η αντιμετώπιση των δαπανών έρευνας και ανάπτυξης (research & development). Σύμφωνα με το άρθρο 22Α ΚΦΕ, οι δαπάνες επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας, στις οποίες περιλαμβάνονται και οι αποσβέσεις του εξοπλισμού και των οργάνων που χρησιμοποιούνται για τις ανάγκες εκτέλεσης της επιστημονικής και της τεχνολογικής έρευνας, εκπίπτουν από τα ακαθάριστα έσοδα των επιχειρήσεων κατά τον χρόνο της πραγματοποίησής τους, προσαυξημένες κατά 100%. Ενώ λοιπόν η επιχείρηση δαπανά €100, είναι σε θέση να μειώσει τα ακαθάριστα έσοδά της κατά €200. Φανταστείτε τη δυνατότητα για τις επιχειρήσεις οι οποίες αγοράζουν προϊόντα ή υπηρεσίες των δημιουργικών τομέων να έχουν αντίστοιχη μεταχείριση.

Το μέτρο αυτό έχει ήδη εφαρμοστεί σε ένα απολύτως περιοριστικό αντικείμενο των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων και συγκεκριμένα στη διαφήμιση. Λόγω της ύφεσης που είχε προκληθεί από την πανδημία η διαφημιστική δαπάνη εκπίπτει για τους διαφημιζόμενους προσαυξημένη κατά ποσοστό 100%. Γιατί όμως πριμοδοτούμε τα ίδια τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (έντυπα και ηλεκτρονικά) που απορροφούν το μεγαλύτερο μέρος των κονδυλίων αυτών ή/και τις εταιρείες που παρέχουν υπηρεσίες επικοινωνίας (που απορροφούν το μικρότερο μέρος των κονδυλίων αυτών) και να μην πριμοδοτούμε κατ' αντίστοιχο τρόπο μία γκαλερί σύγχρονης τέχνης όταν αυτή απασχολεί έναν designer, ή μία web developer, για να λάβει υπηρεσίες σχεδιασμού της έντυπης και ηλεκτρονικής της επικοινωνίας;

3.1.3. Εξαγωγικό έλλειμμα, επενδυτικά funds & ΠΔΤ (ΓΓ)

Μπορούν τα αγαθά και οι υπηρεσίες που παράγουν οι Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς της χώρας μας να καταστούν διεθνώς ανταγωνιστικότερα, ώστε το σχετικό εμπορικό ισοζύγιο να αρχίσει να ισοσκελίζεται;

Η Ελλάδα παρουσιάζει σημαντικό έλλειμμα στο πολιτιστικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Με μια μετριοπαθή εκτίμηση, η Ελλάδα εισάγει ετησίως €181 εκατομμύρια πολιτιστικών προϊόντων και εξάγει ετησίως μόνο €110 εκατομμύρια (Αυδίκος κ.ά., 2016: 27). Ωστόσο, τα ελληνικά μουσεία, τα οποία παρουσιάζουν μόνο ένα μικρό ποσοστό των συλλογών τους, με τα υπόλοιπα αντικείμενα να βρίσκονται σε αποθήκες, δεν μπορούν να δανείσουν σε μουσεία της αλλοδαπής έναντι αμοιβής [το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ) δεν επιτρέπει τον δανεισμό έναντι ανταλλάγματος στα πλαίσια της «μη εμπορευματοποίησης» του πολιτισμού]. Δηλαδή δεν μπορούν να εκμεταλλευτούν τις συλλογές τους ώστε να ενισχυθούν οικονομικά με τα δικά τους μέσα, γεγονός που θα μπορούσε να προσφέρει νέες θέσεις εργασίας και νέα τμήματα αναγκαία, όπως η πληροφορική (για τον ψηφιακό τους μετασχηματισμό) ή/και η επικοινωνία και το marketing (για την ανάπτυξη του κοινού τους).

Διευκολύνοντας τις συναλλαγές (έμμεση φορολογία)

Οι συναλλαγές που αφορούν σε εμπορεύσιμα πολιτιστικά αγαθά, όπως για παράδειγμα τα έργα τέχνης (αγορές/εισαγωγές κλπ.) περιορίζονται σημαντικά από τη χρήση του κανονικού συντελεστή ΦΠΑ (24%) που ίσχυε στη χώρα μας πριν οριστεί (για το μεταβατικό διάστημα της πανδημίας αρχικά) στο 13%, που εκπνέει στις 31 Δεκεμβρίου 2023. Να θυμίσουμε εδώ ότι οι περισσότερες χώρες της Ένωσης εφαρμόζουν είτε υπερ-μειωμένους είτε μειωμένους συντελεστές για τις ίδιες ακριβώς συναλλαγές. Για παράδειγμα η Κύπρος και η Γαλλία επιβάλλουν έναν από τους χαμηλότερους συντελεστές ΦΠΑ στην εισαγωγή έργων τέχνης, στο 5% η πρώτη και 5,5% η δεύτερη, ενώ τις ακολουθούν το Βέλγιο με 6% και η Ολλανδία με 9%.³² Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι έργα που αγοράζονται στις ΗΠΑ εισάγονται στο Βέλγιο ή στη

³² European Commission (2021). VAT rates applied in the Member States of the European Union. Taxud.c.1(2021). p.14. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/taxation_customs/system/files/2021-06/vat_rates_en.pdf

Γαλλία πριν εισέλθουν στην Ελλάδα με το καθεστώς της ελεύθερης κυκλοφορίας. Το ίδιο ή ακόμη περισσότερο, όταν οι Έλληνες εικαστικοί ή/και οι γκαλερί που βρίσκονται στην Ελλάδα είναι αναγκασμένοι να διαθέτουν τα έργα που δημιουργούν (οι πρώτοι) ή εμπορεύονται (οι δεύτερες) με συντελεστή ΦΠΑ ο οποίος μειώνει την ανταγωνιστικότητά τους. Αυξημένα έσοδα στις πωλήσεις έργων τέχνης θα συνεπιφέρουν και άλλα πολλαπλασιαστικά οφέλη σε παρεμφερείς τομείς (αποθήκευση, μεταφορά και ασφάλιση) με αυξημένα έσοδα για το κράτος (όταν οι υπηρεσίες για τα δύο πρώτα επιβαρύνονται με 24% συντελεστή στον ΦΠΑ, ενώ για το τρίτο το κράτος εισπράττει φόρο 10% από τα ασφάλιστρα).

Οι εργαζόμενοι στους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς με την επέλαση της πανδημίας απώλεσαν περίπου το 31% των εσόδων τους (ΕΥ, 2021). Με τη μείωση αυτή η οικονομική βιωσιμότητα των δημιουργών ή των επιχειρήσεων στους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς μας τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα απειλείται καθημερινά ωθώντας τους καλλιτέχνες και τις επιχειρήσεις να εξέλθουν από τον κλάδο.

Τρία παραδείγματα χρηματοδοτικών εργαλείων που λειτούργησαν (και τα οποία θα μπορούσαν να δώσουν λύσεις για τους ΠΔΤ)

(1) Σε αντίθεση με άλλες ανεπτυγμένες οικονομίες της Δύσης, στην Ελλάδα δεν έχουμε το ρυθμιστικό πλαίσιο για τη δημιουργία επενδυτικών εργαλείων (funds), των οποίων τα στοιχεία του ενεργητικού τους να είναι αγαθά που παράγουν οι Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς. Σε έναν βαθμό αυτό είναι κατανοητό, διότι η σχετική αγορά (π.χ. πολιτιστικών έργων) δεν είναι ανεπτυγμένη.

Τι θα μπορούσε όμως να αλλάξει προκειμένου ορισμένα αγαθά των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων μας καταστούν ελκυστικότερα για τις τράπεζες (που διστάζουν να δανείσουν στους ΠΔΤ) ή/και τους εναλλακτικούς φορείς επενδύσεων;

Δέκα περίπου χρόνια πριν είχε δημιουργηθεί ένα καινοτόμο χρηματοδοτικό εργαλείο για έναν διαφορετικό κλάδο (τη γεωργία) από την Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης (ΠΑΑ) 2014-2020 σε συνεργασία με την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Επενδύσεων. Σκοπός του προγράμματος του Ταμείου Εγγυήσεων Αγροτικής Ανάπτυξης (ΤΕΑΑ) ήταν η προώθηση της πρόσβασης σε χρηματοδότηση, μέσω της εγγύησης δανείων σε γεωργούς, κτηνοτρόφους και μεταποιητικές επιχειρήσεις.³³ Προκειμένου να υπάρξει επαρκής χρηματοδότηση στον συγκεκριμένο κλάδο το ΠΑΑ 2014-2020 συμμετείχε στο ΤΕΑΑ με πόρους ύψους €80 εκατ., παρέχοντας εγγυήσεις στις τράπεζες ύψους

³³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Ταμείο Εγγυήσεων Αγροτικής Ανάπτυξης επισκευτείτε την ιστοσελίδα: <https://fi.agrotikianaptixi.gr/guarantees/fof>

80% της αξίας των δανείων που χορηγούνταν μέσω του ΤΕΑΑ. Φανταστείτε λοιπόν ένα ανάλογο εργαλείο σε επιχειρήσεις των οποίων ο ΚΑΔ (Κωδικός Αριθμός Δραστηριότητας) να ήταν σχετικός με τους ΠΔΤ.

(2) Αντίστοιχα, ένα εξειδικευμένο χρηματοδοτικό εργαλείο κεφαλαιακών συμμετοχών που έχει ξεκινήσει στη χώρα μας από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Επενδύσεων, έχει στόχο τη χρηματοδότηση μετοχικού κεφαλαίου νεοφυών εταιρειών με τη συνεργασία ιδιωτών επενδυτών. Σκοπός του είναι να ενισχυθούν και να υποστηριχθούν στα πρώιμα στάδια ανάπτυξης και διαμόρφωσης βιώσιμα επιχειρηματικά σχέδια, τα οποία θα συνδράμουν στη μακροημέρευση του οικοσυστήματος των νεοφυών επιχειρήσεων.

(3) Τέλος, να μην αποκλείουμε το σχέδιο του Κέντρου Οπτικοακουστικών Μέσων και Επικοινωνίας (ΕΚΟΜΕ) με σκοπό την προώθηση της κινηματογραφικής παραγωγής στην Ελλάδα. Το σχέδιο αυτό έχει ως αποτέλεσμα να έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια γυρίσματα σε 150 διαφορετικές τοποθεσίες σε όλη την Ελλάδα, με σημαντική διάχυση στις τοπικές οικονομίες. Εδώ, το ισχυρό επενδυτικό κίνητρο για τους ξένους παραγωγούς οπτικοακουστικών έργων που επιλέγουν την Ελλάδα είναι η επιχορήγηση (cash rebate) των επιλέξιμων δαπανών που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα, η οποία δίνεται μετά την ολοκλήρωση της παραγωγής οπτικοακουστικών έργων. Σκεφτείτε την επέκταση του προγράμματος για την ενίσχυση της αγοράς αγαθών ή/και υπηρεσιών στους τομείς των ΠΔΤ και εκτός του κινηματογράφου/animation.

3.1.4. ΜΜΕ και πολιτισμός (ΔΤ)

Στο πλαίσιο της έρευνάς μας για την όποια σχέση υπάρχει μεταξύ πολιτισμού και ΜΜΕ μπορεί κανείς να δει δύο μεγάλα ζητήματα. Το πρώτο είναι το πώς αναπαρίστανται ζητήματα πολιτισμού από τα ΜΜΕ και το δεύτερο ποια είναι τα υπάρχοντα χρηματοδοτικά εργαλεία (ή και ποια άλλα θα μπορούσαν να προταθούν), μέσω των οποίων καθίσταται εφικτή η χρηματοδότηση της παραγωγής πολιτιστικών προγραμμάτων στα ΜΜΕ και κυρίως στα τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά κανάλια (κρατικά και ιδιωτικά). Αντίθετα, για τον Τύπο και τα sites μέχρι τώρα υπάρχει μόνο η ελεύθερη αγορά, η οποία καθορίζει τη λειτουργία και τις επιλογές τους.

Το ζήτημα της αναπαράστασης είναι μεν κεφαλαιώδες, ωστόσο θα ήταν αδύνατη η σοβαρή και σε βάθος αντιμετώπισή του σε μια έρευνα-μελέτη σαν τη δική μας, αν και θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε κάποια βασικά σημεία του ζητήματος. Αντίθετα θεωρούμε χρήσιμο να συζητηθούν αναλυτικότερα τα μέσα που προβλέπονται από τους υπάρχοντες νόμους για τη χρηματοδότηση προγραμμάτων πολιτισμού.

Νομοθετικό πλαίσιο και χρηματοδοτικά εργαλεία για την παραγωγή πολιτιστικών προγραμμάτων στα ΜΜΕ

Με την υπάρχουσα νομοθεσία υπάρχουν δύο χρηματοδοτικά εργαλεία: Το πρώτο και παλαιότερο αφορά τη χρηματοδότηση της ΕΡΤ προκειμένου να μπορεί απρόσκοπτα να επιτελεί το έργο της, όπως αυτό περιγράφεται στον ιδρυτικό της νόμο: αντικειμενική και πλήρης ενημέρωση, πολιτισμός, (καλή) ψυχαγωγία (Ν. 1730/1987 – ΦΕΚ 145/Α/18-8-1987). Προβλέπεται, ως γνωστόν, ανταποδοτικό τέλος, που με τον τελευταίο νόμο ορίστηκε στα €3 τον μήνα ανά λογαριασμό ΔΕΗ (Ν. 4324/2015). Να σημειωθεί ότι το ανταποδοτικό τέλος είναι και ένα εργαλείο στα χέρια της εκάστοτε κυβέρνησης, ανάλογα με το αν επιθυμεί μια ΕΡΤ ανταγωνιστική με τα ιδιωτικά κανάλια ή συρρικνωμένη. Παράδειγμα προς επιβεβαίωση της παραπάνω διαπίστωσης είναι η υπενθύμιση ότι το τέλος είχε οριστεί στα €4 από την Κυβέρνηση της Ν.Δ. επί Κ. Καραμανλή, με αποτέλεσμα τη συγκέντρωση ενός μεγάλου ποσού, πολύ πάνω από τα €300 εκατ. ετησίως. Σήμερα η ΕΡΤ εισπράττει περί τα €180 εκατ. Αυτό που δεν είναι ιδιαίτερα γνωστό είναι ότι επί όλων των μνημονιακών κυβερνήσεων, συνεχίζεται μάλιστα μέχρι σήμερα, το 50% του ποσού παρακρατείται παράνομα από το Δημόσιο για την αποπληρωμή του δημόσιου χρέους, αφού πρόκειται για ανταποδοτικό τέλος και όχι για άμεση φορολογία.

Ανεφάρμοστος νόμος για την ενίσχυση της κινηματογραφικής παραγωγής. Νέο χρηματοδοτικό εργαλείο

Ένα ζήτημα που χρονίζει, και επανέρχεται κάθε τόσο στις κουβέντες και στα αιτήματα της κινηματογραφικής κοινότητας, είναι το μεγάλο πρόβλημα του νόμου, που η πολιτεία επιτρέπει να μην εφαρμόζεται από τους υπόχρεους, δηλαδή τα ιδιωτικά τηλεοπτικά κανάλια. Πρόκειται για τον Νόμο 3905/2010 και αφορά στην υποχρέωση όλων των τηλεοπτικών καναλιών να επενδύουν το 1,5% των διαφημιστικών τους εσόδων στην ελληνική κινηματογραφική παραγωγή. Τον νόμο εφαρμόζει μόνο η ΕΡΤ, σε αντίθεση με τα ιδιωτικά κανάλια που τον αγνοούν χωρίς να τους επιβάλλονται τα προβλεπόμενα πρόστιμα από το ΥΠΠΟ. Μάλιστα πρόσφατα ενσωματώθηκε οδηγία της ΕΕ, που προβλέπει την καταβολή του 1,5% και από ξένα ή διαδικτυακά κανάλια, όπως το Netflix, που δραστηριοποιούνται στη χώρα, ενώ ο νόμος δεν εφαρμόζεται στην πράξη.

Η χρηματοδότηση της ελληνικής κινηματογραφικής παραγωγής από τους αλλοδαπούς παρόχους κατά παραγγελία θα ήταν απολύτως εναρμονισμένη με το γενικότερο πνεύμα της ευρωπαϊκής οδηγίας και με τον τρόπο που την αντιλαμβάνεται και την εφαρμόζει το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών κατά τις διεργασίες ενσωμάτωσής της, οριοθετώντας σχετική ποσόστωση της χρηματοδότησης προς τα εθνικά κέντρα κινηματογράφου τους, τα οποία λειτουργούν με ποιοτικά κριτήρια επιλογής –όπως το Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου– και όχι με αυτόματα κριτήρια προγραμμάτων επενδυτικών κινήτρων, όπως ισχύει μέσω του ΕΚΟΜΕ. Πρόσφατα όλα αυτά

εντοπίζονται σε επιστολή της Ελληνικής Ακαδημίας Κινηματογράφου προς την πολιτική ηγεσία του ΥΠΠΟΑ (Η Καθημερινή, 24.11.21).

Αξίζει επίσης να σημειωθεί πως, εκμεταλλευόμενα την ευεργετική λειτουργία του συστήματος cash rebate του ΕΚΟΜΕ, τα τηλεοπτικά κανάλια παρουσιάζουν το 2022 το πλουσιότερο πρόγραμμα πρωτότυπου υλικού, κυρίως μυθοπλασίας, των τελευταίων ετών. Η πολύ θετική, κατά γενική ομολογία, αυτή εξέλιξη, τόσο για την ψυχαγωγία του κοινού όσο και για τους καλλιτέχνες και τους επαγγελματίες του οπτικοακουστικού κλάδου, θα ήταν χρήσιμο, σύμφωνα με την κινηματογραφική κοινότητα, να συνοδευτεί και από την έμπρακτη στήριξη του τομέα του ελληνικού κινηματογράφου με την εφαρμογή του επίμαχου νόμου για το 1,5%.

Η θέση του πολιτισμού στο ραδιοτηλεοπτικό τοπίο

Επί του θέματος υπάρχει ο εύκολος δρόμος της διάκρισης των κρατικών ή δημόσιων ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών και των αντίστοιχων ιδιωτικών επιχειρήσεων. Στα πρώτα ανήκουν η ΕΡΤ ΑΕ και το κανάλι της Βουλής. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν όλα τα υπόλοιπα τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά κανάλια. Θα είναι χρήσιμη πάντως η ξεχωριστή κατηγοριοποίηση των συνδρομητικών καναλιών, αφού από τη φύση τους έχουν άλλη δομή και πολύ μεγαλύτερη ποικιλία στο περιεχόμενό τους, διαθέτοντας κάτω από την ομπρέλα τους μεγάλο αριθμό αυτοτελών καναλιών ευρείας γκάμας προσανατολισμού και περιεχομένου.

Ως προς τα κρατικά κανάλια τα πράγματα είναι ξεκάθαρα αναφορικά με τον προσανατολισμό και το πρόγραμμα που οφείλουν από τον ιδρυτικό τους νόμο να διαθέτουν.

Η ΕΡΤ οφείλει να παρέχει πλήρη και αντικειμενική ενημέρωση χωρίς αποκλεισμούς, όρους και προϋποθέσεις, ποιοτική ψυχαγωγία καθώς και να καταγράφει και να προβάλλει τον πολιτισμό, ιστορικό και σύγχρονο, και τη σχετική παραγωγή της χώρας. Η πρώτη επιταγή και η τήρησή της δεν είναι αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Η τρίτη όμως επιταγή, είναι και παραμένει πεποίθησή μας ότι πρέπει να τηρείται απαρέγκλιτα από όλες τις διοικήσεις και τους πολιτικούς, εκ του νόμου, προϊσταμένους της.

Η ΕΡΤ πολύ σωστά εκφράζει την υπερηφάνεια της για το περίφημο και πλούσιο αρχείο της, πλην όμως υπάρχουν περίοδοι που κάποιες διοικήσεις ξεχνούν τη διαρκή υποχρέωση της συνέχειας και διαρκούς τροφοδότησης του αρχείου με σύγχρονο υλικό. Οι υπαρκτοί κίνδυνοι προς την κατεύθυνση αυτή είναι πρώτον ότι σε κάποιες περιπτώσεις εντοπίζεται δραματικός περιορισμός των προγραμμάτων πολιτιστικού περιεχομένου υπέρ άλλων της λεγόμενης πολιτικής ενημέρωσης και δεύτερον ο συστηματικός προσανατολισμός των προγραμμάτων στο εμπορικό lifestyle για χάρη της τηλεθέας και του κακώς νοούμενου ανταγωνισμού με τα ιδιωτικά κανάλια.

Όσον αφορά τα ιδιωτικά τηλεοπτικά (κυρίως) κανάλια, τα πράγματα είναι επίσης ξεκάθαρα, αφού μοναδικό κριτήριο για την ένταξη οποιουδήποτε περιεχομένου στο πρόγραμμα όλων των ιδιωτικών καναλιών είναι οι μετρήσεις τηλεθέας και η εισροή διαφημιστικών εσόδων από την αγορά. Τα πολιτιστικά προγράμματα θεωρούνται *de facto* αντιεμπορικά και αποκλείονται παντελώς, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων και μόνο αν υπάρχουν σε αυτά πρωταγωνιστές από το εμπορικό *star system*. Τότε και μόνο τότε υπάρχουν ραδιοτηλεοπτικές αναφορές που περιορίζονται και πάλι αποκλειστικά στο πρόσωπο αυτών των πρωταγωνιστών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ύπαρξη ειδικών καναλιών στα συνδρομητικά κανάλια, που ξεφεύγουν από τον κανόνα της αγοράς, όπως είναι το History της Cosmote TV.

Εδώ ακριβώς βρίσκεται, κατά την κρίση μας, και το ενδιαφέρον της υπόθεσης, αφού θα μπορούσαν να αναπτυχθούν μορφές στρατηγικής συμμαχίας και συμπαραγωγών της ΕΡΤ με τα κανάλια αυτά για την παραγωγή και προβολή προγραμμάτων πολιτιστικού ενδιαφέροντος, αρτιότερων από κάθε άποψη.

3.1.5. Ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις για τον πολιτισμό (ΧΚ)

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναγνωρίζει την αξία του πολιτισμού τόσο ως σημαντικού και δυναμικού μέρους της οικονομίας, όσο ως πεδίου καινοτομίας και διευκόλυνσης της κοινωνικής συνοχής, άλλα και ως βασικού στοιχείου της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η Νέα Ευρωπαϊκή Ατζέντα για τον Πολιτισμό τονίζει ότι «είναι προς το κοινό συμφέρον όλων των κρατών-μελών να αξιοποιήσουν το πλήρες δυναμικό της εκπαίδευσης και του πολιτισμού ως κινητήριων δυνάμεων για θέσεις εργασίας, οικονομική ανάπτυξη, κοινωνική δικαιοσύνη, πολιτική συμμετοχή, καθώς επίσης ως μέσου βίωσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας με όλη της την ποικιλομορφία» (COM, 2018). Το Ευρωκοινοβούλιο υποστηρίζει μια αυξημένη χρηματοδότηση για τον τομέα, ιδίως μετά τις καταστροφικές συνέπειες της πανδημίας για πολλούς υπο-κλάδους, συνέπειες από τις οποίες έχουν αρχίσει πρόσφατα (από το καλοκαίρι του 2022) να συνέρχονται. Ωστόσο, τα χρηματοδοτικά εργαλεία που απευθύνονται συγκεκριμένα στον τομέα του πολιτισμού είναι εξαιρετικά περιορισμένα και συνεπώς οι πολιτιστικοί φορείς πρέπει να πλοηγηθούν σε ένα κατακερματισμένο αρχιπέλαγος προγραμμάτων που, με λιγότερη ή περισσότερη σαφήνεια, μπορούν να υποστηρίξουν σχέδια πολιτιστικού ενδιαφέροντος.

Στο λήμμα αυτό θα ξεχωρίσουμε τα χρηματοδοτικά αυτά εργαλεία σε τρεις κατηγορίες: α) εργαλεία εξειδικευμένα για τον πολιτιστικό τομέα, β) εργαλεία που εμφανώς περιλαμβάνουν τον πολιτισμό και γ) εργαλεία που έχουν γενικότερη αναπτυξιακή και στρατηγική στόχευση στο πλαίσιο της οποίας οι ΠΔΤ μπορούν να εντοπίσουν πεδία σχετικά με τις δράσεις τους.

Α) Το βασικό ευρωπαϊκό πρόγραμμα για τον πολιτισμό είναι το Creative Europe,³⁴ το οποίο έχει δύο σκέλη (Culture & Media) και ένα διατομεακό υπο-πρόγραμμα. Ο συνολικός προϋπολογισμός για την περίοδο 2021-2027 είναι €2,44 δισ., αισθητά αυξημένος σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, αλλά εξαιρετικά περιορισμένος για έναν κλάδο αξίας €600 δισ. ετησίως (προ πανδημίας), κάτι που υπογραμμίζεται από το *Monitoring Report* του προγράμματος το 2019 (European Commission, 2020a: 34). Ο ανταγωνισμός για ένταξη στο πρόγραμμα είναι συνεπώς πολύ μεγάλος. Η συμμετοχή ελληνικών πολιτιστικών οργανισμών στο σκέλος "Culture" στην προηγούμενη περίοδο (2014-2020) είναι σχετικά ικανοποιητική: 120 οργανισμοί (3,56% του συνόλου). Αξίζει να σημειωθούν δύο στοιχεία ακόμη: μόνο 16 οργανισμοί υπήρξαν συντονιστές έργων (μόνο 2 μεγάλης κλίμακας), ήτοι 1,2% του συνόλου των έργων, και παρατηρείται και μια έντονη (αλλά αναμενόμενη) γεωγραφική συγκέντρωση με το 75% των οργανισμών (συνολικά) να έχουν έδρα την Αθήνα. Παρατηρείται επίσης μια περιορισμένη συμμετοχή οργανισμών του ευρύτερου δημόσιου τομέα (14 από τους 120) και μεγάλων οργανισμών του ιδιωτικού τομέα με εξαίρεση τη Στέγη του Ιδρύματος Ωνάση. Αυτό δείχνει ότι ο μεσαίος και μικρός μη κερδοσκοπικός τομέας του κλάδου έχει καταβάλει μεγαλύτερη προσπάθεια δικτύωσης και εύρεσης εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης. Στο σκέλος "Media" ελληνικοί οργανισμοί συντόνισαν 93 προγράμματα (3% του συνόλου, εκ των οποίων το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης το 25% περίπου) αντλώντας €7 εκατ. σε χρηματοδοτήσεις.³⁵ Τέλος, υπάρχουν ειδικευμένα προγράμματα του Creative Europe όπως το iPortunus και το πρόσφατο Culture Moves Europe,³⁶ για την ενίσχυση της κινητικότητας στον πολιτιστικό τομέα.

Β) Στην κατηγορία αυτή εντάσσουμε δύο χρηματοδοτικά εργαλεία, το Horizon Europe και το Erasmus+. Το Horizon είναι το μεγαλύτερο ερευνητικό πρόγραμμα της Ευρώπης, αλλά σε παλαιότερες εκδοχές (Horizon 2020) είχε περιορισμένη σχέση με τον πολιτισμό γενικότερα (0,21% των συνολικά 35.381 έργων, και 1% των 2.893 ελληνικών είχαν τον πολιτισμό σαν λέξη-κλειδί στην περιγραφή τους). Στη νέα προγραμματική περίοδο το Horizon Europe έχει δύο σκέλη, που ανοίγουν καλύτερες προοπτικές: "Cluster 2 – Culture, creativity & inclusion", "Cluster 5 – Heritage protection". Το Horizon Europe θα είναι επίσης το βασικό χρηματοδοτικό εργαλείο για το πρόγραμμα New European Bauhaus, το οποίο προωθεί τη διατομεακή συνεργασία μεταξύ των ΠΔΤ και κλάδων που έχουν άμεση σχέση με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Να αναφέρουμε και το πρόγραμμα S+T+ARTS, στο οποίο υπήρχαν επίσης ελληνικές συμμετοχές, και το οποίο προωθεί

³⁴ European Commission - Culture and Creativity: Creative Europe. Διαθέσιμο στο: <https://culture.ec.europa.eu/creative-europe>

³⁵ Το ποσό αυτό είναι μικρό σε απόλυτους αριθμούς, ωστόσο είναι μεγάλο σε σύγκριση με το αντίστοιχο μέγεθος της ελληνικής αγοράς, βλ. European Commission, 2020a: 37.

³⁶ Βλ. νέα δράση κινητικότητας καλλιτεχνών και επαγγελματιών του πολιτισμού Culture Moves Europe. Πληροφορίες στο: <http://creative-europe.culture.gr/xeekinise-i-nea-drasi-kinitikotitas-kallitechnon-kai-epaggelmatiton-toy-politismoy/>

τη διατομεακή συνεργασία καλλιτεχνών, επιστημόνων, τεχνολόγων και ερευνητών, και αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του Horizon 2020. Το Horizon Europe είναι εξαιρετικά ανταγωνιστικό πρόγραμμα με αυξημένες απαιτήσεις για την προετοιμασία και επιτυχή κατάθεση πρότασης.

Το EIT (European Institute of Innovation and Technology Regional Innovation Scheme) είναι ο κορυφαίος, ανεξάρτητος φορέας της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δημιουργήθηκε για να προωθήσει την καινοτομία σε ολόκληρη την Ευρώπη, ενσωματώνοντας επιχειρηματικά, εκπαιδευτικά και ερευνητικά εργαστήρια και πανεπιστήμια. Πρόκειται για μακροχρόνια χρηματοδοτικά προγράμματα, που δημιουργούν Κοινότητες Γνώσης και Καινοτομίας (ΚΓΚ). Επί του παρόντος λειτουργούν 8 ΚΓΚ, καθεμία από τις οποίες είναι αφιερωμένη σε μία συγκεκριμένη παγκόσμια πρόκληση, όπως είναι το περιβάλλον, η τροφή, η υγεία, η ενέργεια, οι πρώτες ύλες. Το νέο EIT, που δημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του 2022, επικεντρώνεται στον πολιτισμό και τη δημιουργικότητα, με στόχο να ενώσει πολιτιστικούς και δημιουργικούς οργανισμούς από επιχειρήσεις, οργανισμούς τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και ερευνητικά κέντρα σε ένα πανευρωπαϊκό οικοσύστημα καινοτομίας. Το EIT Culture & Creativity θα προσφέρει καινοτόμες λύσεις για να βοηθήσει τους τομείς και τις βιομηχανίες να γίνουν ισχυρότεροι και πιο ανθεκτικοί. Αυτή η νέα κοινότητα καινοτομίας θα εκπαιδεύσει τους μελλοντικούς επιχειρηματίες του κλάδου, θα ενισχύσει τις πρωτοποριακές τους επιχειρήσεις και θα προσφέρει καινοτόμες λύσεις στις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι τομείς. Θα γεφυρώσει επίσης τα περιφερειακά κενά καινοτομίας και θα αξιοποιήσει τη δύναμη αυτών των τομέων για να υποστηρίξει την πολιτιστική ηγεσία της Ευρώπης. Στη νικήτρια ομάδα ICE (Innovation by Creative Economy),³⁷ που θα χτίσει το επόμενο EIT Πολιτισμού και Δημιουργικότητας, συμμετέχουν από την Ελλάδα το Bios και το δίκτυο European Creative Hubs Network, το οποίο συντονίζεται από την Αθήνα (Bios). Η νέα πανευρωπαϊκή κοινοπραξία αναμένεται να κατανείμει περίπου €300 εκατ. της χρηματοδότησης του EIT στο πλαίσιο του Horizon Europe (αποκλειστική χρηματοδότηση για δύο νέες Κοινότητες Γνώσης και Καινοτομίας του EIT, που θα ξεκινήσουν την περίοδο χρηματοδότησης της ΕΕ 2021-2027) με τη δυνατότητα μόχλευσης περισσότερων κεφαλαίων από τον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα.³⁸

Το Erasmus+ υποστηρίζει την εκπαίδευση, την κατάρτιση, τη νεολαία και τον αθλητισμό. Η συμμετοχή της Ελλάδας είναι περίπου στα ίδια μεγέθη με άλλες χώρες αντίστοιχου πληθυσμού. Το 2019 εγκρίθηκαν χρηματοδοτήσεις

³⁷ Πληροφορίες για το πρόγραμμα EIT Culture & Creativity διαθέσιμες στο: https://eit.europa.eu/sites/default/files/winning_consortium_factsheet.pdf

³⁸ European Institute of Innovation & Technology (2022, Ιούνιος 23). Multi-million Euro partnership for culture and creativity launched: EIT Culture & Creativity. Ανακτήθηκε από: https://eit.europa.eu/news-events/news/multi-million-euro-partnership-culture-and-creativity-launched-eit-culture?pk_campaign=Newsletter-23-06-2022_14-03&pk_kwd=eit.europa.eu/news-events/news/multi-million-euro-partnership-culture-and-creativity-launched-eit-culture

ύψους €58,3 εκατ. για 668 έργα. Δεν υπάρχουν δυστυχώς εργαλεία για την αποδεσμοποίηση των έργων προκειμένου να διαπιστώσουμε ποιο μέρος τους έχει σχέση με τον ευρύτερο τομέα του πολιτισμού, ωστόσο είναι σαφές πως υπάρχουν ανάγκες κατάρτισης και εκπαιδευτικής δικτύωσης, που θα ήταν χρήσιμο να ενταχθούν στο πρόγραμμα.

Γ) Τέλος, υπάρχει πληθώρα χρηματοδοτικών εργαλείων με ευρύτατη στόχευση, και συχνά με στόχους που σχετίζονται με την ανάπτυξη, την επιχειρηματικότητα, την κοινωνική συνοχή, ή ακόμη και την πολιτιστική διπλωματία, στα οποία μπορούν ωστόσο να «εισχωρήσουν» πολιτιστικοί οργανισμοί με σχετικά προγράμματα. Αναφέρουμε ενδεικτικά: Single Market Program (Enterprise Europe Network) για την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας των SMEs· Neighbourhood, Development and International Cooperation Instruments (NDICI), συνδεδεμένο με την υλοποίηση των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης· European Solidarity Corps, για προγράμματα εθελοντισμού· LIFE – Circular Economy and Quality of Life, το οποίο επίσης σχετίζεται με το New European Bauhaus· Citizens, Equality, Rights and Values Programme και ειδικά το σκέλος για την Εμπλοκή και Συμμετοχή των Πολιτών· Invest EU – SME Window, που διευκολύνει την πρόσβαση στη χρηματοδότηση κυρίως για τις ΜμΕ (Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις) και τις μικρές επιχειρήσεις μεσαίας κεφαλαιοποίησης, συμπεριλαμβανομένων των καινοτόμων και εκείνων που δραστηριοποιούνται στον Πολιτιστικό και Δημιουργικό Τομέα.

Ο ενδεικτικός αυτός κατάλογος δείχνει ότι το χρηματοδοτικό περιβάλλον είναι κατακερματισμένο και ότι οι οργανισμοί των ΠΔΤ πρέπει να εξασκηθούν στο να δημιουργούν συνδέσεις με ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές περιοχές, κάτι για το οποίο οι περισσότεροι δεν έχουν ούτε τους πόρους ούτε την απαραίτητη πληροφόρηση και κατάρτιση.

Κλείνοντας, να τονίσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων διοχετεύεται μέσω των κρατών-μελών, τα οποία τα διαχειρίζονται ανάλογα με τις εθνικές τους στρατηγικές (στο πλαίσιο βεβαίως των πολιτικών προτεραιοτήτων της ΕΕ): Το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), που περιλαμβάνει το Interreg (πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Εδαφικής Συνεργασίας) και το Ταμείο Συνοχής (ΤΣ), το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο+ (ΕΚΤ+) για την επανεκπαίδευση, την αναβάθμιση των δεξιοτήτων, την ανάπτυξη ικανοτήτων, την κοινωνική καινοτομία· τα Digital Innovation Hubs, για παράδειγμα, έχουν μεγάλη σημασία για τους ΠΔΤ, αρκεί να υπάρχουν οι μηχανισμοί που επιτρέπουν μια καλύτερη διασύνδεση με τις ανάγκες του τομέα.

3.1.6. Ο πολιτισμός στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας (ΧΚ)

Το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας (National Recovery and Resilience Plan – ΕΣΑΑ) της Ελλάδας Ελλάδα 2.0 (2021-2026) αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του Μηχανισμού Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας (Recovery and

Resilience Facility RRF – MAA) της Ευρωπαϊκής Ένωσης.³⁹ Ο Μηχανισμός αποτελεί έναν εξαιρετικά σημαντικό σταθμό στην ιστορία της ΕΕ τόσο λόγω του ύψους των πόρων που κινητοποιεί (€672,5 δισ., σε αξίες 2018) όσο και επειδή, προκειμένου να αντληθούν οι πόροι αυτοί και να αντιδράσει επαρκώς η Ένωση στις προκλήσεις που προκάλεσε η πανδημία, κατέφυγε για πρώτη φορά σε από κοινού δανεισμό από τις αγορές.

Οι κατευθυντήριες γραμμές του MAA είναι εκείνες της Ετήσιας Στρατηγικής Βιώσιμης Ανάπτυξης 2021: περιβαλλοντική βιωσιμότητα, παραγωγικότητα, δικαιοσύνη (fairness) και μακροοικονομική σταθερότητα. Πέραν τούτου, υπάρχει σύσταση στα κράτη-μέλη να ενσωματώσουν τις επτά Ευρωπαϊκές Εμβληματικές Πρωτοβουλίες στα εθνικά τους σχέδια: Power up, Renovate, Recharge and Refuel, Connect, Modernise, Scale-up, Reskill and Upskill. Τέλος, πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση των σχεδίων παίζουν οι κυρίαρχοι ευρωπαϊκοί στόχοι της πράσινης μετάβασης και του ψηφιακού μετασχηματισμού, με τους οποίους οφείλουν να σχετίζονται 37% και 20% των προϋπολογισμών αντίστοιχα. Ταυτόχρονα, το ΕΣΑΑ έπρεπε να διαρθρωθεί σε στενό συσχετισμό με άλλες εθνικές πολιτικές, για παράδειγμα το Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία (Έκθεση Επιτροπής Πισσαρίδη), το ΕΣΠΑ 2021-2027 και άλλες Εθνικές Στρατηγικές και Σχέδια Δράσης (ΕΣΑΑ, 2021: 71-83).

Η δομή του Σχεδίου Ελλάδα 2.0 περιλαμβάνει 4 Πυλώνες: Πράσινη Μετάβαση, Ψηφιακή Μεταρρύθμιση, Απασχόληση-Δεξιότητες-Κοινωνική Συνοχή και Ιδιωτικές Επενδύσεις και Μετασχηματισμός της Οικονομίας. Το συνολικό ύψος των πόρων ανέρχεται σε €29,1 δισ. (επιχορηγήσεις €16,5 δισ. και δάνεια €12,6 δισ.), σε αξίες 2018. Ο τομέας του πολιτισμού προσεγγίζεται κατά κύριο λόγο στον άξονα 4.6. (Εκσυγχρονισμός και βελτίωση της ανθεκτικότητας κύριων κλάδων οικονομίας της χώρας), όπου ως κύριοι τομείς της οικονομίας προσδιορίζονται εκείνοι του τουρισμού, του πολιτισμού, της μεταποίησης, του αγροτικού τομέα και των υποδομών. Το Σχέδιο περιλαμβάνει «πολιτικές για ενίσχυση του πολιτισμού, όπως η μεταρρύθμιση της απασχόλησης στον πολιτιστικό τομέα, η αξιοποίηση του πολιτισμού ως μοχλού ανάπτυξης, υποδομές για τη συνδρομή του πολιτισμού στην “ασημένια οικονομία”, δημιουργία του Μουσείου Ενάλιων Αρχαιοτήτων στον Πειραιά» (ΕΣΑΑ, 2021: 23).

Το συνολικό ύψος χρηματοδοτήσεων από το MAA για τις μεταρρυθμίσεις και επενδύσεις του άξονα 4.6., που αφορούν κατά κύριο λόγο στον πολιτισμό (COFOG 08.2, 08.5, 08.6) ανέρχεται σε €411 εκατ. (σε αξίες 2021).

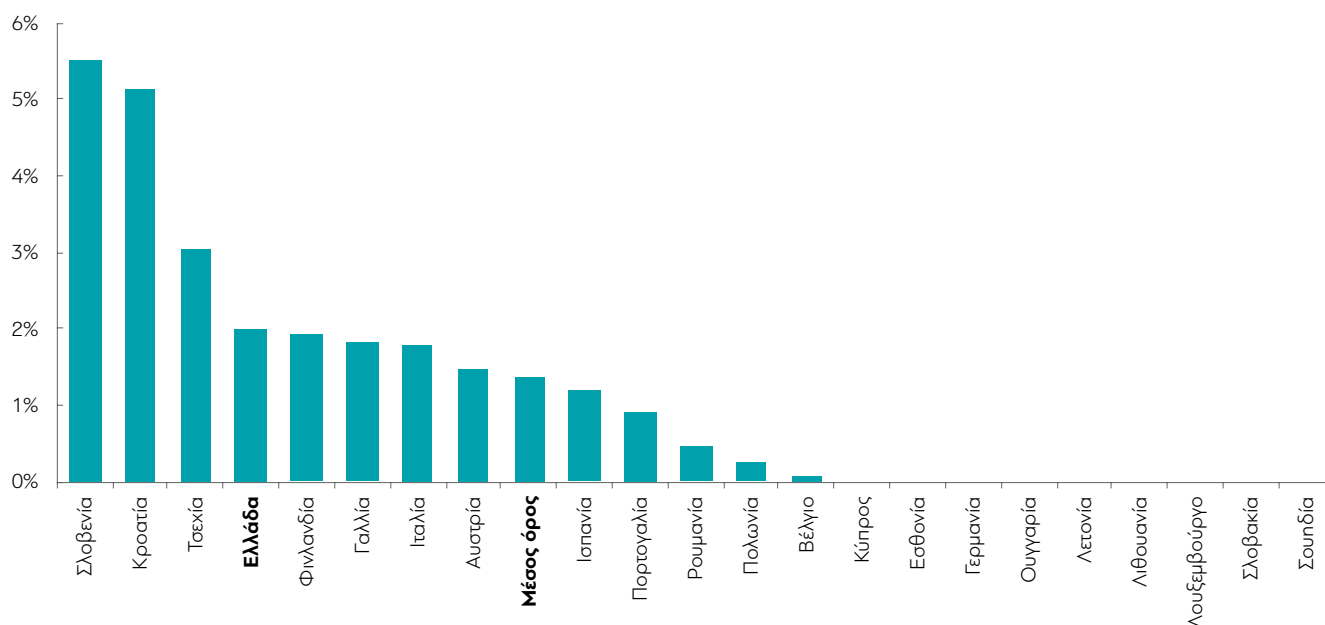
³⁹ Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας Ελλάδα 2.0: Πυλώνες & Άξονες.

Βεβαίως, όπως έχουμε τονίσει πολλές φορές στη μελέτη αυτή, ο πολιτισμός είναι ένας τομέας που δεν έχει τόσο σαφή σύνορα, έτσι και άλλες δράσεις αφορούν σε μεγαλύτερο ή λιγότερο βαθμό τον πολιτισμό, χωρίς το πολιτιστικό τους μέρος να μπορεί να διαχωριστεί με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο. Παραδείγματα είναι η ανάπλαση των πρώην βασιλικών κτημάτων Τατοΐου και ο ψηφιακός μετασχηματισμός του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ).

Τέλος, υπάρχουν επενδύσεις που δεν υπάγονται στην κατηγορία COFOG 08, οι οποίες ωστόσο αναφέρουν τον πολιτισμό στην περιγραφή τους, συγκεκριμένα οι «Εξυπνες περιβαλλοντικές και πολιτιστικές υποδομές» και το «Ερευνώ – Δημιουργώ – Καινοτομώ».

Δεδομένων των σημαντικών πληγμάτων που δέχθηκε ο τομέας του πολιτισμού κατά τη διάρκεια της πανδημίας, το Ευρωκοινοβούλιο είχε υπερασπιστεί την ανάγκη το 2% των κονδυλίων των ΕΣΑΑ να αφορούν τον πολιτισμό. Όπως φαίνεται στο επόμενο διάγραμμα,⁴⁰ ενώ πολλές χώρες φαίνεται να έχουν μηδενικές επενδύσεις στον τομέα των τεχνών, της διασκέδασης και της ψυχαγωγίας, η Ελλάδα ήταν πολύ κοντά στο benchmark αυτό.

Διάγραμμα 3.1. Ποσοστό των ΕΣΑΑ των κρατών-μελών της ΕΕ που αφιερώνονται στον πολιτισμό (NACE R90-93)

Πηγή: Bruegel.

⁴⁰ Darvas, Z., Domínguez-Jiménez, M., Devins, A., Grzegorzczak, M., Guetta-Jeanrenaud, L., Hendry, S., Hoffmann, M., Lenaerts, K., Schraepen, T., Tzaras, A., Vorsatz, V., Weil, P., Welslau, L. (2023). European Union Countries' recovery and resilience plans. *Bruegel*. Να σημειωθεί ότι για τον υπολογισμό χρησιμοποιείται η ομάδα NACE R90-93 (Arts, Entertainment and Recreation), η οποία περιλαμβάνει και τον Αθλητισμό.

Προφανώς, οι δράσεις του *Ελλάδα 2.0* δεν εξαντλούν την κρατική πολιτιστική πολιτική, αποτελούν ωστόσο μια σημαντική επενδυτική και μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην πολιτική αυτή αν αναλογιστούμε ότι ο τακτικός προϋπολογισμός του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού το 2019, το πιο πρόσφατο προ-Covid παράδειγμα, ανερχόταν σε €390 εκατ. (Πιστώσεις Διαμορφ/σες). Για τον λόγο αυτό έχει ενδιαφέρον και σημασία να δούμε πώς συνδέεται ο πολιτισμός με την ανάπτυξη, ποιοι τομείς του πολιτισμού φαίνεται να ευνοούνται, ποια είναι η φυσιογνωμία του πολιτισμού που σκιαγραφείται και ποια είναι ορισμένα κρίσιμα σημεία για την υλοποίηση του Σχεδίου.

Το ελληνικό ΕΣΑΑ ενσωματώνει αρκετές κατευθύνσεις και προτάσεις πολιτικής που είχε διαμορφώσει το Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία (Pissaridis, 2020). Πιο συγκεκριμένα, το Σχέδιο *Ελλάδα 2.0* μοιράζεται με την Έκθεση Πισσαρίδη την έμφαση στον άξονα Πολιτιστική Κληρονομιά – Τουρισμός ως κεντρικό στοιχείο της συμβολής του πολιτισμού στην ανάπτυξη. Από τα €411 εκατ., που αποτελούν τον πυρήνα των επενδύσεων στον πολιτισμό, τα €194 εκατ. (47%) αφορούν τον άξονα αυτόν, σε συνάρτηση και με άλλες προτεραιότητες, όπως η προσαρμογή στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής (πυλώνες Πράσινης Μετάβασης) ή της κοινωνικής συνοχής.⁴¹

Ένα ουσιαστικό μέρος του ΕΣΑΑ αφορά σε επενδύσεις στην κατάρτιση και εκπαίδευση, και στη μεταρρύθμιση της απασχόλησης στον πολιτιστικό τομέα, συνολικά €49 εκατ. (12%).

Η μεγαλύτερη μεμονωμένη επένδυση του ΕΣΑΑ στον τομέα του πολιτισμού, με ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα μελέτη, είναι η επένδυση 2 του άξονα 4.6. [Ο πολιτισμός ως κινητήριος μοχλός ανάπτυξης (€168 εκατ., 41%)]. Έχει λοιπόν ενδιαφέρον να εξετάσουμε την επένδυση αυτή σε βάθος, διότι διαφωτίζει ευρύτερα την κρατική στρατηγική για τον αναπτυξιακό ρόλο του πολιτισμού. Η επένδυση στοχεύει στη βελτίωση της ποιότητας ζωής και στην οικονομική ανάπτυξη, με τα οφέλη που συνεπάγεται αυτή σε απασχόληση και κοινωνική συνοχή, κυρίως σε περιφερειακό επίπεδο. Έχει ενδιαφέρον το ότι η περιγραφή της επένδυσης τονίζει την αναγκαία διασύνδεση φορέων, δράσεων και υποδομών αλλά και τη γενικότερη σχέση του πολιτισμού με άλλους τομείς:

«Όντας στο σταυροδρόμι μεταξύ των τεχνών, των επιχειρήσεων και της τεχνολογίας, οι Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς βρίσκονται σε στρατηγική θέση για να προκαλέσουν δευτερογενείς επιπτώσεις σε άλλους κλάδους. Ο πολιτισμός και η δημιουργικότητα

⁴¹ Επενδύσεις 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10.

έχουν επίσης άμεσο αντίκτυπο σε τομείς, όπως ο τουρισμός, και ενσωματώνονται σε όλα τα στάδια της αλυσίδας αξίας άλλων τομέων, όπως η μόδα και οι βιομηχανίες υψηλής ποιότητας, όπου η σημασία τους ως βασικών στοιχείων αυξάνεται».⁴²

Τα 6 υπο-έργα της επένδυσης είναι τα ακόλουθα:

1. Αξιοποίηση του πολιτισμού ως μοχλού περιφερειακής ανάπτυξης (€82,2 εκατ.), εστιάζοντας στις Περιφέρειες Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, και Ανατολικού Αιγαίου, με στόχο την «αναβάθμιση, ανάδειξη και διασύνδεση της πλούσιας πολιτιστικής κληρονομιάς, των σύγχρονων πολιτιστικών θεσμών και της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς και λαογραφίας, δημιουργώντας, σε συνδυασμό με τη φυσική ομορφιά του τόπου και την πλούσια αγροδιατροφική παράδοση, ένα καινοτόμο μοντέλο ανάπτυξης αλλά και ένα μοναδικό τουριστικό προϊόν».
2. Αναζωογόνηση των τοπικών οικοσυστημάτων χειροτεχνίας ως μοχλών ανάπτυξης (€18,05 εκατ.): «Εισαγωγή ενός νέου, βιώσιμου μοντέλου για τη διατήρηση, τον εκσυγχρονισμό και την αναβάθμιση της ελληνικής χειροτεχνίας, που θα τη συνδέει με τις αγορές και τη βιομηχανία του σχεδιασμού».
3. Αξιοποίηση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων ως μοχλών ανάπτυξης (€27,4 εκατ.): «Αξιοποίηση των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων ως μοχλών οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης με τη φιλοξενία παραγωγών σύγχρονης τέχνης τα επόμενα χρόνια, προκειμένου να κινητοποιηθούν και ιδιωτικά κεφάλαια».
4. Αξιοποίηση ψηφιακών μοντέλων πολιτιστικής παραγωγής και διανομής (€17 εκατ.): Γίνεται αναφορά ότι τα κονδύλια αυτά θα διατεθούν μέσω ανοικτών προσκλήσεων με 50% χρηματοδότηση.
5. Εκκόλαψη της κινηματογραφικής βιομηχανίας (€8,25 εκατ.): Χρηματοδότηση νέων παραγωγών, διανομής, και εκπαίδευσης, μέσω του ΕΚΚ, που αποκτά ενισχυμένο ρόλο.
6. Προώθηση των ελληνικών πολιτιστικών εξαγωγών και ενίσχυση του ελληνικού πολιτιστικού brand (€14 εκατ.): Μείγμα χρηματοδότησης του branding και συγχρηματοδότησης (έως 65%) πρωτοβουλιών εξωστρέφειας.

⁴² Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας Ελλάδα 2.0, Πυλώνας 4, Άξονας 4.6, Δράση 16293 - Culture as a driver of growth.

Αξίζει να αναφέρει κανείς και την επένδυση 1 του άξονα 4.5. (Ερευνώ – Δημιουργώ – Καινοτομώ) για τη σύνδεση του πολιτισμού και των δημιουργικών τομέων με τον τουρισμό, στο πλαίσιο της Στρατηγικής Έρευνας και Τεχνολογίας για την Έξυπνη Εξειδίκευση (RIS3), που είναι παρεμφερής με το ως άνω υπο-έργο 1.

Όπως είδαμε, από την ανάλυση της επένδυσης 2 του άξονα 4.6. αλλά και γενικότερα, σε ό,τι αφορά την πολιτιστική πολιτική, το ΕΣΑΑ «γέρνει» προς τη μεριά της πολιτιστικής κληρονομιάς ως μοχλού οικονομικής ανάπτυξης σε συνάρτηση με τον τουρισμό. Είναι προφανές ότι σε ένα σχέδιο που στοχεύει πρωτίστως στην οικονομική ανάκαμψη, η προσέγγιση για τον πολιτισμό (όπως και για τους άλλους τομείς) θα είναι κυρίως αναπτυξιακή. Αυτό σημαίνει, εκ των πραγμάτων θα έλεγε κανείς, ότι κυριαρχεί επίσης μια εργαλειακή αντίληψη, εις βάρος της αναγνώρισης των πιθανών κοινωνικών αξιών, των οποίων τα οφέλη δεν μπορούν τόσο εύκολα να αξιολογηθούν σε ένα πλαίσιο που αναζητά ποσοτικές μεθόδους μέτρησης, αλλά μέσω των οποίων, επί της ουσίας, συντελείται η επίδραση του πολιτισμού στην οικονομία.

Από το ΕΣΑΑ απουσιάζουν επίσης ολόκληροι υπο-τομείς (π.χ. βιβλίο, design, ραδιόφωνο), ενώ η άυλη πολιτιστική κληρονομιά έχει σχετικά μικρό βάρος. Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, πως απουσιάζει η σύνδεση του πολιτισμού με την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ αναφέρει μόνο τα ΑΕΙ που βρίσκονται υπό την εποπτεία του Υπουργείου Πολιτισμού. Αυτό υποδηλώνει ότι πιθανόν δεν υπήρξε ουσιαστική διυπουργική συνεργασία στο τόσο γόνιμο πεδίο του ρόλου του πολιτισμού στην εκπαίδευση. Τέλος, είναι κρίμα που δεν φαίνεται να έχει δοθεί ιδιαίτερη σημασία στο πώς η σύγχρονη πολιτιστική δημιουργία (με εξαίρεση τον κινηματογράφο) θα μπορούσε και εκείνη να συμβάλει στην ανάπτυξη, πέρα από τη σύνδεσή της με την πολιτιστική κληρονομιά και τον τουρισμό.

Κλείνοντας την ανάλυση αυτή των πολιτιστικών διαστάσεων του ΕΣΑΑ, να αναφέρουμε ορισμένους κινδύνους στην υλοποίησή του. Ο μεγάλος εχθρός του Σχεδίου είναι ο σύντομος ορίζοντας υλοποίησής του (μέχρι το 2026), σε συνάρτηση με τον χαμηλό βαθμό υπάρχουσας οργάνωσης, ιδίως μετά από τόσα χρόνια αποδυνάμωσης του κρατικού αλλά και του ιδιωτικού πολιτιστικού τομέα μέσα στην κρίση. Τα προβλήματα που μαστίζουν την ελληνική οικονομία (χαμηλή παραγωγικότητα, χαμηλές επενδύσεις, χαμηλό επίπεδο έρευνας και ανάπτυξης) στο σύνολό της πλήττουν με τον τρόπο τους και τον πολιτισμό. Η κατανομή και επιτυχής απορρόφηση κονδυλίων χρειάζεται χρόνο και μηχανισμούς, πόσο μάλλον αν πρέπει να γίνει αποτελεσματικά, αξιοκρατικά, με διαφάνεια και σε έργα με πολλαπλασιαστική επίδραση. Παραπλήσιο θέμα αφορά τον συντονισμό των επενδύσεων και μεταρρυθμίσεων του ΕΣΑΑ με άλλα προγραμματικά πλαίσια, π.χ. σε περιφερειακό επίπεδο το RIS3.

Τέλος, μια σημαντική διάσταση της σύνταξης, αλλά κυρίως της υλοποίησης των ΕΣΑΑ γενικότερα, είναι η διαβούλευση και η συμμετοχή φορέων και οργανισμών πέρα από τον ευρύτερο κρατικό τομέα. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει δημοσιεύσει μια πολύ χρήσιμη ανάλυση για την εμπλοκή ενδιαφερόμενων μερών σχετικά με το θέμα αυτό (Lehofer et al., 2022). Ενώ η ανάγκη διαβούλευσης ενσωματώθηκε επιτυχώς στον κανονισμό του ΜΑΑ, υπάρχουν ανησυχίες ότι το κριτήριο αυτό δεν λήφθηκε ουσιαστικά υπόψη στα στάδια της αξιολόγησης και έγκρισης των επιμέρους εθνικών σχεδίων (Vanhercke & Verdun, 2021).

Στην περίπτωση της Ελλάδας υπήρξε διαδικασία διαβούλευσης, αν και με σχετικά περιορισμένο διαθέσιμο χρόνο και συμμετοχή, και οι σχετικές αναφορές είναι διαθέσιμες. Ωστόσο, σημειώνεται στην Απόφαση Εκτέλεσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, σχετικά με την έγκριση της αξιολόγησης του Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας για την Ελλάδα (αλλά και των άλλων κρατών), ότι «για να εξασφαλιστεί η ανάληψη ευθύνης από τους αρμόδιους φορείς, είναι ζωτικής σημασίας να συμμετέχουν όλες οι τοπικές αρχές και οι ενδιαφερόμενοι φορείς, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών εταίρων, καθ' όλη τη διάρκεια της υλοποίησης των επενδύσεων και των μεταρρυθμίσεων που περιλαμβάνονται στο ΕΣΑΑ».⁴³ Διαβάζοντας τις μεμονωμένες καρτέλες των επενδύσεων και μεταρρυθμίσεων διαπιστώνει κανείς ότι το περιβάλλον των ενδιαφερόμενων μερών (stakeholder environment) είναι στη συντριπτική πλειοψηφία του εκείνο των υπουργείων και των διευθύνσεών τους. Να τονίσουμε πως αυτό δεν αποτελεί ελληνική εξαίρεση, αλλά να αναφέρουμε και το παράδειγμα της Πορτογαλίας, η οποία δημιούργησε μια εθνική επιτροπή παρακολούθησης, αποτελούμενη από εκπροσώπους των κοινωνικών εταίρων και σημαντικές προσωπικότητες της Κοινωνίας των Πολιτών, η οποία μπορεί να διατυπώνει συστάσεις για την εφαρμογή του ΕΣΑΑ (Lehofer et al., 2022).

Το ΕΣΑΑ είναι πραγματικά μια κρίσιμη ευκαιρία για όλους. Περιέχει ορισμένες επενδύσεις και μεταρρυθμίσεις που έχουν μεγάλο εν δυνάμει ενδιαφέρον, αλλά και ελλείψεις. Πέρα από την τυπική απορρόφηση των κονδυλίων (που είναι από μόνη της δύσκολη), η πραγματική σημασία του για τον ελληνικό πολιτισμό και τη συμβολή του στην κοινωνία και την οικονομία θα εξαρτηθεί από τη συγκεκριμένη εφαρμογή των δράσεων. Ευκαταίο είναι στον σχεδιασμό τους να διορθωθεί σε κάποιο βαθμό η στρέβλωση του Σχεδίου στην κατεύθυνση της υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς και να δημιουργηθούν οι δομές, οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες που θα επιτρέψουν

⁴³ Council of the European Union (2021, Ιούλιος 23). COUNCIL IMPLEMENTING DECISION on the approval of the assessment of the recovery and resilience plan for Greece. Interinstitutional File: 2021/0159 (NLE). Brussels. Διαθέσιμο στο: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10152-2021-INIT/en/pdf> (accessed 27 December 2022).

τη συντονισμένη συμμετοχή όλων των δρώντων του τομέα, σε όλη την επικράτεια, προκειμένου να επιτευχθεί μια ουσιαστική ανάπτυξη του πολιτιστικού τομέα.

3.1.7. Ιδιωτικά κοινωφελή ιδρύματα και ΠΔΤ (ΓΓ & ΧΚ)

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν υπάρχει ενιαίο πλαίσιο για τα κοινωφελή ιδρύματα, καθώς κάθε χώρα έχει τις δικές της ιδιαιτερότητες. Σε ορισμένες χώρες, όπως η Γερμανία ή η Γαλλία, η νομοθεσία ευνοεί τη δημιουργία επιχειρηματικών ιδρυμάτων. Στην Ιταλία, οι κανονισμοί στον τραπεζικό τομέα οδήγησαν στη δημιουργία σημαντικού αριθμού ιδρυμάτων που αντιπροσωπεύουν το 21% του συνολικού ευρωπαϊκού ενεργητικού. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο τομέας ενισχύεται χάρη σε κίνητρα όπως οι παρακρατήσεις από τη μισθοδοσία. Κοινό στοιχείο στην Ευρώπη είναι η συγκέντρωση της δυναμικής σε έναν σχετικά μικρό αριθμό ιδρυμάτων δίπλα σε έναν μεγάλο αριθμό μικρών φορέων, ενώ πέντε χώρες (Ιταλία, Ολλανδία, Γερμανία, Ελβετία, Ηνωμένο Βασίλειο) εκπροσωπούν το 80% περίπου του ευρωπαϊκού κεφαλαίου που είναι δεσμευμένο για φιλανθρωπικούς σκοπούς (Observatoire de la Fondation de France/CERPhi, 2015: 41). Η εικόνα συμπληρώνεται από εθνικά λαχεία και τυχερά παιχνίδια, που συγκεντρώνουν σημαντικά ποσά, αλλά θεωρούμε ότι η συμβολή τους εντάσσεται στον τομέα της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης. Γενικότερα, όπως αναφέρεται σε έκθεση της Fondation de France, «η μείωση της δημόσιας χρηματοδότησης πολλών τομέων γενικού ενδιαφέροντος δημιουργεί μια πραγματική ζήτηση και ένα γενικότερο περιβάλλον στο οποίο οι εκκλήσεις στην ιδιωτική γενναιοδωρία είναι όλο και πιο συχνές και αναγκαίες» (στο ίδιο).

Βάσει στοιχείων του 2016, υπάρχουν περισσότερες από 147.000 οντότητες εγγεγραμμένες ως «κοινωφελή ιδρύματα» στην ΕΕ, με συνδυασμένες ετήσιες δαπάνες σχεδόν €60 δισ. και περιουσιακά στοιχεία άνω των €500 δισ. (Balmas & Patuzzi, 2018: 6). Δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τη συμμετοχή των τεχνών και του πολιτισμού στα προγράμματα των ιδρυμάτων αυτών στο σύνολό τους, ωστόσο 40 φορείς που ανταποκρίθηκαν σε έρευνα του 2016 δήλωσαν ότι οι δαπάνες τους για τον τομέα ανήλθαν σε €900 εκατ. για το έτος εκείνο, δηλαδή το 22,5% των συνολικών τους δαπανών (στο ίδιο).

Επαρκή στοιχεία για τη δράση των ιδρυμάτων ή και άλλων παρόμοιων μορφωμάτων (σωματειακού ή εταιρικού τύπου) στην Ελλάδα δεν υπάρχουν. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλά από τα μεγαλύτερα ιδρύματα αναπτύσσουν δράση στην Ελλάδα μέσω τρίτων (τοπικών συμβούλων ή/και άλλων φορέων υλοποίησης), ενώ εδρεύουν σε άλλες χώρες. Επίσης, δεν υπάρχουν προσβάσιμα και συγκρίσιμα δεδομένα για τη δικτύωση των ιδρυμάτων, είτε εσωτερικά στην Ελλάδα είτε στο εξωτερικό. Αξίζει να αναφερθούν η πρόσφατη πρωτοβουλία δικτύωσης με αφορμή τον εορτασμό της επετείου του 1821 αλλά και η πρωτοβουλία Φιλότης.

Δεν παύει η συνεισφορά των ιδρυμάτων στη διαμόρφωση του πολιτιστικού τομέα να είναι εμφανής και αντικείμενο συχνής συζήτησης στη δημόσια σφαίρα. Γενικότερα χαίρουν αυξημένης εμπιστοσύνης από το ευρύ κοινό, το οποίο αναγνωρίζει τη θετική συμβολή των δράσεων τους (όχι συγκεκριμένα στον τομέα του πολιτισμού) (διαΝΕΟσις, 2018).

Ωστόσο, δεδομένου του παρεμβατικού τους ρόλου, μία από τις κύριες επικρίσεις που ασκούνται κατά των οργανώσεων του Τρίτου Τομέα και των ισχυρών ιδρυμάτων ειδικότερα, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά σε όλες τις δημοκρατικές χώρες είναι, όπως γράφει η Diana Leat, ότι επιτρέπουν σε αυτούς που ελέγχουν τον πλούτο «να εξαγοράζουν πολιτική επιρροή, υπονομεύοντας τη δημοκρατία και, σε ορισμένες περιπτώσεις, την κυβερνητική πολιτική και τις προτεραιότητες» (Leat, 2016: 122).⁴⁴ Μια συναφής κριτική είναι ότι οι προτεραιότητες των φορέων του Τρίτου Τομέα ενδέχεται να αντανακλούν τις προτιμήσεις εκείνων που τους ελέγχουν, αντί για τις γενικότερα ή τοπικά αναγνωρισμένες κοινωνικές ανάγκες και, τέλος, ότι οι φιланθρωπικές δράσεις συνήθως δεν αντιμετωπίζουν ή δεν μετριάζουν τις βαθύτερες αιτίες της ανισότητας, του αποκλεισμού ή της στέρησης, αλλά λειτουργούν ως «παυσίπονο» στις συνέπειές τους. Αυτές οι επικρίσεις μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να είναι ισχυρές, ωστόσο συνολικά είναι αμφίβολο αν οι φορείς του Τρίτου Τομέα, ακόμη και τα μεγάλα ιδρύματα, έχουν μεγαλύτερη επιρροή στις επιλογές των κυβερνήσεων στις δημοκρατικές κοινωνίες από ό,τι άλλοι φορείς, όπως οι επιχειρήσεις ή τα ιδιωτικά media. Επίσης, ο Τρίτος Τομέας, πέρα από την παρέμβαση σε τοπικό επίπεδο για τη μερική άμβλυνση της ανισότητας, που σε πολλές περιπτώσεις συμβαίνει, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην προώθηση εναλλακτικών αξιών μέσω της παρουσίας του στη δημόσια σφαίρα.

⁴⁴ Στο ελληνικό συγκείμενο βλέπε, για παράδειγμα, τη σειρά άρθρων «Ιδρύματα πολιτισμού: μια εισαγωγή» στον ιστότοπο Marginalia, διαθέσιμο στο: <https://marginalia.gr/afteroma/idrymata-politismoy-mia-eisagogi/>

3.2. Περιφερειακές ανισότητες, τοπική ανάπτυξη

3.2.1. Υπερσυγκέντρωση δραστηριοτήτων στους ΠΔΤ και περιφερειακές ανισότητες (ΒΑ)

Οι επιχειρήσεις στους ΠΔΤ έχουν την τάση να συγκεντρώνονται στα μεγάλα αστικά κέντρα κυρίως λόγω της μεγάλης πληθυσμιακής πυκνότητας και των μεγάλων αγορών που δημιουργούνται. Άλλοι λόγοι είναι ότι στα μεγάλα αστικά κέντρα υπάρχει πληθώρα ενδιάμεσων αγαθών, πολύ εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό και ένα περιβάλλον που δημιουργεί συνεχώς νέες ροές πληροφοριών και νέων ιδεών (Power, 2002, Lazzaretti et al., 2008). Αυτή η έντονη γεωγραφική συσπείρωση τούς δίνει τη δυνατότητα να εμπορεύονται προϊόντα και υπηρεσίες και να ανταλλάσσουν πληροφορίες με μικρότερο μέσο κόστος, να επιλέγουν το πιο εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, να αξιοποιούν κοινές υποδομές και να μειώνουν τις «αβεβαιότητες» της αγοράς μέσω ενδοκλαδικών και διακλαδικών συνεργειών (Pratt, 2008, Αυδίκος, 2014). Έτσι, η Περιφέρεια του Île-de-France συγκεντρώνει το 46% των εργαζόμενων στους ΠΔΤ στη Γαλλία, οι Περιφέρειες της Στοκχόλμης και της Μαδρίτης το 43%, η Περιφέρεια της Βουδαπέστης το 47% κλπ. (Power, 2011).

Η άλλη όψη του νομίσματος της υπερσυγκέντρωσης δραστηριοτήτων των ΠΔΤ στα μεγάλα αστικά κέντρα είναι οι τεράστιες περιφερειακές ανισότητες που δημιουργούνται σε σχέση με μικρότερες περιφέρειες και πόλεις.

Στην Ελλάδα, η Περιφέρεια Αττικής συγκεντρώνει περίπου το 58% των επιχειρήσεων στους ΠΔΤ και περίπου 60% του εργατικού δυναμικού. Η Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας ακολουθεί με 12% και 13%, αντίστοιχα. Οι έντεκα υπόλοιπες ελληνικές Περιφέρειες συνεισφέρουν όλες μαζί το 27% και 29%, αντίστοιχα (Αυδίκος κ.ά., 2016). Πέρα από τα προαναφερόμενα, οι αιτίες των μεγάλων χωρικών ανισοτήτων στην παραγωγή πολιτιστικών και δημιουργικών αγαθών μπορούν να αναζητηθούν στην ιστορική εξέλιξη της σχέσης κέντρου και περιφέρειας στην Ελλάδα, καθώς οι περισσότεροι παραγωγικοί κλάδοι μεταποίησης και υπηρεσιών είχαν σχεδόν πάντα την τάση να συγκεντρώνονται στην Αθήνα, δημιουργώντας περαιτέρω τάσεις αστικοποίησης (και ερήμωσης της υπαίθρου) εις βάρος της περιφέρειας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι ελληνικές Περιφέρειες, πλην της Αττικής και της Κ. Μακεδονίας, να έχουν λιγότερες ευκαιρίες πολιτιστικής ανάπτυξης

τόσο στο καθαρά επαγγελματικό κομμάτι όσο και στις ευκαιρίες ανάπτυξης ερασιτεχνικής πολιτιστικής δημιουργίας.

Από την άλλη πλευρά, δεν υπήρξε σχεδόν ποτέ μια συνεκτική πολιτική ενίσχυσης των ΠΔΤ στην ελληνική περιφέρεια, η οποία να συνδέεται με άλλες πολιτικές περιφερειακής και τοπικής ανάπτυξης. Εξαίρεση αποτελούν οι διάφορες επιδοτήσεις του Υπουργείου Πολιτισμού σε πολιτιστικές ομάδες της περιφέρειας, ο θεσμός των ΔΗΠΕΘΕ, οι επιδοτήσεις κάποιων φεστιβάλ και οι δράσεις-δαπάνες για την ανάδειξη της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Ωστόσο, όλα τα παραπάνω δεν συνδέθηκαν ποτέ με κάποιο συνεκτικό σχέδιο αποκέντρωσης και ανάπτυξης των ΠΔΤ στην ελληνική περιφέρεια (Αυδίκος, 2014).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει δημιουργήσει το Research and Innovation Smart Specialisation Strategy (RIS3) ως πλαίσιο για την ανάπτυξη πλαισίων σχετικά με τις πολιτικές στρατηγικής καινοτομίας σε περιφερειακό επίπεδο. Το RIS3 αποτελεί εκ των προτέρων αιρεσιμότητα για τη διαμόρφωση των επενδύσεων των 5 ευρωπαϊκών διαρθρωτικών και επενδυτικών ταμείων. Το πλαίσιο στηρίζεται σε ορισμένες βασικές αρχές, όπως στη συμμετοχή των εμπλεκόμενων μερών (stakeholder participation), στον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό, και την εστίαση στα περιφερειακά οικονομικά πλεονεκτήματα. Αναπτύσσει επίσης ενδιαφέρουσες μεθοδολογίες, όπως η διαδικασία επιχειρηματικής ανακάλυψης (entrepreneurial discovery process), που μπορούν να καθοδηγήσουν τον σχεδιασμό πολιτικών.⁴⁵ Έχουν πραγματοποιηθεί ενδιάμεσες πιλοτικές μελέτες για ένα σύστημα παρακολούθησης, που αναδεικνύουν συγκεκριμένες περιοχές προς βελτίωση, όπως για παράδειγμα τη δημιουργία ενός κοινού συνόλου δεικτών αποτελεσμάτων σε εθνικό επίπεδο και ενός εθνικού συσσωρευτή (aggregator) δεδομένων, και την επίλυση προβλημάτων ταξινομίας και μοριακότητας στατιστικών δεδομένων (Metaxas, 2020). Διαπιστώνεται επίσης ουσιαστικό έλλειμμα συντονισμού μεταξύ εμπλεκόμενων φορέων και χρηματοδοτικών εργαλείων που εφαρμόζονται παράλληλα, αλλά και ανεπαρκές επίπεδο ανοικτότητας και διαλειτουργικότητας δεδομένων, στοιχεία που δυσχεραίνουν την επιτυχή εφαρμογή του πλαισίου.

3.2.2. Σύγχρονος πολιτισμός και τοπική ανάπτυξη (ΟΚ)

Ο πολιτισμός προσδίδει προστιθέμενη αξία σε μια περιοχή, αποτελεί πλατφόρμα για τη δημιουργία κοινωνικής και οικονομικής αξίας και συμβάλει στη δημιουργία νέων μορφών ενεργού συμμετοχής των πολιτών, νέων ορισμών της ευημερίας και ήπιων διαδικασιών καινοτομίας (Sacco, Ferilli & Blessi, 2014: 2.816). Στη λογική αυτή, η έννοια της τοπικής ανάπτυξης δεν

⁴⁵ Βλ. Cohen, C. (2019). *Implementing Smart Specialisation: An analysis of practices across Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. EUR 29976 EN, JRC118729. Διαθέσιμο στο: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC118729> (accessed 27 December 2022).

περιλαμβάνει μόνο την οικονομική ανάπτυξη, αλλά και την κοινωνική και την εκπαιδευτική.

Στο παρελθόν, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε σε εθνικό επίπεδο, οι πολιτιστικές στρατηγικές της περιφέρειας και ιδιαίτερα των μεσαίων και μικρών πόλεων επικεντρώνονταν περισσότερο σε κοινωνικούς στόχους και απευθύνονταν κυρίως στην τοπική τους κοινότητα, και όχι τόσο στους διεθνείς επισκέπτες (Konsola & Karachalis, 2010). Παραδείγματα τέτοιων πρωτοβουλιών, που στοχεύουν στην ενδυνάμωση των κατοίκων, αναφέρονται και στο κομμάτι του placemaking (για περισσότερες πληροφορίες και παραδείγματα βλ. παρακάτω). Αυτό φαίνεται να έχει αλλάξει με την πάροδο του χρόνου, με τη στρατηγική των Περιφερειών να έχει επικεντρωθεί στον τουρισμό και την επισκεψιμότητα, με τη θέσπιση φεστιβάλ και πολιτιστικών εκδηλώσεων τους καλοκαιρινούς μήνες, τα οποία απευθύνονται σε επισκέπτες, Έλληνες ή ξένους.

Ενώ η κρατική οικονομική στήριξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, μιας έννοιας που σχετίζεται άμεσα με ζητήματα εθνικής ταυτότητας, είναι αυτονόητη για τους πολίτες, οι λόγοι για τους οποίους το κράτος πρέπει να στηρίζει τον σύγχρονο πολιτισμό, που βασίζεται περισσότερο σε προσωπικές αναζητήσεις και πειραματισμούς, δεν είναι πάντα εύκολο να γίνουν αντιληπτοί (Αντωνιάδου, 2014: 9). Για τον λόγο αυτό είναι απαραίτητη η στήριξη της σύγχρονης πολιτιστικής δημιουργίας από ιδιωτικούς φορείς (στο ίδιο).

Στην περιφέρεια δραστηριοποιείται μεγάλος αριθμός ερασιτεχνικών ομάδων που ασχολούνται με τον σύγχρονο πολιτισμό, όπως για παράδειγμα θεατρικές ομάδες ή μουσικά σύνολα. Η δραστηριότητα των ομάδων αυτών είναι σημαντική για την αξιοποίηση του καλλιτεχνικού δυναμικού που ζει στις περιοχές αυτές, την ανάπτυξη κοινού, αλλά και την εμπειρία πολιτισμού, την επικοινωνία και την κοινωνική ενσωμάτωση των κατοίκων.

Ο σύγχρονος πολιτισμός έγινε εργαλείο έλξης τουρισμού μέσω των φεστιβάλ, όπως για παράδειγμα το Φεστιβάλ Χορού Καλαμάτας⁴⁶ και το Dance Days Chania,⁴⁷ που προσελκύουν κοινό από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Ο σύγχρονος πολιτισμός μπορεί να αποτελέσει μοχλό για την ανάπτυξη της ταυτότητας των πόλεων της περιφέρειας (Kolokytha, 2022a), καθώς ο συνδυασμός τόπου και καλλιτεχνικού γεγονότος δημιουργεί οικονομική και πολιτισμική αξία. Κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει όχι μόνο διαμέσου των φεστιβάλ και των παραστατικών τεχνών αλλά και των εικαστικών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Phenomenon⁴⁸ στο νησί της Ανάφης.

⁴⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. κεντρική ιστοσελίδα του Kalamata Dance Festival: <https://kalamatadancefestival.gr/en/>

⁴⁷ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. κεντρική ιστοσελίδα του Dance Days Chania: <https://dancedays.gr/>

⁴⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το project σύγχρονης τέχνης Phenomenon βλ. την ιστοσελίδα των Iordanis Kerenidis και Piergiorgio Pepe: <https://kerenidispepe.art/phenomenon/>

Στις περιφερειακές περιοχές επίσης δεν είναι πολύ έντονη η σύνδεση του σύγχρονου πολιτισμού με εκπαιδευτικές διαδικασίες και προγράμματα ώστε να εκπαιδεύονται παιδιά και ενήλικες στον σύγχρονο πολιτισμό.

3.2.3. Τοπικές και περιφερειακές πολιτιστικές πολιτικές (ΟΚ)

Διάρθρωση, οργάνωση, χαρακτηριστικά

Η πολιτιστική πολιτική στην Ελλάδα ασκείται όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο από τις Περιφερειακές Ενότητες και τους Δήμους της χώρας. Η αποκέντρωση της πολιτιστικής πολιτικής ξεκίνησε τη δεκαετία του 1980, όταν σταδιακά οι αρμοδιότητες διαχείρισης και χρηματοδότησης πέρασαν στους Δήμους, με αποτέλεσμα την πιο ενεργή δραστηριοποίηση των τοπικών και περιφερειακών αρχών στον πολιτισμό (Konsola & Karachalis, 2010).

Ο πολιτισμός είναι σημαντικός πυλώνας για τους κατοίκους της περιφέρειας. Δεν προσφέρει μόνο ψυχαγωγία, αλλά αποτελεί παράγοντα κοινωνικοποίησης και συντελεί στην ανάπτυξη κοινού. Ιδιαίτερα την περίοδο της οικονομικής κρίσης, ο πολιτισμός απέκτησε επιπλέον σημασία για τους πολίτες, που αναζητούσαν σημεία αναφοράς και διέξοδο σε μια περίοδο αβεβαιότητας (Kolokytha, 2022b).

Στις τοπικές και Περιφερειακές Ενότητες δεν υφίσταται ενιαίος φορέας διαχείρισης του πολιτισμού, με αποτέλεσμα να υπάρχει διαφοροποίηση στο περιεχόμενο των στρατηγικών και άρα των δράσεων στην κάθε περιοχή. Οι υπηρεσίες δε που διαχειρίζονται τον πολιτιστικό σχεδιασμό και τις πολιτιστικές δράσεις είναι στελεχωμένες με προσωπικό που δεν έχει απαραίτητα εξειδικευμένη γνώση πολιτιστικής διαχείρισης, αλλά απλώς ανήκει στο δυναμικό της εκάστοτε Περιφέρειας ή Δήμου. Σε πολλές περιπτώσεις, και ιδιαίτερα τους καλοκαιρινούς μήνες, μπορεί να λαμβάνουν χώρα πάνω από ένα σημαντικά πολιτιστικά γεγονότα σε κοντινές περιοχές, γεγονός που καταδεικνύει και την έλλειψη συντονισμού μεταξύ τοπικών φορέων.

Σημαντικό για την ανάπτυξη των Περιφερειών είναι το ΕΣΠΑ, που αντικατοπτρίζει τους εθνικούς στρατηγικούς στόχους. Περιλαμβάνει τα Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΠΕΠ), που αφορούν έργα περιφερειακής κλίμακας μέσω των οποίων υλοποιείται.⁴⁹ Στο νέο Εταιρικό Σύμφωνο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ 2021-2027)⁵⁰ ο πολιτισμός αναφέρεται ελάχιστα, τις περισσότερες φορές σε σχέση με τον τουρισμό ως εργαλείο κοινωνικο-οικονομικής ανάκαμψης, και σε σχέση με το New European Bauhaus (Νέο Ευρωπαϊκό Bauhaus) και το European Green

⁴⁹ Βλ. σχετική ιστοσελίδα του ΕΣΠΑ 2014-2020. Διαθέσιμο στο: <http://web.archive.org/web/20220705151646/https://www.espa.gr/el/pages/staticRegionalOP.aspx> (προσπελάστηκε: 09 Ιουλίου 2022).

⁵⁰ Συμφωνία εταιρικής σχέσης - Ελληνική Δημοκρατία, ΕΣΠΑ 2021-2027, διαθέσιμο στο: https://www.espa.gr/el/Documents/2127/Etairiko_Symfwno_Perifereiakis_Anaptixis_ESPA_2021-2027_29-08-2021.pdf (προσπελάστηκε 09 Ιουλίου 2022).

Deal (Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία). Ο πολιτισμός βρίσκεται στο τέλος του Στόχου Πολιτικής 4 (σ. 35), όπου αναφέρεται η επιδίωξη συνεργειών με το πρόγραμμα *Creative Europe* (Δημιουργική Ευρώπη) για επιχορηγήσεις και ανάπτυξη πρωτοβουλιών.

Ενώ τα ΠΕΠ θα μπορούσαν να αποτελούν μοχλούς για τη χάραξη και υλοποίηση πολιτιστικής πολιτικής και τη διαχείριση δράσεων στον τομέα του πολιτισμού, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συμβαίνει πέρα από τη σύνδεσή τους με τον τουρισμό. Στην παρουσίαση του νέου ΕΣΠΑ 2021-2027 από το Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων,⁵¹ η ενσωμάτωση του πολιτισμού στους στρατηγικούς στόχους και δράσεις των ΠΕΠ (σ. 32) δεν φαίνεται να απομακρύνεται από το δίπτυχο τουρισμός- πολιτισμός και παραμένει εκτός του πλαισίου της οικονομίας, έρευνας και καινοτομίας.

Επί του παρόντος, η άσκηση πολιτιστικής πολιτικής στην περιφέρεια, εκτός από την τοπική αυτοδιοίκηση, γίνεται από πολλούς διαφορετικούς φορείς: από πολιτιστικούς συλλόγους και κοινότητες, μέχρι αθλητικά σωματεία και την Εκκλησία. Δεν υπάρχει συμμετοχή της εκπαίδευσης, του ακαδημαϊκού ή του τουριστικού κλάδου.

Η ερασιτεχνική δημιουργία είναι κοινό σημείο στην πολιτιστική δραστηριότητα της περιφέρειας, με πυρήνες πολιτισμού να υπάρχουν ακόμα και από γειτονιά σε γειτονιά. Ερασιτεχνικές θεατρικές ομάδες, για παράδειγμα, υπάρχουν σε πολλές πόλεις της περιφέρειας, και οργανώνουν παραγωγές στις οποίες συμμετέχουν κάτοικοι της κάθε περιοχής, και τις οποίες επισκέπτεται μεγάλη μερίδα κοινού. Η ύπαρξη των ομάδων αυτών, όχι μόνο των θεατρικών αλλά και άλλων, όπως π.χ. μουσικών συνόλων, είναι σημαντική για δύο επιπλέον λόγους: πρώτον γιατί αποτελεί παράδειγμα προσβασιμότητας και δημοκρατικότητας της καλλιτεχνικής δημιουργίας και εμπειρίας, καθώς παρέχει σε μεγάλη μερίδα ανθρώπων πρόσβαση στον πολιτισμό. Και δεύτερον γιατί αποτελεί παράγοντα ανάπτυξης και εκπαίδευσης κοινού στην περιφέρεια. Οι άνθρωποι που συμμετέχουν στην ερασιτεχνική δημιουργία είναι εν δυνάμει κοινό που θα παρακολουθήσει και θα υποστηρίξει και άλλες μορφές πολιτισμού.

Τα τελευταία χρόνια, και ιδίως κατά τη διάρκεια της κρίσης, έχει γίνει έντονο το φαινόμενο του εθελοντισμού στον χώρο του πολιτισμού, καταδεικνύοντας μια αλλαγή στις αξίες της ελληνικής κοινωνίας αλλά και τους δεσμούς που έχουν οι πολιτιστικές εκδηλώσεις αυτές με την τοπική κοινωνία (Levidou, 2017). Εθελοντές, συνήθως από την ίδια πόλη ή περιοχή, καλύπτουν κενά

⁵¹ Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων (2021). *Εταιρικό Σύμφωνο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ 2021-2027): Πόροι, Αρχιτεκτονική και Προγράμματα*. Γενική Γραμματεία Δημοσίων Επενδύσεων και ΕΣΠΑ. Διαθέσιμο στο: https://www.espa.gr/el/Documents/2127/Parousiasi_neou_ESPA_21-27.pdf (προσπελάστηκε: 09 Ιουλίου 2022).

τόσο στην οργάνωση όσο και στην εκτέλεση πολιτιστικών εκδηλώσεων, ενώ πολλά μικρά φεστιβάλ λειτουργούν με ανθρώπινο δυναμικό που μπορεί να απασχολείται εξ ολοκλήρου εθελοντικά. Αρνητικό είναι εδώ ότι ο εθελοντισμός αυτός είναι και τρόπος κάλυψης πάγιων αναγκών, καθώς δεν υπάρχουν επαρκείς χρηματοδοτήσεις ή/και επιχορηγήσεις ώστε να είναι δυνατή η πρόσληψη προσωπικού που θα εργαστεί, έστω και εποχιακά, σε αυτές τις θέσεις.

Το χρονικό πλαίσιο στο οποίο κατά κύριο λόγο διοργανώνονται πολιτιστικές εκδηλώσεις στην περιφέρεια κάνει την περιφερειακή πολιτιστική πολιτική να φαίνεται δέσμια της τουριστικής ανάπτυξης και να περιορίζεται σε ένα μικρό αναλογικά χρονικό διάστημα. Η στόχευση των περιφερειακών και τοπικών πολιτικών στον τομέα του πολιτισμού φαίνεται να σχετίζεται λιγότερο με τις ανάγκες για δημιουργία και εμπειρία πολιτισμού των κατοίκων και περισσότερο με την προσέλκυση επισκεπτών. Σε αυτό το πλαίσιο και στη λογική του τουριστικού προϊόντος δημιουργήθηκαν πολλά περιφερειακά φεστιβάλ στο παρελθόν. Η πληθώρα πολιτιστικών εκδηλώσεων στην περιφέρεια τους καλοκαιρινούς μήνες σχετίζεται επιπλέον με τη δυνατότητα επισκεψιμότητάς της, η οποία πολλές φορές εξαρτάται από τα ακτοποϊκά και αεροπορικά δρομολόγια, που είναι συχνότερα τους καλοκαιρινούς μήνες, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των νησιωτικών περιοχών.

Οι πολιτιστικές εκδηλώσεις που διοργανώνονται στην περιφέρεια προσθέτουν στο τουριστικό προϊόν, και με αυτή την έννοια συμβάλλουν στην ανάπτυξη των περιοχών αυτών, καθώς έχουν καταφέρει να συγκεντρώνουν πιστό κοινό και να αυξάνουν την επισκεψιμότητα περιοχών που δεν είναι απαραίτητα τουριστικές. Παράδειγμα σε αυτή την περίπτωση αποτελούν οι Γιορτές Ρόκκας,⁵² ένα ιδιαίτερο φεστιβάλ που διοργανώνεται σε δύο πολύ μικρά χωριά στην ενδοχώρα των Χανίων και έχει καταφέρει όχι μόνο να κάνει γνωστή την περιοχή στο ευρύ κοινό, αλλά να αποκτήσει και επισκέπτες εκτός Κρήτης και εκτός Ελλάδας. Οι Γιορτές Ρόκκας είναι παράδειγμα νεο-ενδογενούς ανάπτυξης, που βασίζεται στη διάδραση μεταξύ στοιχείων της περιοχής και εξωτερικών πολιτιστικών παραγόντων και επιδράσεων (για μια λεπτομερή ανάλυση του παραδείγματος της Ρόκκας βλ. Kolokytha, 2023a).

3.2.4. Placemaking (ΣΧ)

Ο όρος placemaking αναφέρεται στην ενεργοποίηση του δημόσιου χώρου με την ενεργό συμμετοχή των πολιτών. «Αξιοποιώντας το ενεργητικό, τις ιδέες και τις δυνατότητες μιας τοπικής κοινότητας [το placemaking] οδηγεί στη δημιουργία ποιοτικών δημόσιων χώρων, που συμβάλλουν στην υγεία,

⁵² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις Γιορτές Ρόκκας βλ. την κεντρική ιστοσελίδα της πρωτοβουλίας: <https://giortesrokkas.gr/>

την ευτυχία και την ευημερία των ανθρώπων». ⁵³ Η πρακτική έγινε ευρέως γνωστή από την οργάνωση Project for Public Spaces, μια διεπιστημονική ομάδα που δραστηριοποιείται από το 1975. ⁵⁴ Με χαρακτηριστικά τον συμμετοχικό σχεδιασμό ⁵⁵ και τη συνεργασία, η ενεργοποίηση του δημόσιου χώρου ζωντανεύει δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, αναζωογονεί δομές και τοπία δρόμων, βελτιώνει τη βιωσιμότητα των τοπικών επιχειρήσεων και τη δημόσια ασφάλεια και φέρνει κοντά διαφορετικούς ανθρώπους για να γιορτάσουν, να εμπνεύσουν και να εμπνευστούν (Markusen & Gadwa, 2010).

Όταν επίκεντρο της διαδικασίας είναι οι τέχνες, ο πολιτισμός και η πολιτιστική κληρονομιά, αναφερόμαστε σε μια δημιουργική ενεργοποίηση δημόσιου χώρου ή αλλιώς ενεργοποίηση μέσω του πολιτισμού ή, πιο περιφραστικά, πολιτιστική συνδημιουργία για τη βελτίωση του δημόσιου χώρου, στα αγγλικά "creative placemaking". Τα ενδιαφερόμενα μέρη, δημόσιος και ιδιωτικός τομέας, τοπική αυτοδιοίκηση, Κοινωνία των Πολιτών, επιχειρήσεις και πολίτες, διαμορφώνουν στρατηγικά τον φυσικό και κοινωνικό χαρακτήρα μιας γειτονιάς, μιας περιοχής ή μιας πόλης γύρω από τις τέχνες και τις πολιτιστικές δραστηριότητες. Η πρακτική συμβάλλει στη βιωσιμότητα, την οικονομική αναζωογόνηση, τη δημιουργική επιχειρηματικότητα και τις πολιτιστικές βιομηχανίες μιας περιοχής, ενώ παράλληλα τονώνει την αίσθηση του ανήκειν και βοηθά στην κοινωνική συνοχή.

Δημιουργικές πόλεις – Δημιουργικές συνοικίες – Δημιουργικές γειτονιές

Η δημιουργική πόλη υπογραμμίζει την αξία ενός δημιουργικού αστικού περιβάλλοντος με σκέψεις και στρατηγικές που υπερβαίνουν τα στερεότυπα. Προσφέρει τις συνθήκες και τους όρους για προβληματισμό, σχεδίαση και δράση με φαντασία. Είναι κάτι παραπάνω από καλλιτέχνες, δημιουργικές βιομηχανίες και ψυχαγωγία, και περιλαμβάνει κοινωνική, οικολογική, διαχειριστική και πολιτική δημιουργικότητα. Κατά τον Charles Landry (Landry, 2000), η ικανότητα να παράγει αστική δημιουργικότητα εντοπίζεται στο σημείο όπου ο δημόσιος τομέας γίνεται πιο επιχειρηματικός και ο ιδιωτικός αποκτά πιο κοινωνικό χαρακτήρα. ⁵⁶

⁵³ Για περισσότερες πληροφορίες για τον όρο Placemaking δείτε τη σελίδα του Project for Public Spaces: <https://www.pps.org/article/what-is-placemaking>. Τελευταία πρόσβαση 16/12/2022.

⁵⁴ Έχει βοηθήσει περισσότερες από 3.500 κοινότητες σε 50 χώρες και στις 50 πολιτείες των ΗΠΑ να «φανταστούν το μέλλον τους και να καλύψουν τις ανάγκες τους μέσω του δημόσιου χώρου». Πηγή: Κεντρική ιστοσελίδα του Project for Public Spaces: <https://www.pps.org/about>

⁵⁵ «Ο συμμετοχικός σχεδιασμός είναι μια δημοκρατική διαδικασία σχεδιασμού (κοινωνικών και τεχνολογικών) συστημάτων που περιλαμβάνουν ανθρώπινη εργασία, η οποία βασίζεται στο επιχείρημα ότι οι χρήστες πρέπει να συμμετέχουν στα σχέδια που θα χρησιμοποιήσουν και ότι όλοι οι ενδιαφερόμενοι, συμπεριλαμβανομένων ιδιαίτερα των χρηστών, έχουν ίση συμβολή στην αλληλεπίδραση και το σχέδιο» (Muller & Kuhn, 1993). Πρόκειται για μία προσέγγιση σχεδίασης που διαμορφώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 στις σκανδιναβικές χώρες. Βλ. το λήμμα Participatory Design στην ιστοσελίδα του ScienceDirect: <https://www.sciencedirect.com/topics/computer-science/participatory-design>. Τελευταία πρόσβαση 16/12/2022.

⁵⁶ Γκόλτσου, Ε. (2013). Η δημιουργική πόλη: Μια ιδέα ή ένα εργαλείο σχεδιασμού. Η περίπτωση της Βαρκελώνης. *citybranding: Πόλεις και πολιτικές: Για την ανταγωνιστική ταυτότητα των πόλεων*. Διαθέσιμο στο: https://www.citybranding.gr/2013/01/blog-post_22.html

Μπορεί να γίνει σε μικρή ή μεγάλη κλίμακα. Κάθε περίπτωση ενέχει τα χαρακτηριστικά του τόπου. Τα επιτυχημένα πιλοτικά προγράμματα ορισμένων πόλεων προκάλεσαν αλλαγές στην κρατική και εθνική πολιτική, που ενισχύουν την ενεργοποίηση τόπων, την ποικιλομορφία, την περιβαλλοντική βιωσιμότητα, και την οικονομική ανταγωνιστικότητα.⁵⁷

Η δουλειά που έγινε σε δύο πόλεις, το Λίβερπουλ και τη Λυών, τα τελευταία χρόνια, μπορεί να καταδείξει αυτή τη νέα προσέγγιση. Η επιλογή του Λίβερπουλ ως Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης το 2008 πυροδότησε μια φιλόδοξη στρατηγική αναγέννησης με γνώμονα την πολιτιστική κληρονομιά, τα αποτελέσματα της οποίας φάνηκαν γρήγορα και σε άλλους τομείς –π.χ. οικονομική ανάπτυξη και ανάπτυξη υποδομών, αναδόμηση της τοπικής ταυτότητας και επανατοποθέτηση της πόλης σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η αξιοποίηση της κληρονομιάς ήταν το έναυσμα για την αναγέννηση του Λίβερπουλ μετά από δεκαετίες σε οικονομική και κοινωνικής παρακμή. Μετά την ένταξή της στα Μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO το 1998, η Λυών έχει μετατρέψει την πολιτιστική κληρονομιά σε βασική προσέγγιση για ολόκληρο το πλαίσιο πολεοδομικού σχεδιασμού, πέρα από την παλιά πόλη. Μεταξύ άλλων στόχων, το *Σχέδιο Διαχείρισης Κληρονομιάς* της Λυών, που συντάχθηκε το 2013, επιδιώκει μια ισορροπημένη σχέση μεταξύ της προστατευόμενης ιστορικής πόλης και της πόλης που αναπτύσσεται (Rivas, 2020: 8). Και οι δύο πόλεις συμμετείχαν στο ευρωπαϊκό έργο *ROCK*,⁵⁸ στο οποίο συμμετείχε και ο Δήμος Αθηναίων ως πόλη μοντέλο για την αναγέννηση του αστικού τοπίου (Γκουτζιούλη & Χανδακά, 2020).

Στο βιβλίο τους *Creative Placemaking* (2010), μια λευκή βίβλο για το Ινστιτούτο των Δημάρχων για τον Σχεδιασμό Πόλης,⁵⁹ οι συγγραφείς Ann Markusen και Anne Gadwa αναφερόμενες στα αποτελέσματα εκτενούς έρευνας σχετικά με την ενεργοποίηση τόπων μέσω του πολιτισμού και των τεχνών, δηλώνουν ότι οι επιτυχημένες πρωτοποριακές περιπτώσεις χρειάζονται όραμα, κινητοποίηση του κοινού, επιχειρηματική υποστήριξη, και τη δέσμευση ορισμένων ή όλων των καλλιτεχνικών και πολιτιστικών κοινοτήτων της περιοχής οι οποίες προσφέρουν από τα talenta, την εμπειρία και τους πόρους τους (Markusen & Gadwa, 2010: 4).

Ο σχηματισμός πολιτιστικών και δημιουργικών περιοχών είναι ένας τρόπος με τον οποίο μπορούν να προωθήσουν οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής για πολιτιστικούς και δημιουργικούς τομείς σε τοπικό επίπεδο. Αυτές οι περιοχές συχνά προκύπτουν οργανικά, μέσω συγκέντρωσης πολιτιστικών και

⁵⁷ Για παραδείγματα δημιουργικών γειτονιών στο εξωτερικό και συχνά με αστική αναγέννηση μέσω του πολιτισμού βλ. Richards & Marque, 2014.

⁵⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ROCK project επισκευθείτε την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://rockproject.eu>

⁵⁹ Μια ηγετική πρωτοβουλία του Εθνικού Κληροδοτήματος για τις Τέχνες, σε συνεργασία με τη Διάσκεψη Δημάρχων των Ηνωμένων Πολιτειών και το Αμερικανικό Αρχιτεκτονικό Ίδρυμα.

δημιουργικών επιχειρήσεων, εργαζόμενων και καλλιτεχνών γύρω από έναν συγκεκριμένο δρόμο ή περιοχή μέσα σε μια πόλη. Ωστόσο, οι πολιτιστικές και δημιουργικές περιοχές μπορούν να προωθηθούν επίσης από τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής, μέσω στοχευμένων στρατηγικών σχεδιασμού και μέτρων υποστήριξης, συμπεριλαμβανομένων, για παράδειγμα, της ανακαίνισης παλαιών κτηρίων, της δημιουργίας προνομιακών επιχειρηματικών τιμών για επιχειρήσεις των ΠΔΤ και της έναρξης δημιουργικών κόμβων. Η ανάπτυξη πολιτιστικών και δημιουργικών περιοχών απαιτεί ενδελεχή διαβούλευση και δέσμευση με τις τοπικές κοινότητες και την ενσωμάτωση διαφορετικών τομέων πολιτικής (OECD, 2022).

Όσον αφορά την Ελλάδα, κάποια παραδείγματα προέρχονται από την Αθήνα και οδήγησαν στην προσωρινή ενεργοποίηση γειτονιών, στην επανάχρηση κενών χώρων και κτηρίων, και στη δημιουργία θέσεων εργασίας και την υποστήριξη τοπικών επιχειρήσεων, αλλά όχι τόσο στη διεύρυνση της επιχειρηματικότητας, ενώ είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες οι δράσεις συνεχίστηκαν.

This is Athens-Polis

Η δράση *This is Athens-Polis* ξεκίνησε το 2017 και ολοκληρώθηκε το 2019. Μέσω του προγράμματος παρέχονταν μικρές οικονομικές επιχορηγήσεις και αναπτυξιακή υποστήριξη σε κατοίκους, επαγγελματίες, επίσημες και ανεπίσημες ομάδες της Κοινωνίας των Πολιτών αναφορικά με την ενεργή συμμετοχή τους σε δράσεις που συν-διαμορφώνουν την ταυτότητα της Αθήνας, και παρεμβάσεις στην πόλη. Το *This is Athens-Polis* χρηματοδοτήθηκε από τον Δήμο Αθηναίων τα έτη 2017-2019 (Γκουτζούλη & Χανδακά, 2020: 15). Στη συνέχεια, το πρόγραμμα αποτέλεσε τη βάση επί της οποίας το έργο ROCK αναβάθμισε το μοντέλο του και υλοποίησε το ViZ Lab, ένα εργαστήριο για τον οπτικό πολιτισμό, σε συνεργασία με την Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών και το Ίδρυμα Ωνάση, το οποίο στεγάστηκε στο πρώην Guru Bar, σε ένα παλιό κατάστημα που επαναλειτούργησε σε μια από τις πλέον αμφιλεγόμενες περιοχές του κέντρου. Όταν ολοκληρώθηκε η χρηματοδότηση, το πρόγραμμα σταμάτησε. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επιτυχημένου έργου που όμως δεν μπόρεσε να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητά του.

Πιο ανεξάρτητες πρωτοβουλίες, και πάλι σε μορφή «βελονισμού», έχουν υπάρξει από την Κοινωνία των Πολιτών, όπως το *Dourgouti Island Hotel*, ένα πρόγραμμα της ομάδας Όχι Παίζουμε/UrbanDig Project συμμετοχικής χαρτογράφησης και ανάδειξης γειτονιάς, που ολοκληρώθηκε με μια περιπατητική παράσταση στο Δουργούτι, στον Νέο Κόσμο (2016-2017). Η κεντρική ιδέα είναι η χρήση μια κοινής γλώσσας πολιτισμού ως εργαλείου για να συν-δημιουργήσει η κοινότητα τον αστικό χώρο.⁶⁰

⁶⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το UrbanDig Project επισκευθείτε την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://www.urbandigproject.org>

Επίσης παράδειγμα που έχει επιβιώσει είναι το *Victoria Square Project* (VSP), ένα εν εξελίξει κοινωνικό γλυπτό. Ιδρύθηκε το 2017 από τους Rick Lowe και Μαρία Παπαδημητρίου στο πλαίσιο της documenta 14. Ένα έργο σύγχρονης τέχνης και ταυτόχρονα χώρος αναφοράς για τη γειτονιά, το *Victoria Square Project* αποκτά αξία και νόημα από την αστική ανάπτυξη της γειτονιάς της Βικτώριας. Σήμερα λειτουργεί ως καλλιτεχνικός χώρος σύγχρονης τέχνης, καλλιτεχνικής έμπνευσης και ενδυνάμωσης των κατοίκων της γειτονιάς.⁶¹

3.2.5. Πολιτιστική κληρονομιά και περιφερειακή ανάπτυξη (ΕΚ)

Η περιφερειακή ανάπτυξη είναι από τα μεγαλύτερα στοιχεία για την Ελλάδα στον 21ο αιώνα. Η πολιτιστική κληρονομιά θα μπορούσε να είναι από τους μεγαλύτερους ωφελημένους αν πετύχει αυτός ο στόχος, αλλά και βασικός μοχλός για την επίτευξή του.

Εδώ παρατηρούνται βασικές προκλήσεις που είναι κοινές και με άλλες ευρωπαϊκές χώρες: η ερήμωση της υπαίθρου, η γήρανση της υπαίθρου, η μικρότερη πρόσβαση σε υπηρεσίες (ιδιαίτερα εκπαιδευτικές και υπηρεσίες υγείας) στην περιφέρεια και η έλλειψη επιχειρηματικών ευκαιριών στην ύπαιθρο, ικανών να συντηρήσουν οικογένειες με το ίδιο βιοτικό επίπεδο με τις πόλεις.

Διάφορα κοινωνικά και οικονομικά οφέλη της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς περιλαμβάνουν: την καλύτερη κατανόηση της κοινωνίας και της ανάπτυξής της, την ενίσχυση των αισθημάτων της συνέχειας, της οικειότητας και της ομορφιάς του τοπικού περιβάλλοντος, την προσέλκυση ανθρώπων και επενδύσεων, τη βελτίωση των ανέσεων και της βιωσιμότητας, την ανάπτυξη του τουρισμού, την ανάλογη αύξηση των θέσεων εργασίας, την καλύτερη διατήρηση των τοπικών δαπανών στην περιφέρεια και την οικονομική διαφοροποίηση, ακόμα και το κόστος και την ενεργειακή αποδοτικότητα στις πρακτικές δόμησης. Στοιχεία από τον Καναδά δείχνουν ότι τα έργα αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς αποδεικνύονται ελαφρώς ακριβότερα από τις νέες αναπτύξεις (όσον αφορά τη δόμηση), αλλά συνήθως ανταμείβουν τους κατασκευαστές με υψηλότερο ποσοστό απόδοσης της επένδυσης. Ωστόσο, η έλλειψη επίγνωσης του δυναμικού της πολιτιστικής κληρονομιάς εξακολουθεί να είναι ευρέως διαδεδομένη σε πολλά επίπεδα: στις Κοινότητες, στους Δήμους, στις πολεοδομικές αρχές και στους πολιτικούς κύκλους.

Στην αστική Ευρώπη, τα έσοδα από τους επισκέπτες που προσελκύονται από ιστορικά και άλλα πολιτιστικά ενδιαφέροντα και αξίες αποτελούν εδώ και αιώνες σημαντικό μέρος της οικονομίας και της ανάπτυξης των μεγάλων

⁶¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Victoria Square Project επισκευθείτε την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://www.victoriasquareproject.gr/about-us?lang=el>

ιστορικών, καλλιτεχνικών, εκπαιδευτικών και πολιτιστικών κέντρων τόσο σε αστικά κέντρα όσο και στην περιφέρεια. Είναι αναγκαία λοιπόν η πολυδιάστατη πολιτική για τις αγροτικές περιοχές, ώστε να μπορέσουν να αναστρέψουν την πληθυσμιακή παρακμή τους. Και πάλι, η πολιτιστική κληρονομιά έχει αναγνωριστεί ως γενεσιουργός αιτία για την αναζωογόνηση της υπαίθρου και η αναζωογόνηση της υπαίθρου θεωρείται ταυτόχρονα ως ένας τρόπος για τη διαφύλαξη της μοναδικής πολιτιστικής κληρονομιάς στην οποία η Ελλάδα εντοπίζει τις ρίζες και την ταυτότητά της. Επιπλέον, η επιβίωση του αγροτικού κόσμου έχει θεωρηθεί ως βασική προϋπόθεση για τη σταθερή και μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη ολόκληρης της ευρωπαϊκής κοινότητας.

Πρωτοβουλίες ανάπτυξης με βάση την πολιτιστική κληρονομιά σχεδιάζονται και υλοποιούνται επίσης σε αναπτυσσόμενες χώρες και σε μεταβατικές χώρες (του λεγόμενου δεύτερου κόσμου). Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι πρωτοβουλίες αυτές έρχονται από τις ίδιες τις περιφέρειες, ενώ σε άλλες περιπτώσεις υποκινούνται έξωθεν. Διεθνείς οργανισμοί, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, εφιστούν σταδιακά την προσοχή στο γεγονός ότι ο πολιτισμός και η πολιτιστική κληρονομιά μπορούν να συμβάλουν άμεσα στους βασικούς αναπτυξιακούς στόχους με διάφορους σημαντικούς τρόπους όπως:

- Την παροχή νέων ευκαιριών στις φτωχές κοινότητες, δημιουργώντας εισοδήματα από τις δικές τους πολιτιστικές γνώσεις και την παραγωγή τους.
- Την ενίσχυση της ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο μέσω των ποικίλων κοινωνικών, πολιτιστικών, οικονομικών και φυσικών πόρων με τους οποίους οι κοινότητες εργάζονται.
- Τη διατήρηση και δημιουργία εσόδων από τα υπάρχοντα πολιτιστικά αγαθά με την αναζωογόνηση των περιφερειακών κέντρων, τη διατήρηση κοινωνικά σημαντικών φυσικών αγαθών και τη δημιουργία βιώσιμων, σημαντικών εσόδων από τον τουρισμό (σ. η σχέση τουρισμού με την πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνεται στα περισσότερα αναπτυξιακά προγράμματα διεθνώς –και στη χώρα μας ως προτεραιότητα του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας και των ΠΕΠ).
- Με τη διαφοροποίηση των στρατηγικών ανάπτυξης και δημιουργίας ικανοτήτων για δυναμικές κοινωνίες που βασίζονται στη γνώση –για παράδειγμα, μέσω της υποστήριξης τοπικών εκδόσεων, υπηρεσιών βιβλιοθηκών και μουσείων αλλά και παραδοσιακών τεχνικών/τεχνών, ιδίως εκείνων που εξυπηρετούν περιθωριοποιημένες κοινότητες και παιδιά.

Στο έγγραφο στρατηγικής για την πολιτιστική κληρονομιά και την ανάπτυξη για τις χώρες της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής, η Παγκόσμια Τράπεζα, σε συνεργασία με την UNESCO, περιέγραψε ένα νέο αναπτυξιακό παράδειγμα –ένα παράδειγμα που τοποθετεί την οικονομική ανάπτυξη στο κοινωνικό της πλαίσιο. Βάσει αυτού, το μέλλον της περιοχής θεωρείται ότι εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη μοναδική ιστορία, τον πολιτισμό

και την καλλιέργεια μιας ισχυρής ταυτότητας που θα εδράζεται σε αυτή τη μοναδικότητα, αλλά θα είναι και ανοικτή στον υπόλοιπο κόσμο. Για την υλοποίηση αυτού του προσανατολισμού, αναπτύχθηκε ένα πρωτοποριακό σύνολο επενδυτικών σχεδίων στους τομείς της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ιορδανία, στον Λίβανο, στο Μαρόκο, στην Τυνησία και σε πολλές άλλες περιοχές, με σημαντικές αναμενόμενες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις.

Η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί βασικό μοχλό οικονομικής ανάπτυξης. Η δυνατότητα δημιουργίας εισοδήματος από τα πολιτιστικά αγαθά δημιουργεί απασχόληση, μειώνει τη φτώχεια, τονώνει την ανάπτυξη επιχειρήσεων, ενισχύει τις ιδιωτικές επενδύσεις και δημιουργεί πόρους για την περιβαλλοντική και πολιτιστική διατήρηση. Οι σημαντικότερες μετρήσιμες οικονομικές επιπτώσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς περιλαμβάνουν: τουρισμό πολιτιστικής κληρονομιάς, Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς, θέσεις εργασίας και εισόδημα νοικοκυριών, εκκόλαψη μικρών επιχειρήσεων, αναζωογόνηση των ιστορικών κέντρων και της αξίας των ακινήτων, ακόμα και την ενίσχυση της εικόνας ολόκληρων κλάδων της οικονομίας (όπως ο κλάδος της διατροφής). Ωστόσο, λόγω της έλλειψης στοιχείων, ο οικονομικός αντίκτυπος του τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς έχει υποτιμηθεί.

Οι προσδοκίες είναι ότι οι επενδύσεις στην πολιτιστική κληρονομιά θα αυξηθούν ακόμη περισσότερο, με την πολιτιστική κληρονομιά να γίνεται ίσως το σημαντικότερο προϊόν του 21ου αιώνα, που καθορίζει το μέλλον των τοπικών κοινωνιών. Η πολιτιστική κληρονομιά έχει πάψει να αποτελεί μόνο βάρος για τους εθνικούς προϋπολογισμούς και μετατρέπεται σταδιακά σε μια σημαντική «βιομηχανία προστιθέμενης αξίας».

3.3. Πολιτιστική κληρονομιά, χειροτεχνία

3.3.1. Τουρισμός και πολιτιστική κληρονομιά – Νέα μοντέλα (ΕΚ)

Αποδεχόμενοι ότι ο τουρισμός αποτελεί βασικό εργαλείο περιφερειακής ανάπτυξης, σταθερότητας και βιωματικής επικοινωνίας με εκατομμύρια κόσμου, εκπαίδευσης αλλά και συναισθηματικής σύνδεσης με ανθρώπους και λαούς, νέων ιδεών αλλά και επιχειρηματικότητας καθώς και το γεγονός ότι η πολιτιστική κληρονομιά είναι βασικό στοιχείο περιεχομένου, το οποίο δημιουργεί ευκαιρίες σύνδεσης με άτομα, ομάδες και χώρες, η θέση της σχέσης τουρισμός/πολιτιστική κληρονομιά (και πολιτισμός ευρύτερα) γίνεται ιδιαίτερα σημαντική. Και αυτό παρόλο που ο συσχετισμός της πολιτιστικής κληρονομιάς με την ανάπτυξη μόνο μέσω του τουρισμού κρίνεται ως μονοδιάστατη, καθώς η πρώτη αποτελεί βασικό εργαλείο κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης σε ένα ευρύτατο φάσμα τομέων. Δεν πρέπει να λησμονείται δε το γεγονός ότι ο αλόγιστος τουρισμός, ως μονοκαλλιέργεια, πέραν των εισοδηματικών και κοινωνικών ευεργεσιών του, πέραν του οφέλους που φέρει ως μέσο διεθνούς δικτύωσης και ως φορέας δημόσιας διπλωματίας, είναι και βασική πηγή διάβρωσης της κοινωνίας, της καταστροφής του τοπίου και του τόπου αλλά εντέλει και της ίδιας της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Γι' αυτόν και για άλλους λόγους πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι βασικοί εταίροι στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι, αν και δεν αναγνωρίζονται συχνά, οι τοπικές κοινωνίες (Kyriakidis, 2020: 69-89):

- A. Είναι βασικοί φορείς της (νεότερης) πολιτιστικής κληρονομιάς.
- B. Αποτελούν φορείς γνώσης γύρω από την παλαιότερη πολιτιστική κληρονομιά ως ειδικοί γνώστες του τοπίου, του τόπου, της πρόσφατης ιστορίας και –κάποιες φορές– των παραδοσιακών επαγγελμάτων της περιοχής.
- Γ. Επειδή πρέπει να είναι οι βασικές ωφελημένες από αυτή: πολιτιστικά, εκπαιδευτικά, αναπτυξιακά, και σαν αποτέλεσμα της υπερηφάνειας που αισθάνεται.
- Δ. Επειδή είναι βασικός πυλώνας ισχύος σε κάθε περιοχή, με δυνατότητα να ευεργετήσουν ή και να αναιρέσουν σχέδια, επενδύσεις και προγράμματα.

Έτσι, οι όποιες επεμβάσεις στο όνομα του τουρισμού θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους κατ' αρχάς τον ντόπιο ως επισκέπτη και ύστερα τους υπόλοιπους. Αυτό ωστόσο δεν συμβαίνει γενικά, καθώς δύο σχετικές μελέτες μη-κοινού (δηλαδή μελέτες που αναδεικνύουν το γιατί οι τοπικές κοινωνίες δεν επισκέπτονται τα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους στην περιοχή τους) στην Ελευσίνα και στην Πάτρα (Alexoroulos, 2012), ανέδειξαν κατ' αρχάς ότι είναι ελάχιστοι οι χώροι πολιτιστικής κληρονομιάς στους οποίους συχνάζουν οι ντόπιοι, οι οποίοι θεωρούν ότι τα μουσεία και οι αρχαιολογικοί χώροι δεν είναι για εκείνους, ότι η τοπική κοινωνία δεν καταλαβαίνει τα λεγόμενα και τα γραφόμενα εντός των μουσείων/αρχαιολογικών χώρων, και πολλές φορές θεωρούν ότι το εποπτικό υλικό δεν τους αφορά ή δεν τους ενδιαφέρει. Πολλοί επισκέφτηκαν τελευταία φορά τους χώρους αυτούς με το σχολείο τους και περιέγραψαν την εμπειρία αυτή ως κρίσιμη για τις μετέπειτα επιλογές τους. Οι περισσότεροι όμως έχουν τη θέληση να επισκεφτούν χώρους πολιτισμού και θεωρούν, κατά κάποιο τρόπο, υποχρέωση απέναντι στον εαυτό τους το να το κάνουν.

Ενώ η πολιτιστική κληρονομιά δίνει μοναδικές ευκαιρίες σύνδεσης με άτομα και ομάδες, και ενώ ο (ντόπιος ή ο ξένος) επισκέπτης σε έναν τόπο (είτε είναι τόπος πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως ένα μουσείο ή ένας αρχαιολογικός χώρος, είτε τόπος με πολιτιστική κληρονομιά, όπως ένα αστικό κέντρο, ένα βουνό ή ένα χωριό) αναζητά τρόπους σύνδεσης, η σύνδεση αυτή γίνεται εφικτή μόνο μέσω περιεχομένου που αφορά τον επισκέπτη: αφορά δηλαδή είτε πράγματα που σκέπτεται ο επισκέπτης πριν από την επίσκεψη, είτε μεγάλα ζητήματα της κοινωνίας. Επιπλέον μπορεί να αφορούν τον ίδιο τον επισκέπτη (τη χώρα/περιοχή προέλευσής του, το επάγγελμά του, την οικογένειά του, τα εξωεργασιακά του ενδιαφέροντα) και τα όσα επιζητεί ο ίδιος σαν χαρακτήρας (Morris, Hargreaves & McIntyre, 2010).

Επομένως είναι πολύ βασικό να γίνει σχεδιασμός βάσει αφήγησης και περιεχομένου, αρχικά με γνώμονα την προσέλκυση του ντόπιου επισκέπτη και κατά δεύτερο λόγο των υπολοίπων. Το περιεχόμενο δε αυτό πρέπει να λαμβάνει υπόψη του όλα τα παραπάνω. Και εκεί η συλλογή καλής ποιότητας δεδομένων (για την ταυτότητα των επισκεπτών, των αναζητήσεών τους, των ηλικιών και των φύλων τους) είναι εντελώς υποχρεωτική, και βάσει αυτών των δεδομένων θα πρέπει να οργανωθεί περιεχόμενο που να αναδεικνύει με σύγχρονο αλλά και σχετικό για τις μεγαλύτερες ομάδες επισκεπτών τρόπο την ουσία και όχι τις λεπτομέρειες της πολιτιστικής κληρονομιάς, και όχι εμμένοντας στην τυπολογία.

Βασικό στοιχείο στην εμπειρία επισκεπτών, από όπου και να προέρχονται, είναι οι υπηρεσίες που παρέχονται στους χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς οι οποίες αυτή τη στιγμή κρίνονται ως ανεπαρκείς –αν και σταθερά βελτιούμενες. Από τους χώρους υγιεινής, μέχρι τα μαγαζιά και τους χώρους εστίασης, όλα συντείνουν στην εμπειρία του επισκέπτη και θα πρέπει πάντα να λαμβάνουν

υπόψη τους τις αξίες του χώρου ή της συλλογής. Εδώ αξίες εννοούμε τη σημασία ή το εννοιολογικό περιεχόμενο. Κάποιες μεγάλες ομάδες επισκεπτών δεν μπορούν να επισκεφτούν χώρους, μνημεία και μουσεία εξαιτίας βασικών ελλείψεων. Όλοι όμως οι επισκέπτες χάνουν την ευκαιρία να διευρύνουν την εμπειρία τους (θεματικά, χωρικά και χρονικά) μέσα από τις εμπειρίες της εμπορικής ζώνης (χώρων εστίασης και μαγαζιών) και μέσα από τις δυνατότητες που αυτές θα μπορούσαν να παρέχουν αν ο σχεδιασμός της ζώνης αυτής δεν ήταν ελλειμματικός.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει αναφορά στις προσπάθειες του κράτους για τη μόχλευση των αγαθών της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω του οχήματος του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων & Απαλλοτριώσεων [ΤΑΠ(Α)], του Οργανισμού Προώθησης Ελληνικού Πολιτισμού (ΟΠΕΠ) και τώρα του Οργανισμού Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων (ΟΔΑΠΠ). Αν και οι προσπάθειες αυτές έχουν, και ορθά, σκοπό την αύξηση των εσόδων του Υπουργείου Πολιτισμού μέσα από την επισκεψιμότητα σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους, δυστυχώς έχουν πολύ περιορισμένη εμβέλεια και επομένως αντίκτυπο. Η αλήθεια είναι ότι η καλή πρακτική στο θέμα αυτό βρίσκεται κυρίως εκτός Ελλάδας, παρόλο που έχουν γίνει πολύ αξιόλογες προσπάθειες στο παρελθόν από φορείς όπως το Μουσείο Ακρόπολης, το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Ηρακλείου ή το Ευγενίδειο Πλανητάριο. Αυτό μπορεί να αποδοθεί σε πολλές αιτίες: από την, πολλές φορές, απομόνωση της αρχαιολογικής κληρονομιάς από τη σύγχρονη ιστορία ή την παράδοση, μέχρι τη νοοτροπία ότι τα αγαθά αυτά δεν μπορούν να έχουν κανέναν εμπορικό σκοπό, και από τη συχνή έλλειψη φαντασίας μέχρι την έλλειψη εμπειρίας στη σωστή συνεργασία με τον ιδιωτικό τομέα. Στις προσπάθειες αναμόρφωσης του πλαισίου δράσης ενός τέτοιου οργανισμού, αλλά και στις συζητήσεις περί χρήσης ενός τέτοιου οργανισμού για την ανάπτυξη μέσα από τον πολιτισμό, εμπλέκονται πολλές φορές και οι πολιτικές απόψεις για τον ρόλο του κράτους απέναντι στην πολιτιστική κληρονομιά.

Κάτι που παρατηρείται συχνά είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης προς τα όργανα του κράτους –είτε προς τους λειτουργούς του, κάποιοι από τους οποίους εμφανίζονται να εκμεταλλεύονται το σύστημα, είτε προς τις υπηρεσίες του, που φέρονται βάσει της άποψης αυτής να υπολειτουργούν–, ενώ ταυτόχρονα υπάρχει και έλλειψη εμπιστοσύνης προς τον πολίτη, ο οποίος θεωρείται ότι αν έχει ελευθερίες θα τις εκμεταλλευτεί καταστρέφοντας την πολιτιστική κληρονομιά.

Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι μέρος της συζήτησης πρέπει να είναι το τι θεωρείται απαραίτητο να κάνει το κράτος και πόσο πρέπει να περιοριστεί ή να διευρυνθεί ο ρόλος του. Παραδείγματος χάριν, ο γράφων δεν θεωρεί ότι το Υπουργείο Πολιτισμού είναι εύκολο να είναι φορέας σύγχρονης τεχνολογίας, επομένως, όταν αυτή μπαίνει σε χώρους πολιτισμού θα πρέπει να γίνεται βάσει σωστής συνεργασίας με τον ιδιωτικό τομέα. Από την άλλη, ο γράφων

δεν θεωρεί ότι το Υπουργείο Πολιτισμού στερείται ικανότατου προσωπικού, που θα μπορούσε να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς και επομένως δεν χρειάζεται να αναζητήσει διαχειριστές εκτός των κύκλων του. Αν πιθανώς υπάρχουν ελλείψεις δεξιοτήτων, το Υπουργείο θα μπορούσε κάλλιστα να μετεκπαιδεύσει το προσωπικό του.

3.3.2. Ελληνική χειροτεχνία: Προοπτικές, πολιτικές και πρακτικές ανάπτυξης της (ΔΓ)

Η δεκαετής οικονομική κρίση έφερε στο προσκήνιο μια δυναμική της ελληνικής κοινωνίας –και οικονομίας– και ταυτόχρονα μια παθογένειά της. Το δυσμενές οικονομικό περιβάλλον και η απώλεια θέσεων εργασίας οδήγησαν ένα δυναμικό μέρος του πληθυσμού στην ενασχόληση με το craft design (χειροτεχνία) και το πρωτότυπο product design σε όλες του τις μορφές ως μέσο βιοπορισμού, παράλληλα με την αναζήτηση μιας νέας σφαίρας διοχέτευσης της δημιουργικότητας, με τάση εξωστρέφειας.

Το φαινόμενο δεν είναι καινούργιο, καθώς πάντα υπήρχαν τέτοιες προσπάθειες, στην περιφέρεια κυρίως, που έμπαιναν στην παραγωγική διαδικασία με δημιουργική δυναμική μέσω συνεταιρισμών, αλλά και νέων ανθρώπων με σημαντικές σπουδές και αξιόλογα talents, οι οποίοι δημιουργούσαν δικές τους επιχειρήσεις, εκφράζοντας με φαντασία πτυχές της παράδοσης και της σύγχρονης δημιουργίας στις λεγόμενες εφαρμοσμένες τέχνες (μόδα, κόσμημα, κεραμική, υφαντική, μεταλλοτεχνία κλπ.). Λίγες, ωστόσο, επιβίωσαν, λόγω της παθογένειας που προαναφέραμε, της έλλειψης ενός υποστηρικτικού πλαισίου με κανόνες και στόχους από την πλευρά της Πολιτείας, που θα λειτουργούσε ενημερωτικά, εκπαιδευτικά και υποστηρικτικά για τους ενδιαφερόμενους. Παλαιότερα υπήρξαν τέτοιες δομές (Ελληνικός Οργανισμός Μικρών-Μεσαίων Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας - EOMMEX κλπ.), που απαξιώθηκαν και έκλεισαν οριστικά. Τεράστιο πρόβλημα επίσης είναι η άκριτη και εξοντωτική φορολόγηση, που καθιστά την ενασχόληση με το αντικείμενο απαγορευτική. Έτσι, πολλές νέες προσπάθειες πέφτουν στο κενό, τα παλαιά εργαστήρια κλείνουν ή παραμένουν απομονωμένα και μεγάλο μέρος της ελληνικής παραγωγής περιορίζεται σε μικρές, τοπικές αγορές, ενώ θα μπορούσε να γίνει επιτυχημένα εμπορεύσιμη και εξαγωγίμη.

Ήταν λοιπόν πολύ κατάλληλη η στιγμή (Σεπτέμβριος 2022) που το ΥΠΠΟΑ σε συνεργασία με το Υπουργείο Ανάπτυξης ανέλαβαν μια διυπουργική πρωτοβουλία για την αναβίωση, μετεξέλιξη και ανάπτυξη της ελληνικής χειροτεχνίας. Το πρόγραμμα στοχεύει στην ενίσχυση των τοπικών κοινωνιών μέσα από ένα βιώσιμο και ήπιο αναπτυξιακό μοντέλο προστιθέμενης αξίας, που συνδυάζει φυσικές πρώτες ύλες, παραδοσιακές τεχνικές και σύγχρονο design, και στην ανάπτυξη μιας νέας γενιάς χειροτεχνών, την επαγγελματική τους κατάρτιση, επιχειρηματική υποστήριξη και διεθνή δικτύωση. Ταλαντούχοι δημιουργοί μάς δείχνουν πώς η πολιτιστική κληρονομιά της Ελλάδας μετεξελίσσεται σε μια σύγχρονη εθνική αναπτυξιακή ευκαιρία που γεννά

θέσεις εργασίας και αναδεικνύει την ελληνική αισθητική. Το ΥΠΠΟΑ, και πιο συγκεκριμένα το υφυπουργείο Σύγχρονου Πολιτισμού, έχει εξαγγείλει πολλά από αυτά που θα αναφέρουμε πιο κάτω (6.3.2.) ως απαραίτητα εργαλεία για την ανάδειξη της ελληνικής χειροτεχνίας.

Θα πρέπει όμως να δημιουργηθεί, πέραν των εξαγγελιών του Υπουργείου, ένας φορέας, ένα συμβούλιο (Crafts Council) υποστηριζόμενο αλλά όχι ελεγχόμενο από τα υπουργεία, αποτελούμενο από ανθρώπους που γνωρίζουν καλά το θέμα της χειροτεχνίας με όλες τις παραμέτρους της, δημιουργούς που έχουν πάρει πρωτοβουλίες για τον κλάδο τους, εκπαιδευτικούς, ειδικούς για την ελληνική αλλά και τη διεθνή αγορά που θα μπορούν να αναδείξουν τους Έλληνες δημιουργούς διεθνώς. Η σύμπραξη φορέων πολιτισμού, νέων σχεδιαστών με αυθεντική πρωτογενή αισθητική, μελετητών που αγαπούν το αντικείμενο και επιχειρηματιών που έχουν ήδη ανοίξει έναν δρόμο για βιωσιμότητα και εξωστρέφεια, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός νέου περιβάλλοντος. Το συμβούλιο σε συνεργασία και υποστηριζόμενο από το ΥΠΠΟ θα πρέπει να ξεκινήσει μια ολοκληρωμένη και δύσκολη προσπάθεια αναβίωσης και ανάπτυξης της ελληνικής χειροτεχνίας, χαράζοντας πολιτικές και οργανώνοντας πρακτικές προς τις εξής κατευθύνσεις:

- 1) Κοινωνία και εκπαίδευση.
- 2) Αναβάθμιση και πιστοποίηση.
- 3) Οικονομία, εξωστρέφεια, ανταγωνιστικότητα.
- 4) Βιώσιμες μορφές παραγωγής - Διαφορετικότητα και συμπερίληψη.
- 5) Διάσωση, καταγραφή και ψηφιακή επεξεργασία του υλικού.
- 6) Αναβάθμιση του τουριστικού προϊόντος και στήριξη των πωλητριών των μουσείων.

3.4. Ψηφιακός μετασχηματισμός και νέες ρυθμιστικές δυναμικές

3.4.1. Ψηφιακές πλατφόρμες και πολιτιστική πολιτική: Προς μια αλλαγή του ρυθμιστικού παραδείγματος (ΠΤ)

Η επίκληση της τεχνολογίας στο πολιτιστικό συμφραζόμενο περιορίζεται, συνήθως, στην κατανόησή της ως μέσου για τη βελτιστοποίηση με όρους αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας είτε της παραγωγικότητας της δημιουργικής διαδικασίας είτε των μηχανισμών διαχείρισης και διανομής του πολιτιστικού προϊόντος. Στο συμφραζόμενο αυτό γίνεται αναφορά σε έννοιες όπως μηχανοργάνωση, δημιουργία ψηφιακών υποδομών, ψηφιοποίηση και πρόσφατα ψηφιακός μετασχηματισμός ή ψηφιακή μετάβαση (ΥΠΠΤ, 2012: 7, 41, 42· Pissaridis, 2020: 221· ΥΠΠΟΑ, 2021: Στόχος 1.3.).

Η χρήση των όρων αυτών καλύπτει, αλλά και ενθυλακώνει, βαθύτερες αντιλήψεις σε σχέση με το δημιουργικό και το τεχνολογικό υποκείμενο. Αυτές ταλαντώνονται σε ένα σχεδόν μανιχαϊστικό δίπολο: Είτε προσεγγίζουν το φαινόμενο με έναν τεχνολογικό οπτιμισμό που θέλει τις ψηφιακές τεχνολογίες να απελευθερώνουν τη δημιουργικότητα και να επιτρέπουν την πρόσβαση σε ένα δυνητικά χωρίς περιορισμούς κοινό (Florida, 2014), είτε προβάλλουν το φάσμα μιας τεχνο-δυστοπίας, που βλέπει την τεχνολογία ως απειλή για τα υφιστάμενα μοντέλα παραγωγής πλούτου (Timberg, 2015) για τους ΠΔΤ ή, ακόμη, και για την ίδια την έννοια και οντότητα του δημιουργού (Ανδριωτάκης, 2022).

Παρά το ιδιαίτερα διαδεδομένο της προσέγγισης αυτής, το υφιστάμενο παράδειγμα κατανόησης της διάδρασης τεχνολογίας-πολιτισμού και η συνακόλουθη δημιουργία πολιτικών βρίσκει τα όριά του. Σταδιακά, αλλά σταθερά, μετακινούμαστε σε ένα τεχνολογικό οικοσύστημα που κυριαρχείται από διαχυμένες και ενσωματωμένες στο περιβάλλον ψηφιακές τεχνολογίες, με στοιχεία δικτύωσης και τεχνητής νοημοσύνης που διαμεσολαβούν ένα ολόένα και μεγαλύτερο φάσμα ανθρώπινων δραστηριοτήτων και μη ανθρώπινων υποκειμενικότητων.

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, πολλαπλοί θεωρητικοί έχουν υπογραμμίσει την αυτονόηση (Wiener, 1961· Mumford & Winner, 2010· Winner, 1988, 1978 & 1993) τεχνο-οικονομικών συστημάτων (Law, 1991 & 1993· Law & Hassard, 1999), ριζωμάτων (Deleuze & Guattari, 1983,

1987, 1976) και συσσωματώσεων (DeLanda, 2006 & 2011) με τη δική τους εσωτερική λογική (Kallinikos, 1996 & 2006) και υποκειμενικότητα, που σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να θεωρηθούν παθητικοί υποδοχείς ανθρώπινων πολιτικών (Latour, 2000 & 1991). Η τεχνολογία εμφανίζεται να αποτελεί όχι απλό αποδέκτη ή μέσο για την υλοποίηση πολιτικών, αλλά πηγή και κέντρο παραγωγής πολιτικών (Lessig, 1999), της οποίας η απλή και μόνο ύπαρξη επηρεάζει τον τρόπο που πτυχώνονται οι υποκειμενικότητες γύρω από αυτήν.

Χαρακτηριστικότερη ίσως περίπτωση της ανάδυσης της τεχνο-οικονομικής υποκειμενικότητας αποτελεί η εμφάνιση των ψηφιακών πλατφορμών (Srnicsek & De Sutter, 2017· Srnicsek & Williams, 2016). Πρόκειται για τεχνολογίες που οργανώνουν την αποκεντρωμένη παραγωγή και διανομή φυσικών ή ψηφιακών αντικειμένων, είτε μέσα από συστήματα οργάνωσης της προσφοράς και της ζήτησης (π.χ. Airbnb και marketplaces όπως τα Amazon, Google, Facebook Marketplace), είτε μέσα από συστήματα διαμοιρασμού και ανταλλαγής εμπειριών (π.χ. Facebook, Instagram, TikTok), είτε μέσα από συστήματα διαμοιρασμού ψηφιακού περιεχομένου (π.χ. YouTube, Spotify), είτε μέσα από την εξαγωγή, τον μετασχηματισμό και διαμοιρασμό δεδομένων από τη χρήση υπηρεσιών (π.χ. διαδικτυακή αναζήτηση/εφαρμογές χαρτογράφησης και πλοήγησης). Παρά τις πολύ ουσιαστικές διαφορές που μπορεί να έχουν διαφορετικές μορφές ψηφιακών πλατφορμών, μοιράζονται ωστόσο κάποια κεντρικά χαρακτηριστικά: αλγοριθμική ρύθμιση της κυκλοφορίας των δεδομένων (π.χ. τι και πώς βλέπει ο κάθε χρήστης) με βάση τα συμπεριφορικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην πλατφόρμα, πολύ μεγάλη κλίμακα και με τάσεις αυτό-αναπαραγωγής (σε σχέση τόσο με τον αριθμό των χρηστών όσο και των δεδομένων που εξάγονται, αλλά και της χρηματικής και χρηματιστηριακής αξίας των εταιρειών που βρίσκονται πίσω από τις πλατφόρμες αυτές), διαρκής εξαγωγική δραστηριότητα και παρακολούθηση των συμμετεχόντων στην πλατφόρμα προκειμένου να επιτευχθεί η κατάτμηση σε κατηγορίες χρηστών και, ιδεατά, η εξατομίκευση της εμπειρίας του χρήστη, προσπάθεια για εθισμό του χρήστη και όσο το δυνατόν μεγαλύτερο χρόνο χρήσης (παθητικής ή ενεργητικής) της πλατφόρμας (Zuboff, 2019).

Τα χαρακτηριστικά αυτά, που αποτελούν και την ουσία αυτού που είναι γνωστό στη βιβλιογραφία ως καπιταλισμός των πλατφορμών ή καπιταλισμός της παρακολούθησης, έχουν αποτελέσει αντικείμενο έντονης κριτικής για τρεις κυρίως λόγους (Zuboff, 2019). Πρώτον, επειδή έχουν την ικανότητα να ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά σε μεγάλη κλίμακα. Δεύτερον, λόγω του οικονομικο-τεχνικού τους μεγέθους, που τις καθιστά ιδιαιτέρως δύσκολες στο να ρυθμιστούν. Τρίτον, εξαιτίας των προκαταλήψεων που ενσωματώνουν και των αποκλεισμών τους οποίους μπορούν να επιβάλουν σε συγκεκριμένες κατηγορίες –συνήθως ευάλωτων– χρηστών.

Σε αυτό το περιβάλλον, οι δημιουργοί καθίστανται ιδιαίτερα ευάλωτοι, οι πολιτιστικοί οργανισμοί αντιμετωπίζουν υπαρξιακά ζητήματα σε σχέση με τον ρόλο και τη βιωσιμότητά τους, ενώ οι φορείς παραγωγής και εφαρμογής πολιτικής βλέπουν το ρυθμιστικό τους μονοπώλιο να χάνεται.

Πιο συγκεκριμένα, η διάχυση του πολιτιστικού περιεχομένου μέσω ψηφιακών πλατφορμών είναι συνυφασμένη με τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η αλγοριθμική διαμεσολάβησή του. Προκειμένου το ψηφιακό περιεχόμενο να φτάσει στον τελικό του αποδέκτη, θα πρέπει να γίνει «κατανοητό» από τον αλγόριθμο σε σχέση με το τμήμα εκείνο του συνόλου των χρηστών στο οποίο η πλατφόρμα «αποφασίζει» ότι απευθύνεται. Για να επιτευχθεί η στόχευση αυτή, ο δημιουργός του περιεχομένου αναγκάζεται να το προσαρμόσει στην αλγοριθμική λογική της πλατφόρμας. Πρόκειται για μια προσαρμογή που ξεκινάει στο στάδιο της δημιουργίας του πολιτιστικού περιεχομένου, η οποία οριοθετείται ήδη από το είδος των εργαλείων που χρησιμοποιούνται για την κατάρτισή του και συνεχίζει στην περαιτέρω διαμόρφωσή του στο στάδιο μεταφόρτωσης στην πλατφόρμα. Πολύ πιο σημαντική, ωστόσο, είναι η σειρά των οδηγιών και οι πολιτικές που παρέχονται από τις πλατφόρμες στους χρήστες-δημιουργούς, οι οποίες και καθορίζουν τον τρόπο δημιουργίας και πλαισίωσης του περιεχομένου έτσι ώστε να φτάσει στα κοινά-στόχους του παραγωγού του περιεχομένου. Αυτό που συμβαίνει, άρα, είναι μια διαρκής, μεγάλης έντασης και σε μαζική μικρο-κλίμακα ρύθμιση του πολιτιστικού περιεχομένου και συνεκδοχικά και του δημιουργού.

Περαιτέρω, οι πολιτιστικοί οργανισμοί έρχονται να διαμορφώσουν τους προϋπολογισμούς και τις πολιτικές τους στη βάση της ρυθμιστικής εξουσίας που ασκούν οι πλατφόρμες στους δημιουργούς, αλλά και στους ίδιους ως παραγωγούς περιεχομένου. Οι πολιτιστικοί οργανισμοί έχουν πλέον την ανάγκη να προβλέπουν μια σταθερά ανερχόμενη δαπάνη για την αγορά υπηρεσιών φιλοξενίας, διαχείρισης και διάθεσης περιεχομένου, αλλά και δεδομενο-κεντρικών υπηρεσιών διαχείρισης επισκεπτών-χρηστών, εισιτηρίων και γενικά οικονομικής και διοικητικής υποστήριξης του οργανισμού. Πρόκειται για μια ουσιαστική εξάρτηση, όχι μόνο στο οικονομικό επίπεδο αλλά και στο στρατηγικό και, ορισμένες φορές, στο επίπεδο τακτικής, που περιορίζει την αυτονομία των οργανισμών σε σχέση με τις αποφάσεις που μπορούν να πάρουν για το περιεχόμενό τους.

Τέλος, και η ίδια η Πολιτεία δυσκολεύεται να ασκήσει αυτόνομη πολιτική, τουλάχιστον σε εθνικό επίπεδο, αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο εισάγει την ψηφιακή τεχνολογία στους πολιτιστικούς οργανισμούς. Η όποια πολιτιστική ψηφιακή πολιτική συχνά περιορίζεται στον προσδιορισμό της ανάγκης για ψηφιακό μετασχηματισμό, ακολουθώντας τη λογική της αντιμετώπισης της τεχνολογίας με όρους ουδετερότητας. Ωστόσο, ενώ συμβαίνει αυτό, οι τεχνο-οικονομικές υποκειμενικότητες των ψηφιακών

πλατφορμών αποτελούν την κατεξοχήν πηγή και πεδίο τεχνο-ρυθμιστικής δραστηριότητας: εξαιτίας της συνύφανσης των τεχνολογικών υποδομών και συνακόλουθων οργανωσιακών και οικονομικών συσχετισμών που φέρουν με τους πολιτιστικούς οργανισμούς, η σύλληψη και εφαρμογή των πολιτιστικών πολιτικών από την Πολιτεία έρχεται όταν η τεχνολογία είναι ήδη εκεί. Κατά συνέπεια, η παραδοσιακή πολιτική και ρυθμιστική ενέργεια ετεροκαθορίζεται από το τεχνο-ρυθμιστικό πλαίσιο που οι ψηφιακές πλατφόρμες έχουν ήδη επιβάλλει.

Σε ένα τέτοιο πολυκεντρικό ρυθμιστικό (Black, 2000 & 2001b) και πολιτικό περιβάλλον, το ερώτημα της πολιτιστικής πολιτικής θα πρέπει να τεθεί εκ νέου ως σχεδιαστικό πρόβλημα (Ibircu & van der Made, 2020): η παρέμβαση των δημοκρατικά νομιμοποιημένων θεσμών της Πολιτείας θα πρέπει να γίνεται ήδη από το στάδιο του οργανωσιακού σχεδιασμού και του σχεδιασμού της τεχνολογίας ή –επειδή αυτό είναι σχεδόν αδύνατον για ένα κρατικό υποκείμενο του μεγέθους της Ελλάδας– τουλάχιστον κατά το στάδιο της εισαγωγής ψηφιακών τεχνολογιών στους πολιτιστικούς οργανισμούς και της διαμόρφωσης των συμβατικών σχέσεων με τους παρόχους υπηρεσιών πλατφορμών.

Μπορούμε να αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο είναι δυνατόν να συμβεί κάτι τέτοιο ανατρέχοντας στην πρόσφατη νομοθεσία, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, που αφορά τη ρύθμιση των πλατφορμών και των τεχνολογιών τεχνητής νοημοσύνης. Η μεν νομοθεσία για τη ρύθμιση των πλατφορμών (European Commission, 2020b) δείχνει ότι είναι εφικτό να προσδιορίσουμε τεχνολογίες που μπορούν να έχουν αρνητικό αντίκτυπο στο πολιτιστικό περιεχόμενο, αλλά και στο δημιουργικό υποκείμενο, και να διεκδικήσουμε τη ρύθμισή τους. Η δε προτεινόμενη ευρωπαϊκή νομοθεσία (European Commission, 2021· High-Level Expert Group on Artificial Intelligence, 2019) για την τεχνητή νοημοσύνη καταδεικνύει ότι είναι δυνατόν να αναζητήσουμε τη ρυθμιστική παρέμβαση σε σχέση με τον σχεδιασμό ψηφιακών υπηρεσιών, να διεκδικήσουμε τη διαφάνεια στη λειτουργία τους και να εντοπίσουμε αντιδράσεις ανάλογα με το επίπεδο κινδύνου που αυτές συνεπάγονται. Αντίστοιχα, η στόχευση της όποιας παρέμβασης στο επίπεδο χάραξης πολιτικής θα πρέπει να είναι όχι μόνο στο μάκρο- αλλά και στο μικρο-επίπεδο, ενισχύοντας τις δεξιότητες των δημιουργικών επαγγελματιών (είτε μεμονωμένων είτε σε οργανισμούς) και επιδιώκοντας τον συντονισμό μεταξύ διαφορετικών οργανισμών και των δαπανών που πραγματοποιούν σε σχέση με τη λήψη ψηφιακών υπηρεσιών. Επίσης, ιδιαίτερη έμφαση θα πρέπει να δοθεί στην κατανόηση του καταμερισμού των δαπανών αλλά και της ποσόστωσης του περιεχομένου των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων σε σχέση με τις ψηφιακές πλατφόρμες. Τέλος, θα πρέπει να αποφασιστούν τα βασικά σύνολα δεδομένων και οι ενότητες ψηφιακού περιεχομένου που αποτελούν τον κορμό του εθνικού ψηφιακού αποθέματος και να γίνει προσπάθεια διασφάλισης της ανθεκτικότητας και βιωσιμότητάς τους σε σχέση με τις υποδομές στις οποίες αυτά διατηρούνται.

Σε έναν πολυκεντρικό ρυθμιστικό κόσμο, ο μόνος τρόπος να σχεδιαστούν πολιτιστικές πολιτικές σε ανθρώπινη κλίμακα είναι η συνειδητοποίηση ότι η ανθρώπινη υποκειμενικότητα δεν είναι η μοναδική.

3.4.2. Εθνική πολιτική διανοητικής ιδιοκτησίας: Φενάκη, χίμαιρα ή ανάγκη; (ΠΤ)

Είναι ίσως η μοίρα όλων όσων δεν μπορούμε να δούμε, να μην τους δίνουμε τη σημασία που τους αρμόζει. Η διανοητική ιδιοκτησία αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτού του είδους. Περιλαμβάνει ένα εξαιρετικά μεγάλο φάσμα μορφών δικαιωμάτων επί άυλων αγαθών, από τις πρωτότυπες εκφράσεις του ανθρώπινου πνεύματος και την εκτέλεση αυτών που προστατεύει η πνευματική ιδιοκτησία –τις πρωτότυπες και μη βάσεις δεδομένων– μέχρι την καινοτομία που ενέχει εφευρετικό βήμα και τυγχάνει βιομηχανικής εφαρμογής, τα σήματα, το εμπορικό και βιομηχανικό απόρρητο, τις φυτικές ποικιλίες και τις Προστατευόμενες Ονομασίες Προέλευσης.

Η διανοητική ιδιοκτησία συνιστά κεντρικό μέρος της οικονομικής και πολιτιστικής δραστηριότητας των κοινωνιών μας. Υπολογίζεται ότι οι κλάδοι με υψηλή ένταση στη διανοητική ιδιοκτησία συνεισφέρουν περισσότερο από τα δύο τρίτα του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ οι εργαζόμενοι σε τομείς που παράγουν διανοητική ιδιοκτησία έχουν αμοιβές που βρίσκονται περίπου στο διπλάσιο από αυτές των υπόλοιπων εργαζόμενων. Στην εποχή της αποπαγκοσμιοποίησης και της αποσύνδεσης, η διανοητική ιδιοκτησία βρίσκεται στο κέντρο των οικονομικών και εμπορικών συγκρούσεων, με αποκορύφωμα τις σχέσεις Ηνωμένων Πολιτειών και Κίνας, όπου για πρώτη φορά βλέπουμε με τόσο έντονο τρόπο την προσπάθεια του περιορισμού της ροής διανοητικής ιδιοκτησίας μεταξύ των δύο πλευρών. Αντίστοιχα, στην Ευρώπη η έννοια της ψηφιακής αυτονομίας και της ευρωπαϊκής ψηφιακής εθνικής κυριαρχίας περιλαμβάνει ως αναπόσπαστό της στοιχείο την ανάγκη για διατήρηση του ελέγχου και την αύξηση της έκτασης της διανοητικής ιδιοκτησίας των ευρωπαϊκών εταιρειών.

Ανεξάρτητα από τις δυνατότητες επιτυχίας ενός τέτοιου εγχειρήματος, με δεδομένο ότι τα δύο τρίτα της διανοητικής ιδιοκτησίας του πλανήτη παράγονται και καταναλώνονται στην Ασία, το οικονομικό και μόνο αποτύπωμα της διανοητικής ιδιοκτησίας επιβάλλει να αναρωτηθούμε σε ποιο βαθμό έχει νόημα να υπάρξει μια εκπεφρασμένη εθνική πολιτική για τη διανοητική ιδιοκτησία στην Ευρώπη και στην Ελλάδα: με άλλα λόγια, το κατά πόσο είναι επιθυμητό και εφικτό να καταρτιστεί και να εφαρμοστεί μια πολιτική για τη διανοητική ιδιοκτησία στο ως άνω συμφραζόμενο.

Το ερώτημα μοιάζει σχεδόν προφανές. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο νομοθετούμε στον τομέα της διανοητικής ιδιοκτησίας, από τότε που είδαμε τα πρώτα σύγχρονα σχετικά νομοθετήματα, δηλαδή τον νόμο για τη

βιομηχανική ιδιοκτησία στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τον νόμο για την πνευματική ιδιοκτησία στις αρχές του 1990, δεν έχει τόσο χαρακτήρα ενεργητικής άσκησης πολιτικής όσο αποτελεί αποτέλεσμα εξωγενών δυνάμεων και παραγόντων: Τόσο ο Ν. 1733/1987 όσο και ο Ν. 2121/1993, που συνέστησαν τους Οργανισμούς Βιομηχανικής και Πνευματικής Ιδιοκτησίας αντίστοιχα, και δημιούργησαν τους κεντρικούς πυλώνες του συστήματος διανοητικής ιδιοκτησίας στη χώρα μας, συγκέντρωσαν το σύνολο των υποχρεώσεων της χώρας μας από τη συμμετοχή της σε διεθνείς συνθήκες και κωδικοποίησαν το σχετικό κοινοτικό κεκτημένο. Κάτι τέτοιο ήταν απολύτως φυσικό και αναγκαίο εκείνη την ιστορική στιγμή και αναμφίβολα βοήθησε στην προστασία εφευρετών και δημιουργών στην Ελλάδα. Ωστόσο, η γενεαλογία της σχετικής νομοθεσίας καθώς και η απουσία, σχεδόν, οποιασδήποτε εκπεφρασμένης πολιτικής σε σχέση με τη διανοητική ιδιοκτησία είναι αποκαλυπτική της αντιμετώπισης του σχετικού κλάδου δικαίου ως ενός μάλλον τεχνοκρατικού και πολιτικά ουδέτερου πεδίου, στο οποίο η νομοθετική δραστηριότητα υπήρξε περισσότερο έκφραση της ανάγκης τήρησης των διεθνών και ευρωπαϊκών υποχρεώσεων της χώρας παρά τομέας άσκησης συνειδητής εθνικής πολιτικής. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι το σύστημα διανοητικής ιδιοκτησίας διαμορφώθηκε κυρίως στα χρόνια της ακμής της παγκοσμιοποίησης και έχοντας υπόψη έναν κόσμο απρόσκοπτης ροής κεφαλαίου, δικαιωμάτων, προϊόντων και υπηρεσιών. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον η δημιουργία της οποιασδήποτε αμιγώς εθνικής πολιτικής διανοητικής ιδιοκτησίας φαίνεται να μην ήταν παρά μόνο φενάκη: τα εθνικά κοινοβούλια, από τη στιγμή που αποδέχτηκαν, επικύρωσαν και υπέγραψαν μια σειρά από διεθνείς συνθήκες, είχαν πλέον περιορισμένες κινήσεις αυτονομίας στη συνέχεια. Αλλά και πολιτικά, στην περίοδο του απόγειου της παγκοσμιοποίησης, ανάμεσα στο 1990 και το 2008, είναι αμφίβολο εάν η οποιαδήποτε φωνή για εθνική ή ακόμη και γεωγραφική πολιτική διανοητικής ιδιοκτησίας θα ακουγόταν. Ειδικά για μια χώρα με τα πληθυσμιακά, οικονομικά και δημογραφικά δεδομένα της Ελλάδας.

Η εξωγενής προέλευση πολιτικών και νομοθεσίας σε μια χώρα καταναλωτή και όχι παραγωγού διανοητικής ιδιοκτησίας υπήρξε, αν όχι απαραίτητη, τουλάχιστον λογική, στα πρώιμα στάδια κατάρτισης του συστήματος διανοητικής ιδιοκτησίας. Είναι, ωστόσο, εξαιρετικά αμφίβολο εάν ένα τέτοιο μοντέλο διαρκούς εισαγωγής σχημάτων ρύθμισης και διακυβέρνησης δικαιωμάτων επί άυλων αγαθών είναι μακροπρόθεσμα επιθυμητό ή βιώσιμο. Ειδικά με δεδομένο τον θραυσματικό πλέον χαρακτήρα των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας, που επιβάλλει την κατανόηση και συνειδητή αποτύπωση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται μια χώρα και οι βιομηχανίες της την τοποθέτησή τους στο διεθνές σύστημα καταμερισμού παραγωγής και αξίας.

Η αντίστιξη ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής και διαχείρισης της πολιτικής και της νομοθεσίας διανοητικής ιδιοκτησίας με αυτόν της νομοθεσίας για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ενδεικτική της σημασίας, των προκλήσεων, αλλά και των αδιεξόδων πολιτικών διαχείρισης

πληροφοριακών αγαθών: Η νομοθεσία για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί το ελληνικό αντίστοιχο νομοθεσιών που βρίσκουμε σε όλες σχεδόν τις χώρες με πλούσια αρχαιολογικά αποθέματα, αλλά δεν συνιστά αποτέλεσμα τόσο δεσμεύσεων από διεθνείς συνθήκες και το ευρωπαϊκό κεκτημένο, όσο μια προσπάθεια να προστατευθεί η πολιτιστική κληρονομιά και, κυρίως, τα αρχαιολογικά μνημεία κατά τρόπο που να παράγεται έσοδο για το κράτος, αλλά και να υπάρχει έλεγχος ενός κοινά αποδεκτού εθνικού αφηγήματος. Υπό την έννοια αυτή ο Ν. 3028/2002, ειδικά στο κομμάτι που ελέγχει την παραγωγή ψηφιακών και άλλων υποκατάστατων πολιτιστικών μνημείων, αποτελεί περισσότερο έκφραση μιας εθνικής πολιτικής παρά του διεθνούς συμφραζομένου. Και είναι λογικό να συμβαίνει κάτι τέτοιο, με δεδομένο ότι η πολιτιστική κληρονομιά βρίσκεται στον πυρήνα του έθνους-κράτους και άρα η ρύθμισή της, σε αντίθεση με αυτήν της διανοητικής ιδιοκτησίας, δεν αποτελεί στοιχείο της εθνικής κυριαρχίας που έχει παραχωρηθεί σε κάποιον υπερεθνικό ή διεθνή οργανισμό.

Η εισαγωγή στη μαζική οικονομική και πολιτιστική σφαίρα των mega-τεχνολογικών πλατφορμών, ιδίως με τη μορφή των υπηρεσιών κοινωνικής δικτύωσης, αλλά και –προγενέστερα– των μηχανών αναζήτησης και των υπηρεσιών υπολογιστικού νέφους, που επέτρεψαν την απρόσκοπτη μεταφόρτωση και τον διαμοιρασμό ψηφιακού περιεχομένου, κατέδειξε τα όρια των δυνατοτήτων ρύθμισης του ψηφιακού περιεχομένου σε έναν παγκόσμια διασυνδεδεμένο κόσμο: η νομοθεσία για την προστασία της αναπαραγωγής πολιτιστικών μνημείων κατέστη ουσιαστικά ανενεργή όταν ήρθε σε σύγκρουση με τις πρακτικές εκατομμυρίων επισκεπτών, που φωτογράφιζαν, μεταφόρτωναν και διαμοίραζαν ψηφιακά αντίγραφα μνημείων. Στην πρώτη αυτή τόσο έντονη αντιπαράθεση ενός τοπικού ρυθμιστικού μηχανισμού και των τεχνο-ρυθμιστικών δυνάμεων των μεγάλων πλατφορμών, η εθνική ψηφιακή κυριαρχία αποδείχτηκε μια χίμαιρα, και ανίκανη να αντιμετωπίσει την οικονομική αλλά και πολιτιστική δύναμη που οι μεγάλες τεχνολογικές πλατφόρμες διαθέτουν.

Η αδυναμία επιβολής του ρυθμιστικού προγράμματος της δημοκρατικά νομιμοποιημένης κρατικής εξουσίας στις μεγάλες ψηφιακές πλατφόρμες αποτελεί μια στιγμή ρυθμιστικής νηφαλιότητας: μας υπενθυμίζει ότι, παρά την επανεμφάνιση του έθνους-κράτους τα τελευταία χρόνια μέσα από τις διαδικασίες αποπαγκοσμιοποίησης, εξακολουθούμε να ζούμε σε έναν κόσμο πολυκεντρικής ρύθμισης. Στον κόσμο αυτόν, τα δημοκρατικά εκλεγμένα κοινοβούλια και οι κρατικές οντότητες είναι μία από τις πηγές ρύθμισης, ίσως ακόμη η πιο σημαντική, καθώς εξακολουθεί να διατηρεί το μονοπώλιο της σωματικής βίας, αλλά όχι η μοναδική. Κατά συνέπεια, στην εφαρμογή του ρυθμιστικού του προγράμματος, το έθνος-κράτος θα πρέπει να λάβει υπόψη του γιγαντιαίες και διασυννοριακά απευθυνόμενες τεχνο-οικονομικές οντότητες, όπως είναι οι ψηφιακές πλατφόρμες, ως σχεδόν ισότιμους παραγωγούς ρυθμιστικού περιεχομένου.

Η πρόσφατη ευρωπαϊκή νομοθεσία σχετικά με τη ρύθμιση της τεχνολογίας μάς δίνει μια πρώτη εικόνα για την αλλαγή παραδείγματος σε σχέση με το πώς αντιμετωπίζονται τεχνο-οικονομικές οντότητες με μεγάλο ρυθμιστικό αποτύπωμα, όπως είναι οι μεγάλες ψηφιακές πλατφόρμες. Οι δύο προτάσεις Πράξεων (Acts) του 2020 για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες (Digital Services Act) και για τις Ψηφιακές Αγορές (Digital Markets Act) ρυθμίζουν τις ψηφιακές πλατφόρμες και τις υπηρεσίες που αυτές παρέχουν στο διαδίκτυο κατά τρόπο που συνιστά μια ουσιαστική υπαναχώρηση από την αντίστοιχη Οδηγία για το Ηλεκτρονικό Εμπόριο, που είχε εκδοθεί δύο δεκαετίες προγενέστερα: Οι ψηφιακές πλατφόρμες αντιμετωπίζονται όχι ως απλά και ουδέτερα μέσα τα οποία στερούνται ευθύνης, αλλά ως ουσιαστικοί ρυθμιστές της πρόσβασης σε αγορές και σε χώρους δημόσιου λόγου, και αντίστοιχα ως υπεύθυνοι για τον τρόπο που πραγματοποιείται η πρόσβαση αυτή. Η ρυθμιστική αποτύπωση της συνειδητοποίησης ότι οι πλατφόρμες λειτουργούν κανονιστικά και άρα πρέπει να είναι υπεύθυνες για τη ρύθμιση που επιβάλλουν συνιστά στην πραγματικότητα μια προσπάθεια του Κοινοτικού νομοθέτη να επαναποθετηθεί *de jure* σε υψηλότερο επίπεδο στην πυραμίδα της ρύθμισης από την τεχνο-ρυθμιστική και οικονομικο-ρυθμιστική πραγματικότητα που επιβάλλουν *de facto* οι πλατφόρμες.

Αντίστοιχα, η πρόταση για την Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη (AI Act) πηγαίνει τη ρυθμιστική προσέγγιση της ΕΕ ένα βήμα περαιτέρω: Αντί να γίνεται στόχευση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αντικείμενο της ρύθμισης είναι η ίδια η τεχνολογία της Τεχνητής Νοημοσύνης, η οποία κατατάσσεται σε κατηγορίες κινδύνου ανάλογα με το πεδίο στο οποίο εφαρμόζεται και τους κινδύνους που μπορεί να επιφέρει λόγω των λειτουργιών της. Πρόκειται για μια θεαματική στροφή από τους κανόνες της τεχνολογικής ουδετερότητας των τελών της δεκαετίας του 1990 σε ένα δόγμα ρύθμισης από τον σχεδιασμό που στοχεύει να καταστήσει την παράνομη ή ανήθικη συμπεριφορά μη εφικτή.

Οι δύο αυτές προσεγγίσεις, δηλαδή η επαναφορά της ευθύνης των πλατφορμών για τις ενέργειες που πραγματοποιούνται σε αυτές και η ρύθμιση της τεχνολογίας *per se*, συνιστούν ένα νέο ρυθμιστικό παράδειγμα πιο προσαρμοσμένο στην τεχνο-ρυθμιστική πραγματικότητα της τρίτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, αλλά δεν λύνουν κάποιο από τα προβλήματα της ελληνικής νομοθεσίας για τη διανοητική ιδιοκτησία. Υπό μία έννοια, μάλιστα, τα επιτείνουν, καθώς καθίσταται ολοένα και πιο σαφές ότι ο Έλληνας νομοθέτης, που είχε ήδη απεμπολήσει μέρος της εθνικής κυριαρχίας για χάρη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συμπίεζεται περαιτέρω από τις τεχνο-ρυθμιστικές δυνάμεις των ψηφιακών πλατφορμών και της τεχνητής νοημοσύνης, που τον φέρνουν σε δεινή διαπραγματευτική θέση: πρώτον, σε σχέση με το δικαιϊκό συμφραζόμενο θα πρέπει να εξακολουθήσει να συμμετέχει σε μια νομοπαρασκευαστική διαδικασία στην οποία δυσκολεύεται να αρθρώσει έναν συνεκτικό λόγο, τη στιγμή που η ατζέντα οδηγείται από τις χώρες που

είναι παραγωγοί διανοητικής ιδιοκτησίας. Δεύτερον, σε σχέση με το τεχνο-ρυθμιστικό συμφραζόμενο, δεν διαθέτει την τεχνική εξειδίκευση αλλά ούτε και τη διαπραγματευτική ισχύ, που να του επιτρέπουν να διαμορφώσει λύσεις που να του δίνουν τη δυνατότητα να ασκήσει τη ρυθμιστική του αρμοδιότητα.

Σε ένα συγκείμενο όπου η εθνική ρυθμιστική παρέμβαση φαίνεται να ταλαντεύεται ανάμεσα στη χίμαιρα και στη φενάκη υπάρχει δυνατότητα για μια εθνική πολιτική για τη διανοητική ιδιοκτησία;

Πιστεύουμε ότι η εθνική πολιτική για τη διανοητική ιδιοκτησία στην Ελλάδα είναι αναγκαία και για τον λόγο αυτό πρέπει να μπορέσει να καταστεί δυνατή. Πρώτον, είναι αναγκαία γιατί τα δημιουργικά υποκείμενα, ατομικά και συλλογικά, έχουν ανάγκη να χρησιμοποιήσουν τα εργαλεία δημιουργίας ιδιοκτησίας που θα τους είναι απαραίτητα για τη δημιουργία αξίας και την ενίσχυση της δημιουργικής τους δραστηριότητας. Ένα ρυθμιστικό πλαίσιο που είναι απόλυτα εξωγενές και μόνο οριακά βελτιούμενο είναι πολύ πιθανόν να μειώνει αντί να αυξάνει τη δημιουργική δραστηριότητα. Άρα, πρέπει οπωσδήποτε να δημιουργηθούν οι πολιτικές και να χρησιμοποιηθούν τα εργαλεία που είναι κατάλληλα για να ενισχύσουν την παραγωγή διανοητικού και δημιουργικού κεφαλαίου στην Ελλάδα. Δεύτερον, μια εθνική πολιτική για τη διανοητική ιδιοκτησία στην Ελλάδα είναι εφικτή εφόσον ληφθεί υπόψη η ρυθμιστική οικολογία εντός της οποίας καλείται να ενταχθεί, και να υπάρξει σαφής στόχευση πολιτικής σε σχέση με τα αποτελέσματα που επιθυμούμε να επιφέρουμε με την πολιτική αυτή.

3.4.3. Ρυθμιστική μετατόπιση και πολιτιστική πολιτική (ΠΤ)

Έχουμε συνηθίσει να αντιμετωπίζουμε το φαινόμενο της γένεσης και διαμόρφωσης πολιτικών ως κάτι μονοσήμαντα συνδεδεμένο με το ρυθμιστικό και εκτελεστικό υποκείμενο. Εξακολουθούμε να πιστεύουμε –ή να θέλουμε να πιστεύουμε– ότι οι θεσμοί που έχουμε συνειδητά δημιουργήσει γι' αυτό τον σκοπό, δηλαδή τα κοινοβούλια και τις κυβερνήσεις, αποτελούν τις πρωταρχικές πηγές ρύθμισης σε μια κοινότητα ή εντός του πλαισίου μιας κρατικής οντότητας (Baldwin, Cave & Lodge, 2012b & 2012a).

Μολονότι η κρατική ρύθμιση εξακολουθεί να παίζει τον κεντρικότερο ίσως τέτοιο ρόλο, ολοένα και περισσότερο εμφανίζονται διαφορετικές πηγές παραγωγής πολιτικής (Lessig, 1999· Nissenbaum, 2011· Brownsword, 2005 & 2006). Το είδαμε αυτό στα κεφάλαια που αφορούσαν στην τεχνο-ρυθμιστική επιβολή των μεγάλων ψηφιακών πλατφορμών, αλλά και στη δυσκολία και αναγκαιότητα της άσκησης εθνικής πολιτικής για τη διανοητική ιδιοκτησία. Αυτό που είναι ακόμη σημαντικότερο είναι ότι παραδοσιακοί θεσμοί ρυθμιστικής παραγωγής μετέρχονται νέα εργαλεία για την επιβολή του ρυθμιστικού τους προγράμματος, τα οποία δεν είναι κενά υποκειμενικότητων –έστω κι αν ή ακριβώς επειδή επαγγέλλονται τον «θάνατο του υποκειμένου» κι έτσι

επηρεάζουν μέσα από τη φόρμα και τη γενεαλογία τους το περιεχόμενο της ασκούμενης πολιτικής (Latour, 1991, 2004 & 2000).⁶² Η χρήση οικονομικών, χρηματοοικονομικών και τεχνολογικών εργαλείων επηρεάζει όχι μόνο τη μορφή αλλά και το περιεχόμενο της πολιτιστικής πολιτικής. Τα «εργαλεία» που χρησιμοποιούνται για την άσκηση της πολιτιστικής πολιτικής έχουν έναν χαρακτήρα σχεδόν «αντίστροφης ρυθμιστικότητας»: Έχουν τους δικούς τους περιορισμούς, εσωτερική λογική και αποτύπωμα επιβολής, το οποίο επιστρέφει στην πηγή του ρυθμιστικού προγράμματος και την αλλοιώνει (Deleuze & Guattari, 1986).

Προκειμένου να δώσουμε μια πρώτη εικόνα για τη ρυθμιστική αυτή μετατόπιση από τα παραδοσιακά στα νέα κέντρα παραγωγής και επιβολής πολιτικών, θα εξετάσουμε μια σειρά από παραδείγματα που αναδεικνύουν τα ως άνω χαρακτηριστικά. Ειδικότερα, θα δούμε συνοπτικά: τη λογική κάποιων προγραμμάτων του ΕΣΠΑ και του Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας (ΣΑΑ), την εισαγωγή θεσμών όπως η Ολοκληρωμένη Χωρική Επέμβαση (ΟΧΕ), την ανάπτυξη τεχνολογικών –ιδίως ψηφιακών– υποδομών αλλά και τη χρήση εργαλείων επιχειρηματικής υποστήριξης, όπως θερμοκοιτίδων, επιταχυντών και κόμβων καινοτομίας.

Εναρκτήριο σημείο για την κατανόηση της φύσης και αρχιτεκτονικής των ρυθμιστικών παρεμβάσεων και πολιτικών που σχετίζονται με τον πολιτισμό θα πρέπει να είναι η λειτουργία των χρηματοδοτικών εργαλείων με τα οποία αυτές υλοποιούνται. Ένα από τα σημαντικότερα τέτοια θεσμικά εργαλεία είναι τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα του ΕΣΠΑ. Πρόκειται για το βασικό χρηματοδοτικό εργαλείο για την κατάρτιση ενός στρατηγικού σχεδίου σε σχέση με την ανάπτυξη της χώρας και είναι το αποτέλεσμα της σύμπραξης εθνικών και ευρωπαϊκών αρχών. Το ΕΣΠΑ είναι ένα συγχρηματοδοτούμενο πρόγραμμα από τα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη και τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά και Επενδυτικά Ταμεία (ΕΔΕΤ) της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα προγράμματα ΕΣΠΑ έχουν επί της αρχής συγκεκριμένη διάρκεια (προγραμματική περίοδο) και συγκεκριμένους στόχους, που τίθενται στην αρχή κάθε τέτοιας περιόδου. Πρόκειται για στόχους που εντοπίζονται στο επίπεδο της δημιουργίας βασικών δομών και αντιμετώπισης χρόνιων προβλημάτων. Για παράδειγμα το ΕΣΠΑ 2014-2020 ερχόταν να συνδράμει στην επίτευξη των συγκεκριμένων αναπτυξιακών στόχων της στρατηγικής Ευρώπη 2020, δηλαδή στη δημιουργία μιας ανάπτυξης:

⁶² Το ζήτημα της δημιουργίας νέων υποκειμενικοτήτων στο ρυθμιστικό περιβάλλον αναλύεται διεξοδικότερα στο κεφάλαιο για τις πλατφόρμες. Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να δούμε το φαινόμενο της εμφάνισης έξω-ή μέσα- ανθρώπινων υποκειμενικοτήτων ως μέρος μιας ευρύτερης φιλοσοφικής αλλαγής του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζουμε το υποκείμενο, περισσότερο ως σχέση και ως ενέργεια, παρά ως ατομική οντότητα. Ιδιαίτερα σημαντικό στο συμφραζόμενο αυτό είναι το έργο της Haraway, τόσο σε σχέση με τη μεταφορά των cyborgs, όσο και αναφορικά με τις έννοιες των Situated Knowledges και του Speculative Fabulation (Haraway, 1990 & 2013· Clarke & Haraway, 2018). Για μια εκτεταμένη ανάλυση του σχεσιασμού ως τρόπου προσέγγισης της σύγχρονης τέχνης και των νέων θεσμίσεων που αυτή συνεπάγεται, βλ. Παπαχρήστου, 2022.

- έξυπνης, με αποτελεσματικότερες επενδύσεις στην εκπαίδευση, την έρευνα και την καινοτομία,
- βιώσιμης, χάρη στην αποφασιστική μετάβαση σε μια οικονομία χαμηλών εκπομπών άνθρακα, και
- χωρίς αποκλεισμούς, με ιδιαίτερη έμφαση στη δημιουργία θέσεων εργασίας και στη μείωση της φτώχειας.

Ειδικότερα, στην ελληνική περίπτωση το ΕΣΠΑ 2014-2020 είχε το ακόλουθο όραμα: «Συμβολή στην αναγέννηση της ελληνικής οικονομίας με ανάταξη και αναβάθμιση του παραγωγικού και κοινωνικού ιστού της χώρας και τη δημιουργία και διατήρηση βιώσιμων θέσεων απασχόλησης, έχοντας ως αιχμή την εξωστρέφει, καινοτόμο και ανταγωνιστική επιχειρηματικότητα και γνώμονα την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και τις αρχές της αειφόρου ανάπτυξης». Το ΕΣΠΑ διαρθρώνεται περαιτέρω σε πέντε τομεακά και 13 Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα που έχουν υποβληθεί και εγκριθεί από την ΕΕ ήδη από το 2014.⁶³

Στο τρέχον ΕΣΠΑ (2021-2027) δεν υπάρχει συγκεκριμένο τομεακό πρόγραμμα για τον πολιτισμό, κάτι που σημαίνει ότι οι δράσεις που αφορούν σε πολιτισμό και χρηματοδοτήθηκαν από το ΕΣΠΑ εντάχθηκαν είτε στα τομεακά είτε στα επιμέρους περιφερειακά προγράμματα. Αντίστοιχα, η έλλειψη τομεακού ΕΣΠΑ για τον πολιτισμό σημαίνει ότι οι όποιες δράσεις εντάσσονται σε αυτό θα πρέπει πρωτίστως να ικανοποιούν οριζόντιες αναπτυξιακές ή συγκεκριμένες περιφερειακές προτεραιότητες.

Σε ένα ακόμη μεγαλύτερο επίπεδο αφαίρεσης, με δεδομένο ότι ένα χρηματοδοτικό πρόγραμμα θα πρέπει να αποσκοπεί στην εκταμίευση των πόρων σε σχέση με τους στόχους που τίθενται, έχει νόημα να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο η διαδικασία αυτή συναρτά μορφή διατύπωσης στόχων πολιτικής και κάνει χρήση συγκεκριμένων μηχανισμών επιβολής της. Η διαδικασία δημιουργίας των τομεακών και κυρίως των περιφερειακών προγραμμάτων συνιστά ουσιαστικά μια διαδικασία στην οποία η διοίκηση καλείται να περιγράψει συγκεκριμένες δράσεις που θα έχουν φορείς χρηματοδότησης, ωφελούμενους, δικαιούχους της χρηματοδότησης και φορείς υλοποίησης και οι οποίες δράσεις θα πρέπει να εκφράζονται σε συγκεκριμένα έργα που περιέχουν ορισμένα παραδοτέα. Οι ως άνω ρόλοι είναι κομβικοί σε σχέση με τα υποκείμενα πολιτικής και δυναμικά ρυθμιστικής δράσης που δημιουργούνται: ο φορέας χρηματοδότησης είναι ο οργανισμός μέσω του οποίου πραγματοποιούνται οι προσκλήσεις για συγκεκριμένα έργα και κατά συνέπεια ο φορέας που στην πρόσκληση την οποία εκδίδει προς δυνητικούς δικαιούχους, αν δεν καθορίζει, τουλάχιστον

⁶³ Βλ. τη σχετική περιγραφή για το ΕΣΠΑ 2014-2020 στην ιστοσελίδα της Γενικής Γραμματείας Δημοσίων Επενδύσεων και ΕΣΠΑ, Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων (Γενική Γραμματεία Επενδύσεων και ΕΣΠΑ, 2019).

προσδιορίζει το πλαίσιο πολιτικής, τους στόχους και τα συγκεκριμένα έργα με τα οποία υλοποιείται η πολιτική αυτή. Αντίστοιχα, όταν ο δυνητικός δικαιούχος υποβάλλει ένα Τεχνικό Δελτίο προκειμένου να περιγράψει πώς θα ανταποκριθεί στην πρόσκληση, περαιτέρω προσδιορίζει τι ακριβώς θέλει να πραγματοποιήσει, πότε και με ποιον προϋπολογισμό.

Δύο είναι οι κομβικές στιγμές στην ως άνω διαδικασία: η πρώτη, και σημαντικότερη ίσως σε σχέση με τη χάραξη της πολιτικής, είναι αυτή της έκδοσης της πρόσκλησης καθώς εκεί θα καθοριστούν τα όρια υλοποίησής της σε σχέση με το φυσικό αντικείμενο, οι φορείς που θα εμπλακούν, και το μέγεθος των προϋπολογισμών που θα απαιτηθούν ανά έργο. Η δεύτερη είναι η στιγμή της ένταξης ενός έργου, η στιγμή δηλαδή που συγκεκριμένες δράσεις υλοποίησης μιας πολιτικής που έχει εκφραστεί σε ένα τομεακό ή/και περιφερειακό πρόγραμμα και έχει αποτυπωθεί στην πρόσκληση, κλειδώνει σε σχέση με τα όρια αντικειμένου, χρόνου, πόρων και φορέων.

Το παραπάνω σχήμα ήδη εισάγει φορείς που μπορεί να ασκήσουν, και ασκούν, πολιτική στο επίπεδο που τους αναλογεί.⁶⁴ Αυτό δεν είναι κάτι που είναι νέο ή που πρέπει να μας εκπλήσσει: ακόμη και στην υλοποίηση δράσεων με χρηματοδότηση αμιγώς εκ του τακτικού προϋπολογισμού, οι φορείς που θα τα υλοποιήσουν καλούνται πλέον να υποβάλουν στο Υπουργείο Ανάπτυξης τα στρατηγικά και επιχειρησιακά τους σχέδια και βάσει αυτών να προχωρήσουν στην υλοποίηση του προγράμματός τους. Κι εδώ πάλι οι φορείς που διαχειρίζονται και υλοποιούν τα έργα πρέπει να έχουν ιδιοκτησία σε αυτά. Είναι, ωστόσο, επίσης φανερό ότι η σύμμιξη πολλαπλών μορφών πολιτικής (π.χ. ευρωπαϊκή συνοχή, αναπτυξιακή ευρωπαϊκή, εθνική, περιφερειακή, πολιτιστική κλπ.) επιφέρει μια μείξη των στοχεύσεών τους και άρα συνεισφέρει στην πολυκεντρικότητα, ακόμη και της νομικής και οικονομικής ρύθμισης (Black, 2000 & 2001a).

Όταν, επιπλέον, ο τομέας στον οποίον τοποθετείται το σχετικό πρόγραμμα είναι αυτός των ψηφιακών τεχνολογιών, εμφανίζονται κάποιες αναπάντεχες ρυθμιστικές υποκειμενικότητες. Μια σύντομη αναδρομή στη γενεαλογία των προσκλήσεων πολιτισμού που αφορούν σε ψηφιακά έργα είναι ενδεικτική του φαινομένου. Προκειμένου να επιλυθούν προβλήματα αποσπασματικότητας στις δράσεις ψηφιοποίησης, τεκμηρίωσης και διάθεσης πολιτιστικού περιεχομένου, το 2011, στο ΕΣΠΑ 2007-2013, εκδόθηκαν οι Προσκλήσεις 31 και 31.2 (εφεξής Πρόσκληση 31), που αποσκοπούσαν μέσα από τη χρηματοδοτική τους επιβολή να οργανώσουν τις ψηφιακές υποδομές των

⁶⁴ Μολονότι οι φορείς που εκδίδουν μια πρόσκληση δεν είναι απαραίτητα φορείς άσκησης πολιτικής, και πολύ συχνά θα είναι φορείς εφαρμογής πολιτικής, στην πράξη το γεγονός ότι αποτελούν ένα «υποχρεωτικό σημείο διάβασης» (obligatory passage point) (M. Callon, 1986· Bijker and Law, 1992) σε σχέση με την επιβολή της πολιτικής μέσω των χρηματοδοτικών εργαλείων, τους καθιστά de facto φορείς άσκησης πολιτικής, ιδίως όταν η μικρο-εφαρμογή της πολιτικής διαφεύγει του ελέγχου ή του ενδιαφέροντος της εποπτεύουσας εκτελεστικής εξουσίας.

οποίων θα έκαναν χρήση οι πολιτιστικοί οργανισμοί (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, 2011· Ψηφιακή Σύγκληση, 2011). Κεντρικό πρόβλημα μέχρι και την κατάρτιση της Πρόσκλησης 31 υπήρξε η οργανωμένη τεκμηρίωση, η κεντρική απόθεση, η μακροχρόνια διατήρηση και η διάθεση για ανοικτή επανάχρηση των ψηφιακών υποκαταστάτων πολιτιστικών έργων. Με την Πρόσκληση 31 τέθηκαν ορισμένοι κεντρικοί άξονες ψηφιακής πολιτικής στον πολιτισμό όπως και στα μέσα επιβολής τους. Προσδιορίστηκαν με μεγάλη ακρίβεια οι προδιαγραφές ψηφιοποίησης, τεκμηρίωσης και αδειοδότησης των πολιτιστικών έργων, σύμφωνα με το ευρύτερο πλαίσιο προδιαγραφών που έθετε το πρόγραμμα Europaena, έτσι ώστε να μεγιστοποιηθεί η δυνατότητα διάχυσής τους, η επανάχρησή τους και τελικά η παραγωγή αξίας. Ταυτόχρονα προσδιορίστηκε ένα πλαίσιο προδιαγραφών για τη μακροχρόνια διατήρησή τους. Το πιο σημαντικό ίσως στοιχείο επιβολής της σχετικής χρηματοδοτικής πολιτικής υπήρξε η εισαγωγή του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης και Ψηφιακού Περιεχομένου (ΕΚΤ) ως του φορέα ο οποίος θα αναλάμβανε να προσφέρει και να επικαιροποιεί τις προδιαγραφές, αλλά και θα μεριμνούσε για την εφαρμογή τους με την παροχή αντίστοιχων ψηφιακών υπηρεσιών που θα ήλεγχαν και υποστήριζαν τις δράσεις των επιμέρους φορέων (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, 2012). Το ΕΚΤ αποτελούσε αρχικά φορέα που υπαγόταν στο Υπουργείο Παιδείας, στη συνέχεια στο Υπουργείο Ανάπτυξης/Βιομηχανίας και τελικά στο Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης και όχι στο Υπουργείο Πολιτισμού.

Τόσο οι θεσμικές καταβολές και το τρέχον συμφραζόμενο του ΕΚΤ όσο και η φύση των εργαλείων που επιλέχθηκαν προκειμένου να εξυπηρετηθούν αυτοί οι στόχοι πολιτικής ουσιαστικά μετατοπίζουν το βάρος της ρυθμιστικής έντασης. Από το μακρο-νομικό και πολιτικό σκέλος, το κέντρο μετακινείται στο μικρο-τεχνολογικό και χρηματοδοτικό (Callon, 1998). Επιπλέον, το ΕΚΤ αναδεικνύεται ως φορέας που, ενώ βρίσκεται εκτός της εποπτείας του Υπουργείου Πολιτισμού, διατηρεί βαθιά γνώση του τεχνολογικού συγκειμένου και ως εκ τούτου καθίσταται το ένα σημείο υποχρεωτικού περάσματος για την υλοποίηση της βασικής ψηφιακής πολιτικής και των ψηφιακών υποδομών σε σχέση με τον πολιτισμό στην Ελλάδα. Η διαρκής αύξηση των ψηφιοποιημένων πόρων που συγκεντρώνει το ΕΚΤ τα τελευταία δέκα έτη και η χρήση των υποδομών του από έναν ολοένα και αυξανόμενο αριθμό φορέων αντανάκλαται και στην πρόσφατη απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού να εντάξει τις Ψηφιακές Συλλογές Κινητών Μνημείων του Εθνικού Αρχείου Μνημείων στο περιεχόμενο που συσσωρεύεται στον εθνικό συσσωρευτή πολιτιστικών δεδομένων SearchCulture.gr (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, 2022).

Το περιεχόμενο των μικρο-πολιτικών που εφαρμόζει το ΕΚΤ ενθυλακώνεται στις τεχνικές προδιαγραφές, στο αδειοδοτικό πλαίσιο και στις πολιτικές διατήρησης και διάθεσης ψηφιακού περιεχομένου, που έχουν σαφή κατεύθυνση προς την επανάχρηση και το άνοιγμα του πολιτιστικού περιεχομένου για τη δημιουργία υπηρεσιών προστιθέμενης αξίας επί αυτών.

Η προγραμματική αυτή κατεύθυνση αντανακλά τις αντίστοιχες πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε σχέση με την αντιμετώπιση του ψηφιακού πολιτιστικού περιεχομένου ως εργαλείου για την ανάπτυξη δευτερογενούς περιεχομένου και υπηρεσιών (βλ. π.χ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Συμβούλιο, 2019). Επί της αρχής, το *ratio legis* φαίνεται να προτείνει μια διαφορετική προσέγγιση για την παραγωγή αξίας πληροφοριακών αγαθών σε σχέση με την εκπεφρασμένη στον ελληνικό νόμο για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς πολιτική για την πρόσβαση, ψηφιοποίηση και διάχυση πολιτιστικού περιεχομένου που βασίζεται σε μνημεία της πολιτιστικής κληρονομιάς.⁶⁵ ή με τις βασικές οικονομικές αρχές της διαχείρισης πνευματικής ιδιοκτησίας μέσα από το σύστημα συλλογικής διαχείρισης ή επιβολής δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας από τους δημιουργούς και δικαιούχους.⁶⁶ Στη μεν πρώτη περίπτωση, η ελληνική σχετική πολιτική έχει να κάνει με τον έλεγχο της ροής του περιεχομένου που σχετίζεται με αντικείμενα της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στη δε δεύτερη περίπτωση, τα κλασικά μοντέλα παραγωγής αξίας της πνευματικής ιδιοκτησίας συνδέουν την παροχή πρόσβασης με την παροχή κάποιου χρηματικού αντιτίμου στους δικαιούχους της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Για να είμαστε πιο ακριβείς, οι τεχνο- και μικρο-πολιτικές που εκφράζονται μέσα από τις οικονομικές και τεχνο-ρυθμιστικές δομές του ΕΚΤ δεν έρχονται σε αντίθεση με τις εκπεφρασμένες πολιτικές του Υπουργείου Πολιτισμού. Κάτι τέτοιο δεν θα ήταν εξάλλου νομικά και θεσμικά δυνατόν. Ωστόσο, η μικρο-τεχνο-ρύθμιση αυτή έρχεται να καλύψει κενά πολιτικής που δεν έχουν εκφραστεί με ξεκάθαρο τρόπο σε κάποιο κείμενο πολιτικής ή νομοθετικό κείμενο. Για τα μεν κείμενα πολιτικής, αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο απαιτούμενο επίπεδο μικρο-ρύθμισης, το οποίο φαίνεται να μην καλύπτεται από κείμενα μεγαλύτερης αφαίρεσης και ανάλυσης. Για τα δε νομοθετικά κείμενα, οι παρεμβάσεις δεν γίνονται απαραίτητα σε νομοθετικό αλλά σε

⁶⁵ Οι αλλαγές που παρατηρούνται στη μετάβαση από το αρ. 46 του Ν. 3028/2002 (ΦΕΚ Α' 153/28.06.2002) «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» στο αρ. 46 του Ν. 4858/2021 (ΦΕΚ Α' 220/19.11.2021) «Κύρωση Κώδικα νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» είναι ενδεικτική της αλλαγής που έχουμε δει και στην ελληνική νομοθεσία σε ένα διάστημα περίπου δύο δεκαετιών: η παρ. 4 του αρ. 46 του Ν. 3028/2002 αφήνει στον υπουργό Πολιτισμού με σχετική Υπουργική Απόφαση τον ορισμό των όρων για κάθε πράξη παραγωγής, αναπαραγωγής ή διάδοσης στο κοινό αντιγράφων μνημείων, με μόνο όρο να έχουν άμεσο ή έμμεσο οικονομικό ή εμπορικό σκοπό. Ο Ν. 4858/2021 περιορίζει τη νομοθετική εξουσιοδότηση: «α) όταν αφορά σε μνημείο, του οποίου η φύση ή η κατάσταση διατήρησης, έκθεσης, φύλαξης, συντήρησης ή αναστήλωσης επιβάλλουν πρόσβαση υπό ειδικούς όρους, προϋποθέσεις ή συνθήκες που θα ορίζει η αρμόδια υπηρεσία και β) όταν θα διενεργηθεί: β�) με χρήση εξοπλισμού σύνθετου ή ογκώδους ή απαιτούντος ειδικές συνθήκες εγκατάστασης και λειτουργίας, ββ) μέσω σάρωσης με χρήση laser, με φωτογραμμετρικές μεθόδους ή συναφείς τεχνολογίες για τη δημιουργία τρισδιάστατου μοντέλου ή βγ) στο πλαίσιο διαδικασίας, η οποία απαιτεί ειδικές συνθήκες παραγωγής που επηρεάζουν την ασφάλεια, τη φύλαξη, το ωράριο λειτουργίας, την προσβασιμότητα του κοινού ή άλλες εξαιρετικές συνθήκες». Η διαφορά στο *ratio legis* είναι σημαντική: ενώ στην πρώτη περίπτωση διαφαίνεται η ανάγκη να ελεγχθεί η αφήγηση σε σχέση με το μνημείο σε συνδυασμό με την παραγωγή οικονομικού αποτελέσματος, στη νομοθεσία του 2021 ο σκοπός είναι η προστασία του μνημείου και η παραγωγή κέρδους. Σε κάθε περίπτωση τα Υπουργεία Πολιτισμού και Οικονομικών θα κρίνουν εάν η σκοπούμενη χρήση εντάσσεται ή όχι στο πεδίο εφαρμογής του νόμου και υπό την έννοια αυτή θα αποφασίσουν για το εάν θα δοθεί άδεια πρόσβασης, αναπαραγωγής και διάθεσης.

⁶⁶ Βλ. π.χ. αρ. 54 επ. του Ν. 2121/1993 (ΦΕΚ Α' 25/24.03.1993) για τη Συλλογική Διαχείριση.

κανονιστικό επίπεδο, το οποίο καλύπτεται από εξουσιοδοτήσεις, οι οποίες μετατοπίζουν τη ρυθμιστική δραστηριότητα στο επίπεδο της εκτελεστικής εξουσίας και της τοπικής και περιφερειακής διοίκησης. Περαιτέρω, η ρύθμιση που συντελείται μέσα από τεχνο-ρυθμιστικές ενότητες, όπως οι τεχνολογικές προδιαγραφές, συχνά εκφεύγουν του πεδίου κατανόησης και άρα εφαρμογής της νομικής ρύθμισης και αυτορρυθμίζονται από τους θεσμούς, τους φορείς ή τα πρόσωπα που προλαβαίνουν να καταλάβουν πρώτα το ρυθμιστικό κενό.

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η ρυθμιστική αυτή μετατόπιση δεν γίνεται σε αντίθεση με τον νόμο. Είναι πάντα -επί της αρχής τουλάχιστον- σύλληψη και αποτελεί έκφραση μιας συγκεκριμένης πολιτικής. Ωστόσο, η πολυκεντρικότητα και ριζωματικότητα των ρυθμιστικών πηγών εκφράζεται μέσα από ανταγωνισμούς για τις νόρμες που θα κυριαρχήσουν και εκμεταλλεύεται τις ρωγμές της κανονιστικής εξουσίας, επιτρέποντας σε τεχνο-ρυθμιστικές δομές με άμεση επιβολή να κυριαρχήσουν και συχνά *de facto* να μην περιοριστούν στην εκτέλεση ή επιβολή, αλλά να προσδώσουν και περιεχόμενο πολιτικής στην τεχνο-ρύθμιση.

Εξαιτίας της τεχνο-ρυθμιστικής της έντασης και των τεχνικών προδιαγραφών που ενσωματώνει, αλλά και της άμεσης επιβολής τους μέσα από τον τεχνικό έλεγχο των χρηματοδοτούμενων φορέων, η Πρόσκληση 31 λειτουργεί αρχετυπικά για να καταλάβουμε την προαναφερόμενη ρυθμιστική μετατόπιση. Δέκα χρόνια μετά την εφαρμογή της, είδαμε το ίδιο σχήμα να επαναλαμβάνεται σε μεταγενέστερες προσκλήσεις⁶⁷ και τελικά να ενσωματώνεται ως κεντρικός ρυθμιστικός μηχανισμός από το Υπουργείο Πολιτισμού και ως προς αυτό αποτελεί μορφή αντιστροφής της ρύθμισης, δηλαδή περίπτωση στην οποία το εργαλείο της ρύθμισης επιβάλλει τελικά τη λογική του στον ρυθμιστή που το χρησιμοποιεί.

Η εγγύτητα των χρηματοδοτικών και τεχνολογικών εργαλείων προς το αντικείμενο της ρύθμισης και το καθορισμένο του χρόνου στον οποίο πρέπει να επιφέρουν συγκεκριμένα αποτελέσματα, τα καθιστά τρόπους συγκέντρωσης ρυθμιστικής δύναμης. Αυτό ισχύει τόσο για το ΕΣΠΑ, όσο και για τα προγράμματα του ΣΑΑ, τα οποία έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση τόσο στις τεχνολογικές συνέπειες, όσο και στον αντίκτυπο στο περιβάλλον, αλλά και σε ρυθμιστικές παρεμβάσεις και μεταρρυθμίσεις ως προαπαιτούμενα υλοποίησης κάθε προτεινόμενης παρέμβασης.⁶⁸ Η ρυθμιστική αυτή αρχιτεκτονική είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα γιατί αντιμετωπίζει την ευρωπαϊκή χρηματοδότηση, αρκετά ξεκάθαρα, ως ενέργεια που συνιστά ευκαιρία όχι μόνο για την υλοποίηση συγκεκριμένων έργων

⁶⁷ Βλ. π.χ. την πιο πρόσφατη Πρόσκληση 118 της Ειδικής Υπηρεσίας Διαχείρισης του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα, Καινοτομία» (ΕΥΔ ΕΠΑΝΕΚ, 2021).

⁶⁸ Η Πράσινη Μετάβαση και ο Ψηφιακός Μετασχηματισμός είχαν αρχικά προϋπολογισμό €11.604 εκατ. και €2.337 εκατ. αντίστοιχα. Οι άλλοι δύο πυλώνες, Απασχόληση, Δεξιότητες, Κοινωνική Συνοχή, και Ιδιωτικές επενδύσεις και μετασχηματισμός της οικονομίας, είχαν προϋπολογισμό €5.268 εκατ. και €8.779 εκατ. αντίστοιχα (Υπουργείο Οικονομικών και Ειδική Υπηρεσία Συντονισμού Ταμείου Ανάκαμψης, 2021).

αλλά και για την πραγματοποίηση νομοθετικών αλλαγών και συνολικότερων μεταρρυθμίσεων που ακολουθούν τις σχετικές ευρωπαϊκές πολιτικές.

Μολονότι οι ανωτέρω αποτελούν ήπιες μορφές ρύθμισης ή ακόμη και ανακλαστικής αυτορρύθμισης (Teubner, 1983), η αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητά τους φαίνεται να είναι αυξημένη, ενώ αναμφίβολα επιφέρουν ρυθμιστική μετατόπιση: ακόμη κι αν ο τελικός ρυθμιστής παραμένει το κοινοβούλιο ή η μέσω εκτελεστικών πράξεων κανονιστική εξουσία, ο σπινθήρας της έναρξης της ρύθμισης μετατοπίζεται σε όποιον επισπεύδει, παρακολουθεί και ενισχύει τη χρηματοδοτική εργασία.

Η περίπτωση των Ολοκληρωμένων Χωρικών Επεμβάσεων (ΟΧΕ) μας δίνει μια ακόμη πλευρά του ίδιου φαινομένου:

«Οι ΟΧΕ αποτελούν εργαλείο ολοκληρωμένης χωρικής ανάπτυξης για την εφαρμογή αναπτυξιακών στρατηγικών συγκεκριμένων χωρικών ενότητων. Οι περιοχές αυτές είτε παρουσιάζουν συγκεκριμένα προβλήματα, που πρέπει να αντιμετωπιστούν με συνολικό τρόπο, είτε διακρίνονται από σημαντικές αναπτυξιακές δυνατότητες, οι οποίες μπορούν να αξιοποιηθούν και να μεγιστοποιηθούν με βάση ένα ολοκληρωμένο αναπτυξιακό σχέδιο. Στους στόχους της χωρικής στρατηγικής κάθε περιοχής περιλαμβάνονται η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης και απασχόλησης, η με κοινωνικούς όρους βελτίωση της καθημερινής ζωής των πολιτών και η διατήρηση του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος με βάση την αειφόρο προσέγγιση της αναπτυξιακής διαδικασίας» (ΟΧΕ Βορείων Σποράδων, 2018).

Πρόκειται για ένα ακόμη αναπτυξιακό εργαλείο, το οποίο όμως ουσιαστικά αποτελεί τον καμβά πάνω στον οποίο θα έρθουν να συνδεθούν περιφερειακές και εθνικές πολιτικές, πολυ-τομεακά και πολυ-ταμειακά εργαλεία, ψηφιακές και φυσικές υποδομές, μεταρρυθμίσεις, έργα, νομοθετικές και κανονιστικές παρεμβάσεις. Η ίδια η μελέτη της ΟΧΕ, η οποία θα κυρωθεί με κανονιστική πράξη της διοίκησης σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, αποτελεί το ουσιαστικό καταστατικό κείμενο που καθορίζει το πλαίσιο στο οποίο θα συμπλακούν στη συνέχεια οι πολυεπίπεδες ρυθμιστικές δυνάμεις που παρουσιάσαμε ανωτέρω. Πρόκειται για κείμενο που απαιτεί πολιτικό όραμα, κατανόηση της ρυθμιστικής οικολογίας, των υφιστάμενων υποδομών, έργων και προγραμμάτων στα οποία εντάσσεται, αλλά και συναίνεση από πολλαπλές μορφές αιρετής και μη εξουσίας, που είναι απαραίτητο να έχουν ένα ελάχιστο κοινό όραμα για να καταστεί εφικτή η λειτουργία της ΟΧΕ.

Η έντονη αναφορά στον χώρο, στο περιβάλλον, φυσικό και πολιτιστικό, στις υποδομές και στα στοιχεία τους ως απαραίτητα συστατικά στοιχεία της ΟΧΕ, καταδεικνύουν τη σημασία της για τα έργα πολιτισμού που γίνονται κατανοητά

ως δομικά στοιχεία του αναπτυξιακού αφηγήματος από τις ευρωπαϊκές πολιτικές. Η έντονη αυτή αναφορά στον πολιτισμό ως οδηγό των αναπτυξιακών και περιφερειακών πολιτικών σημαίνει ότι η άσκηση πολιτιστικών πολιτικών δεν πραγματοποιείται μονοσήμαντα από το Υπουργείο Πολιτισμού.

Σε πολύ απτό, συγκεκριμένο και άκαμπτο επίπεδο όταν κλείσουν τα καταστατικά κείμενα αναπτυξιακής πολιτικής, όπως η ΟΧΕ, οι πολιτικές γεννώνται μέσα από μια πολυεπίπεδη και μη γραμμική διαδικασία ώσμωσης, στην οποία κάποιες φορές πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζουν ακόμη και μη κλασικοί ενεργούντες. Η περίπτωση του Σωματίου «ΔΙΑΖΩΜΑ», όταν επρόκειτο να καταρτιστεί το Σχέδιο Ανασυγκρότησης της Βόρειας Εύβοιας, είναι χαρακτηριστική: οι μελέτες που καταρτίστηκαν σε εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα με την οικονομική υποστήριξη κατά βάση ιδιωτικών και λιγότερο δημόσιων οργανισμών και με την πολιτική υποστήριξη στο ανώτατο επίπεδο αποτελούν τη βάση για την ΟΧΕ, που αναμένεται να ολοκληρωθεί και να εγκριθεί πριν από το τέλος του 2023 (ΔΙΑΖΩΜΑ, 2022b). Πρόκειται ίσως για την πιο χαρακτηριστική περίπτωση του πώς η Κοινωνία των Πολιτών μπορεί να αποτελέσει τον καταλύτη για τη δημιουργία πολιτικών που συνδέουν την τετραπλή έλικα του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα με την ακαδημαϊκή εκπαίδευση και την Κοινωνία των Πολιτών σε ένα συλλογικά αποδεκτό πολιτιστικό και αναπτυξιακό όραμα.

Η δυναμική της ρυθμιστικής μετατόπισης που παρουσιάσαμε και που ακολουθεί σχεδόν μια πουλαντζανή και ντελεζανή θεώρηση του ρυθμιστικού φαινομένου ως πεδίου μάλλον, παρά ως ενεργούντος παράγοντα, δεν θα μπορούσε να είναι ολοκληρωμένη χωρίς μια σύντομη έστω αναφορά σε κάποιους ακόμη θεσμούς, που η γενεαλογία τους έρχεται από τον χώρο της επιχειρηματικότητας, αλλά διαδραματίζουν έναν ολοένα και σημαντικότερο ρόλο στο πολιτιστικό και δημιουργικό οικοσύστημα. Καθώς τα θέματα πολιτιστικής πολιτικής και η σχετική χρηματοδότηση μετακινείται από απλή χρηματοδότηση δημόσιων φορέων ή επιδότηση ιδιωτικών στην ενίσχυση της πολιτιστικής και δημιουργικής επιχειρηματικότητας, ο ρόλος φορέων όπως οι θερμοκοιτίδες και οι επιταχυντές καθίσταται ολοένα και πιο σημαντικός. Πρόκειται για θεσμούς που έχουν ως στόχο είτε τη δημιουργία νέων εταιρειών, είτε την ενίσχυση και κλιμάκωση των υφισταμένων προκειμένου να δημιουργηθεί επιχειρηματική δραστηριότητα που θα μπορούσε να επιστρέψει αξία συνολικά στην κοινωνία.⁶⁹

Η εισαγωγή των θεσμών αυτών στον χώρο του πολιτισμού, με το λεξιλόγιο, τα εργαλεία και τις κοινωνικές νόρμες που ενσωματώνουν,⁷⁰ δεν αναμένεται να

⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά τις πρωτοβουλίες της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Καινοτομίας (ΓΓΕΚ) όπου οι μισές από αυτές είναι αφιερωμένες σε κάποια μορφή νεοφυούς επιχειρηματικότητας (Γενική Γραμματεία Έρευνας και Καινοτομίας, 2022).

⁷⁰ Βλ. π.χ. την πρωτοβουλία της θερμοκοιτίδας του Διαζώματος "D-Hub" (ΔΙΑΖΩΜΑ, 2022a) και του ΥΠΠΟΑ (ΥΠΠΟΑ, 2021), όλους τους Στόχους.

είναι χωρίς συνέπειες: στις δημιουργικές βιομηχανίες ενισχύει την καινοτομία και επιτρέπει στους δημιουργούς που συμμετέχουν σε αυτές να αναπτύξουν τη δράση τους σε νέες κατευθύνσεις. Καθώς, ωστόσο, η βιωσιμότητά τους εξαρτάται από την πρόσβαση στο κεφάλαιο και το κυρίαρχο μοντέλο, ειδικά στον τομέα των ψηφιακών τεχνολογιών, ευνοεί την κλιμάκωση και την τυποποίηση, είναι πραγματικό το ερώτημα κατά πόσο η καινοτομία και η ρηξικέλευθη σκέψη θα ευνοηθούν ή τελικά θα ακολουθήσουν τη ρύθμιση της αγοράς με τους περιορισμούς που προαναφέραμε.

Η ύπαρξη τέτοιων δομών και νεοφυών εταιρειών στην Ελλάδα εξακολουθεί να είναι σχετικά καινοφανής και η παρούσα μελέτη δεν εξετάζει το φαινόμενο σε μεγαλύτερο βάθος. Ωστόσο, θα πρέπει να αναζητηθεί ο βαθμός στον οποίο τα χρηματοδοτικά και χρηματοοικονομικά εργαλεία που είναι απαραίτητα για τη βιωσιμότητα των νεοφυών επιχειρήσεων επιτρέπουν και την ανάπτυξη των μορφών αυτών που έχουν ως στόχο τη μη κλιμάκωση, την απο-μεγέθυνση, τη βιωσιμότητα και τις χαμηλές τεχνολογίες αιχμής (Raworth, 2017). Η περίπτωση οικοσυστημάτων όπως αυτό που βλέπουμε στην Περιφέρεια Ηπείρου και των δικτύων αξίας που οι εκεί εταιρείες Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας και Ελεύθερου Λογισμικού/Λογισμικού Ανοικτού Κώδικα προσπαθούν να δημιουργήσουν, μας κάνουν συγκρατημένα αισιόδοξους (P2P Lab ← Research Collective, 2022· TalTech, 2019). Είναι, σε κάθε περίπτωση, απαραίτητο οι θερμοκοιτίδες και οι επιταχυντές που λειτουργούν για να ενισχύσουν τη νεοφυή επιχειρηματικότητα στον τομέα του πολιτισμού και της δημιουργικότητας να έχουν τέτοια μικρο-ρυθμιστικά χαρακτηριστικά, ώστε να επιτρέπουν και μορφές συγκρότησης, οργάνωσης και παροχής υπηρεσιών που εκφεύγουν των δυνάμεων μιας συγκεντρωτικής αγοράς ή αυτοαναπαραγόμενης γραφειοκρατίας.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή επισκόπηση της ρυθμιστικής μετατόπισης που παρατηρείται σήμερα και στον τομέα του πολιτισμού, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι η με ένταση εμφάνιση πηγών ρύθμισης με διαφορετική ιστορικότητα, θέσμιση και φόρμα δεν είναι απαραίτητα αρνητική. Επιτρέπει την πιο ουσιαστική και περιεκτική συμμετοχή στην κατάρτιση του ρυθμιστικού προγράμματος και έχει τη δυνατότητα να εμβραθύνει τους δημοκρατικούς μας θεσμούς. Ταυτόχρονα, όμως, ακριβώς εξαιτίας της περιπλοκότητας των ρυθμιστικών δυνάμεων που επενεργούν στο πολιτιστικό συμφραζόμενο, η διαφάνεια και ουσιαστική συμμετοχικότητα στη διαμόρφωσή του δεν είναι δεδομένη. Είναι μάλλον το ζητούμενο και η διεκδίκηση κάθε κοινωνίας που θέλει να λέγεται δημοκρατική.

3.5. Θέματα εργασιακής και ασφαλιστικής μεταρρύθμισης

3.5.1. Εργασιακή και ασφαλιστική μεταρρύθμιση πολιτιστικού τομέα (ΑΠ)

Στόχος αυτού του λήμματος είναι να θέσει ένα πρώτο πλαίσιο ευρύτερου διαλόγου σχετικά με τα εργασιακά καθεστώτα των εργαζόμενων στους ΠΔΤ και με τα κενά των επίσημων μηχανισμών κοινωνικής στήριξης, όπως η κοινωνική ασφάλιση, η υγειονομική περίθαλψη καθώς και η σύνταξη. Η αντίληψη που τείνει να κυριαρχεί για την εργασία στους καλλιτεχνικούς και δημιουργικούς κλάδους της οικονομίας είναι ότι πρόκειται για «ρευστούς» εργασιακούς κόσμους, που συγκροτούνται μέσα από άτυπες διαδικασίες και δίκτυα, χωρίς να μπορούν εύκολα να ταξινομηθούν με βάση τις κυρίαρχες μορφές μισθωτής εργασίας (Haunschild & Eikhof, 2009· Menger, 2006· Καρακιουλάφη, 2012). Παρόλο που η εργασία στους ΠΔΤ δεν έχει ομοιογενή χαρακτηριστικά, μελέτες (Banks, 2007· Christopherson, 2002· Menger, 1999) συγκλίνουν σε κάποια βασικά της χαρακτηριστικά όπως είναι: 1) η ρευστή οργάνωσή της γύρω από projects που είναι χρονικά ορισμένα, 2) οι ιδιότυπες καριέρες και τα εργασιακά μονοπάτια που είναι τις περισσότερες φορές μη γραμμικά, διακοπτόμενα και με θέσεις μικρής διάρκειας για τους ανθρώπους του πολιτισμού και της δημιουργικότητας, 3) η «υπερεργασία» και η εργασία χωρίς απαραίτητα να υπάρχει γραπτή νομική συμφωνία, 4) η ταυτόχρονη απασχόληση σε περισσότερους από έναν εργοδότες, καθώς και 5) η ετεροαπασχόληση, που αποτελεί τις περισσότερες φορές έξτρα ή ακόμα και το βασικό εισόδημα που χρηματοδοτεί την ίδια την καλλιτεχνική δραστηριότητα, 6) η έντονη κινητικότητα που διέπει το καθεστώς των υπαρχόντων διαθέσιμων χρηματοδοτικών εργαλείων για τους εργαζόμενους στους ΠΔΤ.

Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του ILO για την κοινωνική προστασία στους δημιουργικούς κλάδους της οικονομίας (Galian κ.ά., 2021), σύννητες για τους εργαζόμενους στους κλάδους των ΠΔΤ είναι η κατάταξή τους εσφαλμένα ως αυτοαπασχολούμενων ακόμα και αν βρίσκονται σε σχέση εξαρτημένης εργασίας και θα έπρεπε κανονικά να αντιμετωπίζονται ως μισθωτοί και να απολαμβάνουν τα προνόμια της μισθωτής εργασίας. Η δύσκολη αυτή εργασιακή πραγματικότητα, που περιγράφεται σε διεθνείς μελέτες για τους κλάδους των ΠΔΤ, αποτυπώνεται σε επιμέρους εγχώριες έρευνες για την καλλιτεχνική και δημιουργική εργασία, που δείχνει να είναι κατά κύριο λόγο υπο-ασφαλιζόμενη –ενίοτε και ανασφάλιστη.

Σε πρόσφατη έρευνα που διενεργήθηκε το 2016-2017 και αφορά τις συνθήκες της εργασίας των εικαστικών καλλιτεχνών, το 61,5% δήλωσε πως είναι ανασφάλιστο, το 30% αυτοαπασχολούμενο, ενώ μικρότερα ποσοστά συγκέντρωσαν οι μισθωτοί πλήρους απασχόλησης (7,5%), οι ιδιοκτήτες ατομικής επιχείρησης (7,4%), οι μισθωτοί μερικής απασχόλησης (5,7%) και οι ιδιοκτήτες-συνιδιοκτήτες επιχείρησης με προσωπικό (1,3%) (Μπαλτζής & Τσιγγίλης, 2018: 53). Στην ίδια έρευνα, το 32% των εικαστικών καλλιτεχνών δηλώνει πως δεν άνηκε σε κανέναν ασφαλιστικό φορέα τη χρονιά που διεξήχθη η έρευνα (σ. 66), ενώ το 91% αντιμετώπιζε προβλήματα στην πληρωμή των πάγιων λογαριασμών του με το 64,5% να έχει ατομικό μηνιαίο εισόδημα μέχρι €800 (στο ίδιο: 74).

Στοιχεία από τον χώρο του design έρχονται να επιβεβαιώσουν μια σύνθετη εργασιακή πραγματικότητα. Το 38,7% είναι μισθωτοί πλήρους ή μερικής απασχόλησης, αμέσως μετά έπονται οι αυτοαπασχολούμενοι/freelancers με 38%, ενώ μόνο το 12% δηλώνουν ιδιοκτήτες εταιρειών που απασχολούν προσωπικό. Σημαντικό είναι επίσης το ποσοστό που δηλώνει ότι βρίσκεται σε καθεστώς ανεργίας (6,6%), καθώς και το ποσοστό που απασχολείται με μπλοκάκι (13,7% των μισθωτών πλήρους ή μερικής απασχόλησης), και είναι ανασφάλιστο (15%) (Αυδίκος κ.ά., 2015). Στο παραπάνω ψηφιδωτό εργασιακών καθεστώτων αποτυπώνονται διαφορετικές όψεις της επισφάλειας που τέμνουν ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων στον χώρο του design.

Παρότι ιστορικά οι εργαζόμενοι στους ΠΔΤ δεν είχαν ενιαία και συνεκτική πρόσβαση σε δομές κοινωνικής προστασίας, η ευρύτερη συζήτηση σχετικά με την εργασιακή και ασφαλιστική πραγματικότητά τους ήρθε στο προσκήνιο εν μέσω πανδημίας. Σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες (Banks & O'Connor, 2021· Comunian & England, 2020· Naylor et al., 2021: 62· OECD, 2020), οι ΠΔΤ ήταν από τους κλάδους, μετά τον τουρισμό, που επηρεάστηκαν περισσότερο από την Covid-19. Ταυτόχρονα, σε μεγάλο βαθμό, τα μέτρα που λήφθηκαν για την αντιμετώπιση της εργασιακής κρίσης που έφερε η πανδημία δεν ήταν προσαρμοσμένα σε μια εργασιακή πραγματικότητα που δομείται μέσα από άτυπες, μη κανονικοποιημένες, μορφές απασχόλησης, μη παραδοσιακά εταιρικά σχήματα και συμφωνίες. Σε συνδυασμό με την ελλιπή στατιστική καταγραφή των κλάδων των ΠΔΤ, τα επίσημα στοιχεία που έχουμε για τις εργασιακές και ασφαλιστικές συνθήκες των εργαζομένων είναι περιορισμένα και αποσπασματικά.

Το Μητρώο Καλλιτεχνών, που δημιουργήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού για να στηρίξει τους επαγγελματίες του κλάδου, κινήματα καλλιτεχνών όπως το Support Art Workers, καθώς και άτυπες δομές αλληλεγγύης, έδωσε ορατότητα σε μια σειρά από εργασιακά και ασφαλιστικά κενά. Πρόσφατα, εντάχθηκε στο Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας το έργο «Εργασιακές και ασφαλιστικές μεταρρυθμίσεις στον δημιουργικό και πολιτιστικό τομέα» ύψους €773.024, που στόχο θα έχει τη συνεκτική

καταγραφή του υφιστάμενου εργασιακού και ασφαλιστικού πλαισίου για τους δημιουργικούς εργαζόμενους, την αποτύπωση των υφιστάμενων δυσλειτουργιών, την αναγνώριση των ιδιομορφιών του κλάδου των ΠΔΤ καθώς και τη θωράκιση των εργασιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων των εργαζόμενων. Παράλληλα, το Υπουργείο έχει εξαγγείλει την πρόθεσή του να μετεξελίξει το Μητρώο Καλλιτεχνών και να δημιουργήσει μια ενιαία κεντρική διαδικτυακή πύλη ως σημείο αναφοράς για τα εργασιακά και ασφαλιστικά θέματα των επαγγελματιών του κλάδου (Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, 2021).

Παρόλο που αυτά τα μέτρα είναι παραπάνω από αναγκαία, το καθεστώς διαρκούς εργασιακής και ασφαλιστικής ανασφάλειας των εργαζόμενων στους ΠΔΤ καλεί για ριζοσπαστικές πολιτικές προστασίας που μετριάσουν το ρίσκο της επισφάλειας. Τα χρόνια της πανδημίας επανέφεραν στο τραπέζι συζητήσεις περί πολιτικών βασικού εισοδήματος που μπορούν να εγγυηθούν το δικαίωμα στην εργασία (Standing, 2013), ιδιαίτερα στον χώρο των ΠΔΤ (de Peuter, 2014). Η Ιρλανδία είναι η πρώτη χώρα που υιοθέτησε την πρόταση του Taskforce για τις τέχνες και τον πολιτισμό περί βασικού εισοδήματος για τους καλλιτέχνες. Το Taskforce (The Arts and Culture Recovery Taskforce, 2020), που συστάθηκε το 2020 με σκοπό την αναζήτηση πολιτικών στήριξης και επανάκαμψης του κλάδου από την όξυνση της κρίσης και της επισφάλειας που έφερε η Covid-19, πρότεινε, μεταξύ άλλων οικονομικών και ασφαλιστικών μέτρων, ένα πιλοτικό πρόγραμμα βασικού εισοδήματος διάρκειας τριών χρόνων, που εγγυάται σταθερή κοινωνική κάλυψη και κίνητρα για την επιχειρηματική ενεργοποίηση των καλλιτεχνών, πρόσβαση σε προγράμματα διά βίου μάθησης και δεξιοτήτων. Παράλληλα, στις ΗΠΑ μικρότερα πιλοτικά προγράμματα στήριξης καλλιτεχνών εφαρμόζονται αποσπασματικά, όπως το *Springboard for the Arts*⁷¹ στη Μινεσότα, που δίνει \$500 μηνιαία στήριξη σε 25 καλλιτέχνες, το *Guaranteed Income Pilot For Artists*⁷² στο Σαν Φρανσίσκο, καθώς και το *Guaranteed Income for Artists*⁷³ στη Νέα Υόρκη, που θα παρέχει μηνιαία στήριξη \$1.000 δολαρίων για 18 μήνες σε 2.400 καλλιτέχνες.

3.5.2. Δημιουργική εργασία (ΑΠ)

Το λήμμα αυτό φιλοδοξεί να δώσει μια σύντομη επισκόπηση της έννοιας της δημιουργικής εργασίας, τα σύνορα της οποίας, για πολλούς, είναι ρευστά και αμφισβητούμενα (Neilson & Cote, 2014). Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιούμε τον όρο για να περιγράψουμε τις συνθήκες εργασίας και παραγωγής στους κλάδους των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων.

⁷¹ Για τα προγράμματα στήριξης καλλιτεχνών του Springboard For The Arts βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://springboardforthearts.org/guaranteed-income-for-artists/>

⁷² Για περισσότερες πληροφορίες βλ. την κεντρική ιστοσελίδα του Guaranteed Income Pilot For Artists: <https://www.guaranteedinc.org/>

⁷³ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. την κεντρική ιστοσελίδα του Creatives Rebuild New York: <https://www.creativesrebuildny.org/>

Πιο ειδικά, στους ΠΔΤ συμπεριλαμβάνονται οι κλάδοι των αναπαραστατικών και εικαστικών τεχνών, ο σχεδιασμός, η αρχιτεκτονική, η διαφήμιση, οι εκδόσεις, τα οπτικοακουστικά μέσα και το λογισμικό. Ως εκ τούτου, ο όρος των δημιουργικών εργαζόμενων αναφέρεται στα υποκείμενα που αξιολογούνται από την πολιτιστική αξία του κλάδου από τον οποίο προέρχονται, για παράδειγμα: χορευτής/χορεύτρια, γραφίστας/γραφίστρια, συγγραφέας, κλπ. (Banks, 2014· Crossick & Kaszynska, 2016).

Παρόλο που ο όρος της «δημιουργικής εργασίας» εισήχθη σχετικά πρόσφατα στην ελληνική βιβλιογραφία και σε κείμενα πολιτιστικής πολιτικής (Αυδίκος, 2014· Μιχαηλίδου κ.ά., 2017), στον αγγλοσαξονικό κόσμο αλλά και στις χώρες της ανεπτυγμένης καπιταλιστικής Δύσης αποτελεί βασικό πυλώνα χάραξης πολιτιστικής πολιτικής σε τοπικό και εθνικό επίπεδο (Cunningham, 2004· Oakley & Leadbeater, 2005· Pratt & Hesmondhalgh, 2005). Άρρηκτα συνδεδεμένη με τα ανερχόμενα μοντέλα εργασίας (de Peuter, 2014) και τους συνεργατικούς χώρους εργασίας (co-working spaces) (de Peuter κ.ά., 2017· Dovey κ.ά., 2016), την ταχύτητα αναπτυσσόμενη νέα οικονομία και την αστική και περιφερειακή ανάπτυξη, η δημιουργική εργασία αξιολογείται ως πνευματικά ανώτερη –ως «καλή εργασία» καθώς της αποδίδονται αξίες όπως αυτές της αυτονομίας και της εργασίας με θετικό κοινωνικό αντίκτυπο (Banks, 2006 & 2010).

Μελέτες που αφορούν τις συνθήκες εργασίας στους δημιουργικούς κλάδους της οικονομίας επικεντρώνονται σε δύο αντιφατικά χαρακτηριστικά της: την εργασιακή επισφάλεια και τη νέα εργασιακή συνείδηση που ενέχει έντονο επιχειρηματικό χαρακτήρα. Η συζήτηση, άλλωστε, περί δημιουργικής εργασίας συνδέεται με την τάση ελαστικοποίησης της εργασίας που παρατηρείται στις χώρες της ανεπτυγμένης καπιταλιστικής Δύσης και έχει ενταθεί στα χρόνια της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης. Οι σημερινοί δημιουργικοί εργαζόμενοι εργάζονται κάτω από εξαιρετικά επισφαλείς συνθήκες (βραχυπρόθεσμες συμβάσεις και γενικότερα ελαστικές σχέσεις εργασίας, αδυναμία υπολογισμού του χρόνου εργασίας, περιορισμένη πρόσβαση σε ασφαλιστική προστασία, άτυπες πρακτικές). Συνολικά, η φύση της εργασίας τους τείνει να είναι «επιχειρηματική». Η απουσία γραφειοκρατίας και οποιασδήποτε εργασιακής ιεραρχίας τούς καθιστά υπεύθυνους για την αναζήτηση νέων ευκαιριών εργασίας και απασχόλησης. Ενδεικτική είναι και η νεοφιλελεύθερη ρητορική περί δημιουργικής επιχειρηματικότητας που επικρατεί σε συνεργατικούς χώρους εργασίας όπως co-working spaces, hubs, incubators καθώς και σε νεοφυείς επιχειρήσεις και θέτει στο επίκεντρο μια εργασιακή υποκειμενικότητα όπου η επισφάλεια υπαγορεύει μια επιχειρηματική πρακτική που στοχεύει πρωταρχικά στην επιβίωση. Χαρακτηριστική είναι η έρευνα για τον κλάδο του design στην Ελλάδα (Avdikos et al., 2015) που αναδεικνύει τα προβλήματα ενός πολύ δυναμικού και εξωστρεφούς κλάδου της ελληνικής οικονομίας: έντονο εισοδηματικό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών, περιφερειακές ανισότητες, υπερωριακή και αδήλωτη απασχόληση.

Στην Ελλάδα, το δημιουργικό εργατικό δυναμικό ή αλλιώς το δημιουργικό «πρεκαριάτο» (creative precariat) άρχισε να διεκδικεί ορατότητα εν μέσω της πανδημίας της Covid-19, παρόλο που στην Ελλάδα τα χρόνια της κρίσης αυξήθηκε η αυτοαπασχόληση, η υποαπασχόληση καθώς και η απασχόληση σε μη δημιουργικούς κλάδους της οικονομίας. Κινήσεις όπως το Support Art Workers στόχο έχουν να αναδείξουν την όξυνση των ήδη δυσμενών εργασιακών συνθηκών των καλλιτεχνών, που παραμένουν αόρατοι στη χάραξη πολιτιστικής πολιτικής και βρίσκονται αποκλεισμένοι από παραδοσιακούς χώρους εκπροσώπησης και συνδικαλισμού.

3.5.3. Δεξιότητες (ΑΠ)

Οι κλάδοι των ΠΔΤ αποτελούν ένα πολύ σύνθετο πεδίο όσον αφορά τις δεξιότητες και την εκπαίδευση των εργαζόμενων. Αυτό που γνωρίζουμε ωστόσο και τέμνει εγκάρσια όλους τους δημιουργικούς κλάδους είναι ότι το εργατικό δυναμικό τους αποτελείται από επαγγελματίες νεότερης ηλικίας με υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα (Avdikos κ.ά. 2015· Avdikos & Kalogeresis, 2016· Carey κ.ά., 2019· Consilium Research and Consultancy, 2017· Γιακούλας, 2018). Είτε ξεκινώντας τη δική τους επιχείρηση είτε υπό το καθεστώς του ελεύθερου επαγγελματία, οι δημιουργικοί-πολιτιστικοί εργαζόμενοι ωθούνται σε μια συνθήκη έντονης εργασιακής επισφάλειας με μικρής διάρκειας project, άτυπες συμφωνίες και ακόμα πιο ρευστές και διαπραγματεύσιμες απολαβές. Η ζωή των εργαζόμενων στους ΠΔΤ είναι μοναχική και εξατομικευμένη. Εμπειρικές μελέτες σχετικά με την εργασιακή πραγματικότητα στους ευρύτερους τομείς της νέας οικονομίας και των ΠΔΤ (Avdikos κ.ά., 2015· Michailidou & Kostala, 2016· Parageorgiou, 2022), συγκλίνουν στη χαμηλόμισθη εργασία, την απομόνωση, την ανισορροπία μεταξύ επαγγελματικής-προσωπικής ζωής, στη γενικότερη οικειοποίηση του ρίσκου σε ό,τι σχετίζεται με την επαγγελματική σταδιοδρομία και εξέλιξη καθώς και στην αναπαραγωγή έμφυλων διαχωρισμών και στερεότυπων.

Οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με τις δεξιότητες στους ΠΔΤ οφείλει να λαμβάνει υπόψη τις εργασιακές συνθήκες καθώς και τις ιδιομορφίες ενός κλάδου δυναμικού και διασκορπισμένου, που συγκεντρώνει όμως κυρίως επιχειρήσεις μικρής κλίμακας και υψηλά ποσοστά αυτο-απασχόλησης. Η επισφάλεια λοιπόν, καθώς και οι έμφυλες και ταξικές ανισότητες που εντείνει, δημιουργούν ακόμα ισχυρότερη πίεση για συνεχή εξέλιξη και συλλογή επαγγελματικών δεξιοτήτων σε ένα εργατικό δυναμικό που πολλές φορές εργάζεται από το σπίτι χωρίς επαγγελματική στέγη. Οι δεξιότητες που τείνουν να αξιολογούνται ως απαραίτητες στους ΠΔΤ αντανakλούν κάποια δομικά χαρακτηριστικά της εργασίας σε αυτές:

- Η επιχειρηματική σκέψη και ανάπτυξη.
- Η διαχείριση έργων.
- Ο σχεδιασμός και η συγγραφή προτάσεων για την αποδέσμευση χρηματοδοτικών εργαλείων.

- Το μάρκετινγκ και η προώθηση πολιτιστικών προϊόντων.
- Οι νέες, ψηφιακές, τεχνολογίες.
- Η καινοτομία και η κριτική πρωτότυπη σκέψη.

Σύμφωνα με τις τελευταίες μελέτες περί δεξιοτήτων, η εικόνα περί ιδανικών εργαζόμενων συνίσταται σε εκείνους που έχουν βαθιά γνώση και κατάρτιση ενός πεδίου, αλλά μπορούν επίσης να μιλήσουν τη γλώσσα τουλάχιστον ακόμα δύο: Η ανάπτυξη δεξιοτήτων σε σχήμα T (T-shaped skills) σε συνδυασμό πάντα με την κατοχή γενικού τύπου δεξιοτήτων που είναι απαραίτητες γενικότερα στην αγορά εργασίας (Γιακούλας, 2018).

3.6. Πολιτιστική διπλωματία, εξωστρέφεια και δικτύωση

Η ενότητα αυτή συζητά ζητήματα που αφορούν τρεις διαφορετικούς μεν, αλληλοκαλυπτόμενους σε πολλά σημεία τους δε, όρους: αυτούς της πολιτιστικής διπλωματίας, της εξωστρέφειας και της δικτύωσης. Οι συγγραφείς της ενότητας συνειδητά αποφάσισαν να κρατήσουν τις μικρές επικαλύψεις που προέκυψαν στη συζήτηση καθεμιάς έννοιας, ώστε αφενός μεν να υπογραμμίζονται η θέση και η σημασία των πολιτιστικών θεσμών (είτε πρόκειται για πολιτιστικούς οργανισμούς, είτε για κρατικούς/δημόσιους φορείς, είτε για την ιδιωτική πρωτοβουλία) για τη λειτουργία καθεμιάς από τις τρεις αυτές έννοιες και εργαλεία πολιτιστικής πολιτικής, και αφετέρου να διακρίνεται η ρευστότητα των ορίων μεταξύ των τριών εννοιών, τα οποία δεν είναι πάντα εύκολο να διασαφηνιστούν.

3.6.1. Πολιτιστική διπλωματία (ΟΚ)

Η πολιτιστική διπλωματία είναι κομμάτι της δημόσιας διπλωματίας και χρησιμοποιείται από τα κράτη για την επίτευξη οικονομικών και πολιτικών στόχων στην εξωτερική τους πολιτική (Stelowska, 2015). Παρόλο που ουσιαστικά υπάρχει από τον 19ο αιώνα, η πολιτιστική διπλωματία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990 (Ang κ.ά., 2015). Λόγω της σχέσης της με την εξωτερική πολιτική, συνδέεται άμεσα και κατά κύριο λόγο με το Υπουργείο Εξωτερικών, από το οποίο παραδοσιακά ασκείται (ό.π.).

Η πολιτιστική διπλωματία συνδέεται με συναφείς όρους, όπως η ήπια ισχύς και το nation branding. Η ήπια ισχύς, σύμφωνα με τον Nye, τον θεμελιωτή του όρου, είναι η δυνατότητα επηρεασμού των άλλων διαμέσου της έλξης και όχι της πίεσης (Nye, 1990 & 2019). Η διαφορά ανάμεσα στην πολιτιστική διπλωματία, την ήπια ισχύ και το nation branding βρίσκεται στον λόγο για τον οποίο ασκείται καθένα, στην ανάμειξη του κράτους και στην έκφανση πολιτισμού που χρησιμοποιεί (Κολοκυθά, 2021). Η διαφορά της πολιτιστικής διπλωματίας από τη δημόσια είναι ότι η πολιτιστική διπλωματία λειτουργεί αμφίδρομα και δεν βασίζεται στην αβίαστη αποδοχή των κρατικών πολιτικών (Schneider, 2009).

Η πολιτιστική διπλωματία είναι σημαντική γιατί όχι μόνο προωθεί στρατηγικά συμφέροντα μιας χώρας χωρίς την πίεση που πολλές φορές ασκείται από την παραδοσιακή διπλωματία, αλλά και γιατί προωθεί στοιχεία μιας χώρας που

δεν είναι διαδεδομένα ή εμφανή. Επιπλέον, προωθεί τη διαπολιτισμικότητα και την προβολή της κουλτούρας θρησκευτικών ή γλωσσικών μειονοτήτων (Mark, 2009). Μπορεί η πολιτιστική διπλωματία να ενέχει πολύ έντονο το στοιχείο του πολιτισμού, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι συνδεδεμένη με την οικονομία. Η πολιτιστική διπλωματία δεν δημιουργεί μόνο συμβολική αξία διαμέσου της προβολής της χώρας αλλά και οικονομική, καθώς συντείνει στην επίτευξη οικονομικών στόχων, όπως για παράδειγμα εμπορικών συμφωνιών.

Τα τελευταία χρόνια, και εξαιτίας συνδυασμού παραγόντων, η άσκηση πολιτιστικής διπλωματίας δεν περιορίζεται μόνο στα Υπουργεία Εξωτερικών. Φορείς πολιτιστικής διπλωματίας μπορούν να είναι όχι μόνο κρατικοί ή εποπτευόμενοι από το κράτος φορείς, αλλά, μεταξύ άλλων, εκπαιδευτικά ιδρύματα, ιδιωτικά ιδρύματα και πολιτιστικοί φορείς, όπως π.χ. φεστιβάλ (Kolokytha, 2023b).

Ελλάδα

Στην Ελλάδα, η πολιτιστική διπλωματία ασκείται παραδοσιακά από το Υπουργείο Εξωτερικών. Το ειδικό βάρος της πολιτιστικής διπλωματίας της χώρας, όπως φαίνεται από την ιστοσελίδα του Υπουργείου,⁷⁴ είναι στην πολιτιστική κληρονομιά, με βασικό διαχρονικά στόχο της πολιτιστικής διπλωματίας της Ελλάδας την επιστροφή των μαρμάρων του Παρθενώνα. Συμπληρωματικός άξονας πολιτιστικής διπλωματίας είναι και το Υπουργείο Παιδείας, σε συνεργασία με το οποίο συνδιαμορφώνεται στρατηγικά η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού στο εξωτερικό και οι συνεργασίες εκπαίδευσης, πολιτισμού και οικονομίας.

Πολιτιστική διπλωματία ασκείται επίσης και από το Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, που ιδρύθηκε το 1977 και δραστηριοποιείται στη διοργάνωση εργαστηρίων, σεμιναρίων, πολιτιστικών συνεδρίων και στις εκδόσεις, και από το Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού (Κολοκυθά, 2021). Το Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού ιδρύθηκε το 1992 και δραστηριοποιείται στη διάδοση και προώθηση της ελληνικής γλώσσας και στη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων μέσω των παραρτημάτων του σε Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Ενώ όμως είναι βασικός φορέας για την άσκηση εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής, δεν έχει ξεκάθαρη κατεύθυνση και προσανατολισμό και χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα από τα πρώτα χρόνια που λειτούργησε (Kizlari & Fouseki, 2018). Μια πιο λεπτομερής συζήτηση για τις κρατικές δομές εξωστρέφειας και τον ρόλο τους βρίσκεται στο λήμμα 3.6.1.

Σημαντικός είναι ο ρόλος των ιδιωτικών φορέων στην άσκηση πολιτιστικής διπλωματίας και στην ήπια ισχύ της χώρας (Κολοκυθά, 2021· Kolokytha, 2023b). Τα τελευταία χρόνια, και ιδίως την περίοδο της οικονομικής κρίσης, τα

⁷⁴ Υπουργείο Εξωτερικών: Πολιτιστική Διπλωματία. Διαθέσιμο στο: <https://www.mfa.gr/eidika-themata-exoterikis-politikis/politistike-diplomatia/>

ιδιωτικά ιδρύματα έχουν λειτουργήσει ως φορείς άσκησης πολιτιστικής πολιτικής και διπλωματίας μέσω της παρουσίας τους (όπως για παράδειγμα το Onassis Los Angeles)⁷⁵ και των δράσεών τους στο εξωτερικό αλλά και της υποστήριξης της εγχώριας πολιτιστικής παραγωγής και της προβολής της, όπως για παράδειγμα με την υποστήριξη ελληνικών παραγωγών και τη χρηματοδότησή τους για παραστάσεις στο εξωτερικό.

Ειδικότερα την περίοδο της οικονομικής κρίσης σπουδαίο ρόλο στην πολιτιστική διπλωματία της χώρας διαδραμάτισε και ο ελληνικός κινηματογράφος, ιδιαίτερα την περίοδο που η Ελλάδα συγκέντρωνε αρνητική δημοσιότητα λόγω της κρίσης (Paradimitriou, 2018). Ο ελληνικός κινηματογράφος συνέτεινε στην προβολή ενός διαφορετικού προφίλ της χώρας μέσω των ταινιών Ελλήνων δημιουργών (π.χ. Γιώργος Λάνθιμος) που προβάλλονταν και βραβεύονταν σε διεθνή φεστιβάλ.

Ακόμα και πιο μικροί πολιτιστικοί φορείς όμως, όπως για παράδειγμα μικρά περιφερειακά φεστιβάλ, μπορούν να γίνουν παράγοντες πολιτιστικής διπλωματίας (Kolokeytha, 2022a). Διαμέσου του τουρισμού, τα μικρά φεστιβάλ, που διοργανώνονται κυρίως σε περιοχές με τουριστικό ενδιαφέρον, προσελκύουν την προσοχή επισκεπτών και σε πολλές περιπτώσεις κατορθώνουν να αποκτήσουν το δικό τους πιστό κοινό.

Τα ελληνικά μουσεία είναι φορείς που ασκούν πολιτιστική διπλωματία και μέσω των περιοδευουσών εκθέσεων και της συνεργασίας τους με άλλα μουσεία και πολιτιστικούς οργανισμούς του εξωτερικού· έτσι λειτουργούν ως πρεσβευτές του ελληνικού πολιτισμού. Μέσω επίσης του δανεισμού αντικειμένων για εκθέσεις που σχετίζονται με διαφορετικές περιόδους του ελληνικού πολιτισμού (αρχαιότητα, Βυζάντιο, νεότερος πολιτισμός) σε μουσεία όπως το Λούβρο και το Μетроπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, παρουσιάζουν την ελληνική ιστορία και πολιτιστική κληρονομιά διεθνώς. Τέτοιες πρωτοβουλίες είναι συνήθως *ad hoc* και ανήκουν σε ευέλικτους μουσειακούς οργανισμούς, όπως είναι το Μουσείο Μπενάκη.⁷⁶

Παραδείγματα εκθέσεων είναι: η *Gold of Greece: From the Collections of Benaki Museum* (1990) η οποία για δύο χρόνια ταξίδεψε στο Ντάλλας, στη Νέα Υόρκη, στο Σαν Ντιέγκο, στη Βαλτιμόρη, στο Πφόρτσχαϊμ και στο Ελσίνκι· η *Greek Treasures from the Benaki Museum*, που από το 2005 έως το 2009 παρουσιάστηκε σε Σίδνεϊ, Μελβούρνη, Λισαβόνα, Κεμπέκ και Σαντιάγο (Χιλή)· ή η έκθεση *Ουρανός και Γη. Η τέχνη στο Βυζάντιο μέσα από ελληνικές συλλογές*, που συνδιοργανώθηκε από το ΥΠΠΟΑ και το Μουσείο Μπενάκη και παρουσιάστηκε σε μουσεία των ΗΠΑ, όπως η National

⁷⁵ Για τις δράσεις του Ιδρύματος Ωνάση στο Λος Άντζελες βλ. την ιστοσελίδα του ιδρύματος: <https://www.onassis.org/initiatives/onassis-los-angeles>

⁷⁶ Για τον ρόλο των ελληνικών μουσείων στην πολιτιστική διπλωματία βλ. και Λασκαράτος, 2021.

Gallery of Art στην Ουάσιγκτον και το J.P. Getty Museum στο Λος Άντζε-
λες. Πρόσφατο παράδειγμα είναι η έκθεση *Παρίσι-Αθήνα: Η γέννηση της*
νεότερης Ελλάδας, 1675-1919 στο Λούβρο με αφορμή τα 200 χρόνια της
Ελληνικής Επανάστασης με δανεισμούς αντικειμένων που προέρχονταν όχι
μόνο από μουσειακούς οργανισμούς των Αθηνών αλλά και από Εφορείες
Αρχαιοτήτων της περιφέρειας.⁷⁷

Τελευταία, συζήτηση για τον μόνιμο δανεισμό αντικειμένων σε μουσεία
του εξωτερικού ήρθε στο προσκήνιο με τη ρύθμιση για τη δυνατότητα
δανεισμού κινητών μνημείων από τα ελληνικά μουσεία για 25 + 25 χρόνια
μέσα από τη διάταξη του νομοσχεδίου για την αναδιοργάνωση του Ταμείου
Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, η οποία έγινε με αφορμή τη
μακροχρόνια συνεργασία του Μουσείου Μπενάκη με το Ελληνικό Μουσείο
της Μελβούρνης και τη δημιουργία παραρτήματος εκεί.

3.6.2. Πολιτιστική κληρονομιά και πολιτιστική διπλωματία (ΕΚ)

Η πολιτιστική κληρονομιά δίνει μοναδικές ευκαιρίες σύνδεσης με άτομα
και ομάδες μέσω του τουρισμού. Ο επισκέπτης αναζητά τρόπους σύνδε-
σης με έναν τόπο και η σύνδεση αυτή γίνεται εν μέρει εφικτή μέσω του
περιεχομένου της πολιτιστικής κληρονομιάς. Σε μια χώρα με ιδιαίτερα
ανεπτυγμένη την τουριστική βιομηχανία και δεκάδες εκατομμύρια επισκέ-
πτες, ο πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να γίνει κατεξοχήν πυλώνας δημό-
σιας διπλωματίας, ενημερώνοντας αλλά και δημιουργώντας συνδέσεις με
θετικά διακείμενους επισκέπτες με θέληση να ενημερωθούν αλλά και να
συνδεθούν με τον τόπο και την ιστορία του. Αυτό πρέπει φυσικά να γίνει
βάσει στρατηγικής αλλά και συνεργασίας με τον μη κερδοσκοπικό τομέα.
Και αυτό γιατί, αν και το κράτος είναι εύλογο να θεωρηθεί πυλώνας στα-
θερότητας και συνέχειας, τελικά παρατηρείται ότι σε πολλούς τομείς η συ-
νεργασία με τον Τρίτο Τομέα, αλλά και με τον κερδοσκοπικό τομέα, έχει ως
σαφές πλεονέκτημα τη βιωσιμότητα πρωτοβουλιών και υποδομών.

Η πολιτιστική διπλωματία όμως θα μπορούσε να έχει πολλές και διαφο-
ρετικές εκφάνσεις, αρκετές από τις οποίες είναι ήδη αντιληπτές. Σ' αυτό το
σημείο να επισημάνουμε ότι η Γαλλία εδώ και μία επταετία υποστηρίζει με
δεκάδες εκατομμύρια έναν ιδιωτικό οργανισμό μέσω του οποίου συνδι-
αλέγεται με χώρες της Μέσης Ανατολής· ο οργανισμός αυτός οργανώνει
τη συντήρηση και την προστασία μνημείων σε χώρες που έχουν πόλεμο
ή συρράξεις (ALIPH). Η ίδια χώρα στηρίζει έναν σχεδόν ιδιωτικό organi-
σμό, ο οποίος διαχειρίζεται ευρωπαϊκά κονδύλια με στόχο την ανάπτυξη
δεξιοτήτων σε χώρες του Τρίτου Κόσμου [μεταξύ άλλων και δεξιοτήτων
διαχείρισης πολιτισμού και πολιτιστικής κληρονομιάς (Expertise France)].

⁷⁷ Βασιλειάδου, Μ. (2021, Σεπτέμβριος 22). Η ελληνική ανεξαρτησία στο Λούβρο – Το
Παρίσι συναντά ξανά την Αθήνα. *Η Καθημερινή*. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/culture/561508408/i-elliniki-anexartisia-sto-lovro-to-parisi-synanta-xana-tin-athina/>

Τέλος, η ίδια χώρα έχει θεσπίσει εδώ και χρόνια τη θέση του γραφείου διπλωματίας πολιτιστικής κληρονομιάς, το οποίο έχει συνεργαστεί με τη χώρα μας και του οποίου χρέη διευθυντή εκτελεί, την ώρα της συγγραφής, ο πρώην διευθυντής του Λούβρου (άρα όχι διπλωμάτης). Όλα αυτά είναι κινήσεις που θεωρούνται ως καλή πρακτική διεθνώς και θα μπορούσαν εύκολα να γίνουν αντικείμενο προσαρμογής από τη χώρα μας. Συνεχίζοντας με το γαλλικό παράδειγμα, διεθνείς οργανισμοί, όπως αυτοί της γαλλοφωνίας, που έχουν ρόλο να προωθούν τις σχέσεις μεταξύ των κρατών βάσει της πολιτιστικής κληρονομιάς, έχουν ιδρυθεί και υποστηριχθεί με γαλλικό όραμα αλλά με διεθνή συμμετοχή.

Η Κίνα επίσης είναι μια χώρα με προβεβλημένη διπλωματία πολιτιστικής κληρονομιάς, όχι μόνο μέσω των ιδρυμάτων Κομφούκιου, που προωθούν τη γλώσσα και τις παραδόσεις της χώρας μέσω μαθημάτων, αλλά και μέσω εκθέσεων που ταξιδεύουν. Οι εκθέσεις αυτές έχουν σχεδιαστεί για να προωθήσουν τη σύνδεση μεταξύ των χωρών (βλ. Δρόμοι του Βουδισμού στην Κεντρική Ασία) ή απλώς για να αναδείξουν πτυχές της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας (βλ. εκθέσεις κινέζικης τέχνης σε βασικά μουσεία της χώρας μας). Στον συγκεκριμένο τομέα το παράδειγμα της Βρετανίας και ιδίως συγκεκριμένων μουσείων, όπως το Victoria and Albert, διδάσκει βιώσιμους τρόπους στον τομέα αυτό μέσω των εκθέσεων που ταξιδεύουν με χρηματική συμμετοχή των χωρών που φιλοξενούν τις εκθέσεις. Αν και το παράδειγμα της Βρετανίας και συγκεκριμένα του Βρετανικού Συμβουλίου θα ήταν χρήσιμο για συμπεράσματα, ο γράφων δεν θεωρεί ότι προσφέρει έδαφος για γενικότερες συγκρίσεις (μόνο για ειδικές) λόγω του προεξέχοντος χαρακτήρα της αγγλικής. Το παράδειγμα όμως του Βρετανικού Συμβουλίου, ως εν μέρει αυτοχρηματοδοτούμενου οργανισμού (κυρίως μέσω των μαθημάτων και των εξετάσεων της αγγλικής), έχει γίνει αντικείμενο μελέτης από πολλούς άλλους οργανισμούς διεθνώς, όπως το ίδρυμα Yunus Emre της γειτόνος χώρας με τα άνω των 60 παραρτήματα εκμάθησης της τουρκικής γλώσσας και πολιτισμού.

3.6.3. Εξωστρέφεια (ΧΚ)

Τα κυρίαρχα μοντέλα για την πολιτιστική εξωστρέφεια τη συνδέουν είτε με την πολιτιστική διπλωματία είτε με δράσεις μεγάλου κύρους –συνήθως εκθέσεις με θέματα τα οποία άπτονται της πολιτιστικής κληρονομιάς– που διοργανώνονται στο εξωτερικό.⁷⁸ Και οι δύο αυτές διαστάσεις της εξωστρέφειας είναι θέμα άλλων κεφαλαίων της έρευνας. Και στις δύο περιπτώσεις επιδιώκεται η προβολή μιας θετικής εικόνας της Ελλάδας και η ενίσχυση του κύρους της ως εργαλείου είτε ήπιας ισχύος είτε τουριστικής προβολής. Έχουμε να κάνουμε λοιπόν με spill-over effects του πολιτισμού, που έχουν μεν εν δυνάμει μεγάλη σημασία, αλλά που ωστόσο δεν είναι

⁷⁸ Για το θέμα αυτό βλ. Σαραγά, 2021: 179-198.

σαφές κατά πόσο ενισχύουν τον ίδιο τον πολιτιστικό τομέα, ιδίως σε ό,τι αφορά το ευρύ φάσμα των σύγχρονων πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Αντίστροφα και ενδεχομένως παραδόξως, θεωρούμε ότι μια επιδιωκόμενη εξωστρέφεια μπορεί να στηριχθεί μόνο πάνω σε ισχυρές εγχώριες βάσεις και ισχυρά δημιουργικά οικοσυστήματα, βεβαίως με την ανάπτυξη δομών και δεξιοτήτων που επιτρέπουν τη διασύνδεση με τις διεθνείς σκηνές και αγορές και την αποτελεσματική δικτύωση.

Οι κρατικές δομές εξωστρέφειας

Το κεντρικό κράτος, το Υπουργείο Πολιτισμού κυρίως αλλά όχι μόνο, έχει βεβαίως έναν σημαντικό ρόλο να παίξει, είτε μέσω εποπτευόμενων και άλλων φορέων είτε μέσω προγραμμάτων ενίσχυσης των καλλιτεχνών απευθείας. Μεταξύ των εποπτευόμενων φορέων⁷⁹ του σύγχρονου πολιτισμού, το Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού (ΕΙΠ) είναι κατεξοχήν επιφορτισμένο με την προώθηση του ελληνικού πολιτισμού και της γλώσσας στο εξωτερικό. Όταν ιδρύθηκε ανήκε στο Υπουργείο Εξωτερικών και το 2002 πέρασε στην εποπτεία του Υπουργείου Πολιτισμού. Το 2014 ενσωματώθηκε στο ΕΙΠ το καταργημένο εν μέσω οικονομικής κρίσης Εθνικό Κέντρο Βιβλίου.⁸⁰ Το ΕΙΠ εκπροσωπεί την Ελλάδα σε διάφορα διεθνή δίκτυα πολιτιστικού ενδιαφέροντος, όπως το EU National Institutes for Culture (EUNIC) και το Anna Lindh Foundation. Η χρόνια υποχρηματοδότηση, οι διοικητικές παρεμβολές, η στρατηγική αμφιταλάντευση, και εντέλει η απουσία μιας συνεκτικής λειτουργίας του οργανισμού, που να μπορεί να συντονίσει τα πολλαπλά στοιχεία (κρατικά και μη) τα οποία συνθέτουν τα οικοσυστήματα των υπο-κλάδων του πολιτισμού στο πλαίσιο εξειδικευμένων πολιτικών εξωστρέφειας, έχουν περιορίσει την αποτελεσματικότητά του. Αντίστοιχα προβλήματα (στην περιορισμένη κλίμακα του οργανισμού) παρουσιάζει και το Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, το οποίο θα μπορούσε να παίξει τον ρόλο γέφυρας μεταξύ Ελλάδας και υπόλοιπης Ευρώπης, και μεταξύ πολιτιστικής κληρονομιάς και σύγχρονου πολιτισμού.

Τα φεστιβάλ, αν και εγχώριες διοργανώσεις, αποτελούν σημαντικές ευκαιρίες ανάπτυξης των δεσμών που οδηγούν στην εξωστρέφεια, φτάνει βεβαίως να υπάρχει στοχευμένη φροντίδα γι' αυτό. Το πιο δυναμικό παράδειγμα αποτελεί ίσως το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης (ΦΚΘ). Το ευρύ φάσμα δράσεων που αναλαμβάνει αποδεικνύει ότι η εξωστρέφεια δεν επιτυγχάνεται με μεμονωμένες πρωτοβουλίες. Το ΦΚΘ διοργανώνει εκδηλώσεις και προγράμματα καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου και όχι μόνο την εποχή του ίδιου του Φεστιβάλ· συμμετέχει επιτυχώς σε ευρωπαϊκά προγράμματα και δίκτυα· σχεδιάζει ευκαιρίες επαγγελματικές δικτύωσης.

⁷⁹ Για τη λίστα των εποπτευόμενων φορέων της σύγχρονης τέχνης βλ. στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Πολιτισμού την κατηγορία «Σύγχρονος Πολιτισμός», διαθέσιμη στο: <https://www.culture.gov.gr/el/ministry/SitePages/modern.aspx>

⁸⁰ Για μια τεκμηριωμένη εξιστόρηση της πορείας του ΕΙΠ, βλ. Κιζλάρη, 2021: 141-156.

Στο οικοσύστημα του κινηματογράφου παίζει επίσης ουσιαστικό ρόλο το Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου, πέρα από τις χρηματοδοτήσεις, καλλιεργώντας διεθνείς σχέσεις, συνεργασίες και συμπαραγωγές.

Σε μικρότερη κλίμακα, αλλά με ουσιαστικά αποτελέσματα, το Φεστιβάλ Χορού Καλαμάτας (που εμπλέκει κεντρικό κράτος, Περιφέρεια και Δήμο) συμβάλλει στη σημερινή αξιοσημείωτη εξωστρέφεια του σύγχρονου ελληνικού χορού, για παράδειγμα δομώντας το πρόγραμμα με τέτοιο τρόπο ώστε προσκεκλημένοι επιμελητές να μπορούν να συμμετέχουν σε show-cases εγχώριων ομάδων. Το Φεστιβάλ Χορού έχει επίσης στους στόχους του την προώθηση της σύγχρονης δημιουργίας στο εξωτερικό, και θα έχει ενδιαφέρον να αναλυθεί πώς η πρόθεση αυτή θα εξελιχθεί σε δομικό στοιχείο της διοργάνωσης.

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα, που δείχνει την πολυεπίπεδη δομή της εξωστρέφειας, είναι η συμμετοχή του ελληνικού animation στο διεθνές φεστιβάλ στο Ανεσί. Τα «συστατικά» της συμμετοχής είναι ένας δομημένος και συνεργατικός κλάδος, μια ζωντανή εγχώρια σκηνή με διεθνή παρουσία (π.χ. το φεστιβάλ Animasyros), η εξασφάλιση χρηματοδότησης μέσω του ΕΚΟΜΕ (φορέας του Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης), και η τεχνική υποστήριξη του Enterprise Greece (που τελεί υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εξωτερικών).⁸¹

Στην ίδια λογική έχει ενδιαφέρον να αναφέρει κανείς πρωτοβουλίες συνεργασίας μεταξύ κρατικών και ιδιωτικών φορέων που στηρίζονται σε πιο βαθιά συνέργεια από την απλή χρηματοδότηση, με στόχο την εξωστρέφεια. Δύο παραδείγματα είναι η συνεργασία μεταξύ της συλλογής Δ. Δασκαλόπουλου και ΕΜΣΤ, που ενέχει το στοιχείο των διεθνών συνεργειών, και η συνεργασία της Εθνικής Πινακοθήκης με το Ίδρυμα Ωνάση στο πλαίσιο της Μπιενάλε της Βενετίας που ενέχει το στοιχείο της συμπαραγωγής. Σε άλλο επίπεδο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον μπορούν να έχουν οι θεσμικές συνεργασίες με φορείς του εξωτερικού (όπως για παράδειγμα του Φεστιβάλ Βιβλίου Θεσσαλονίκης με το Φεστιβάλ Βιβλίου της Φρανκφούρτης) εφόσον ενέχουν ξεκάθαρα αμοιβαία οφέλη στο επίπεδο της εξωστρέφειας.

Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε τα προγράμματα του Υπουργείου Πολιτισμού, που στοχεύουν στην ενίσχυση της εξωστρέφειας των καλλιτεχνικών φορέων, ομάδων, και δημιουργών, για παράδειγμα το πρόγραμμα *Greeklit*⁸² ή τις

⁸¹ Για δράσεις που υποστηρίζει το Enterprise Greece βλ., για παράδειγμα, το Annecy International Animated Film Festival and Market – MIFA: <https://www.ekome.media/el/ekdiloseis-festival/ischyro-elliniko-animation-sto-festival-tou-annecy-2022/>

⁸² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα *Greeklit* βλέπε την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://greeklit.gr/the-programme/>

προκληρύξεις που αφορούν την καλλιέργεια διεθνών σχέσεων.⁸³ Ειδικά για τις επιχορηγήσεις, όπως αυτές της τελευταίας περίπτωσης, ένα σημαντικό ζήτημα είναι η ευελιξία, που πρέπει να ανταποκρίνεται όχι μόνο στον σχεδιασμό μέσο-μακροπρόθεσμων συνεργασιών αλλά επίσης και στους ρυθμούς της «αγοράς». Σημαντικό είναι επίσης ότι στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας υπάρχει πρόβλεψη για «Προώθηση των ελληνικών πολιτιστικών εξαγωγών και ενίσχυση του ελληνικού πολιτιστικού brand (€14 εκατ.): μείγμα χρηματοδότησης του branding και συγχρηματοδότησης (έως 65%) πρωτοβουλιών εξωστρέφειας».⁸⁴

Συμπέρασμα

Η ενίσχυση της εξωστρέφειας του ελληνικού πολιτιστικού τομέα έχει σημασία σε δύο διακριτά επίπεδα:

- Την αύξηση του κύρους της χώρας με παράπλευρα οφέλη για την ήπια ισχύ της αλλά και για τομείς της οικονομίας όπως ο τουρισμός, πιθανά την αγορά ακινήτων και τις επενδύσεις ευρύτερα.
- Την περαιτέρω ενδυνάμωση του ίδιου του πολιτιστικού τομέα και της άμεσης κοινωνικής και οικονομικής του συνεισφοράς χάρη:
 - ο Στην επέκταση της «αγοράς» στην οποία απευθύνονται οι δρώντες του τομέα και άρα στην ανάπτυξη της απασχόλησης και της ανθεκτικότητας του τομέα λόγω μειωμένης εξάρτησης από την εγχώρια οικονομία.
 - ο Στην αύξηση της τεκνογνωσίας και της ενημέρωσης, που προκύπτει από τη διασύνδεση με το πολιτιστικό γίγνεσθαι εκτός Ελλάδας.
 - ο Στις ευκαιρίες για συμπαραγωγές, που προκύπτουν (με τις ανάλογες προϋποθέσεις) από την εξωστρέφεια.

Ωστόσο, προκειμένου να έχουν τα αποτελέσματα αυτά, οι όποιες πρωτοβουλίες εξωστρέφειας πρέπει να πηγάζουν από πολιτιστικά οικοσυστήματα τα οποία ήδη έχουν αναπτύξει την απαραίτητη εσωτερική «κριτική μάζα» δικτύων, συνεργασιών, μηχανισμών υποστήριξης και χάραξης στρατηγικής.

Εμπόδιο στην ενίσχυση της εξωστρέφειας είναι η διασπορά των αυτόνομων κέντρων που ασχολούνται με αυτήν. Όπως είδαμε, στο επίπεδο του κεντρικού κράτους, εμπλοκή στην εξωστρέφεια μπορούν να έχουν όχι μόνο το Υπουργείο Πολιτισμού αλλά, επίσης, το Υπουργείο Εξωτερικών, το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης, και πιθανώς και άλλα, χωρίς να μιλήσουμε για τις Περιφέρειες και τους Δήμους των μεγαλύτερων αστικών κέντρων, που αναπτύσσουν αντίστοιχες πρωτοβουλίες. Η ίδια διασπορά

⁸³ Βλέπε π.χ. την «Πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος για επιχορήγηση ή/και αιγίδα δράσεων και προγραμμάτων που προωθούν τις διεθνείς συνέργειες και την εξωστρέφεια του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα» της Γενικής Γραμματείας Σύγχρονου Πολιτισμού, διαθέσιμη στο: <https://drasis.culture.gr/index.php/anakoinwseis/109-2020-01-15-05-52-31>

⁸⁴ Άξονας 4.6., επένδυση 2., υπο-έργο 6.

επηρεάζει ενδεχομένως την αποτελεσματικότητα της συνολικής διαθέσιμης χρηματοδότησης για δράσεις εξωστρέφειας.

3.6.4. Δικτύωση πολιτιστικών οργανισμών και εξωστρέφεια (ΣΧ)

Είτε είναι κλειστά ή ανοιχτά ή δωρεάν είτε με συνδρομή, τα ευρωπαϊκά και διεθνή δίκτυα και τα δίκτυα δικτύων πολιτιστικών και δημιουργικών φορέων προσφέρουν υπηρεσίες δικτύωσης, ορατότητας, ανταλλαγής γνώσης, εύρεσης συνεργατών και συμβουλευτικών υπηρεσιών. Λειτουργούν είτε ως δίκτυα ανθρώπων είτε ως δίκτυα φορέων, είτε ως δίκτυα δικτύων, ενώ πολύ ενεργά στην Ευρώπη στον χώρο των ΠΔΤ είναι τα δίκτυα αποφοίτων/επωφελούμενων ιδρυμάτων, όπως είναι το Robert Bosch Alumni,⁸⁵ ή ευρωπαϊκών προγραμμάτων, όπως εκείνα των προγραμμάτων Δημιουργικής Ευρώπης.⁸⁶ Τέτοια δίκτυα ενθαρρύνουν την κινητικότητα, τη συνεργασία και την επαφή, ενώ πολλαπλασιάζουν τον αντίκτυπο των δράσεων ή/και την οικονομική εξασφάλιση των έργων που αναλαμβάνουν. Επίσης βοηθούν τους πολιτιστικούς και δημιουργικούς τομείς να ενισχύσουν την ικανότητά τους να καλλιεργήσουν ταλέντα, να αντιμετωπίσουν κοινές προκλήσεις, να καινοτομήσουν, να ευημερήσουν και να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας και ανάπτυξη. Λειτουργούν ως αυτόνομοι και αυτοδιοικούμενοι φορείς και είναι πολύ ενεργά στη συνηγορία για την πολιτιστική πολιτική και την πολιτιστική ανάπτυξη. Για να λειτουργήσουν χρειάζονται απαραίτητα seed-funding και επιχειρησιακό σχέδιο που να εξασφαλίζει τη βιωσιμότητά τους.

Σύμφωνα με την ιστοσελίδα του, το Culture Action Europe (CAE) ιδρύθηκε το 1994 ως «δίκτυο δικτύων», και στόχευε στη διατήρηση συνεχούς διαλόγου και ανταλλαγής γνώσεων μεταξύ του πολιτιστικού τομέα στην Ευρώπη και των φορέων χάραξης πολιτικής της ΕΕ. Η ένωση άλλαξε το όνομά της σε Culture Action Europe το 2008 και διαφοροποίησε τα μέλη της, ανοίγοντάς τη συμμετοχή σε δημόσιους και ιδιωτικούς οργανισμούς, μεγάλους και μικρούς. Αυτή η αλλαγή αντικατοπτρίστηκε στην αποστολή και στις πολιτικές υπεράσπισης του CAE. Υιοθέτησε μια νέα στρατηγική, υποστηρίζοντας την πρόσβαση στις τέχνες και τη συμμετοχή στον πολιτισμό ως θεμελιώδες δικαίωμα κάθε πολίτη. Συνέχισε να ασκεί πιέσεις για δημόσιες επενδύσεις στον πολιτισμό και στις τέχνες ως την κύρια δύναμη για την ανάπτυξη μιας βιώσιμης και πιο συνεκτικής Ευρώπης. Σήμερα, το CAE είναι το σημαντικότερο ευρωπαϊκό δίκτυο πολιτιστικών δικτύων, οργανισμών, καλλιτεχνών, ακτιβιστών, ακαδημαϊκών και φορέων χάραξης πολιτικής. Το CAE είναι το πρώτο σημείο αναφοράς για τεκμηριωμένη γνώμη και

⁸⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δίκτυο αποφοίτων/επωφελούμενων του ιδρύματος Robert Bosch βλ. την κεντρική ιστοσελίδα του Robert Bosch Alumni, διαθέσιμη στο: <https://www.boschalumni.net/page/structure-of-the-network>

⁸⁶ European Commission, European Education and Culture Executive Agency (2019). *Creative Europe Networks: 28 pan-European organisations connecting and strengthening Europe's cultural sectors: October 2019*, Publications Office, 2019. Διαθέσιμο στο: <https://data.europa.eu/doi/10.2797/588218>

συζήτηση σχετικά με τις τέχνες και την πολιτιστική πολιτική στην ΕΕ. Ως το μοναδικό διατομεακό δίκτυο, συγκεντρώνει όλους του τομείς του πολιτισμού, από τις τέχνες του θεάματος έως τη λογοτεχνία, τις εικαστικές τέχνες, το σχέδιο και τις διασταυρούμενες πρωτοβουλίες μέχρι τα κοινοτικά κέντρα και τις ομάδες ακτιβιστών. Το CAE πιστεύει στην αξία αλλά και στις αξίες του πολιτισμού και τη συμβολή του στην ανάπτυξη βιώσιμων και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνιών.⁸⁷

Τα τελευταία χρόνια έχουν χτιστεί στην Ευρώπη δίκτυα πολιτιστικών κέντρων και δημιουργικών χώρων που προκύπτουν από προγράμματα όπως είναι το European Network of Cultural Centres,⁸⁸ το Cultural and Creative Spaces and Cities,⁸⁹ το Trans Europe Halles,⁹⁰ το Interreg,⁹¹ το Creative Hubs,⁹² το European Creative Hubs network⁹³ και πολλά άλλα, τα οποία λειτουργούν ως κοινοπραξίες με σταθερές ή επιμέρους συνεργασίες σε βάθος χρόνου για την εξασφάλιση της βιωσιμότητας προγραμμάτων και δράσεων. Άλλα ισχυρά εργαλεία εξεύρεσης πόρων αλλά και συνηγορίας είναι τα δίκτυα πόλεων και Δήμων, όπως μεταξύ πολλών άλλων το Eurocities⁹⁴ και το UNESCO Creative Cities network⁹⁵ καθώς και δίκτυα πολιτών, όπως το Mitost.⁹⁶ Τέλος, στον χώρο του πολιτισμού λειτουργούν αρκετά δίκτυα πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως το Europa Nostra,⁹⁷ δίκτυα μουσείων όπως το NEMO,⁹⁸ και το Balkan Museums Network (πέραν προφανώς από τα εθνικά παραρτήματα του ICOM). Σε επίπεδο δικτύωσης ανθρώπων, υπάρχουν δίκτυα πολιτιστικών σχέσεων και πολιτιστικής διπλωματίας, όπως το Cultural Relations Platform.⁹⁹ Κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού λόγω της πανδημίας δημιουργήθηκαν νέα

⁸⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το τι προσβύει το Culture Action Europe (CAE) βλ. την κεντρική ιστοσελίδα του: <https://cultureactioneurope.org/about-us/>

⁸⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα European Network of Cultural Centres βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://encc.eu>

⁸⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα Cultural and Creative Spaces and Cities βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://www.spacesandcities.com/news/ccsc-draws-to-a-close/>

⁹⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα Trans Europe Halles βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <http://teh.net>

⁹¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα Interreg βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://greece-italy.eu/rfb-funded-projects/creativehubs/>

⁹² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα Creative Hubs βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://creativehubs.cti.gr/en/home>

⁹³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα European Creative Hubs network βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <http://creativehubs.net>

⁹⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δίκτυο πόλεων και Δήμων Eurocities βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://eurocities.eu/>

⁹⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δίκτυο πόλεων και Δήμων UNESCO Creative Cities network βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://en.unesco.org/creative-cities/>

⁹⁶ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δίκτυο πολιτών Mitost βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://www.mitost.org>

⁹⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δίκτυο πολιτιστικής κληρονομιάς Europa Nostra βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://www.europanostra.org>

⁹⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δίκτυο μουσείων NEMO βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://www.ne-mo.org>

⁹⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δίκτυο πολιτιστικών σχέσεων και πολιτιστικής διπλωματίας Cultural Relations Platform βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://www.cultureinexternalrelations.eu>

δίκτυα-πρωτοβουλίες για την υποστήριξη των τεχνών και του πολιτισμού, όπως το UNESCO Resiliart¹⁰⁰ ή το Creatives Unite.¹⁰¹

Με μια πρώτη έρευνα, η συμμετοχή ελληνικών πολιτιστικών φορέων σε δίκτυα, όπως τα παραπάνω, φαίνεται συχνά τυχαία ή/και ανενεργή, γεγονός που θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα έρευνας από μόνο του. Η συμμετοχή σε δίκτυα θέλει δέσμευση και προσωπικό για να διαρκέσει. Συχνά τέτοιες προσπάθειες χαρακτηρίζονται από ένα φαύλο κύκλο έλλειψης κινήτρων και χρόνου-χρηματοδότησης για τη δημιουργία και τη συνέχιση και για τη συμμετοχή. Δεν υπάρχει συνδεσιμότητα, ούτε ευθυγράμμιση –αλλά κυρίως ο κατακερματισμός μεταξύ των οργανισμών.

¹⁰⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δίκτυο-πρωτοβουλία για την υποστήριξη των τεχνών και του πολιτισμού UNESCO Resiliart βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://en.unesco.org/news/resiliart-artists-and-creativity-beyond-crisis>

¹⁰¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δίκτυο-πρωτοβουλία για την υποστήριξη των τεχνών και του πολιτισμού Creatives Unite βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://creativesunite.eu>

3.7. Συμπερίληψη και συμμετοχή

3.7.1. *Equity – Diversity – Accessibility – Inclusion* (Ισότητα – Διαφορετικότητα – Προσβασιμότητα – Συμπερίληψη) (ΣΧ)

Ισότητα, διαφορετικότητα, προσβασιμότητα, συμπερίληψη: Βασικές αξίες/αρχές της δημοκρατίας

Η συζήτηση γύρω από θέματα ισότητας, διαφορετικότητας, πρόσβασης και συμπερίληψης ακολουθεί τις δημογραφικές και κοινωνικές αλλαγές που επιβάλλουν την αλλαγή της κουλτούρας. Με εκκίνηση το εργασιακό περιβάλλον και την αρχή των ίσων ευκαιριών, η δυνατότητα όλων των ανθρώπων να διαχειριστούν προκαταλήψεις και στερεότυπα είναι σημαντικό βήμα για την ενσωμάτωση της διαφορετικότητας, για την ισότητα, και τη συμπερίληψη. Το τρίπτυχο Diversity - Equity - Inclusion (DEI), στις ΗΠΑ τετράπτυχο συμπεριλαμβανομένης της προσβασιμότητας, έχει υιοθετηθεί και αποτελεί προτεραιότητα και για τα μουσεία και τους πολιτιστικούς οργανισμούς, προκειμένου να παραμένουν επίκαιρα και να διατηρούν τη σχέση τους με τους πολίτες και την κοινωνία. Η παραγωγή κοινωνικής αξίας δεν έγκειται μόνο στην ευαισθητοποίηση απέναντι σε ζητήματα διαφορετικότητας αλλά και στη δημιουργία αλλαγής.

Η υιοθέτηση των αρχών DEI μειώνει το χάσμα ικανοτήτων, αυξάνει την παραγωγικότητα και απευθύνεται σε περισσότερες ομάδες κοινού. Κατά τον πρόσφατο οδηγό του American Alliance of Museums (AAM), η βασική δουλειά συμπερίληψης δεν ξεκινάει «εκεί έξω», στον εντοπισμό και στην προσέλκυση ανθρώπων και πληθυσμών που δεν εκπροσωπούνται, αλλά μέσα στους χώρους του μουσείου,¹⁰² με την εξάλειψη στερεότυπων και διακρίσεων που αφορούν σε κάθε μορφή διάκρισης, του ρατσισμού, του σεξισμού, της ξενοφοβίας, της διάκρισης με κριτήριο τις δυνατότητες (ableism), των διακρίσεων λόγω γενετήσιου προσανατολισμού/ταυτότητας φύλου, εθνοτικής/φυλετικής καταγωγής, ηλικίας. Η πρακτική της συμπερίληψης απαιτεί επίσης συνεχή αξιολόγηση και εξάλειψη των ρητών ανισοτήτων κάθε μορφής.

¹⁰² Ivy, N. (2018). Facing Change: A New Report from the American Alliance of Museums' Working Group on DEI. American Alliance of Museums. Διαθέσιμο στο: <https://www.aam-us.org/2018/05/01/facing-change-a-new-report-from-the-american-alliance-of-museums-working-group-on-dei/>

Στο πρόσφατο εγχειρίδιο του AAM, τμήμα της καμπάνιας Facing Change, περιλαμβάνονται ορισμοί και επεξηγήσεις ώστε οι εργαζόμενοι στον χώρο να είναι ικανοί να αντιλαμβάνονται τους λόγους για του οποίους πρέπει να κάνουν το πρώτο βήμα. Αυτό αποτελεί μια καλή αρχή ώστε να τεθούν τα θεμέλια για κοινή πρακτική. Εξηγεί τη **διαφορετικότητα** και τον ρόλο της στη διασφάλιση πολλαπλών προοπτικών· την **ισότητα** ως ένα βήμα προς την επίτευξη πραγματικής ένταξης· την **προσβασιμότητα** όχι μόνο στο φυσικό περιβάλλον αλλά και την εκπροσώπηση σε περιεχόμενο για όλους· και όσον αφορά τη **συμπερίληψη** αναφέρεται στη σκόπιμη, συνεχή προσπάθεια να διασφαλιστεί ότι διαφορετικά άτομα συμμετέχουν πλήρως σε όλες τις πτυχές της οργανωτικής εργασίας, συμπεριλαμβανομένων των διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Για να πετύχει κάτι, χρειάζεται πολλαπλασιασμός των πρωτοβουλιών συμπερίληψης και της ευαισθητοποίησης καθώς και δέσμευση.

Στην Ελλάδα, στον χώρο του πολιτισμού, με εξαίρεση ίσως την προσβασιμότητα, δεν γίνονται ιδιαίτερες συζητήσεις ή προσπάθειες για συμπερίληψη στον εργασιακό χώρο.

3.7.2. Πολιτιστική συμμετοχή & συμμετοχικότητα (ΣΧ)

Όλα ξεκινούν από το άρθρο 27 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων: «καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει ελεύθερα στην πνευματική ζωή της κοινότητας, να χαίρεται τις καλές τέχνες και να μετέχει στην επιστημονική πρόοδο και στα αγαθά της». Ο όρος πολιτιστική συμμετοχή μπορεί να περιλαμβάνει το φάσμα της συμμετοχής, ενεργής ή παθητικής, στον πολιτισμό και τη δημιουργικότητα, ενώ νέες μορφές δημιουργίας και διανομής, όπως οι ανοιχτές πλατφόρμες, προσφέρουν νέους τρόπους συγχώνευσης της παραγωγής και της κατανάλωσης πολιτισμού (OECD, 2022: 42).

Το μοντέλο της πολιτιστικής δημοκρατίας, έχοντας τις ρίζες του στη δεκαετία του 1960, κυριάρχησε στη δεκαετία του 1980. Υποστηρίζει τη δημιουργία συνθηκών για μια πιο ενεργή πολιτιστική συμμετοχή και την αναγνώριση των πολιτισμικών πρακτικών διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Η πολιτιστική δημοκρατία συνεπάγεται ένα νέο μοντέλο σχέσεων μεταξύ θεσμών και κοινοτήτων: ο πολιτισμός γίνεται μια πλατφόρμα όπου κάθε άτομο μπορεί να συμμετέχει και να είναι υπεύθυνο. Αυτό το παράδειγμα συνεπάγεται μια αλλαγή στη στάση και μια μετατόπιση από το μοντέλο της πολιτιστικής κατανάλωσης σε ένα μοντέλο πολιτιστικής δέσμευσης. Εκτιμά αυτό που γνωρίζει ο καθένας, τις παραδόσεις του, τη φωνή του. Δεν «φέρει τον πολιτισμό» σε μια περιοχή, γιατί ο πολιτισμός υπάρχει ήδη σε κάθε περιοχή: εκτιμά τον τοπικό πολιτισμό και τον συμπληρώνει με άλλες πολιτιστικές εκφράσεις, ανοίγοντας την τοπική εμπειρία στο παγκόσμιο και τονώνοντας αυτό τον διάλογο.¹⁰³

¹⁰³ Porto Santo Conference (2021). *Culture and the Promotion of Democracy: Towards a European Cultural Citizenship*. Διαθέσιμο στο: <https://portosantocharter.eu/the-charter/#preamble>

Εν μέσω πανδημίας, το 2020, μια διεθνική ομάδα με περισσότερες από 45 πόλεις και 95 συμβούλους ανακοίνωσε μια πρωτοβουλία για την υποστήριξη του δικαιώματος συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή ως προϋπόθεση για μια καλύτερη κοινωνία. Θεωρώντας τον πολιτισμό ως τον τρόπο που δημιουργούμε, εκφράζουμε, μοιραζόμαστε και πραγματευόμαστε τις αξίες μας, η Χάρτα της Ρώμης 2020 καλεί για νέα μοντέλα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς και βιώσιμα, με έμφαση σε πέντε στάδια: ανακαλύπτω, δημιουργώ, απολαμβάνω, μοιράζομαι και προστατεύω τον πολιτισμό.¹⁰⁴

Σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη του ΟΟΣΑ, *The Culture Fix: Creative People, Places and Industries* (OECD, 2022), η πολιτιστική συμμετοχή στηρίζει τόσο την προσφορά όσο και τη ζήτηση για πολιτιστικά και δημιουργικά αγαθά και υπηρεσίες, και παράγει πολυάριθμα θετικά οφέλη, τα οποία είναι δύσκολο να μετρηθούν: όπως η κοινωνική ένταξη, η ενίσχυση της υγείας και της ευημερίας, η καλλιέργεια δεξιοτήτων και η επιχειρηματικότητα. Μπορεί επίσης να προωθήσει την αλλαγή συμπεριφοράς για την αντιμετώπιση κοινωνικών προκλήσεων. Η ζήτηση για πολιτισμό είναι μεγάλη. Σύμφωνα πάντα με τη μελέτη, οι δαπάνες των νοικοκυριών για αναψυχή και πολιτισμό αυξήθηκαν κατά 18% μεταξύ του 2011 και το 2019, δύο φορές πιο γρήγορα από τις συνολικές δαπάνες στις χώρες του ΟΟΣΑ, αλλά σαφώς η Covid-19 άφησε σημάδι: Το 2020, οι κατά κεφαλήν δαπάνες για ψυχαγωγικές και πολιτιστικές υπηρεσίες μειώθηκαν κατά μέσο όρο περίπου 30% στις χώρες που μελετά ο ΟΟΣΑ.

Η πολιτιστική συμμετοχή συνδέεται με διάφορες περιοχές κοινωνικού και οικονομικού αντίκτυπου, όπως η κοινωνική ένταξη, η συμμετοχή των πολιτών και η υγεία. Τα lockdown, λόγω της πανδημίας, υπογράμμισαν περαιτέρω τη σημασία του πολιτισμού για την ψυχική ευημερία των ανθρώπων. Αυτή η αυξημένη ευαισθητοποίηση παρέχει μια νέα ευκαιρία για κεφαλαιοποίηση του ρόλου του πολιτισμού στην πρόληψη και θεραπεία ασθενειών, συμβάλλοντας στα συστήματα υγείας και πρόνοιας. Η πολιτιστική συμμετοχή μπορεί να βοηθήσει στην αντιμετώπιση κοινωνικών προκλήσεων, όπως η κλιματική αλλαγή, από νέες οπτικές γωνίες, ευνοώντας την ανθεκτικότητα, τη δημιουργία δεξιοτήτων και τις προ-κοινωνικές συμπεριφορές.

Σύμφωνα πάντα με την έκθεση, η πολιτιστική συμμετοχή είναι μεγαλύτερη σε χώρες με υψηλότερες δημόσιες δαπάνες για τον πολιτισμό, με πιθανά αμοιβαία ενισχυτικά αποτελέσματα. Ωστόσο, στις χώρες της ΕΕ τα δύο τρίτα των ανθρώπων αναφέρουν ότι δεν ασχολούνται με ενεργές μορφές πολιτιστικής συμμετοχής (καλλιτεχνικές δραστηριότητες). Στις χώρες της ΕΕ, η πολιτιστική συμμετοχή είναι μεγαλύτερη από άτομα με υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης και εισόδημα. Αυτό θέτει προκλήσεις για την κοινωνική ένταξη που πρέπει να αντιμετωπίσει η πολιτική.

¹⁰⁴ Culture Action Europe (2020). *The 2020 Rome Charter*. Διαθέσιμο στο: <https://cultureactioneurope.org/knowledge/the-2020-rome-charter-outcomes/>

Τέλος, οι εθνικοί προσανατολισμοί φαίνεται να μετρούν σε σχέση με τον τύπο της πολιτιστικής συμμετοχής: Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης (καθώς και το Ισραήλ και το Μεξικό) παρουσιάζουν υψηλότερη συμμετοχή σε δραστηριότητες όπου το στοιχείο ψυχαγωγίας είναι ισχυρότερο (ζωντανές εκδηλώσεις και κινηματογράφος). Οι χώρες της Βόρειας Ευρώπης εμφανίζουν έντονη συμμετοχή σε δραστηριότητες στα λεγόμενα «υψηλά στοιχεία πολιτισμού», όπως η επίσκεψη σε μουσεία και βιβλιοθήκες. Αυτό μπορεί εν μέρει να εξηγείται από τα υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης και τις δημόσιες δαπάνες. Περιφερειακές διακυμάνσεις στην πολιτιστική συμμετοχή σημειώνονται επίσης εντός των χωρών, σε ορισμένες περιπτώσεις με μοτίβο πυρήνα-περιφέρειας, αλλά όχι πάντα (OECD, 2022).

Η ίδια η μεθοδολογία της συμμετοχής –ένα εργαλείο που ξεκινά από τον Πολιτιστικό και Δημιουργικό Τομέα– χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο σε περιβάλλοντα και τομείς όπου πρέπει να ληφθούν αποφάσεις. Ενδυνάμωση της συμμετοχής στην παραγωγή πολιτισμού, κάτω από νέες συνθήκες και με κριτήρια συμμετοχικού σχεδιασμού που δίνουν την αίσθηση ιδιοκτησίας, του «ανήκειν» και μαζί της παραγωγής και της κατανάλωσης πολιτισμού.

Στον χώρο των μουσείων, η έννοια της συμμετοχικότητας θεωρείται όλο και περισσότερο απαραίτητο εργαλείο ανάπτυξης και προσέλκυσης κοινού και συχνά η εργαλειοποίηση της λέξης γίνεται χωρίς βάθος και χωρίς συνέχεια. Στο *Συμμετοχικό Μουσείο*, η Nina Simon (2010) αποτύπωσε την ανάγκη το μουσείο να αλλάξει σε τόπο οικείο για τον επισκέπτη και την ανάγκη του επισκέπτη να συμμετέχει στην παραγωγή νοήματος – η προσέγγισή της επηρέασε πάρα πολύ τη λειτουργία των μουσείων από τότε. Στον νέο ορισμό των μουσείων, ο οποίος ξανά αυτή την περίοδο είναι σε διαβούλευση, η συμμετοχή παίζει κεντρικό ρόλο.¹⁰⁵ Η ίδια ίδρυσε το κίνημα of/by/for all,¹⁰⁶ όπου η συμμετοχή θεωρείται ως βασικό εργαλείο οργανωτικής αλλαγής. Νέα μοντέλα συμμετοχικού σχεδιασμού εκθέσεων είναι πολύ δημοφιλή στην Ευρώπη και δοκιμάζονται και στην Ελλάδα, όπως το πρόγραμμα του MOMus *Together We Curate*.¹⁰⁷

Στην Ελλάδα

Σε έρευνα του Ευρωβαρόμετρου που έγινε το 2013 για την πρόσβαση και τη συμμετοχή στον πολιτισμό και για τη συχνότητα συμμετοχής σε όλες τις μορφές πολιτισμικών δραστηριοτήτων (από την ανάγνωση ενός βιβλίου έως την επίσκεψη σε μουσεία), η Ελλάδα συγκεντρώνει μόνο 5% υψηλής ή

¹⁰⁵ Adams, G.D. (2022, Μάιος 13). Icom publishes two proposed museum definitions. *Museum Association*. Διαθέσιμο στο: <https://www.museumsassociation.org/museums-journal/news/2022/05/icom-publishes-two-proposed-museum-definitions/#>

¹⁰⁶ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το κίνημα of/by/for all βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://www.ofbyforall.org>

¹⁰⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα Together We Curate του MOMus βλ. την ιστοσελίδα: https://www.momus.gr/news/together_we_curate

πολύ υψηλής συχνότητας συμμετοχής. Αλλά και σε επίπεδο ΕΕ, σύμφωνα με το ίδιο Ευρωβαρόμετρο, έχει μειωθεί ο αριθμός των Ευρωπαίων που ασχολούνται με τον πολιτισμό (ΕΣΑμεΑ, 2019: 31).

Σε επίπεδο πολιτιστικής πολιτικής, διαφαίνεται η διαφοροποίηση μεταξύ «εκδημοκρατισμού του πολιτισμού» – μια top-down προσέγγιση με στόχο τη διάδοση του πολιτισμού σε εκείνους τους πληθυσμούς που δεν έχουν πρόσβαση– και της «πολιτιστικής δημοκρατίας», που περισσότερο υποστηρίζει παρά παρεμβαίνει στις επιλογές που εκφράζουν οι πολίτες. Στη δεύτερη περίπτωση, η συμμετοχή των πολιτών στη δημιουργία πολιτισμού είναι ενεργή και έρχεται από τα κάτω. Σήμερα, στην Ελλάδα αυτή η νοοτροπία ακόμα υιοθετείται σε πολύ διαφορετικές ταχύτητες και στο φάσμα της top-down και bottom-up προσέγγισης. Για παράδειγμα, το πρόγραμμα *Πολιτισμός στις Γειτονιές* του Δήμου Αθηναίων «φέρει τον πολιτισμό στους πολίτες» με στόχο την «αναβάθμιση, την ανάδειξη και την ενοποίηση του πολιτιστικού ιστού της Αθήνας αλλά και την έμπρακτη στήριξη των καλλιτεχνών και των εργαζόμενων στον κλάδο του πολιτισμού». ¹⁰⁸ Τέτοιες δράσεις συνυπάρχουν με νέα μοντέλα ηγεσίας και συμμετοχικού σχεδιασμού, όπως το Κομάντο Φέστιβαλ-Κυψέλη Μοναμούρ, ¹⁰⁹ το οποίο πραγματοποιείται σε πολιτιστικούς χώρους, σπίτια, βιβλιοπωλεία, μεζεδοπωλεία και άλλα κτήρια της Κυψέλης, το Φεστιβάλ Λυκαβηττού, ένα συνεχές πείραμα επαναπροσδιορισμού του τρόπου με τον οποίο γίνονται τα φεστιβάλ και «μια στιγμή ανάκτησης του δημόσιου: του δημόσιου χώρου του Λυκαβηττού, της τέχνης ως δημόσιου αγαθού». ¹¹⁰

3.7.3. Πρόσβαση, προσβασιμότητα και συμπερίληψη (ΣΧ)

Η πρόσβαση στον πολιτισμό είναι αδιαπραγμάτευτο πολιτιστικό δικαίωμα, σύμφωνα και με την UNESCO. ¹¹¹ Ισότιμη πρόσβαση στις τέχνες και στον πολιτισμό για όλους, χωρίς αποκλεισμούς, σημαίνει την άρση των φραγμών για πρόσβαση και συμμετοχή σε αγαθά και υπηρεσίες που προσφέρονται από πολιτιστικούς φορείς. Συχνά ο όρος προσβασιμότητα αναφέρεται κυρίως στη φυσική πρόσβαση και την ίση μεταχείριση ανθρώπων με αναπηρία σε έναν πολιτιστικό χώρο. Με τον Νόμο 4074/2012, η ελληνική Βουλή κύρωσε τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες, γεγονός που συνεπάγεται την υποχρέωση εφαρμογής της σε εθνικό επίπεδο.

¹⁰⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα Πολιτισμός στις Γειτονιές του Δήμου Αθηναίων βλ. την ιστοσελίδα: <https://www.athensculturenet.com/en>

¹⁰⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Κομάντο Φέστιβαλ - Κυψέλη Μοναμούρ βλ. τη σελίδα του στο Facebook: <https://www.facebook.com/Κομάντο-Φέστιβαλ-Κυψέλη-111802014860777/>

¹¹⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Φεστιβάλ Λυκαβηττού βλ. τη σελίδα του στο Facebook: <https://www.facebook.com/lycabetusfestival>

¹¹¹ Βλ. UNESCO: Cultural Rights - Access to Culture, διαθέσιμο στο: <https://en.unesco.org/creativity/policy-monitoring-platform/cultural-rights-access-culture>

Με ευρύτερη έννοια, η πρόσβαση είναι κεντρικό απαιτούμενο για την πολιτιστική δημοκρατία και τη συμπερίληψη. Μπορεί να αφορά τη φυσική πρόσβαση, την αισθητηριακή, τη γνωστική, την αντιληπτική, την κοινωνική/οικονομική πρόσβαση, ενώ τα τελευταία χρόνια αναφερόμαστε συχνά και στην ανοικτή ψηφιακή πρόσβαση. Η εφαρμογή συνθηκών προσβασιμότητας ξεκινά από απλές κινήσεις όπως μειωμένα εισιτήρια, προγράμματα για ειδικές ομάδες κοινού, έως συνθήκες καθολικής προσβασιμότητας που επιτυγχάνονται μέσω προγραμματισμού, πολιτικής του οργανισμού και επικοινωνίας. Η διερεύνηση της προσβασιμότητας είναι μια διαδικασία που ωφελεί ολόκληρο τον οργανισμό και την ευρύτερη κοινότητα. Σύμφωνα με την Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (ΕΣΑμεΑ), «Παρότι έχουν ληφθεί αρκετές νομοθετικές και πολιτικές πρωτοβουλίες τα τελευταία χρόνια, σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης και σε εθνικό επίπεδο, υποστηρίζεται, μέσω ερευνητικών δεδομένων, ότι τα άτομα με αναπηρία αντιμετωπίζουν σοβαρούς φραγμούς και εμπόδια στο πεδίο της πολιτιστικής ζωής».¹¹²

Στον ιστότοπο του Υπουργείου Πολιτισμού¹¹³ αναφέρονται οι δράσεις του Υπουργείου για τη βελτίωση της προσβασιμότητας, που κυμαίνονται από επιχορηγήσεις δράσεων δημιουργίας προσβάσιμου πολιτιστικού περιεχομένου έως την έκδοση της Ψηφιακής Εκπαιδευτικής Κάρτας, θεσμικές και διοικητικές παρεμβάσεις για τη διασφάλιση της ισότιμης πρόσβασης των ΑμεΑ σε παραγωγές, στην εκπαίδευση, αλλά και στην κατάρτιση μελετών για τη φυσική προσβασιμότητα των πολιτιστικών χώρων. Επίσης σχεδιάζονται και υλοποιούνται ανελκυστήρες, ράμπες, διαδρομές ΑμεΑ, αναβατόρια, ηλεκτρικά αμαξίδια και οχήματα για τη διευκόλυνση πρόσβασης, και σε συνεργασία με το Φάρο Τυφλών ετοιμάζεται έντυπο υλικό σε 4 γλώσσες, ειδικές πινακίδες και προπλάσματα.

Είτε έχουν πραγματοποιηθεί κάποια από τα παραπάνω είτε όχι, τα συγκεκριμένα μέτρα αφορούν ειδικά τη συμμετοχή των ΑμεΑ στην πολιτιστική διαδικασία. Ωστόσο, είμαστε ακόμα πολύ μακριά από την επίτευξη της καθολικής προσβασιμότητας, χωρίς αποκλεισμούς, σε πολιτιστικούς χώρους.

Παρά το κοινωνικό καθήκον να αξιοποιήσουν την πολιτιστική κληρονομιά παρέχοντας ισότιμη εμπειρία για διαφορετικούς χρήστες, πολλά μουσεία στην κεντρική Ευρώπη αντιμετωπίζουν προκλήσεις όσον αφορά την προσαρμογή της υποδομής τους σύμφωνα με την έννοια της καθολικής προσβασιμότητας, δηλαδή τη δυνατότητα ίσης πρόσβασης στο δομημένο περιβάλλον και στις υπηρεσίες που παρέχουν για άτομα με ποικιλία αναγκών.

¹¹² Παρατηρητήριο Θεμάτων Αναπηρίας (2019). Πολιτισμός για όλους: Διασφαλίζοντας την ισότιμη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στην πολιτιστική ζωή (σ. 3). Αθήνα: Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (ΕΣΑμεΑ). Διαθέσιμο στο: <https://paratiritirioanapirias.gr/el/news/publications/49/keimena-politikhs-politismos-gia-olous-diasfalizontas-thn-isotimh-symmetoxh-twn-atomwnn-me-anaphria-sth-politistikh-zwh>

¹¹³ Βλ. ΥΠΠΟΑ (2021). «Διασφάλιση της ελεύθερης και απρόσκοπτης πρόσβασης στον Πολιτισμό για όλους, χωρίς αποκλεισμούς». Δελτίο Τύπου 01/12/2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=4029>

Σύμφωνα με το πρόγραμμα *Interreg CENTRAL EUROPE*, οι λόγοι για αυτή τη συχνά μη ικανοποιητική κατάσταση μπορεί να είναι η έλλειψη εμπειρίας και τεχνογνωσίας από την πλευρά των μουσείων και οι περιορισμένοι οικονομικοί πόροι, τόσο για επενδύσεις όσο και για στοχευμένη προώθηση. Σε αυτό το πλαίσιο, το ευρωπαϊκό διακρατικό έργο *COME-IN! –Συνεργασία για ανοιχτή πρόσβαση στα Μουσεία – προς μια Ευρύτερη Ένταξη* στοχεύει στην αύξηση των ικανοτήτων των μικρών και μεσαίων μουσείων ανοίγοντάς τα σε διαφορετικές ομάδες χρηστών με ποικίλες ανάγκες όσον αφορά την πρόσβαση και προσβασιμότητα για την εμπειρία του πολιτισμού. Το έργο, συνολικού προϋπολογισμού €2,72 εκατ., χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα *Interreg CENTRAL EUROPE* (ΕΤΠΑ) και εφαρμόστηκε από τον Ιούλιο του 2016 έως τον Σεπτέμβριο του 2019.¹¹⁴ Η Ελλάδα δεν φαίνεται να συμμετείχε στο πρόγραμμα.

Τα αποτελέσματα όμως και οι οδηγοί που έχουν παραχθεί θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμα στον σχεδιασμό χώρων με όρους καθολικής προσβασιμότητας στην Ελλάδα.

Στον χώρο των παραστατικών τεχνών ειδικότερα, η Στέγη του Ιδρύματος Ωνάση έχει συμμετάσχει σε πιλοτικά προγράμματα του *Europe Beyond Access*, ενός διακρατικού ευρωπαϊκού έργου που προώθησε αρκετά την πρόσβαση στην καλλιτεχνική δημιουργία. Το ζήτημα της πρόσβασης στη δημιουργία είναι επίσης σημαντικό ζήτημα προσβασιμότητας που αφορά κυρίως ΑμεΑ (π.χ. στην Κρατική Σχολή Ορχηστρικής Τέχνης έπρεπε βάσει καταστατικού να είσαι αρτιμελής) αλλά αφορά επίσης τους ανθρώπους για τους οποίους οι κοινωνικές ή άλλες συνθήκες δεν επιτρέπουν ελεύθερη πρόσβαση στην πολιτιστική δημιουργία (π.χ. τέχνη στις φυλακές).

Συμπερίληψη

Θεωρείται αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι η «συμπερίληψη» και η «προσβασιμότητα» είναι πολιτικά και κοινωνικά αποδεκτές αρχές, όμως η προσβασιμότητα δεν είναι το ίδιο με τη συμπερίληψη. Η άρση των φραγμών δεν οδηγεί απαραίτητα σε μια κοινωνική αλληλόδραση που αποτελεί τη βάση της συμπερίληψης.

Κάθε πολιτιστικός οργανισμός συμφωνεί με τις αρχές της συμπερίληψης, και όλο και περισσότερο βλέπουμε δράσεις συμπερίληψης για κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, ΑμεΑ, μετανάστες, πρόσφυγες, κρατούμενους, ψυχικά ασθενείς, τοξικοεξαρτημένα άτομα κ.ά. Η Διεύθυνση Αρχαιολογικών Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού δηλώνει ως κεντρική στρατηγική τη δημιουργία μιας μόνιμης

¹¹⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο *COME-IN!* (Cooperating for Open access to Museums – towards a wider INclusion) επισκεφθείτε την ιστοσελίδα του *Interreg*, στον παρακάτω σύνδεσμο: <https://programme2014-20.interreg-central.eu/Content.Node/About-COME-IN.html>

και συνεχώς ανατροφοδοτούμενης εκπαιδευτικής και επικοινωνιακής πολιτικής του Υπουργείου απέναντι σε ομάδες με χαρακτηριστικά κοινωνικής απομόνωσης, οι οποίες κατά κανόνα αποκλείονται ή παρεμποδίζονται από τη μουσειακή εμπειρία.

Βασικές αξίες συμπερίληψης, που παρατηρούνται σε διάφορα περιβάλλοντα, είναι η συμμετοχή στον σχεδιασμό ενός προγράμματος από τους ίδιους τους επωφελούμενους («ποτέ για εμάς χωρίς εμάς»), ίση αντιμετώπιση χωρίς διακρίσεις, σεβασμός στην αξιοπρέπεια, χρήση συμπεριληπτικής γλώσσας και επικοινωνία σωστής γλώσσας.¹¹⁵ Εδώ αξίζει να αναφερθεί έστω ο ρόλος μουσείων και άλλων πολιτιστικών οργανισμών (φορείς που εμπνέουν εμπιστοσύνη) ως ενισχυτών φωνών για την ευαισθητοποίηση του κοινού, όπως η δράση της Στέγης για τα αυτονόητα δικαιώματα της LGBTQIA+ κοινότητας.¹¹⁶

Ενώ όλο και περισσότερο διαδίδεται η έννοια της προσβασιμότητας, της συμπερίληψης και των δικαιωμάτων των ΑμεΑ, και η κοινωνία ευαισθητοποιείται, ακόμα υπάρχει τεράστιο περιθώριο ανάπτυξης δομών και κοινωνικής συνείδησης απέναντι σε αυτά τα θέματα. Κινηματογράφο και ζωντανές παραστάσεις, θεατρικές ή μουσικές, έχει παρακολουθήσει το 2021 μόλις το 7,7% και το 11,5% αντίστοιχα του ελληνικού πληθυσμού με σοβαρή αναπηρία.¹¹⁷

Οι πιο νηχρές προσπάθειες στην Ελλάδα γίνονται από μικρούς bottom-up πολιτιστικούς οργανισμούς – πρωτοβουλίες με αποστολή και στόχο την ανάδειξη της σημασίας της καθολικής προσβασιμότητας στο ευρύτερο κοινό. Ο πολιτιστικός οργανισμός Liminal¹¹⁸ προωθεί την ισότιμη συμμετοχή όλων στα αγαθά του πολιτισμού. Ειδικεύεται στη συμπεριληπτική εκπαίδευση, παρέχει υπηρεσίες προσβασιμότητας και στηρίζει παραγωγές με **καθολική προσβασιμότητα** (ακουστικές περιγραφές, τιτλισμός, διερμηνεία στη νοηματική κλπ.). Αντίστοιχα, η οργάνωση TheHappyAct¹¹⁹ δραστηριοποιείται τα τελευταία χρόνια για την εφαρμογή, για την εκπαίδευση και την ενημέρωση καθώς και για τη σύναψη όλο και περισσότερων συνεργασιών που θα διευκολύνουν την **αισθητηριακή προσβασιμότητα**. Το 2018 η οργάνωση βραβεύτηκε για το πιλοτικό πρόγραμμα Sensory Friendly προβολών¹²⁰ στις

¹¹⁵ Βλ. τις αρχές του πρότζεκτ COME-IN! που χρηματοδοτείται από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα Interreg. Διαθέσιμο στο: <https://programme2014-20.interreg-centraleu/Content.Node/About-COME-IN.html>

¹¹⁶ Για τις «δράσεις της Στέγης για τα αυτονόητα δικαιώματα της LGBTQIA+ κοινότητας» βλ. την αντίστοιχη ιστοσελίδα της Στέγης Ιδρύματος Ωνάση: <https://www.onassis.org/el/initiatives/lgbtqia>

¹¹⁷ Βλ. Προωθητική Ενέργεια της Alpha Bank σε Συνεργασία με την Εθνική Λυρική Σκηνή και το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, στην ιστοσελίδα της Καθημερινής (13.12.2021): <https://www.kathimerini.gr/culture/561611905/stirizontas-tin-isotimi-prosvasi-ston-politismo/>

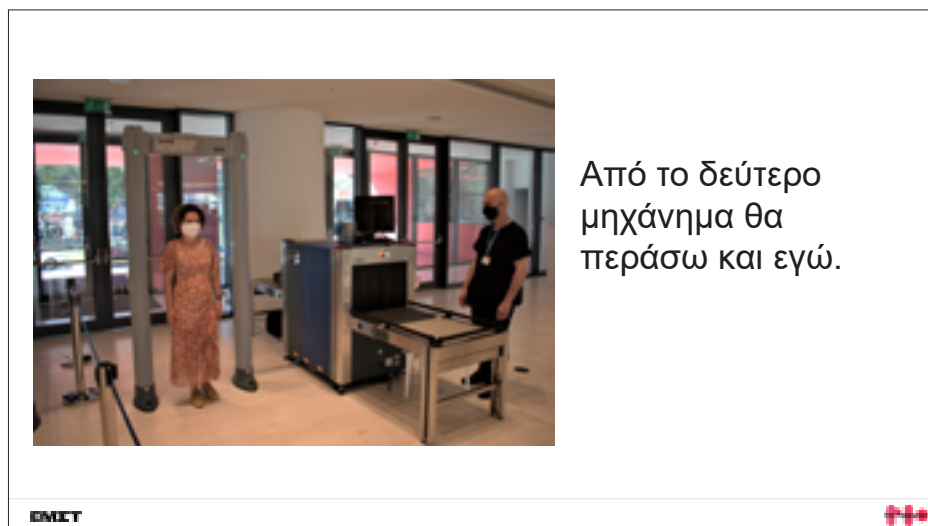
¹¹⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δράση του πολιτιστικού οργανισμού Liminal βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://liminal.eu/>

¹¹⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δράση της οργάνωσης TheHappyAct στον τομέα της αισθητηριακής προσβασιμότητας βλ. την κεντρική της ιστοσελίδα: <https://thehappyact.org/>

¹²⁰ Έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και απευθύνονται κατ' αρχάς σε άτομα με αισθητηριακά προβλήματα, όπως άτομα που ανήκουν στο φάσμα του αυτισμού, καθώς επίσης και σε άτομα που επιθυμούν ένα πιο ελεύθερο περιβάλλον για την παρακολούθηση ταινιών στον κινηματογράφο.

κινηματογραφικές αίθουσες των Village Cinemas στον Ρέντη. Για πρώτη φορά άτομα με αναπηρία αντιμετωπίστηκαν ως πελάτες και όχι ως ευνοούμενοι.¹²¹ Το 2020 συνεργάστηκε με το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης προκειμένου να γίνουν οι κατάλληλες παρεμβάσεις που θα το καταστήσουν αισθητηριακά φιλικό για τα άτομα στο φάσμα του αυτισμού. Ένας τέτοιος σχεδιασμός περιλαμβάνει σημάσεις, παροχή υποστήριξης, αισθητηριακούς χάρτες, εκπαίδευση προσωπικού και άλλα εργαλεία, που βοηθούν τα άτομα αυτά και τις οικογένειές τους να απολαύσουν την επίσκεψή τους στο μουσείο, καθώς και ειδικά σχεδιασμένες δράσεις.¹²² Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Έργο «Πολιτισμός και Ποιότητα Ζωής», που έχει ενταχθεί στο Ταμείο Ανάκαμψης με προϋπολογισμό €27 εκατ.¹²³

Εικόνα 3.2. Από τον οδηγό αισθητηριακής προσαρμοσσιμότητας του ΕΜΣΤ

Πηγή: Από τον οδηγό αισθητηριακής προσαρμοσσιμότητας του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης σε συνεργασία με τον Οργανισμό TheHappyAct, 2020.¹²⁴

Από το 2014, το Μουσείο Μπενάκη διοργανώνει μηνιαία το *Βλέποντας με τις Αισθήσεις*, ένα πρόγραμμα περιηγήσεων και εργαστηρίων μέσα από μεθόδους πολυαισθητηριακής προσέγγισης στις συλλογές για επισκέπτες τυφλούς

¹²¹ Για μια λεπτομερή περιγραφή του πιλοτικού προγράμματος των sensory friendly προβολών βλ. Κεπτζάν, Σ. (2018, Φεβρουάριος 26). Καινοτομία με κοινωνικό αντίκτυπο για τους ΑμεΑ από την TheHappyArt. *epixeiro.gr*. Διαθέσιμο στο: <https://www.epixeiro.gr/article/78318>

¹²² Βλ. OT.grNewroom (2022, Απρίλιος 2). Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης: Ο σχεδιασμός για να είναι πλήρως προσβάσιμο σε άτομα με αυτισμό. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*. Διαθέσιμο στο: <https://www.ot.gr/2022/04/02/plus/health/mouseio-syghronis-texnis-o-sxediasmos-gia-na-einai-pliros-prosvasimo-se-atoma-me-aytismo/>

¹²³ Βλ. ΥΠΠΟ (2022). «Παγκόσμια Ημέρα Ευαισθητοποίησης για τον Αυτισμό: Το ΕΜΣΤ πρώτο στην ΕΕ αισθητηριακά φιλικό μουσείο στον Αυτισμό». Δελτίο Τύπου 02.05.2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=4159>

¹²⁴ ΕΜΣΤ (2020). Οδηγός αισθητηριακής προσαρμοσσιμότητας. ΕΜΣΤ & TheHappyAct. Διαθέσιμο στο: https://www.emst.gr/web3/wp-content/uploads/2020/10/emst_odigos-v_2.1.pdf

ή με χαμηλή όραση,¹²⁵ ενώ από το 2022 ξεκίνησε ειδικό πρόγραμμα για επισκέπτες με δυσκολίες μνήμης ή άνοια με τίτλο *Ωρα για Μουσείο*.¹²⁶ Πολλά ακόμα μεμονωμένα παραδείγματα υπάρχουν, όπως οι αισθητηριακές διαδρομές του Βιομηχανικού Μουσείου Φωταερίου,¹²⁷ ή η πρόσφατη ολοκλήρωση του έργου προσβασιμότητας σε τεκμήρια από άτομα με οπτική αναπηρία στο Μουσείο Καζαντζάκη στο Ηράκλειο της Κρήτης με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ¹²⁸ και το νέο πρόγραμμα *Σε Επαφή* του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, που σχεδιάστηκε σε συνεργασία με την εταιρεία HandsUp, η οποία ειδικεύεται στη διερμηνεία για κωφούς και βαρήκοους.

Όλες οι παραπάνω μεμονωμένες προσπάθειες πολιτιστικών οργανισμών για συμπερίληψη είναι άξιες μνείας και βοηθούν στην ευρύτερη κατανόηση της συμπερίληψης στο πλαίσιο της πολιτιστικής δημοκρατίας. Παραμένουν ωστόσο *ad hoc* πρωτοβουλίες, συχνά στο περιθώριο των δράσεων και του προγραμματισμού ενός οργανισμού, άρα χωρίς εξασφαλισμένη βιωσιμότητα, δίκως ιδιαίτερη ορατότητα, και επομένως με λίγες ευκαιρίες για δραστικές αλλαγές. Το μεγάλο στοίχημα είναι πώς θα εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα προγραμμάτων και η αλλαγή κουλτούρας σε σχέση με τη συμπερίληψη και την καθολική προσβασιμότητα.

Η **ψηφιακή πρόσβαση** είναι ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο που αφορά μουσεία και βιβλιοθήκες (τα λεγόμενα “GLAM”: Galleries, Libraries, Archives & Museums)¹²⁹ και αναφέρεται στην ανοικτή πρόσβαση σε αρχεία και συλλογές με ειδικές συνθήκες χρήσης (*creative commons*). Μεγάλα μουσεία της Αμερικής έχουν αφήσει ελεύθερο όλο το περιεχόμενό τους, όπως το Σμιθσόνιαν, ενώ στην Ευρώπη όλο και περισσότερες πλατφόρμες, όπως η Europeana,¹³⁰ που παρέχει πρόσβαση σε εκατομμύρια αντικείμενα πολιτιστικής κληρονομιάς από ιδρύματα σε όλη την Ευρώπη προσφέρουν ελεύθερα περιεχόμενο.

¹²⁵ Μουσείο Μπενάκη (2022). Εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Βλέποντας με τις αισθήσεις: Για επισκέπτες τυφλούς ή με χαμηλή όραση. Για περισσότερες πληροφορίες επισκεφθείτε την ιστοσελίδα του Μουσείου Μπενάκη: https://www.benaki.org/index.php?option=com_educations&view=education&id=1016106&Itemid=0&lang=el

¹²⁶ Μουσείο Μπενάκη (2023). Εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Για επισκέπτες με δυσκολίες μνήμης ή άνοια»: ΩΡΑ ΓΙΑ ΜΟΥΣΕΙΟ! Για περισσότερες πληροφορίες επισκεφθείτε την ιστοσελίδα του Μουσείου Μπενάκη: https://www.benaki.org/index.php?option=com_educations&view=education&id=1016278&Itemid=165&lang=el

¹²⁷ Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου: Αισθητηριακή Διαδρομή. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. την ιστοσελίδα του ΒΜΦ: <https://gasmuseum.gr/aisthithiriaki-diadromi/>

¹²⁸ ΠΕΚΤ (2022). «Προσβασιμότητα στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη σε τυφλούς». Δελτίο Τύπου 24.05.2022. Διαθέσιμο στο: <https://petk.gr/2022/05/24/μουσείο-νίκου-καζαντζάκη/>

¹²⁹ Social Policy (2019, Φεβρουάριος 13). Ανοικτή πρόσβαση στον πολιτισμό: δικαίωμα όλων και κοινό αγαθό. Διαθέσιμο στο: <https://socialpolicy.gr/2019/02/%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CF%84%CE%AE-%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%B%CF%8C-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1.html>

¹³⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την πλατφόρμα Europeana, που παρέχει ελεύθερη ψηφιακή πρόσβαση σε υλικό της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς, βλ. την κεντρική της ιστοσελίδα: <https://www.europeana.eu/el/about-us>

3.7.4. Κοινωνικός αντίκτυπος (ΣΧ)

Το *Creative Lenses*¹³¹ ήταν ένα έργο που συγχρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα Creative Europe της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εφαρμόστηκε από το 2015 έως το 2019 και διερεύνει το ζήτημα της βιωσιμότητας των ευρωπαϊκών καλλιτεχνικών και πολιτιστικών οργανισμών. Συγκεκριμένα, στόχευε να αντιμετωπίσει το ερώτημα πώς θα μπορούσαν οι πολιτιστικοί οργανισμοί να γίνουν πιο βιώσιμοι οικονομικά χωρίς να διακυβεύονται οι αποστολές και οι αξίες τους. Το όραμα του έργου συμπυκνώθηκε στο σύνθημα «Ισχυρότερες καλλιτεχνικές και πολιτιστικές οργανώσεις για μεγαλύτερο κοινωνικό αντίκτυπο».

Τι εννοούμε λοιπόν με τον κοινωνικό αντίκτυπο; Είναι ένα ακόμα τσιτάτο; Γιατί όλο και περισσότερο συζητείται ο τρόπος (και η δυσκολία) μέτρησης του κοινωνικού αντικτύπου του πολιτισμού και γιατί πιστεύουμε ότι είναι ένα από τα ισχυρότερα χαρτιά στον ισχυρισμό ότι ο πολιτισμός είναι βασικός πυλώνας ανάπτυξης. Μήπως αποτελεί συνδυαστικό κρίκο σε όλες τις συζητήσεις που αφορούν τον κοινωνικό ρόλο των πολιτιστικών οργανισμών;

Ο κοινωνικός αντίκτυπος μπορεί να οριστεί ως η επίδραση μιας δραστηριότητας στον κοινωνικό ιστό της κοινότητας και στην ευημερία των ατόμων και των οικογενειών που ζουν εκεί.¹³² Μπορεί να ερμηνευθεί ως μονομερής προσφορά στην κοινωνία –κατά τον παραδοσιακό τρόπο ορισμού του ρόλου ενός μουσείου, παραδείγματος χάριν, στην κοινωνία–, όλο και περισσότερο όμως ενέχει, πηγάζει και μετρίεται από τη συμμετοχή και τη διάδραση. Οι άμεσες και έμμεσες επιδράσεις του πολιτισμού στην τοπική ανάπτυξη επιτυγχάνονται σε μεγάλο βαθμό μέσω της πολιτιστικής συμμετοχής.¹³³ Απαντώντας στο ερώτημα γιατί έχει σημασία η πολιτιστική συμμετοχή, στην πρόσφατη έκθεση του ΟΟΣΑ, *Culture Fix* (OECD, 2022) αναφέρονται μια σειρά σημαντικών επιδράσεων, οι οποίες αναγνωρίζονται όλο και περισσότερο: η κοινωνική ένταξη, η υγεία και η ευημερία, η πολιτιστική και δημιουργική επιχειρηματικότητα, η αντιμετώπιση των κοινωνικών προκλήσεων (π.χ. κλιματική αλλαγή, ένταξη των μεταναστών) και, τέλος, μια σημαντική παράμετρος που τονίζουν οι Miles και Gibson (2016): η κοινωνική στήριξη του πολιτισμού, δηλαδή η συμβολή της κοινής γνώμης στην οικονομική και κοινωνική βιωσιμότητα του τομέα πολιτισμού και δημιουργικότητας (OECD, 2022: 43). Στεκόμαστε στο τελευταίο διότι αφορά μια δύσκολα μετρήσιμη αλλά πολύ σημαντική αξία που επιφέρει ο πολιτισμός, αυτήν της «φήμης» (reputational value), η οποία αν μετρηθεί σωστά αποδεικνύει τη σημασία της ενσωμάτωσης του πολιτισμού, κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά, στην καθημερινότητα. Όλες οι παραπάνω θετικές επιδράσεις αποδεικνύουν και

¹³¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο Creative Lenses βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://creativeelenses.eu/about-us/>

¹³² Για τον ορισμό του κοινωνικού αντικτύπου βλ. sopact (x.x.). "Social impact". Ανακτήθηκε από: <https://www.sopact.com/social-impact-definition>

¹³³ Βλ. σχετικό λήμμα 3.7.2. «Πολιτιστική συμμετοχή & συμμετοχικότητα» της παρούσας μελέτης.

τον ρόλο του τομέα στην ανάπτυξη όχι μόνο σύμφωνα με την οικονομία του πολιτισμού και της δημιουργικότητας αλλά και σε συνάρτηση με τη συμβολή του στην κοινωνική συνοχή, τη δημοκρατία και την ευημερία. Ήδη η συμπερίληψη/ένταξη του ΥΠΠΟ στα αναπτυξιακά υπουργεία δείχνει μια πρώτη αναγνώριση των δυνατοτήτων του τομέα, ωστόσο χρειάζεται η ενεργή υποστήριξη των επαγγελματιών του χώρου ώστε να αξιοποιηθεί η συμβολή του.

Για τα μουσεία συγκεκριμένα, μπορεί να αναφέρεται στον τρόπο που επιφέρουν θετική αλλαγή και καλλιεργούν πλούσιες σχέσεις μεταξύ του προσωπικού τους, εθελοντών και συμμετεχόντων, βελτιώνοντας τις ζωές όλων που εμπλέκονται (Museums Association, 2018). Τα τελευταία χρόνια, πολλά μουσεία, με την κοινωνική παρουσία και τη δραστηριότητά τους, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση σύγχρονων κοινωνικών προκλήσεων όπως η παγκοσμιοποίηση, η μετανάστευση, ή η κλιματική αλλαγή. Επιπλέον, ειδικότερα την τελευταία δεκαετία, και περισσότερο τα μουσεία που επικεντρώνονται στο συλλέγειν σύγχρονου πολιτισμού και σύγχρονης τέχνης, έρχονται ακόμα πιο έντονα αντιμέτωπα με ζητήματα συμμετοχής, ένταξης, ακτιβισμού αλλά και με το πώς μπορούν να είναι επίκαιρα και να απαντούν σε σημαντικά κοινωνικο-πολιτικά ζητήματα. Ως εκ τούτου υπάρχουν αυξανόμενες ενδείξεις ότι με τη συμβολή τους στην κοινωνική συνοχή, τη συμμετοχή πολιτών στα κοινά, την ενσυναίσθηση, την ανεκτικότητα, την υγεία και την ευημερία, τα μουσεία μπορούν να έχουν ισχυρό κοινωνικό αντίκτυπο. Μέσα από την επαφή με την τέχνη και τους σύγχρονους δημιουργούς, χτίζουν το κοινωνικό κεφάλαιο, με αποτέλεσμα να συμβάλουν στην αναγέννηση των τοπικών οικονομιών, και να οδηγούν στην ευημερία μιας τοπικής κοινότητας, στην οικονομική και στην κοινωνική ανάπτυξη, στην ενεργοποίηση κοινοτήτων, στην ενσωμάτωση και στη βελτίωση της υγείας, μετατρέποντας τον αντίκτυπο σε κοινωνικό αποτύπωμα.

Αυτή άλλωστε η διαπίστωση προσέλκυσε το ενδιαφέρον του ΟΟΣΑ και προέβη έτσι στη συγγραφή του Οδηγού *Culture and Local Development: Maximising the Impact* (OECD – ICOM, 2019), ο οποίος δοκιμάστηκε αρχικά στην Πολωνία (OECD, 2019) και βρίσκεται τώρα σε διαδικασία πιλοτικής εφαρμογής σε άλλα μουσεία και πόλεις της Ευρώπης. Η ίδια διαπίστωση ωθεί και πολλούς οργανισμούς παγκοσμίως να συζητούν και να διερευνούν το θέμα του κοινωνικού αντικτύπου. Ένα πρόσφατο διακρατικό πρόγραμμα, που χρηματοδοτεί η ΕΕ μέσα από το Creative Europe, είναι το *MOI! Museums of Impact*,¹³⁴ που έχει στόχο την ανάπτυξη ενός λειτουργικού και ευέλικτου ευρωπαϊκού μοντέλου αυτοαξιολόγησης, το οποίο θα συνεισφέρει στη βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών και θα εμπνεύσει τον σχεδιασμό καινοτόμων δράσεων με ουσιαστικό κοινωνικό αντίκτυπο.

¹³⁴ Στο πρόγραμμα αυτό το ΥΠΠΟ είναι ένας από τους εταίρους. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα MOI! Museums of Impact βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://www.museumsofimpact.eu/>

Στην Αμερική, αντίστοιχα, το έργο *Measurement of Museum Social Impact (MOMSI)*¹³⁵ εξετάζει αυτή την περίοδο πώς και αν ένα μοντέλο μέτρησης κοινωνικού αντικτύπου που αναπτύχθηκε σε μουσεία στη Γιούτα μπορεί να εφαρμοστεί σε άλλα μουσεία και να τα βοηθήσει να καταλάβουν τον αντίκτυπο που έχουν στους επισκέπτες τους και στις κοινότητες με τις οποίες συνεργάζονται, ενώ στη Βρετανία ξεκίνησε το 2019 μια νέα πρωτοβουλία της Ένωσης Μουσείων με τίτλο *Partnerships with Purpose*,¹³⁶ μια ευκαιρία για εκείνους που λαμβάνουν τις αποφάσεις στα μουσεία και στις κοινοτικές οργανώσεις να εμβαθύνουν τις σχέσεις τους και να αναπτύξουν ιδέες για το πώς μπορούν μαζί να χτίσουν κοινωνική αξία.

Στην Ελλάδα δεν είναι ακόμα ευρέως διαδεδομένη η έννοια του κοινωνικού αντικτύπου των μουσείων, τόσο από τα ίδια τα μουσεία και τους πολιτιστικούς φορείς όσο και από την ευρύτερη κοινωνία. Τα περισσότερα μουσεία λειτουργούν παραδοσιακά ως θεματοφύλακες συλλογών από όλες τις ιστορικές περιόδους του ελληνικού, κυρίως, πολιτισμού με λίγα τα παραδείγματα μουσείων χωρίς συλλογές ή εκείνων με ενεργή δραστηριότητα συλλογής σύγχρονων τεκμηρίων και ντοκουμέντων που αφορούν σε κοινωνικά ζητήματα της σημερινής Ελλάδας. Η σύγχρονη εικαστική δημιουργία παρουσιάζει περισσότερη ευελιξία στην πραγμάτευση κοινωνικών ζητημάτων, γεγονός που προσελκύει όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον των μουσείων, όπως για παράδειγμα ο προγραμματισμός του MoMus με αφετηρία κοινωνικά ζητήματα.

Η προσπάθεια για δράσεις με κοινωνικό αντίκτυπο, όπως τη βιώνουν αυτή τη στιγμή τα μουσεία στην Ελλάδα, είναι συνήθως μια συνεχής προσπάθεια «δοκιμής και λάθους», δανεισμού από δοκιμασμένες πρακτικές μουσείων αλλά και άλλων κοινωνικών φορέων με μεγαλύτερη εμπειρία στην κοινωνική αλλαγή και τη συμμετοχή της κοινότητας, όπως για παράδειγμα οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών. Χρειάζεται επομένως μια συστηματική ανταλλαγή καλών και λιγότερο επιτυχημένων πρακτικών που θα βοηθήσουν τα μουσεία και τους επαγγελματίες τους να αναστοχαστούν τον ρόλο και τις δράσεις τους, βάζοντας στο κέντρο τον κοινωνικό αντίκτυπο που θέλουν να επιτύχουν.

Πολύ χρήσιμη είναι η καταγραφή τέτοιων προσπαθειών στην Ελλάδα και η δημιουργία μιας δεξαμενής γνώσης εργαλείων, καλών και λιγότερο καλών πρακτικών, καθώς και η ευαισθητοποίηση/ενημέρωση των επαγγελματιών του χώρου. Μια πρόσφατη έρευνα που είναι τώρα υπό έκδοση, με τίτλο *Ίχνος και Αποτύπωμα* (Μάγκου, Μπούνια & Χανδακά, υπό έκδοση) αποσκοπεί να

¹³⁵ Βλ. κεντρική ιστοσελίδα του έργου *Measurement of Museum Social Impact (MOMSI)*: <https://museumsocialimpact.org>

¹³⁶ Museums Association (2019). *Partnerships with Purpose*. Για περισσότερες πληροφορίες βλ.: <https://www.museumsassociation.org/campaigns/museums-change-lives/partnerships-with-purpose/>

προσθέσει αξία στη διεθνή συζήτηση και βιβλιογραφία για τα μουσεία και τον κοινωνικό τους αντίκτυπο, χαρτογραφώντας παράλληλα τον τρόπο με τον οποίο τον κατανοούν εκείνοι και εκείνες που εργάζονται σε αυτά.

3.7.5. Πολιτισμός για την υγεία και το ευ ζην

Την τελευταία δεκαετία αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο η σχέση του πολιτισμού με την υγεία και το ευ ζην: συζητήσεις, δράσεις, προγράμματα, μελέτες, εκθέσεις, συζητήσεις χάραξης πολιτικής και ενέργειες συνηγορίας παγκοσμίως αποκαλύπτουν ότι ο αντίκτυπος του πολιτισμού στη θεραπεία, την υγεία και την ευεξία είναι ισχυρός και δρα μακροχρόνια, τόσο που μπορεί να επιφέρει κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά οφέλη.

Η εστίαση στη θεραπεία μέσω πολιτιστικών και δημιουργικών διεξόδων για τις μη μεταδοτικές ασθένειες και για νευρολογικές διαταραχές προκύπτει ως συνέπεια της πανδημίας. Ήδη τον πρώτο χρόνο της πανδημίας, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) είχε υπολογίσει ότι τόσο το άγχος όσο και οι καταθλιπτικές διαταραχές αυξήθηκαν κατά περισσότερο από 25%, ιδιαίτερα στους νέους και στις γυναίκες.¹³⁷

Οι σχετικές προκλήσεις –η αυξανόμενη κρίση ψυχικής υγείας, και η ανάγκη για πρόληψη της υγείας, για υποστήριξη των νέων, η γήρανση του πληθυσμού καθώς και η άμεση σύνδεση όλων των παραπάνω με μορφές ανισότητας– αποτελούν σήμερα παγκόσμιες προτεραιότητες στον τομέα της δημόσιας πολιτικής και απασχολούν τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής στην Ευρώπη. Το πρόβλημα έχει εκφραστεί επίσημα και από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, που έχει δεσμευτεί να επικεντρωθεί στη στήριξη των νέων και στην ψυχική υγεία για το 2023.

Ο πολιτισμός αποτελεί μοχλό για την υγεία, για την ατομική ευεξία και την ευημερία των κοινοτήτων, για την κοινωνική ένταξη και την κοινωνική συνοχή, για την αντιμετώπιση ατομικών και συλλογικών τραυμάτων και δυσκολιών, ενώ κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αποδείχθηκε ένα εξαιρετικό «αντίδοτο» για τα προβλήματα που προκάλεσε η υποχρεωτική απομόνωση των ανθρώπων. Είναι πλέον καιρός να αναγνωριστεί ευρύτερα το γεγονός ότι οι καλλιτεχνικές, δημιουργικές και πολιτιστικές παρεμβάσεις μπορούν να προσφέρουν ένα ισχυρό, οικονομικά αποδοτικό, συμπληρωματικό και ανθρωποκεντρικό εργαλείο θεραπείας και πρόληψης, σύμφωνα και με τις πρόσφατες δηλώσεις της Culture Action Europe.¹³⁸

¹³⁷ ΠΟΥ (2022). COVID-19 pandemic triggers 25% increase in prevalence of anxiety and depression worldwide. Διαθέσιμο στο: <https://www.who.int/news/item/02-03-2022-covid-19-pandemic-triggers-25-increase-in-prevalence-of-anxiety-and-depression-worldwide>

¹³⁸ Σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη του Culture Action Europe, ο αριθμός των ατόμων σε ολόκληρη την ΕΕ που δυνητικά χρήζει μακροχρόνιας φροντίδας αναμένεται να αυξηθεί από περίπου 30,8 εκατομμύρια το 2019 σε 38,1 εκατομμύρια το 2050. Για την περιληπτική και την πλήρη έκθεση βλ. Zbranca, R., Dâmaso, M., Blaga, O., Kiss, K., Dascl, M. D., Yakobson, D., & Pop, O. (2022). CultureForHealth Report. Culture's contribution to health and well-being. A report on evidence and policy recommendations for Europe. CultureForHealth. Culture Action Europe.

Τον Νοέμβριο του 2022, η έκθεση *CultureForHealth* κυκλοφόρησε από την CAE, παρουσιάζοντας ευρήματα περισσότερων από 300 επιστημονικών μελετών που δείχνουν τη συμβολή της τέχνης και του πολιτισμού στην υγεία και την ευημερία, μέσω στοιχείων, μελετών επίπτωσης, προκλήσεων και συστάσεων πολιτικής για την Ευρώπη. Αυτή είναι μια προσπάθεια να πυροδοτηθεί μια πραγματική αλλαγή πολιτικής: που θα αναμειγνύει πολιτικές υγείας, πολιτισμού και κοινωνικής πρόνοιας προκειμένου, όπως χαρακτηριστικά ειπώθηκε κατά την παρουσίαση της έκθεσης, να είμαστε «Πιο υγιείς μαζί».¹³⁹

Σύμφωνα με την έκθεση, η ενεργή και η παθητική συμμετοχή στις τέχνες και τη δημιουργικότητα έχει άμεσες επιδράσεις στην υγεία και την ευημερία των ανθρώπων: Το τραγούδι μπορεί να βοηθήσει στη μείωση της κατάθλιψης και των αναπνευστικών παθήσεων. Ο χορός βοηθά στην κοινωνική ενσωμάτωση και στη σωματική λειτουργία. Η ανάγνωση και η γραφή βοηθούν στην εύρεση νοήματος και στη μείωση των παραβατικών συμπεριφορών. Η φωτογραφία και η δημιουργία ταινιών μπορούν να λειτουργήσουν προληπτικά ενισχύοντας τον αυτοστοχασμό, την αυτοέκφραση και την αυτοπεποίθηση. Οι κοινοτικές δραστηριότητες, όπως η συμμετοχή σε θεατρικές ομάδες και χορωδίες μειώνουν τα αίσθημα μοναξιάς και κατάθλιψης. Η αρχιτεκτονική και ο σχεδιασμός σε δημόσιους χώρους, όπως τα σχολεία, επιτρέπει την κοινωνική αλληλεπίδραση. Οι πόλεις με πλούσιες πολιτιστικές στρατηγικές και υποδομές είναι σε θέση να προσφέρουν καλύτερη ευημερία. Μέρη που είναι καταπράσινα, δραστήρια και συμμετοχικά φιλοξενούν περισσότερους χαρούμενους κατοίκους, που νιώθουν ασφαλείς και ενταγμένοι.

Τέλος, οι επισκέψεις σε μουσεία και πολιτιστικούς χώρους έχουν μεγάλες δυνατότητες για την προώθηση της ευημερίας, της κοινωνικής ένταξης και της κοινωνικής συνοχής. Ως χώροι φροντίδας, μνήμης, και πολιτισμού, ως χώροι αξιόπιστοι, προσφέρουν στις κοινότητες και στους ανθρώπους περιβάλλοντα ασφάλειας για την αντιμετώπιση του τραύματος. Με τη γήρανση του πληθυσμού και τις αναδυόμενες πολιτικές για τις κοινωνικές ευθύνες των μουσείων, ο τομέας αντιμετωπίζει μια άνευ προηγουμένου πρόκληση ως προς τον τρόπο ανάπτυξης υπηρεσιών για την κάλυψη των αναγκών των κοινοτήτων του με πιο ολιστικό και συμπεριληπτικό τρόπο.

Όλα τα παραπάνω δεν αντικαθιστούν τις ιατρικές θεραπείες, αλλά μπορούν να λειτουργήσουν ως συμπληρωματικοί, προληπτικοί και επεκτατικοί τρόποι για να βοηθηθούν οι άνθρωποι ώστε να γίνουν περισσότερο ευτυχισμένοι και πιο υγιείς.

¹³⁹ Culture Action Europe (2022, November 24). *The CultureForHealth Report Launch* [online].

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα, που παρατηρείται σε αρκετές χώρες του κόσμου πλέον είναι αυτό της κοινωνικής συνταγογράφησης – μια προσέγγιση «που στοχεύει στη βελτίωση της υγείας και της ευεξίας», σύμφωνα με τους Morse κ.ά. (2022). «Συνδέει άτομα με μη κλινικές υπηρεσίες και μορφές υποστήριξης που καλύπτουν κοινωνικές ανάγκες, όπως αυτές που σχετίζονται με τη μοναξιά, την αστάθεια της στέγασης και την ψυχική υγεία. Σε επίπεδο ατόμου, η κοινωνική συνταγογράφηση μπορεί να δώσει τις γνώσεις, τις δεξιότητες, τα κίνητρα και την αυτοπεποίθηση για να διαχειριστούν τη δική τους υγεία και ευημερία. Σε κοινωνικό επίπεδο, μπορεί να διευκολύνει τη μεγαλύτερη συνεργασία μεταξύ των τομέων υγείας, κοινωνικών και κοινοτικών φορέων για την προώθηση της ολοκληρωμένης περίθαλψης και την υπέρβαση του παραδοσιακού βιοϊατρικού μοντέλου υγείας» (Morse κ.ά., 2022). Ξεκίνησε στη Βρετανία ως πρακτική και σήμερα δοκιμάζεται σε 17 χώρες. Μια εκδοχή του είναι τα Μουσεία-σε-συνταγογράφηση (*Museums-on-prescription*) ειδικότερα, όπου οι γενικοί ιατροί μπορούν να προτείνουν επισκέψεις σε μουσεία και άλλα πολιτιστικά ιδρύματα ως μέσο αντιμετώπισης ιατρικών συμπτωμάτων, αλλά και πρόληψης (Veall et al., 2017).

Πλέον πάρα πολλά μουσεία και πολιτιστικά ιδρύματα στον κόσμο προσφέρουν προγράμματα που έχουν άμεση ή έμμεση αναφορά σε ζητήματα υγείας και στα παράγωγα αυτών (π.χ. μοναξιά, κοινωνική απομόνωση), είτε στους χώρους τους, είτε με επισκέψεις σε νοσοκομεία ή άλλους χώρους όπου φιλοξενούνται ασθενείς όλων των παθήσεων και των ηλικιών. Συνεργάζονται με πρωτοβουλίες υγειονομικής περίθαλψης και άλλους φορείς που ενδιαφέρονται για την καλύτερη συμπερίληψη ευάλωτων ομάδων, για τη φροντίδα και τη θεραπεία, για την ευαισθητοποίηση του κοινού και την κανονικοποίηση των ασθενειών, ειδικά εκείνων της ψυχικής υγείας που θεωρούνται ταμπού, και γενικότερα για την κάλυψη των αναγκών των κοινοτήτων. Ειδικά για τους νέους, υπάρχει μεγάλο περιθώριο να σχεδιαστούν προγράμματα που θα ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τις απαιτήσεις τους. Αυτό για να επιτευχθεί πρέπει να ξεκινήσει από έρευνα που θα απευθύνεται στους ίδιους, είτε μέσα από δομές, είτε μέσα από σχολεία, ώστε να σχεδιαστούν συμπεριληπτικά προγράμματα που τους αφορούν, όπως για παράδειγμα το πρόγραμμα *Open up with Vincent* του Μουσείου Van Gogh που συν-σχεδιάστηκε με τους νέους στους οποίους απευθύνεται.¹⁴⁰

Στην Ελλάδα, τα τελευταία χρόνια γίνονται μεγάλες προσπάθειες για τη στήριξη ευάλωτων πληθυσμών (βλ. 3.7.2), ιδιαίτερα της τρίτης ηλικίας, και για τη σύνδεση προγραμμάτων με ζητήματα υγείας. Ενδεικτικά αναφέρουμε το πρόγραμμα του Μουσείου Μπενάκη, *Ωρα για Μουσείο* για ανθρώπους

¹⁴⁰ Βλ. Van Gogh Museum (2022). *Van Gogh Museum Launches Mental Health Programme "Open Up with Vincent"*. Press Release 16.03.2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.vangoghmuseum.nl/en/about/news-and-press/press-releases/van-gogh-museum-launches-mental-health-programme-open-up-with-vincent>

με άνοια, σε συνεργασία με την εταιρεία Alzheimer Αθηνών, το πρόγραμμα για ογκολογικούς ασθενείς του MoMus, το οποίο πραγματοποιείται ως πιλοτικό πρόγραμμα της πολιτιστικής συνταγογράφησης, χρηματοδοτούμενο από το Ταμείο Ανάκαμψης· επίσης το πρόγραμμα σινεμαθεραπείας που εισήχθη πρόσφατα στο φεστιβάλ ταινιών μικρού μήκους της Δράμας, ενώ η Athens Comics Library σε συνεργασία με το Refugee Week Greece αναπτύσσει στο πλαίσιο του Europe Challenge 2022, πιλοτικό πρόγραμμα συνταγογράφησης βιβλιοθηκών. Κατά το 12ο συνέδριο CoMuseum, με τίτλο Πολιτισμός, Φροντίδα και Θεραπεία,¹⁴¹ το οποίο έλαβε χώρα τον Δεκέμβριο του 2022 στο Μουσείο Μπενάκη, συζητήθηκαν οι παραπάνω και πολλές άλλες πρωτοβουλίες σύνδεσης πολιτισμού και υγείας από την Ελλάδα και το εξωτερικό, ενώ ο τέως υφυπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού, αρμόδιος για τον σύγχρονο πολιτισμό, κ. Νικόλας Γιατρομανωλάκης, ανακοίνωσε ένα καινοτόμο έργο του ΥΠΠΟΑ σε συνεργασία με το Υπουργείο Υγείας για τον σχεδιασμό και την προετοιμασία πολιτικών που προσανατολίζονται στη δημόσια υγεία και χρησιμοποιούν τις τέχνες και τον πολιτισμό ως προληπτική και θεραπευτική αγωγή.¹⁴²

Η κατανόηση και η υποστήριξη του πολιτισμού ως μοχλού για την υγεία και την ευημερία αποτελεί επένδυση (οικονομική και κοινωνική), όχι κόστος. Και θα αποδώσει στο μέλλον. Υπάρχει άμεση σύνδεση μεταξύ της πολιτιστικής παρέμβασης στην υγεία και την ευημερία και της κοινωνικής σταθερότητας και της οικονομικής ευημερίας.

¹⁴¹ Βλ. ιστοσελίδα Διεθνούς Συνεδρίου CoMuseum: More Than A Conference, στο: <https://thecomuseum.org/?lang=el>

¹⁴² Για περισσότερα βλ. ΥΠΠΟΑ (2021). «Υπογραφή Μνημονίου Συνεργασίας για την Πολιτιστική Συνταγογράφηση μεταξύ του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και του Υπουργείου Υγείας». Δελτίο Τύπου 22.09.2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=3954>

3.8. Βιωσιμότητα και κλιματική κρίση

3.8.1. ΠΔΤ και βιωσιμότητα (ΧΚ)

Το ζήτημα της βιώσιμης ανάπτυξης διατυπώθηκε για πρώτη φορά σε επίπεδο χάραξης πολιτικής στην έκθεση *Bruntland* (World Commission on Environment and Development, 1987), στοχεύοντας να θέσει ένα παγκόσμιο σχέδιο, στο οποίο το περιβάλλον και η ανάπτυξη είναι αλληλένδετα. Ο βασικός ορισμός της βιώσιμης ανάπτυξης στην εν λόγω έκθεση και σε επόμενα κείμενα είναι αυτός της «ανάπτυξης που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να θέτει σε κίνδυνο την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες». Σημαντικό είναι ότι η έκθεση δρομολογεί την κατανόηση της αλληλένδετης φύσης της φτώχειας (στην οποία η ανάπτυξη είναι η προτεινόμενη απάντηση) και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

Το 2015 επιτεύχθηκαν δύο σημαντικά ορόσημα στις παγκόσμιες πολιτικές βιωσιμότητας: η Συμφωνία του Παρισιού (COP21) και η πρόταση προς τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ για τους δεκαεπτά Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης (SDGs/ΣΒΑ),¹⁴³ οι οποίοι επικυρώθηκαν το 2016. Οι ΣΒΑ επιχειρούν μια ολιστική προσέγγιση της βιωσιμότητας, η οποία καθιερώνει συνέργειες και αντισταθμίσεις σε επίπεδο περιβάλλοντος, οικονομίας και κοινωνίας και απευθύνεται στην παγκόσμια κοινότητα και όχι, κυρίως, στον «αναπτυσσόμενο» κόσμο, όπως οι προγενέστεροι Στόχοι Ανάπτυξης της Χιλιετίας. Το COP21 από την πλευρά του κατέδειξε με σαφήνεια την πεπερασμένη ικανότητα των οικοσυστημάτων να απορροφούν τις επιπτώσεις της ανθρωπίνης δραστηριότητας πριν φτάσουν σε «σημεία καμψής» με καταστροφικές συνέπειες. Το πόσο κοντά ή πέρα από τα σημεία καμψής βρισκόμαστε υπογραμμίστηκε πρόσφατα από την 6η αναφορά του Intergovernmental Panel on Climate Change.¹⁴⁴

Η σχέση του πολιτιστικού τομέα με τους ΣΒΑ είναι παράδοξη. Αφενός, ο πολιτισμός δεν είναι ανάμεσα στους 17 στόχους, και αναφέρεται ελάχιστες

¹⁴³ United Nations (2015). The 17 SGD Goals. UN: Department of Economic and Social Affairs. Διαθέσιμο στο: <https://sdgs.un.org/goals> (accessed 22 December 2022).

¹⁴⁴ IPCC (2023). AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023. Διαθέσιμο στο: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>

φορές με άμεσο και συγκεκριμένο τρόπο.¹⁴⁵ Η ιδέα ότι ο πολιτισμός θα έπρεπε να είναι ο τέταρτος πυλώνας της βιώσιμης ανάπτυξης (δίπλα στην οικονομία, την κοινωνία, και το περιβάλλον), έχει διατυπωθεί σε πολλές μελέτες και προτάσεις πολιτικής.¹⁴⁶ Μια μελέτη του British Council (2020) προτείνει παραδείγματα για το πώς ο πολιτισμός συνδέεται με όλους τους ΣΒΑ, όπως αντίστοιχα συμβαίνει και με μία πρόταση πολιτικής του Culture Action Europe.¹⁴⁷

Αφετέρου υπάρχει μια γενικευμένη αναγνώριση ότι οι πολιτικές για τον πολιτισμό και οι φορείς του πολιτιστικού τομέα μπορούν να παίξουν σημαντικό ρόλο στην επίτευξη πολλών στόχων. Οι τρόποι με τους οποίους μπορούν να το κάνουν είναι σύνθετοι, δεδομένου ότι ο τομέας του πολιτισμού περιλαμβάνει συγκεκριμένους υπο-κλάδους, ενώ το πεδίο της βιωσιμότητας είναι εξ ορισμού πολυ-τομεακό. Συνεπώς, οι πολιτικές για τον πολιτισμό, που στοχεύουν στην ενίσχυση της βιωσιμότητας, αναζητούν διάφορες «διεπαφές» μεταξύ των αμιγώς πολιτιστικών δράσεων και άλλων που άπτονται γενικότερα των προτεραιοτήτων για την κοινωνία, την οικονομία, και το περιβάλλον.

Πολλές μελέτες και προτάσεις εστιάζουν σε συγκεκριμένες επιδράσεις του πολιτισμού και των πολιτιστικών φορέων σε συγκεκριμένους επιμέρους στόχους. Για παράδειγμα, η μελέτη του Gijs de Vries για το Γερμανικό Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων τονίζει τον ρόλο του πολιτισμού στους στόχους 4, 8, 11, 13, και 16, υπογραμμίζοντας παράλληλα ότι η σχέση είναι αμφίδρομη διότι οι ΣΒΑ δημιουργούν ένα πλαίσιο για την ουσιαστικότερη συμμετοχή του πολιτισμού στις κοινωνικές, οικονομικές, και περιβαλλοντικές πολιτικές (De Vries, 2020). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει το *Brainstorming Report* του Voices of Culture (2021) τονίζοντας τη συμβολή του πολιτισμού στη συμπεριληπτική και διά βίου εκπαίδευση, στην οικονομική ανάπτυξη και στη δημιουργία εργασιακών ευκαιριών, και στη δημιουργία βιώσιμων, συμπεριληπτικών και ανθεκτικών πόλεων. Την ιδιαίτερη σημασία του πολιτισμού για τις βιώσιμες πόλεις αναλύει η μελέτη του Agenda 21 for Culture, καταλήγοντας ότι «Μια νέα ατζέντα βιώσιμης ανάπτυξης με επίκεντρο τον άνθρωπο και τον πλανήτη απαιτεί από τις πόλεις να δρομολογήσουν διαδικασίες πρόσβασης, εκπροσώπησης και συμμετοχής στον πολιτισμό χωρίς αποκλεισμούς [...] που θα ενσωματώνει ρητά τον πολιτισμό, την πολιτιστική κληρονομιά και τη δημιουργικότητα» (Duxbury et al., 2016: 35). Τέλος, αξίζει να αναφερθούν τα 2030 Indicators της UNESCO (2019), ένα πλαίσιο που στοχεύει να διευκολύνει την κατανόηση και μέτρηση της συμβολής του πολιτισμού στην επίτευξη των ΣΒΑ. Συμπερασματικά,

¹⁴⁵ Από τους 17 Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης του ΟΗΕ, αναφορές για τον πολιτισμό γίνονται στους: 4.7, 8.3, 11.4, 12.B.

¹⁴⁶ Βλ. για παράδειγμα την καμπάνια *#culture2015goal*. Για περισσότερες πληροφορίες επισκεφθείτε την κεντρική της ιστοσελίδα: <https://culture2030goal.net/>

¹⁴⁷ Culture Action Europe (2019, September 25). *Implementing Culture within the SDGs*. Διαθέσιμο στο: <https://cultureactioneurope.org/news/implementing-culture-within-the-sdgs/> (accessed 22 December 2022).

υπάρχει ένας πλούσιος και τεκμηριωμένος δημόσιος διάλογος γύρω από τη σχέση πολιτισμού και ΣΒΑ, μια σχέση που αξίζει να τονιστεί ότι είναι αμφίδρομη. Στη μία κατεύθυνση, ο φορέας και οι πολιτικές του πολιτιστικού τομέα μπορούν να ενισχύσουν την προσπάθεια επίτευξης των ΣΒΑ, στην άλλη, οι Στόχοι αποτελούν ένα καθολικά αποδεκτό πλαίσιο που μπορεί να βοηθήσει τους φορείς και τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικών να διαμορφώσουν συγκεκριμένες δράσεις.

Στην Ελλάδα, από το 2019, η Προεδρία της Κυβέρνησης είναι υπεύθυνη για τον συντονισμό της διυπουργικής υλοποίησης των ΣΒΑ. Τον Ιούνιο του 2022 εστάλη στον ΟΗΕ η τρέχουσα Έκθεση Εθελοντικής Αξιολόγησης της Ελλάδας (Voluntary National Report) σχετικά με τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης.¹⁴⁸ Η Έκθεση έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της κυβερνητικής πολιτικής γενικότερα μέσα από τον φακό των ΣΒΑ. Σε ό,τι αφορά τον πολιτισμό κυρίως, αναφέρεται σαν τομέας στις στρατηγικές επενδύσεις, όπως επίσης (μαζί με τον τουρισμό) και στην εθνική στρατηγική έρευνας, τεχνολογικής ανάπτυξης και καινοτομίας για την έξυπνη εξειδίκευση 2021-2027, υπό το πρίσμα της συμβολής των στρατηγικών αυτών στην επίτευξη των ΣΒΑ. Η πιο χειροπιαστή αναφορά στον πολιτισμό σχετίζεται με τον στόχο 13 (κλιματική δράση) και συγκεκριμένα με τις στρατηγικές προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς από τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής. Πέραν τούτου όμως, οι αναφορές είναι αποσπασματικές: τονίζεται η «πολιτισμική» διάσταση της παραγωγής αποβλήτων, προτείνεται η εκμετάλλευση των χώρων πολιτισμού για τη διάδοση πληροφοριών για τα οφέλη του θηλασμού, προάγεται ο ρόλος του πολιτισμού στην αποκατάσταση θυμάτων έμφυλης βίας και στην ομαλή μετεγκατάσταση κοινοτήτων Ρομά.

Επί της ουσίας, δεν διαφαίνεται στην αναφορά (και κατ' επέκταση στις πολιτικές) η κατανόηση των τρόπων με τους οποίους ο πολιτιστικός τομέας θα μπορούσε να είναι μοχλός επίτευξης των ΣΒΑ. Ορισμένα παραδείγματα και οι αντίστοιχοι Στόχοι (βασισμένα στους Δείκτες 2030 της UNESCO (2019) είναι: οι ποιοτικές υποδομές (9.1), οι συμπεριληπτικοί δημόσιοι χώροι (11.7), οι βιώσιμες στρατηγικές και η διαχείριση του τουρισμού (12.b, 8.9), η συμβολή των ΠΔΤ στην απασχόληση, την επιχειρηματικότητα και την καινοτομία (8.3.), η ανάπτυξη δεξιοτήτων (4.4), και συγκεκριμένα σε σχέση με τη βιώσιμη ανάπτυξη (4.7), η εκπαίδευση σε σχέση με την κλιματική προσαρμογή (13.3), η βιώσιμη κατανάλωση (12.a), η ενίσχυση της συμμετοχικής λήψης αποφάσεων (16.7), η προώθηση των θεμελιωδών ελευθεριών (16.10), η αποτροπή της βίας (16.a) και η εφαρμογή πολιτικών χωρίς διακρίσεις (16.b).

¹⁴⁸ Presidency of the Hellenic Government (2022). *Greece Voluntary National Report on the Implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Διαθέσιμο στο: <https://hlpf.un.org/countries/greece/voluntary-national-review-2022> (προσπελάστηκε 22 Δεκεμβρίου 2022).

3.8.2. Πολιτισμός και κλιματική κρίση (ΧΚ)

Επειδή η κλιματική κρίση αποτελεί ίσως την ουσιαστικότερη πρόκληση για την ανθρωπότητα σήμερα, αξίζει να εστιάσουμε περισσότερο στις πολιτικές που την αφορούν.

Το ευρωπαϊκό συγκείμενο

Ο στόχος της πράσινης μετάβασης, όπως ενσαρκώνεται στο European Green Deal,¹⁴⁹ αποτελεί πολιτική προτεραιότητα για την ΕΕ, με δεσμευτικές διαστάσεις για τα κράτη-μέλη. Το Green Deal προβλέπει τη μείωση κατά 55% των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου μέχρι το 2030 (συγκριτικά με το 1990) και στοχεύει να υπάρχουν μηδενικές καθαρές εκπομπές μέχρι το 2050. Παράλληλα στοχεύει στην απεμπλοκή (decoupling) της ανάπτυξης από τη χρήση πόρων και στην αποφυγή αποκλεισμών ως συνέπεια της πράσινης μετάβασης ("no one left behind"). Το Green Deal είναι μια οριζόντια πολιτική και συνεπώς επηρεάζει όλους τους παραγωγικούς τομείς, συμπεριλαμβανομένων και των ΠΔΤ, έστω και αν δεν αναφέρονται άμεσα. Έτσι, διάφορα προγραμματικά και χρηματοδοτικά πλαίσια και εργαλεία ενσωματώνουν την πράσινη μετάβαση στα κριτήρια σχεδιασμού, επιλεξιμότητας, και αξιολόγησης. Ένα παράδειγμα που αφορά άμεσα τους ΠΔΤ είναι το New European Bauhaus, το οποίο «καλεί όλους μας να φανταστούμε και να οικοδομήσουμε μαζί ένα βιώσιμο και χωρίς αποκλεισμούς μέλλον, που θα είναι όμορφο για τα μάτια, το μυαλό και την ψυχή μας».¹⁵⁰ Στηρίζεται σε τρεις βασικές διαστάσεις:

- Τη βιωσιμότητα, από τους κλιματικούς στόχους μέχρι την κυκλικότητα, τη μηδενική ρύπανση και τη βιοποικιλότητα.
- Την αισθητική, ποιότητα εμπειρίας και στυλ, πέρα από τη λειτουργικότητα.
- Την ενσωμάτωση, από την ανάδειξη της ποικιλότητας μέχρι τη διασφάλιση της προσβασιμότητας και της οικονομικής προσιτότητας.

Παράλληλα, προβλέπεται τα κριτήρια περιβαλλοντικής βιωσιμότητας να παίξουν έναν σημαντικό ρόλο στην επιλογή προτάσεων που εντάσσονται σε χρηματοδοτικά εργαλεία, τα οποία αφορούν άμεσα τον πολιτισμό, όπως το Creative Europe, το Erasmus+, το Horizon Europe, και άλλα, στα οποία ο πολιτισμός μπορεί να αποτελεί στρατηγική θεματική, όπως τα Επιχειρησιακά Προγράμματα και το RIS3. Όπως αναλύεται στο σχετικό λήμμα, τα Εθνικά Σχέδια Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας (στην ελληνική περίπτωση περίπου το 2% αφορά τον πολιτισμό) οφείλουν κατά 37% να εξυπηρετούν την πράσινη μετάβαση. Τέλος, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει αναπτύξει την Ευρωπαϊκή Ταξινόμια για τις βιώσιμες δραστηριότητες, η οποία περιλαμβάνει τον τομέα των τεχνών και της ψυχαγωγίας.

¹⁴⁹ European Commission (2020). A European Green Deal. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

¹⁵⁰ European Union (2020). New European Bauhaus. Διαθέσιμο στο: https://new-european-bauhaus.europa.eu/index_en

Εθνικές πολιτικές

Ωστόσο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο πολιτισμός είναι κατά κύριο λόγο αρμοδιότητα των κρατών-μελών, και όχι της Επιτροπής, και συνεπώς εκείνα έχουν την ευθύνη ανάπτυξης πολιτικών που να εντάσσουν τον πολιτιστικό τομέα της οικονομίας τους στη γενικότερη προσπάθεια επίτευξης μηδενικών εκπομπών. Δυστυχώς, στο επίπεδο αυτό τα βήματα είναι πολύ αργά. Η έρευνα, που διεξήγαν από κοινού το 2014 η Βρετανική ΜΚΟ Julie's Bicycle και η Διεθνής Ομοσπονδία Συμβουλίων Τεχνών και Υπηρεσιών Πολιτισμού (IFACCA), ανέδειξε από τη μία την κατανόηση της ανάγκης εμπλοκής των πολιτικών για τον πολιτισμό με την περιβαλλοντική βιωσιμότητα, και από την άλλη την έλλειψη χειροπιαστών κινήσεων προς την κατεύθυνση αυτή.¹⁵¹ Η πιο πρόσφατη αντίστοιχη έρευνα, του 2021, και πάλι της ΜΚΟ Julie's Bicycle αλλά σε συνεργασία με το Βρετανικό Συμβούλιο, καταλήγει ότι «Παρά τη Συμφωνία του Παρισιού, οι απαιτήσεις για κλιματική δράση εξακολουθούν να είναι αρκετά σπάνιες στις εθνικές πολιτιστικές πολιτικές».¹⁵²

Το παράδειγμα βέλτιστης πρακτικής στο επίπεδο αυτό παραμένει το Αγγλικό Συμβούλιο Τεχνών, το οποίο από το 2012 έχει ενσωματώσει την απαίτηση παραγωγής περιβαλλοντικών αναφορών στις συμφωνίες χρηματοδότησης των Οργανισμών Εθνικού Χαρτοφυλακίου (National Portfolio Organisations), που αντιστοιχούν στους ελληνικούς εποπτευόμενους φορείς.¹⁵³ Το Υπουργείο Πολιτισμού της Γαλλίας είχε επίσης από το 2011 αναπτύξει στρατηγικές για τον τομέα, με έμφαση στη βιωσιμότητα γενικότερα, χωρίς όμως να προκύψει εφαρμογή αντίστοιχων πολιτικών σε εκτεταμένη κλίμακα στον πολιτιστικό τομέα. Η νέα *Χάρτα για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη των Φεστιβάλ* (2021)¹⁵⁴ προτείνει ένα πλαίσιο ουσιαστικής υποστήριξης και παρακολούθησης για τα φεστιβάλ, που θα βοηθήσει στη θέσπιση καλών πρακτικών. Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα, συχνά τομεακά, όπως εκείνο της Ομοσπονδιακής Επιτροπής Πολιτισμού και Μέσων της Γερμανίας, που συνδέει την πρόσβαση σε επιδοτήσεις για την παραγωγή ταινιών με περιβαλλοντικές απαιτήσεις, και αναπτύσσει ένα επιστημονικά τεκμηριωμένο σύστημα πιστοποίησης για τη βιώσιμη κινηματογραφική και τηλεοπτική παραγωγή στη χώρα. Ωστόσο, η γενικότερη εικόνα είναι εκείνη μιας ελλιπούς και αποσπασματικής προσέγγισης εκ μέρους των κρατών.

¹⁵¹ Julie's Bicycle & IFACCA (2014). *D'Art Report 34b, The arts and environmental sustainability: An international overview*. Διαθέσιμο στο: https://ifacca.org/media/filer_public/3c/c7/3cc774f6-a8f2-42c5-8281-8a6dc4efdceb/ifacca_dart_report_34b_-_executive_summary.pdf

¹⁵² British Council & Julie's Bicycle (2021). *Culture: The Missing Link to Climate Action*. Διαθέσιμο στο: <https://juliesbicycle.com/policyportal/internationalpolicy>

¹⁵³ Για μια διεξοδική ανάλυση της αγγλικής περίπτωσης, αλλά και των διεθνών πρακτικών γενικότερα, βλ. Ταχοπούλου, forthcoming.

¹⁵⁴ Ministère de la Culture (2021, December 15). *Accompagnement des festivals - nouvelle stratégie de l'État pour 2022 et politique éco-responsable*. Διαθέσιμο στο: <https://www.culture.gouv.fr/Regions/Drac-Occitanie/Actualites/Actualite-a-la-une/Accompagnement-des-festivals-nouvelle-strategie-de-l-Etat-pour-2022-et-politique-eco-responsable>

Οι ΠΔΤ μπροστά στην κλιματική κρίση

Όπως και άλλοι τομείς, ο πολιτιστικός τομέας πρέπει να συμβάλει στην αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Και μόνο μια μεσαίου βεληνεκούς ταινία (προϋπολογισμού άνω των \$70 εκατ.) παράγει περίπου 3.000 τόνους CO₂ από τις μεταφορές, την ηλεκτρική ενέργεια και τη θέρμανση, και τις γεννήτριες ντίζελ. Πριν από την Covid-19 η βιομηχανία φεστιβάλ παρήγαγε 100 κιλοτόνους CO₂ και 23.000 τόνους αποβλήτων μόνο στο Ηνωμένο Βασίλειο. Το ετήσιο παγκόσμιο αποτύπωμα άνθρακα των εικαστικών τεχνών εκτιμάται σε 70 εκατομμύρια τόνους CO₂. Μουσεία, θέατρα, βιβλιοθήκες και άλλοι δημιουργικοί χώροι συμβάλλουν επίσης στη ρύπανση, στα απόβλητα και στην υπερθέρμανση του πλανήτη. Την εποχή της έντονης ψηφιοποίησης, το αποτύπωμα των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) κεντρίζει επίσης ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον.

Υπάρχει αυξανόμενη συνειδητοποίηση, εκ μέρους των ΠΔΤ, της ανάγκης ανάληψης δράσεων για την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης, τόσο στο επίπεδο της προσαρμογής (adaptation) όσο σε εκείνο του μετριασμού (mitigation). Παραδείγματα τέτοιων πρωτοβουλιών είναι εκείνα της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης Θεάτρου (European Theatre Convention), των παραστατικών τεχνών (IETM), της μουσικής (REVERB, Impala, The Green Room, Music Climate Pact), του τομέα των φεστιβάλ (A Greener Festival), των μουσείων (NEMO, Museum Association UK), αλλά και γενικότερων πλατφορμών όπως το SHIFT. Στο πλαίσιο τέτοιων ομαδικών προσπαθειών, ή και ανεξάρτητα, οι πολιτιστικοί οργανισμοί, με αργό αλλά σταθερό ρυθμό, αρχίζουν να εφαρμόζουν σχέδια που στοχεύουν σε έναν ουσιαστικό ρόλο στον μετριασμό της κλιματικής κρίσης, τόσο μέσω της σταδιακής απανθρακοποίησής τους όσο και μέσω της επιρροής τους στην κοινή γνώμη, και της διαμόρφωσης της κατανόησης του κοινού για θέματα που σχετίζονται με την κλιματική κρίση.

Το ελληνικό συγκείμενο

Η Ελλάδα έχει αναλάβει μια δυναμική διεθνή πρωτοβουλία για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς από τις συνέπειες της κλιματικής κρίσης. Στη συνέχεια ενός συνεδρίου που έλαβε χώρα στην Αθήνα τον Ιούνιο του 2019, η Ελλάδα παρουσίασε την πρόταση *Addressing climate change impacts on cultural and natural heritage*, με την υποστήριξη της UNESCO, της Παγκόσμιας Μετεωρολογικής Οργάνωσης και σειράς σημαντικών ΜΚΟ. Η πρωτοβουλία συνεχίστηκε στις COP25 και COP26, ενώ σχεδιάζεται ένας ευέλικτος μηχανισμός που στοχεύει «να γεφυρώσει την επιστημονική γνώση και τα εργαλεία μετριασμού και προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή με την τεκμηριωμένη λήψη αποφάσεων από τα ενδιαφερόμενα κράτη, προκειμένου να διευκολύνει και να ενισχύσει τις προσπάθειές τους, με συντονισμένο τρόπο, για την αποτελεσματική προστασία της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής».¹⁵⁵

¹⁵⁵ Βλ. ΥΠΕΞ, ΥΠΠΕΘ, ΥΠΠΟΑ & ΥΠΕΝ (2019). *Climate change impacts on cultural heritage: Facing the challenge* (Αντιμετωπίζοντας τις επιπτώσεις της κλιματικής κρίσης στην πολιτιστική και φυσική κληρονομιά). Διαθέσιμο στο: <https://ccich.gr/>

Όπως έχουμε δει στο σχετικό λήμμα, η Ελλάδα έχει μια στοχευμένη προσέγγιση για την κλιματική προσαρμογή στο πλαίσιο του RRF, εστιάζοντας στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς από τις συνέπειες της κλιματικής κρίσης.

Παρομοίως, στο Ετήσιο Σχέδιο Δράσης του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού για το 2022, η «Προστασία περιβάλλοντος, προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή και βιώσιμη ανάπτυξη» αποτελεί στρατηγική επιλογή. Ωστόσο, ενώ δηλώνεται η σχέση της με 5 από τους 6 στόχους του Υπουργείου, αναφέρεται ουσιαστικά στον Στόχο 4, δράση 4.4. (Ανάληψη διεθνών πρωτοβουλιών για την προβολή του ελληνικού πολιτισμού και την προώθηση των εθνικών θέσεων στο εξωτερικό) με το έργο «Σχεδίαση και υλοποίηση δράσεων στο πλαίσιο της διεθνούς προώθησης της ελληνικής πρωτοβουλίας για τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην πολιτιστική κληρονομιά», και στη δράση 5.5. (Αξιολόγηση και αναβάθμιση υποδομών, πρωτοκόλλων και διαδικασιών επιτήρησης και ασφάλειας μουσείων, πολιτιστικών κτηρίων και αρχαιολογικών χώρων) με το έργο «Προστασία εμβληματικών τόπων και μνημείων πολιτιστικής κληρονομιάς από την κλιματική αλλαγή».

Τέλος, έχει υπογραφεί από το Υπουργείο Πολιτισμού μνημόνιο συνεργασίας με το Κοινωφελές Ίδρυμα «Αθανάσιος Λασκαρίδης», που αποσκοπεί στη «διενέργεια δράσεων για την αποφυγή ρύπανσης και τη διαχείριση απορριμμάτων σε σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους, μνημεία και μουσεία και στην ευαισθητοποίηση και την εμπέδωση των αρχών της κυκλικής οικονομίας».¹⁵⁶

Επί της ουσίας λοιπόν, η εθνική στρατηγική για την κλιματική κρίση στο πεδίο του πολιτισμού έχει αντικείμενο σχεδόν καθ' ολοκληρίαν την πολιτιστική κληρονομιά.

Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, ορισμένοι δρώντες του πολιτιστικού τομέα έχουν αναλάβει πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης, αν και παραμένουν ακόμη μια μικρή μειοψηφία. Ορισμένα παραδείγματα είναι: το Ολοκληρωμένο Σχέδιο Δράσης της Στέγης του Ιδρύματος Ωνάση, το πρόγραμμα της PCAI (Polygreen Culture and Art Initiative), η οικολογική προσέγγιση του Φεστιβάλ Βωβούσας, η κατασκευή των κτηρίων της Εθνικής Λυρικής Σκηνής και της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο ΚΠΙΣΝ με πιστοποίηση LEED Platinum, οι δράσεις για την πολιτιστική κληρονομιά της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτισμού και Περιβάλλοντος, και βεβαίως ενδιαφέρουσες δράσεις και έργα καλλιτεχνικών ομάδων και μεμονωμένων καλλιτεχνών.

¹⁵⁶ Βλ. ΥΠΠΟΑ (2021). «Μνημόνιο συνεργασίας μεταξύ του ΥΠΠΟΑ και του Κοινωφελούς Ιδρύματος "Αθανάσιος Κ. Λασκαρίδης" με την ανάπτυξη δράσεων για την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Δελτίο Τύπου» (14.09.2021). Διαθέσιμο στο: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=3944>

Η διαΝΕΟσις δημοσίευσε τον Ιούνιο του 2022 εκτεταμένη έρευνα για την *Κλιματική Αλλαγή στην Ελλάδα*.¹⁵⁷ Αν και δεν υπάρχει συγκεκριμένη αναφορά στον πολιτισμό, τα συμπεράσματά της οφείλουν να απασχολήσουν τους δρώντες του τομέα. Στα τελικά σχόλια σημειώνεται ότι η κατάσταση μιας εθνικής στρατηγικής για την κλιματική αλλαγή θα πρέπει να βασιστεί σε μία νέα κουλτούρα για το περιβάλλον και ότι «για να το πετύχουμε αυτό, χρειαζόμαστε έναν συνδυασμό αφενός αποτελεσματικών και ισχυρών θεσμών και αφετέρου συστηματικής ενημέρωσης, ευαισθητοποίησης και εκπαίδευσης των πολιτών». Ο εν δυνάμει ρόλος των ΠΔΤ στην ενημέρωση, ευαισθητοποίηση και εκπαίδευση είναι σημαντικός. Ωστόσο μέχρι σήμερα ο ρόλος αυτός δεν έχει εκμεταλλευτεί συστηματικά και δεν αποτελεί μέρος του πολιτιστικού οράματος ούτε στο επίπεδο του κράτους ούτε, ευρέως, σε εκείνο του μη κρατικού τομέα.

Παρομοίως, επί του παρόντος, τόσο οι πολιτικές του Υπουργείου Πολιτισμού όσο και η λειτουργία και ο προγραμματισμός των οργανισμών του τομέα δεν έχουν εξελίξει και εφαρμόσει συγκεκριμένες, στοχευμένες και μετρήσιμες στρατηγικές προσαρμογής και κυρίως μετριασμού της κλιματικής κρίσης. Χωρίς να πρέπει ο ιδιωτικός (μη κερδοσκοπικός ή κερδοσκοπικός) τομέας να απαλλαγεί από τις ευθύνες που του αντιστοιχούν, όπως ισχύει και για άλλους τομείς της οικονομίας έτσι και στον πολιτισμό, χωρίς νομοθετικό πλαίσιο και κίνητρα ο στόχος του net zero για τον τομέα θα παραμείνει θεωρητικός.

¹⁵⁷ διαΝΕΟσις & Υπουργείο Κλιματικής Κρίσης και Πολιτικής Προστασίας (2022). *Πανελλαδική Έρευνα για την Κλιματική Αλλαγή: Αντιλήψεις, Απειλές και Προκλήσεις για μια Νέα Περιβαλλοντική Κουλτούρα*. διαΝΕΟσις. Διαθέσιμο στο: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2022/06/climatechange_survey.pdf

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ -
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οκτώβριος 2023

13 άνθρωποι του
πολιτισμού απαντούν
και προτείνουν για τον
πολιτισμό στην Ελλάδα
σήμερα

Η σύνταξη του κειμένου έγινε με ευθύνη του συντάκτη του (ΔΤ) και αντλεί θέσεις, προτάσεις και επιχειρήματα από τις συνεντεύξεις των 13 συμμετεχόντων. Επιχειρήθηκε η όσο το δυνατόν αντικειμενική παρουσίαση των θέσεων που διατυπώνονται από τους συνεντευξιζόμενους, αλλά θα πρέπει να σημειωθεί ότι το τελικό κείμενο φέρει την υπογραφή του συντάκτη και είναι αποτέλεσμα της δικής του κρίσης.¹⁵⁸

Κοινή πεποίθηση είναι ότι ο πολιτισμός είναι αγαθό δημόσιου συμφέροντος και η Πολιτεία οφείλει να χαράζει μακροχρόνια πολιτιστική στρατηγική που να καλύπτει τα ζητήματα της χρηματοδότησης και της βιωσιμότητας των φορέων και των οργανισμών είτε εποπτεύονται από το κράτος είτε όχι, της εξωστρέφειας και της παρουσίας του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού στο εξωτερικό, της προστασίας των εργασιακών σχέσεων και δικαιωμάτων των καλλιτεχνών-εργαζόμενων στον πολιτισμό και της πολιτιστικής ανάπτυξης της περιφέρειας.

Ο ρόλος των ιδιωτών και των ιδρυμάτων στην πολιτική του πολιτισμού θεωρείται επικουρικός και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να υποκαθιστά τον ρόλο του κράτους. Η χάραξη πολιτικής από το κράτος γίνεται από το Υπουργείο Πολιτισμού και υποστηρίζεται ως χρήσιμη ή και απαραίτητη η ίδρυση και λειτουργία ενός Συμβουλίου Τεχνών στα πρότυπα της Μ. Βρετανίας και της Σουηδίας, με την υποσημείωση της προσαρμογής του μοντέλου στις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες της χώρας. Όλοι και όλες επίσης συμφωνούν ότι το καταλληλότερο πεδίο για την ανάπτυξη του πολιτισμού, είτε στο επίπεδο της δημιουργίας είτε της «κατανάλωσης» είτε της καλλιέργειας δεξιοτήτων και κριτικής σκέψης εν γένει, είναι η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Τέλος, η ψηφιακή μετάβαση θεωρείται μονόδρομος, αλλά επισημαίνεται από όλους το αναντικατάστατο της ενεργού συμμετοχής και του βιώματος. Αναλυτικά:

Α) Ποιος χαράζει **πολιτική** για τον πολιτισμό

Το Υπουργείο Πολιτισμού οφείλει να χαράσσει την πολιτική στρατηγική για την επιβίωση και την ανάπτυξη του πολιτισμού.

Ο ρόλος της εκάστοτε ηγεσίας του Υπουργείου είναι καθοριστικός, διότι η ευθύνη του δεν περιορίζεται μόνο στο χρονικό πλαίσιο κατά το οποίο ασκεί την πολιτική. Η στρατηγική του οφείλει να εντάσσεται σε μακροχρόνιο σχεδιασμό.

¹⁵⁸ Στο δομημένο ερωτηματολόγιο μάς απάντησαν οι: Γιάννης Μόσχος, Δ/ντης Εθνικού Θεάτρου· Κατερίνα Γρέγου, Καλ/τεχνική Δ/ντρια ΕΜΣΤ· Νίκος Τσούκλος, Πρόεδρος Ωδείου Αθηνών· Νίκος Τρανός, Πρύτανης ΑΣΚΤ· Ποκα Γιο, συνιδρυτής Μπιενάλε Αθήνας· Ορέστης Ανδρεαδάκης, Καλ/τεχνικός Δ/ντης Δ. Φ. Κιν/φου Θεσ/νίκης· Κυριακή Σπανού, Καλ/τεχνική Δ/ντρια Θεσσαλικού Θεάτρου· Σάββας Στρούμπος, ιδρυτής ομάδας «Θέατρο Σημείο Μηδέν», σκηνοθέτης· Θάνος Γώγος, ποιητής, εκδότης και Δ/ντης του Διεθνούς Φεστιβάλ Ποίησης Λάρισας· Κατερίνα Γκουτζούλη, επιμελήτρια, συνιδρύτρια μη κερδοσκοπικού πολιτιστικού οργανισμού VEKTOR Athens· Γιάννης Μήτρου, διδάσκων στην Καλών Τεχνών ΑΠΘ, Ψυχαναλύτης και συνιδρυτής του Διεθνούς Φόρουμ Περφόρμανς Δράμας· Νιόβη Ζαραμπούκα-Χατζημάνου, επικεφαλής VSP· Μαρία Θάλαη Καρρά, ιστορικός τέχνης, επιμελήτρια, συνιδρύτρια οργανισμού TAVROS.

Οι πολιτικές για τον πολιτισμό αφορούν το ΥΠΠΟ, αλλά χρειάζεται συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας και τις ανάλογες πανεπιστημιακές σχολές (όπου υπάρχουν).

Η σύσταση ενός Συμβουλίου Πολιτισμού και Τεχνών, το οποίο θα απαρτίζεται από καλλιτέχνες και ανθρώπους του πνεύματος και των τεχνών με πενταετή θητεία, θα βοηθούσε στον στρατηγικό σχεδιασμό πολιτικών για τον πολιτισμό. Οι ιδιώτες χορηγοί και τα ιδρύματα δρουν συμπληρωματικά στο τοπίο των τεχνών και ενίοτε μπορεί να παίξουν σημαντικό ρόλο στην υποστήριξή του. Δεν είναι όμως υποχρέωσή τους να το κάνουν, ούτε μπορεί η Πολιτεία να βασίζεται σε ιδιώτες ή ιδρύματα για τη χάραξη της εθνικής πολιτιστικής πολιτικής.

Ιδιαίτερα, επισημαίνεται ως ελληνική παθογένεια το γεγονός ότι το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα, με τις συνεχείς εναλλαγές ηγεσίας στα υπουργεία, δεν προωθεί έναν μακροχρόνιο στρατηγικό σχεδιασμό. Πρέπει το ΥΠΠΟ (όπως φυσικά και τα άλλα υπουργεία) να δημιουργήσει δομές που θα διαφυλάττουν μια συνέχεια των πολιτικών πέρα από βραχυχρόνιες δράσεις. Αυτό που χρειάζεται είναι να αρχίσει να διαμορφώνεται μια εικόνα του μέλλοντος του πολιτισμού στην Ελλάδα.

Επομένως, η πρόταση για το Εθνικό Συμβούλιο Πολιτισμού και Τεχνών, όπως υπάρχει και σε άλλες χώρες (π.χ. Μεγάλη Βρετανία, Σουηδία, κ.ά.), είναι μια πραγματική ανάγκη για την Ελλάδα, καθώς θα ενισχύσει την ιδέα του πολιτιστικού πλουραλισμού τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην περιφέρεια. Όπως γίνεται και σε άλλες χώρες, το Εθνικό Συμβούλιο αναλαμβάνει τον μακροχρόνιο σχεδιασμό της εθνικής πολιτιστικής πολιτικής, απαρτίζεται από εγνωσμένου κύρους ειδικούς σε διαφορετικούς τομείς (π.χ. εικαστικές τέχνες, θέατρο, μουσική, κινηματογράφος, πολιτιστική κληρονομιά, λογοτεχνία κλπ.), διαχειρίζεται τους οικονομικούς πόρους που συνήθως προέρχονται από το Δημόσιο, δημιουργεί περιφερειακά συμβούλια, τα οποία συνήθως λειτουργούν αυτόνομα λαμβάνοντας υπόψη τις βασικές αρχές της πολιτιστικής πολιτικής της χώρας, και έχει περισσότερη ευελιξία συγκριτικά με τις κεντρικές δομές (π.χ. υπουργεία). Ένας τέτοιος ευέλικτος οργανισμός θα μπορούσε να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ δημόσιων οργανισμών/θεσμών, ιδιωτικής πρωτοβουλίας (ιδρύματα, χορηγοί, δωρητές) και Κοινωνίας των Πολιτών, και να διαμορφώσει μια πολιτιστική πολιτική που θα βασίζεται στην πολιτιστική δημοκρατία, την αξιοκρατία και τη διαφάνεια. Στην κατεύθυνση αυτή ίσως θα άξιζε να εξεταστεί η θεσμοθέτηση και μιας μορφής διαλόγου του Συμβουλίου Τεχνών με εκπροσώπους των ιδρυμάτων και μεγάλων ιδιωτών-χορηγών που θα το επιθυμούσαν, ώστε να υπάρχει συντονισμός δυνάμεων και πόρων σε τυχόν κοινά πεδία δράσης.

Ένα κεντρικό εθνικό πολιτιστικό σχέδιο οφείλει να είναι διαφανές, συμπεριληπτικό, βιώσιμο και μακροπρόθεσμο, αλλά και εφοδιασμένο με μηχανισμούς προσαρμογής σε κάθε είδους απρόβλεπτες συγκυρίες (η πανδημία

της Covid-19 αποτελεί το πιο πρόσφατο χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων απρόβλεπτων συγκυριών).

Στο πλαίσιο αυτό φυσικά, ο κάθε οργανισμός θα πρέπει να χαράσσει με αυτονομία τη δική του πολιτική. Η πολιτική του ΥΠΠΟ πρέπει να εστιάζει στην ενίσχυση των θεσμών του πολιτισμού, στην ενίσχυση του επαγγελματικού τους χαρακτήρα και στην εξασφάλιση της βιωσιμότητάς τους, στη στήριξη των καλλιτεχνών και των επαγγελματιών του πολιτισμού, και στη θεσμοθέτηση και στήριξη μηχανισμών προώθησης του σύγχρονου πολιτισμού που παράγεται στη χώρα μας αλλά και από Έλληνες καλλιτέχνες της διασποράς.

Β) Για τη **βιωσιμότητα**

Το μοντέλο, το οποίο μπορεί να συγκριθεί με το αγγλικό *Arm's Length Principle* (το κράτος χρηματοδοτεί αλλά δεν παρεμβαίνει στο περιεχόμενο των επιδοτούμενων φορέων), είναι σε γενικές γραμμές ένα καλό μοντέλο, που κατά κάποιο τρόπο εφαρμόζεται και σήμερα αλλά με τις ελληνικές του «ιδιαιτερότητες», που πολλές φορές οδηγούν σε προβληματικές εφαρμογές.

Πρωταρχικής σημασίας για τη διάρκεια στον χρόνο είναι η συστηματική χρηματοδότηση ενός πολιτιστικού φορέα και η οικονομική ευρωστία του. Βασική πηγή χρηματοδότησης οφείλει να είναι η επιχορήγηση από την Πολιτεία, όπως συμβαίνει και σε πολλές ανεπτυγμένες πολιτιστικά ευρωπαϊκές χώρες

Ως κεντρικό ζήτημα επισημαίνεται ο μακροχρόνιος (3 ή 5 έτη) χρηματοδοτικός σχεδιασμός εκ μέρους Πολιτείας-ΥΠΠΟ, ώστε ο κάθε οργανισμός να μπορεί να σχεδιάζει έγκαιρα και σε βάθος χρόνου με τις θετικές συνέπειες που όλοι αντιλαμβάνονται. Αυτό δεν σημαίνει πως ένας οργανισμός πρέπει να στηρίζεται μόνο στην κρατική επιχορήγηση. Θα πρέπει να αναζητούνται χρηματοδοτήσεις από κοινοτικούς πόρους, χορηγίες και δωρεές από ιδιώτες και πολιτιστικά ιδρύματα, συμπράξεις και συμπαραγωγές με συγγενείς πολιτιστικούς οργανισμούς, ενώ χρειάζεται οπωσδήποτε και μια ρεαλιστική πολιτική εσόδων.

Για τους μεγάλους μη κρατικούς οργανισμούς που επιθυμούν και προσδοκούν την κρατική επιχορήγηση, απαιτείται επίσης θεσμική σαφήνεια και λειτουργική διαφάνεια, που θα μπορούσαν να αποτυπώνονται σε περιοδικά ανανεούμενες προγραμματικές συμβάσεις των φορέων αυτών με το ΥΠΠΟ, με σαφή καταγραφή της αποστολής που αναλαμβάνει καθένας να φέρει σε πέρας έναντι της χρηματοδοτικής στήριξης στο πλαίσιο του προαναφερθέντος γενικού πολιτιστικού σχεδίου. Στις περιπτώσεις αυτές χρειάζονται θεσπισμένοι καθαροί κανόνες και ουσιαστικός έλεγχος εκ μέρους του ΥΠΠΟ για την τήρηση των συμβατικών υποχρεώσεων των οργανισμών αυτών.

Κυρίως από τους ελεύθερους επαγγελματίες του πολιτισμού επισημαίνεται ότι πρέπει να δημιουργηθεί μια εθνική στρατηγική οικονομικής υποστήριξης για τους ανεξάρτητους πολιτιστικούς φορείς, με άξονες τη βιωσιμότητα και τη διάρκεια. Ως βασικοί πυλώνες για την εξέλιξη του σύγχρονου πολιτισμού στη χώρα θα πρέπει να ληφθούν υπόψη τόσο από τους κεντρικούς κρατικούς φορείς όσο και από τους πολιτιστικούς φορείς: ο μακροχρόνιος σχεδιασμός, η ποιότητα του πολιτιστικού περιεχομένου, η ανάπτυξη οικονομικών μοντέλων, η δημιουργία θέσεων εργασίας, η αξιοκρατία, η διαφάνεια και η αξιολόγηση. Η χάραξη μιας τέτοιας πολιτικής θα μπορούσε να βασίζεται σε (μακροχρόνιες) στατιστικές μελέτες που προκύπτουν από τους ετήσιους προϋπολογισμούς των οργανισμών. Επίσης καίριας σημασίας θα ήταν η αλλαγή του φορολογικού πλαισίου (π.χ. μείωση του ΦΠΑ) για τους Μη Κερδοσκοπικούς Οργανισμούς.

Τώρα, δεν έχουμε κάποιο θεσπισμένο μοντέλο οργανικής σύνδεσης των ανεξάρτητων φορέων με την Πολιτεία. Η όποια υποστήριξη γίνεται *ad hoc*, δεν έχει μακροχρόνιο σχεδιασμό ούτε και ανατροφοδότηση σχετικά με το περιεχόμενο των δράσεων και την επίτευξη στόχων. Είναι κάτι σαν αναγκαίο κακό που αντί να πολλαπλασιάζει μέσω συνεργειών τους πενιχρούς κρατικούς πόρους καλείται να καλύψει σαν τσιρότο την αιμορραγία. Η χρηματοδότηση του πολιτισμού διεθνώς και ακόμα περισσότερο στην Ελλάδα είναι ένας κύκλος επισφάλειας χωρίς τελειωμό.

Υπάρχουν πολλά μοντέλα που θα μπορούσαν να εμπνεύσουν, αλλά ας ξεκινήσουμε με μια μικρή αλλά καταλυτική λεπτομέρεια. Οι χρηματοδοτήσεις θα πρέπει να καλύπτουν και τα πάγια έξοδα των οργανισμών στους οποίους δίνονται. Το γεγονός ότι οι χρηματοδοτήσεις δίνονται ανά πρότζεκτ οδηγεί τους οργανισμούς στο να μην προσλαμβάνουν συνεργάτες, αλλά να τους εναλλάσσουν ή να διατηρείται μία σχέση επισφάλειας. Η θεωρία ότι οι ανεξάρτητοι οργανισμοί στην Ελλάδα μπορούν να βρουν μόνοι τους τα βασικά έξοδα, όπως ενοίκιο, ρεύμα, λογιστή κλπ. είναι εντελώς αβάσιμη. Οι εργαζόμενοι στην τέχνη εργάζονται συχνά και σε άλλες δουλειές για να πληρώσουν τον χώρο κλπ. μέσα στον οποίο προσφέρουν έργο!

Μία από τις προτάσεις εστιάζει στα μικροδάνεια, τις μικροεπενδύσεις πλατιάς βάσης μέσω τεχνολογικών πλατφορμών, την ανασύσταση της αγοράς του πολιτισμού μέσω τεχνολογικών εφαρμογών, και την καινοτομία. Αυτά θα μας βοηθήσουν να καλύψουμε με ταχύτητα κάποια κενά. Χρειαζόμαστε άλματα. Σχεδιασμένα άλματα.

Η ύπαρξη χορηγίας μπορεί να είναι ιδιαίτερα επωφελής ακόμα και για τις σχολές, εφόσον σέβεται συγκεκριμένες προδιαγραφές του ακαδημαϊκού χώρου. Για τον σκοπό αυτό χρειάζεται η σύνταξη ειδικού μνημονίου αρχών, το οποίο θα καλύπτει εξαρχής όλο το νομικό πλαίσιο της συμμετοχής των χορηγών στις εκάστοτε δραστηριότητες των σχολών.

Για τους ιδιώτες καλλιτέχνες το χορηγικό πλαίσιο οφείλει να σεβαστεί το καλλιτεχνικό έργο και όχι να συνδράμει βάσει εννοιολογικής ή πολιτικής συνάφειας και μόνο.

Ως σημαντική συνεισφορά θα μπορούσε να προταθεί το να δοθούν ελεύθερα εργαστήρια εργασίας των καλλιτεχνών και εργαλεία (όπως συμβαίνει σε άλλες χώρες) ώστε οι καλλιτέχνες να πραγματοποιούν τα έργα τους ευκολότερα δίχως την ανάγκη απόκτησης ειδικού δυσβάσταχτου εξοπλισμού.

Άλλες μορφές συνεισφοράς θα μπορούσαν να είναι: η χρηματοδότηση έργων, η αγορά έργων τέχνης από γκαλερί, η σε τακτικό επίπεδο και με ειδικό κονδύλι αγορά έργων από το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, η αγορά έργων από τα ιδιωτικά ιδρύματα και η δημιουργία συλλογών έναντι κινήτρων.

Ένα μοντέλο που εφαρμόζεται στον αγγλοσαξονικό χώρο και χρήζει εξέτασης είναι το Participatory Grant-Making, το οποίο έχει να κάνει με τη διαχείριση και τη διάθεση οικονομικών πόρων από την κοινότητα προς την κοινότητα. Οι οικονομικοί πόροι προέρχονται συνήθως από μεγάλα ιδιωτικά ή/και φιλανθρωπικά ιδρύματα και διαχειρίζονται από τα μέλη της κοινότητας. Υπάρχουν πολλές παραλλαγές του συγκεκριμένου μοντέλου, αλλά το βασικό χαρακτηριστικό του είναι ότι η εκάστοτε κοινότητα (π.χ. η Arts and Culture Community) διαμορφώνει και θέτει τις αρχές και τους όρους της χρηματοδότησης βάσει των αναγκών της ίδιας της κοινότητας, δημιουργεί ανοικτές προσκλήσεις για τα μέλη της και στη συνέχεια βάσει μηχανισμών αξιολόγησης και διαφάνειας αποφασίζει για τη διάθεση των κονδυλίων. Ως εναλλακτικός πόρος προτείνεται επίσης το τέλος στις διανυκτερεύσεις (όπως στη Βαρκελώνη) να διοχετεύεται σε ανεξάρτητους χώρους πολιτισμού. Επιπλέον προτείνεται να μειωθεί ο ΦΠΑ σε πολιτιστικά έργα, και να μειωθούν οι εισφορές για εργαζόμενους στον χώρο του πολιτισμού ώστε να δοθούν κίνητρα για να προσληφθούν περισσότεροι νέοι και νέες.

Γ) Για την **εξωστρέφεια**

Για τον τομέα του **θεάτρου** (και όχι μόνο) θα ήταν χρήσιμο να δημιουργηθεί μια ειδική υπηρεσία, ως μέρος της δραστηριότητας του Συμβουλίου Πολιτισμού και Τεχνών, με αντικείμενο την εξωστρέφεια του ελληνικού θεάτρου. Οι στόχοι της υπηρεσίας αυτής θα είναι πολλαπλοί: τράπεζα δεδομένων όλων των διεθνών φεστιβάλ του εξωτερικού και ανάπτυξη επαφών με τους καλλιτεχνικούς διευθυντές τους· χρηματοδότηση μαγνητοσκοπήσεων επιλεγμένων παραστάσεων (με επιλογή τους από επιτροπή του Συμβουλίου Πολιτισμού και Τεχνών) και υποτιτλισμού τους στα αγγλικά· online βάση μαγνητοσκοπημένων ελληνικών θεατρικών παραγωγών και δυνατότητα αναζήτησης με διάφορα κριτήρια· διοργάνωση ετήσιων showcases ελληνικών παραγωγών και πρόσκληση καλλιτεχνικών διευθυντών φεστιβάλ, curators, δημοσιογράφων του εξωτερικού· συμβουλευτική δραστηριότητα σε ελληνικούς θιάσους για την αξιοποίηση κοινοτικών πόρων για

συμπαγωγές με ξένους θεατρικούς οργανισμούς· θεσμοθέτηση του cash rebate –όπως συμβαίνει στον κινηματογράφο– και για το θέατρο, δίνοντας κίνητρα σε ξένους θεατρικούς οργανισμούς να κάνουν συμπαγωγές με αντίστοιχους ελληνικούς· πρόσκληση για residencies ξένων καλλιτεχνών στην Ελλάδα και χρηματοδότηση Ελλήνων καλλιτεχνών για residencies στο εξωτερικό· βάση δεδομένων ελληνικών θεατρικών έργων μεταφρασμένων στην αγγλική γλώσσα.

Επίσης η διοργάνωση φεστιβάλ και οι περιοδείες θιάσων είναι ένα σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Η διοργάνωση καλλιτεχνικών εργαστηρίων, συμποσίων και ομιλιών είναι ακόμη ένας ενδιαφέρων δρόμος για τη δημιουργική αλληλεπίδραση μεταξύ καλλιτεχνών της Ελλάδας και του εξωτερικού. Απαιτούνται:

- Κεφαλαιοποίηση των πλεονεκτημάτων που διαθέτουμε, μια ευέλικτη αυτοδιαχειριζόμενη κοινότητα και μαζί κάποια τοπικά αφηγήματα, τα οποία μοιάζουν να εκτιμώνται διεθνώς αλλά είναι ελάχιστα αξιοποιημένα. Η διαφοροποίηση είναι σίγουρα ένας χρήσιμος και λειτουργικός δρόμος.
- Η συστηματική (και θεσμικά ενισχυόμενη, λ.χ. στο πλαίσιο επιμέρους προγραμματικών συμβάσεων που, κατά τα ανωτέρω, θα διέπουν τη λειτουργία τους) παρουσία ελληνικών πολιτιστικών φορέων σε κάθε λογής διεθνή fora.
- Η θεσμικά οργανωμένη υποστήριξη της συμμετοχής Ελλήνων δημιουργών (ιδίως νεότερων) σε αναδυόμενα δίκτυα διανομής του πολιτιστικού προϊόντος, αλλά και ενίσχυση κάθε σοβαρής προσπάθειας δημιουργίας νέων τέτοιων δικτύων με αφετηρία την Ελλάδα.
- Διευκόλυνση της πρόσβασης καλλιτεχνών/δημιουργών σε κάθε είδους διαθέσιμα ευρωπαϊκά προγράμματα (τύπου Creative Europe κλπ.) μέσα από συστηματική ενημέρωση αλλά και, ει δυνατόν, μια στοιχειώδη διοικητική υποστήριξη.
- Θεσμικά ενθαρρυνόμενη διασύνδεση της ιστορικής κληρονομιάς με τη σύγχρονη καλλιτεχνική έκφραση (και, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, «αποτουριστικοποίηση» της εθνικής κληρονομιάς).

Διατυπώνεται πάντως και η αντίθετη άποψη: η παγκοσμιοποίηση δεν είναι μόνο μια οικονομική συνθήκη, αφορά σε όλα τα επίπεδα. Η τέχνη, λοιπόν, στη σύγχρονη παραγωγή της είναι θεμελιωδώς παγκόσμια αλλά και εξ ορισμού η «ζωντανή» τέχνη είναι μη τοπική. Το «περιφερειακό» ή το «μικρό» ως έννοιες αφορούν τον τρόπο που η ελληνική πραγματικότητα συνδέεται με την τέχνη. Χρειάζονται ριζικές αλλαγές τόσο στον τρόπο πρόσληψης του έργου τέχνης από την ελληνική κοινωνία όσο και από τους κυρίαρχους θεσμούς.

Δ) Για το **χάσμα** περιφέρειας-μητρόπολης

Χρειάζεται συστηματική καταγραφή των υπάρχοντων πολιτιστικών φορέων και υπαρχουσών υποδομών στην ευρύτερη περιφέρεια, και ένταξη των

πλέον βιώσιμων στο γενικό εθνικό πολιτιστικό σχέδιο. Χρειάζεται επίσης οργάνωση των πολιτιστικών υπευθύνων των Περιφερειών σε ένα κεντρικό συντονιστικό όργανο (λ.χ. τύπου ΚΕΔΕ) υπό την εποπτεία του ΥΠΠΟ. Απαιτείται:

- Προσπάθεια ανακατεύθυνσης ιδιωτικών πόρων προς την περιφέρεια, ενδεχομένως και μέσα από τη θέσπιση συγκεκριμένων κατά περίπτωση κινήτρων.
- Ενθάρρυνση (ή και, ενδεχομένως, θεσμοθέτηση σχετικής υποχρέωσης στο πλαίσιο των προαναφερθεισών προγραμματικών συμβάσεων) των κεντρικών φορέων πολιτισμού για κάθε είδους συνεργασίες με φορείς της περιφέρειας.

Σε κάθε περίπτωση, είναι αναγκαίο να ενδυναμωθεί αυτό που προσφέρει η περιφέρεια και όχι να στείλουμε μινιατούρες της μητρόπολης στην περιφέρεια. Τα Φιλιατρά δεν χρειάζονται τη μινιατούρα του Πύργου του Άιφελ, ούτε χρειάζεται κάθε κωμόπολη να αποκτήσει Λυρική Σκηνή. Χρειάζεται να σχεδιαστούν συστήματα και δίκτυα από residencies, δυνατά διαφοροποιημένα φεστιβάλ και δράσεις πολιτισμού, με κριτήριο τις ιδιαιτερότητες του κάθε τόπου. Θα πρέπει επίσης να δημιουργηθούν κίνητρα για μετοίκηση καλλιτεχνών από τη μητρόπολη στην επαρχία αλλά και από το εξωτερικό στην ελληνική επαρχία.

Ο κάποτε δυναμικός θεσμός των ΔΗΠΕΘΕ, που κατέρρευσε λόγω παθογενειών των τοπικών εξουσιών και εγκατάλειψης από το κέντρο, θα πρέπει να επιστρέψει με εντελώς διαφορετικό νομικό πλαίσιο και χρηματοδότηση. Τέλος, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί και η ιδέα της περιοδείας και να αποκτήσει περισσότερο θεσμοθετημένο χαρακτήρα.

Ε) Για την **ψηφιακή** μετάβαση

Η εμπειρία που αναπτύχθηκε λόγω της πανδημίας της Covid-19 και των γνωστών περιορισμών και απαγορεύσεων καταγράφεται ως κρίσιμη, αλλά και αποκαλυπτική των προβλημάτων. Μας έδειξε πως όλα μπορούν να γίνουν εφικτά με εναλλακτικό τρόπο και με προσβάσιμη σε όλους τεχνολογία. Τηλεκπαίδευση, σεμινάρια, ομιλίες, περφόρμανς, παραστάσεις, μουσική, ταινίες, κάθε λογής ψηφιακό υλικό, ακόμα και εικαστικές εκθέσεις, όλα μπορούν να βρουν ένα διεθνές κοινό και να σχεδιαστούν για αυτό το κοινό σπάζοντας τα όρια του τοπικού. Επίσης, μας έμαθε πως η ψηφιακή εποχή δεν είναι μια εναλλακτική πραγματικότητα αλλά η κυρίαρχη πραγματικότητα.

Στον τομέα του πολιτισμού, ο ψηφιακός μετασχηματισμός μπορεί πράγματι να ενισχύσει την πρόσβαση σε πολιτιστικά αγαθά/καλλιτεχνικές δράσεις, να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας, και νέους τρόπους εκπαίδευσης και μάθησης, να προσελκύσει περισσότερο κοινό, να προσφέρει νέες ευκαιρίες συνεργασίας/δικτύωσης και εργαλεία δημιουργίας τόσο για τους επαγγελματίες του πολιτισμού όσο και για τα μουσεία και τους πολιτιστικούς φορείς.

Η ψηφιακή και μεταψηφιακή πραγματικότητα αποτελεί μέρος της καθημερινότητας σε διάφορους τομείς. Η πανδημική κρίση βοήθησε ώστε να παραχθεί μια αναγκαιότητα στην κοινωνία. Η άσκηση εξουσίας από την άλλη, στο όριο μιας σύγχρονης βιοπολιτικής, εκφράστηκε μέσα από το δίπολο φόβος-ψηφιακή επαφή. Η τεχνολογία υπάρχει ή θα έπρεπε να υπάρχει ως μετωνυμία του κάθε είδους βοηθητικού εργαλείου χρήσης. Στον βαθμό που επιβάλλεται ως τέτοια, βάλλοντας τον ζωντανό χώρο και το ζωντανό σώμα, δεν αποτελεί παρά ένα «εργαλείο» εξουσίας και χειραγώγησης.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, επισημαίνεται το αναντικατάστατο του βιώματος.

ΣΤ) Για τον ρόλο της **εκπαίδευσης**

Μέλημα της εκπαίδευσης πρέπει να είναι η δημιουργία δομών έτσι ώστε οι μαθητές να έρχονται σε επαφή με την τέχνη και να ενθαρρύνονται προς πιο δημιουργικά μονοπάτια. Τέτοιες δομές και πολιτικές, για παράδειγμα, θα μπορούσαν να είναι η καθιέρωση της θεατρολογίας και άλλων καλλιτεχνικών μαθημάτων στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, η δημιουργία υποδομών για την ενασχόληση με διάφορα είδη τέχνης (π.χ. αίθουσες μουσικής, εικαστικών, θεατρικής αγωγής), και φυσικά οι προγραμματισμένες επισκέψεις σε χώρους τέχνης, όπως θέατρα, μουσεία, αίθουσες τέχνης, μουσικής κ.ά. Στον τομέα του θεάτρου, για παράδειγμα, θα ήταν πολύ σπουδαίο εάν στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος της κάθε τάξης ενσωματωνόταν ένας αριθμός θεατρικών παραστάσεων που θα παρακολουθούν τα παιδιά κάθε χρόνο.

Επισημαίνεται ωστόσο ότι, ενώ όλα αλλάζουν με ιλιγγιώδη ταχύτητα, η εκπαίδευση βρίσκεται στην «εποχή των δεινοσαύρων». Σε όλο τον κόσμο η δημιουργία βρίσκεται στην αιχμή της καινοτομίας, αλλά στην Ελλάδα είναι μια εκκεντρικότητα ή μια περιθωριακή απασχόληση, την οποία απεύχονται οι γονείς για τα παιδιά τους. Κανείς δεν έχει πει στους νέους γονείς πως σήμερα περισσότερο από ποτέ οι δημιουργοί έχουν την ευκαιρία να αναπτύξουν δεξιότητες που αγοράζονται ακριβώς από οργανισμούς και επιχειρήσεις, πως τα παιδιά τους μπορούν πλέον να ασχοληθούν με εφαρμογές της τέχνης, να προσεγγίσουν μια παγκόσμια αγορά και όλα αυτά με ιδιαίτερα προσοδοφόρους όρους.

Το κλίμα απαξίωσης του πολιτισμού και των τεχνών από την ελληνική κοινωνία μπορεί να αλλάξει κυρίως μέσω της εκπαίδευσης.

Τονίζεται καθολικά ότι η καλλιτεχνική εκπαίδευση θα πρέπει να αποτελεί βασικό μέρος της δημόσιας παιδείας στην Ελλάδα και επικρίνεται απολύτως η αφαίρεση καλλιτεχνικών μαθημάτων από το Λύκειο (Α΄ Λυκείου και Γ΄ Λυκείου). Σίγουρα τα μαθήματα καλλιτεχνικής παιδείας προάγουν τις πολιτιστικές αξίες και προσφέρουν χώρο για δημιουργικότητα, ανάπτυξη

κριτικής σκέψης καθώς και πρόσβαση στον πολιτισμό και στις τέχνες για τους μαθητές που δεν θα είχαν διαφορετικά την ευκαιρία. Το θέμα ωστόσο είναι η αναβάθμιση της διδασκαλίας των τεχνών στην εκπαίδευση και όχι η κατάργησή της.

Ζ) Για τους ιδιώτες και τα **ιδρύματα**

Η δράση δωρητών και πολιτιστικών ιδρυμάτων έχει υπάρξει διαχρονικά κομβικής σημασίας για την ανάπτυξη του ελληνικού κράτους, ενώ η ωφέλιμη επίδρασή τους ήταν πάντοτε ευθέως ανάλογη του βαθμού προσαρμογής της στις εκάστοτε εθνικές ανάγκες. Στον τομέα του πολιτισμού, ο προσδιορισμός των αναγκών αυτών πρέπει να αποτελεί ακριβώς το αντικείμενο ενός κεντρικού εθνικού πολιτιστικού σχεδίου. Το ζητούμενο εδώ είναι ο εξορθολογισμός της συμβολής ιδρυμάτων και ιδιωτών και η εναρμόνισή τους με συγκεκριμένες ανάγκες του κεντρικού αυτού πολιτιστικού σχεδίου. Έτσι, ενώ επιμέρους ενέργειες και πρωτοβουλίες κάθε τύπου και μεγέθους θα πρέπει γενικά να ενθαρρύνονται με κάθε πρόσφορο τρόπο στο πλαίσιο της αρχής της ελευθερίας της έκφρασης (και εφόσον δεν προσκρούουν σε κάποιες γενικές δημοκρατικές αρχές, όπως αποφυγή της μισαλλοδοξίας, προαγωγή εν γένει αντιδημοκρατικών περιεχομένων κλπ.), ενέργειες μεγαλύτερης εμβέλειας και παρέμβασης, και ιδίως τέτοιες που ενδεχομένως απαιτούν παράλληλη κρατική συμβολή (συγχρηματοδότηση, παραχωρήσεις κάθε τύπου κλπ.), δεν μπορεί να μην εντάσσονται σε ένα πλαίσιο εις βάθος «προσυμβατικού» διαλόγου με τους αρμόδιους φορείς σχεδιασμού πολιτιστικής πολιτικής.

Στην Ελλάδα, λόγω αδυναμίας, γραφειοκρατίας, ασυνέπειας και ασυνέχειας, ο κρατικός μηχανισμός αφήνει, στο πολιτιστικό πεδίο, πολλά περιθώρια στα ιδρύματα, τα οποία έχουν τους δικούς τους στόχους και πολιτικές, με συνέπεια να έχουν ξεπεράσει προ πολλού τα όρια της θεμιτής επιρροής τους, ιδιωτικοποιώντας κατά καιρούς δημόσια αγαθά, πολλές φορές με πρόσβαση σε αρχαιολογικούς/δημόσιους χώρους χωρίς διαφάνεια. Επίσης τα περισσότερα ιδρύματα στην Ελλάδα είναι προσωποπαγή.

Η επιρροή τους είναι δυσανάλογα μεγάλη, με συχνά πολιτικές ή οικονομικές στοχεύσεις.

Τα ιδρύματα ιδανικό θα ήταν να συμπληρώνουν με δικούς τους πόρους τα κενά του κράτους, αλλά και το κράτος θα πρέπει να καλύπτει βασικές ανάγκες του πολιτισμού ώστε να μην υπάρχουν περιθώρια υποκατάστασής του από τα ιδρύματα και τους ιδιώτες. Αυτά ούτως ή άλλως θα ακολουθήσουν την πολιτική τους βάσει των καταστατικών αρχών και των στρατηγικών στοχεύσεων που έχουν, και ελεύθερα χαράσσουν.

Σε υγιείς δημοκρατίες όλα τα κέντρα ισχύος χρειάζονται ελεγκτικούς μηχανισμούς. Στην Ελλάδα αυτή τη στιγμή δεν υπάρχει επαρκής κριτική σκέψη ούτε διάθεση ελέγχου.

Σε μια άλλη κοινωνία, ο ανεξάρτητος Τύπος και ο δημόσιος διάλογος θα έθεταν, πιθανόν, τους προβληματισμούς και τα όρια. Επίσης η νομοθεσία θα ήταν υπό διαρκή επεξεργασία και θα επικαιροποιούσε το τι επιτρέπεται να συνιστά δράση στον δημόσιο χώρο. Τέλος, σε μια ελεύθερη αγορά, όπου ο καθένας μπορεί να κινεί και να επενδύει τα κεφάλαιά του με τον τρόπο που θεωρεί συμφέρον, ο πολιτισμός τουλάχιστον οφείλει να έχει «πολιτισμένη» συμπεριφορά και να μην αποτελεί τη ζούγκλα του ισχυρότερου.

Η) Θεμέλιο οι **αξίες**

Όλα αρχίζουν και καταλήγουν στις αξίες, αλλά το ερώτημα είναι πώς θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως πυξίδα για τη χάραξη στρατηγικής για τον πολιτισμό. Οι αξίες είναι το φίλτρο και ο απώτερος σκοπός, οι στόχοι όμως πρέπει να είναι μετρήσιμοι, π.χ. η οικονομία, οι δείκτες, η αντιστροφή της πνευματικής εκροής, του brain drain, κλπ.

Θ) Για τη **στήριξη** των καλλιτεχνών

Προτείνεται η δημιουργία νομικού και θεσμικού πλαισίου για τους επαγγελματίες του πολιτισμού και λήψη μέτρων για τις συμβάσεις, την κοινωνική ασφάλιση, τη φορολογία, κ.ά.

Συγκεκριμένα:

- Δημιουργία σταθερών και μακροχρόνιων μηχανισμών οικονομικής στήριξης για τον πολιτισμό, συμπεριλαμβάνοντας τον πολιτισμό και σε άλλα μεγαλύτερα εργαλεία χρηματοδοτικής υποστήριξης, όπως είναι π.χ. αυτά για την καινοτομία ή την αστική ανάπτυξη.
- Ενίσχυση της δημιουργικής οικονομίας και δημιουργία μηχανισμών ανάπτυξης για την οικονομία του πολιτισμού (CCIs).
- Δημιουργία θέσεων εργασίας, ευκαιριών εκπαίδευσης και δικτύωσης.
- Δημιουργία μηχανισμών αξιοκρατίας - ίσες ευκαιρίες στην πολιτιστική σταδιοδρομία για γυναίκες, νέους, εθνοτικές και γεωγραφικές κοινότητες, άτομα με αναπηρία, ΛΟΑΤΚΙ+, κ.ά.
- Δημιουργία μηχανισμών και εργαλείων ενημέρωσης ή σημεία πληροφόρησης για τους επαγγελματίες του πολιτισμού.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οκτώβριος 2023

SWOT

Αντλώντας ορισμένες κεντρικές διαπιστώσεις, που μπορεί να εξάγει κανείς από τα λήμματα του προηγούμενου μέρους της μελέτης, προτείνουμε μια ανάλυση των εσωτερικών δυνατών και αδύναμων σημείων, και των ευκαιριών και απειλών σε σχέση με το διεθνές συγκείμενο του ελληνικού πολιτιστικού τομέα (SWOT).

Πίνακας 5.1. SWOT

ΔΥΝΑΤΑ ΣΗΜΕΙΑ			ΑΔΥΝΑΜΑ ΣΗΜΕΙΑ			
Αύξηση bottom-up πρωτοβουλιών	Κινητικότητα καλλιτεχνών	Επίπεδο μόρφωσης και γλωσσομάθειας εργαζομένων του τομέα	Δεξιότητες/ειδική εκπαίδευση εργαζομένων και στελεχών δημόσιου και ιδιωτικού τομέα	Κατακερματισμός και χαμηλή αποδοτικότητα επιχειρήσεων	Ελλιπής γνώση και πληροφόρηση για τους ΠΔΤ	Έλλειψη ενδιάμεσων φορέων
Ζωντανές σχέσεις κοινωνίας με πολιτιστικές παραδόσεις	Βελτιωμένη σχέση κοινωνίας με την πολιτιστική κληρονομιά		Ακραία περιφερειακή ανισότητα	Περιορισμένη πρόσβαση του τομέα στη χρηματοδότηση	Χαμηλός βαθμός συνέργειας δρώντων	Ρηκή και συγκρουσιακή σχέση τεχνών - αγοράς
Δραστήριος Τρίτος Τομέας	Ενίσχυση σύγχρονου πολιτισμού στο Υπουργικό Οργανόγραμμα	Τοπικές πολιτιστικές πρωτοβουλίες	Χαμηλό επίπεδο συμμετοχής πολιτών στον πολιτισμό	Χαμηλή συμμετοχή πολιτισμού στον κρατικό προϋπολογισμό	Χαμηλός βαθμός διασύνδεσης με άλλους τομείς	
			Αδύναμη παρουσία πολιτισμού σε media	Νομοθετικό/ ασφαλιστικό/ φορολογικό πλαίσιο	Ασυνέχεια πολιτικών & στρατηγικής	
Διαθέσιμα ευρωπαϊκά χρηματοδοτικά εργαλεία	Αύξηση ευκαιριών δικτύωσης	Δυνατότητες ψηφιακής προβολής/πώλησης	Επιβαρυσμένος κρατικός προϋπολογισμός		Πολιτική πόλωση	
Γεωγραφική θέση - Βαλκάνια/MENA	Πλούσια γνώση και παραδείγματα καλών πρακτικών διεθνώς	Ισχυρό brand ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς	Τρωτότητα στην κλιματική κρίση	Εύθραυστη διεθνής οικονομική συνθήκη		
Συγκριτικά ελκυστικές συνθήκες διαβίωσης	Δυναμική ελληνισμού διασποράς	Σημαντικός αριθμός επισκεπτών στη χώρα	Μη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη	Κυριαρχία διεθνών πλατφορμών		
ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ			ΑΠΕΙΛΕΣ			

Πηγή: Συντακτική ομάδα.

Στα **δυνατά σημεία** συγκαταλέγονται η δυνατή και ζωντανή σχέση της ελληνικής κοινωνίας με τις πολιτιστικές παραδόσεις, οι οποίες δημιουργούν μια διευρυμένη εμπειρία συμμετοχής στον πολιτισμό και τοπικούς πυρήνες πολιτιστικής δράσης που θα μπορούσαν να ενεργοποιηθούν ποικιλοτρόπως. Παρομοίως, έστω και αν η επισκεψιμότητα στους χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς παραμένει χαμηλή, η σχέση της κοινωνίας με την πολιτιστική κληρονομιά, νεότερη και παλαιότερη, δείχνει σημεία βελτίωσης. Αυτό υποδηλώνει μια χρήσιμη ενδυνάμωση της σύνδεσης της κληρονομιάς με την κοινωνία, την οικονομία και το περιβάλλον. Παρά το brain drain των τελευταίων ετών, το επίπεδο γενικής μόρφωσης των καλλιτεχνών και άλλων εργαζόμενων στον τομέα είναι υψηλό, κάτι που αποτελεί ένα σημαντικό υπόβαθρο για την αναγκαία απόκτηση συγκεκριμένων δεξιοτήτων. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια αύξηση των bottom-up πολιτιστικών πρωτοβουλιών, είτε αυτό αφορά σε αυτοδιαχειριζόμενους χώρους καλλιτεχνών που ανοίγονται στο κοινό είτε σε μικρότερα φεστιβάλ και δράσεις σε αστικά κέντρα αλλά και στην ύπαιθρο. Τέλος, η ενίσχυση της θέσης του σύγχρονου πολιτισμού στη στρατηγική του ΥΠΠΟ είναι ένα πολύ χρήσιμο στοιχείο, όπως επίσης είναι η συνεχιζόμενη έντονη δραστηριοποίηση του Τρίτου Τομέα στο πεδίο του πολιτισμού, τόσο στο επίπεδο των υποδομών όσο και σε εκείνο των προγραμμάτων.

Τα **αδύναμα σημεία** αντανακλούν πολλές διαχρονικές παθογένειες. Η ασυνέχεια των πολιτικών, ο κατακερματισμός του πλαισίου διαμόρφωσης στρατηγικής για τον πολιτισμό και ο χαμηλός βαθμός συνεργασίας και συντονισμού μεταξύ των δρώντων όλων των βαθμίδων, το νομοθετικό και φορολογικό πλαίσιο που δεν βοηθάει την ενίσχυση του τομέα, και η πολύ έντονη ανισότητα μεταξύ κέντρου και περιφέρειας είναι πάγιες αδυναμίες του ελληνικού συγκείμενου. Αδυναμίες είναι εμφανείς επίσης και στο επίπεδο της χρηματοδότησης των ΠΔΤ. Αφενός η ελληνική αγορά και οι ευρύτεροι επιχειρηματικοί κύκλοι δεν φαίνεται να έχουν ακόμη αδράξει τις δυνατότητες συνεισφοράς των ΠΔΤ στο επίπεδο της καινοτομίας, ούτε και ο χρηματοπιστωτικός τομέας είναι, συνεπώς, εύκολα προσβάσιμος στις επιχειρήσεις του κλάδου. Οι τελευταίες παραμένουν σε συντριπτικό βαθμό μικρές και πολύ μικρές μονάδες με περιορισμένες δυνατότητες άντλησης πόρων και με χαμηλή οικονομική αποδοτικότητα. Αφετέρου, υπάρχει ακόμη ένας χαμηλός βαθμός διασύνδεσης των ΠΔΤ με την αγορά αλλά και με άλλους τομείς, όπως η έρευνα, η εκπαίδευση, η υγεία, ακόμη και ο τουρισμός (αν εξαιρέσουμε την πολιτιστική κληρονομιά), κάτι που δυσχεραίνει όχι μόνο την οικονομική ενίσχυσή τους αλλά και τη δυναμική ανάπτυξη νέων πολιτιστικών προϊόντων και υπηρεσιών. Η θέση του πολιτισμού (και κυρίως του σύγχρονου) στον κρατικό προϋπολογισμό παραμένει χαμηλή. Το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, που δίνει (συγκριτικά με άλλα ευρωπαϊκά κράτη) ένα σημαντικό ποσοστό πόρων στον πολιτισμό, είναι σημαντικό εργαλείο, εφόσον βεβαίως η υλοποίησή του θα είναι αποτελεσματική. Η γενικότερη καταναλωτική σχέση της ελληνικής κοινωνίας

με τον πολιτισμό παραμένει αδύναμη, και ενώ τα ΜΜΕ θα μπορούσαν εν δυνάμει να παίξουν έναν σημαντικό ρόλο στην ενίσχυσή του, καθώς δεν τον εκπληρώνουν ικανοποιητικά σε γενικές γραμμές, ούτε είναι σύμμορφα με τη νομική τους υποχρέωση ενίσχυσης της τοπικής (κινηματογραφικής) παραγωγής. Τέλος, υπάρχει μεγάλο κενό στις δεξιότητες και στη γνώση. Ειδικά σε περιφερειακό και δημοτικό επίπεδο οι υπεύθυνοι για την πολιτιστική διαχείριση στερούνται συχνά στοχευμένης εκπαίδευσης και ενημέρωσης για τις σύγχρονες πολιτιστικές πολιτικές σε διεθνές επίπεδο. Η γνώση για τον τομέα παραμένει ελλιπής και θα απαιτούσε μια συγκροτημένη προσπάθεια βελτίωσης της συνθήκης αυτής, μέσω ενός Παρατηρητηρίου Πολιτισμού ικανού να αφουγκράζεται όλα τα διάσπαρτα επίπεδα του τομέα και να συνθέτει μια εικόνα ικανοποιητικής μοριακότητας. Η ύπαρξη ενδιάμεσων φορέων (μεταξύ του πολιτιστικού πεδίου και εκείνου του σχεδιασμού πολιτικών) θα βοηθούσε στη συγκέντρωση γνώσης και κατανόησης των δυναμικών αλλά επίσης, εφόσον θα είχαν την απαραίτητη ανεξαρτησία, στην ανάπτυξη προτάσεων στρατηγικής που να μην πέφτουν θύματα της πολιτικής ασυνέχειας.

Παρά τις αδυναμίες του (που είναι ωστόσο αντιμετωπίσιμες με μεσο-μακρο-πρόθεσμο στρατηγικό σχεδιασμό), ο ελληνικός πολιτιστικός τομέας διαθέτει και ουσιαστικές **ευκαιρίες**. Η θέση της Ελλάδας στην ΕΕ παρέχει ουσιαστικές ευκαιρίες συγχρηματοδότησης του πολιτισμού και ένταξής του στις γενικότερες αναπτυξιακές στρατηγικές (ειδικά σε ό,τι αφορά την περιφερειακή ανάπτυξη). Παράλληλα, προσφέρει πολλές ευκαιρίες δικτύωσης των ΠΔΤ με συνακόλουθα οφέλη στο επίπεδο της τεχνογνωσίας αλλά και σε εκείνο της εξωστρέφειας. Συναφής ευκαιρία είναι το σύγχρονο πολιτικό «ρεύμα», το οποίο σε διεθνές επίπεδο θέτει τον πολιτισμό στο κέντρο της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης και έχει υποστηριχθεί με πληθώρα μελετών και ερευνών που θα μπορούσαν οι τοπικοί δρώντες να εκμεταλλευτούν. Η γεωγραφική θέση της χώρας (μεταξύ Βαλκανίων και Μέσης Ανατολής) αλλά και οι πολιτιστικές συγγένειες παρέχουν ευκαιρίες διασύνδεσης με πολιτιστικούς φορείς στις περιοχές αυτές, και με κατάλληλη στρατηγική και ικανό χρονικό ορίζοντα υλοποίησης θα μπορούσαν να καταστήσουν την Ελλάδα πολιτιστικό «κόμβο» στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο. Πάγιο πλεονέκτημα της χώρας είναι ο σημαντικός αριθμός επισκεπτών, όπως και το ισχυρό brand της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς, εφόσον βεβαίως ληφθούν υπόψη οι επακόλουθοι κίνδυνοι: η υποβάθμιση του περιβάλλοντος (και της εμπειρίας των επισκεπτών) λόγω του πλήθους των επισκεπτών και η επανάπαυση λόγω της «ευκολίας» εκμετάλλευσης της πολιτιστικής κληρονομιάς, που καθυστερεί τη βελτίωση υποδομών και πρακτικών, δεν τονώνει τις προσπάθειες ανάπτυξης καινοτόμων προϊόντων και υπηρεσιών, και δεν ενισχύει τη σύνδεση της κληρονομιάς με τον σύγχρονο πολιτισμό. Πέρα από την τουριστική κίνηση, η Ελλάδα εμφανίζεται εσχάτως ως ελκυστικός τόπος διαβίωσης, τόσο για έναν γενικότερο πληθυσμό όσο για νεότερους καλλιτέχνες, που εκμεταλλεύονται το χαμηλότερο κόστος

ζωής, τον «εγγύς εξωτισμό» και τη γενικότερη μεσογειακή ποιότητα ζωής της χώρας, και με την παρουσία τους ενισχύουν την πολιτιστική ζωή και παραγωγή. Τέλος, η ανάπτυξη των ψηφιακών μέσων διανομής και πώλησης, τα οποία συνοδεύονται με πολυάριθμες προκλήσεις για την αποτελεσματική εκμετάλλευσή τους, προσφέρουν πολλές ευκαιρίες για τη διάνοιξη νέων προϊόντων και υπηρεσιών στην παγκόσμια αγορά, που παραμένουν ακόμη σε νηπιακό επίπεδο.

Οι βασικές **απειλές** που αντιμετωπίζει ο πολιτιστικός τομέας είναι κοινές με την οικονομία και την κοινωνία στο σύνολό τους. Η ευθραυστότητα της διεθνούς οικονομίας, αλλά και η γεωπολιτική αστάθεια δημιουργούν μια συνθήκη με πολλούς εν δυνάμει κινδύνους. Η κλιματική κρίση επίσης δημιουργεί «οριζόντιους» κινδύνους, αλλά και ειδική ανάγκη προστασίας των πιο εκτεθειμένων και ευάλωτων χώρων, μνημείων και τοπίων. Επίσης γενικός κίνδυνος είναι η εξάπλωση και η τεχνο-ρυθμιστική ισχύς των διεθνών ψηφιακών πλατφορμών. Οι πλατφόρμες αυτές περιλαμβάνουν κι εκείνες που ενισχύουν τη στροφή προς την gig economy, μια αλγοριθμική διαχείριση της εργασίας που εντείνει την επισφάλεια, κατακερματίζοντας την έννοια του επαγγέλματος σε συγκεκριμένα επιμέρους έργα (tasks) που πρέπει να εκπληρωθούν με ταχύτητα υπό τον διαρκή έλεγχο (και ενίοτε φόβο) των κακών κριτικών που οδηγούν στην κακήφήμη. Στις εγχώριες απειλές, που είναι ωστόσο εξωγενείς σε σχέση με τον πολιτισμό, αναφέρουμε την πολιτική πόλωση που εμποδίζει τον εποικοδομητικό διάλογο, και που οδηγεί στην ασυνέχεια πολιτικών και στρατηγικών για τον τομέα. Τέλος, κίνδυνο, όπως προαναφέραμε, αποτελεί η αλόγιστη τουριστική ανάπτυξη, με τα χαρακτηριστικά της μαζικότητας και της εποχικότητας, η οποία ασκεί πιέσεις τόσο στην υλική όσο και στην άυλη πολιτιστική κληρονομιά αλλά και στο περιβάλλον γενικότερα.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ -
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οκτώβριος 2023

Προτάσεις πολιτικής

6.1. Χρηματοδότηση των ΠΔΤ

Μία ουσιαστική αδυναμία του τομέα είναι η πρόσβαση σε χρηματοδότηση. Οι δυσκολίες χρηματοδότησης αποτελούν ουσιαστική τροχοπέδη στην ανάληψη πρωτοβουλιών για κινήσεις εξωστρέφειας, πειραματισμού, διατομεακής συνεργασίας, ανάπτυξης δεξιοτήτων κλπ., που ξεφεύγουν από τις ήδη διαμορφωμένες αναμονές της αγοράς ή ακόμη και των πολιτιστικών θεσμών, κρατικών και μη. Η εγχώρια αγορά είναι άλλωστε περιορισμένου μεγέθους και οι καταναλωτικές συνήθειες των Ελλήνων, σε ό,τι αφορά τον πολιτισμό, ανάμεσα στις πιο αδύναμες της Ευρώπης.

Στο πλαίσιο αυτό, οι προτάσεις πολιτικής στοχεύουν τόσο στην αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση υπαρχόντων πόρων, όσο και στη διεύρυνση των πηγών χρηματοδότησης.

6.1.1. Ενίσχυση του θεσμού δωρεών και χορηγιών (ΓΓ)

- 1) Κατάργηση του 0,5% φόρου κληρονομιάς/δωρεάς στις δωρεές υπέρ κοινωφελών οργανισμών.
- 2) Διατήρηση της έκπτωσης από το ποσό του ετήσιου φόρου εισοδήματος, ποσού ίσου με το 40%¹⁵⁹ του ετήσιου φορολογητέου εισοδήματος του φορολογουμένου, όπως ακριβώς νομοθετήθηκε με το άρθρο 17 του Ν. 4873/2021.
- 3) Διόρθωση του ορισμού της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης μέσω νέας εγκυκλίου σύμφωνα με την οποία ο τομέας του πολιτισμού θα συμπεριλαμβάνεται ως ξεχωριστός τομέας της ΕΚΕ. Με τη διόρθωση αυτή θα εκπίπτουν εξ ολοκλήρου από τα ακαθάριστα εισοδήματα των επιχειρήσεων οι δωρεές προς τους μη κερδοσκοπικούς φορείς. Μία τέτοια πρόβλεψη θα δημιουργήσει κλίμα εμπιστοσύνης και σταθερότητας στις επιχειρήσεις που επιθυμούν να προβούν σε δωρεές προς πολιτιστικούς φορείς. Η αξία των δωρεών θα μπορεί να εκπίπτει είτε από τα ακαθάριστα έσοδα της διαχειριστικής περιόδου εντός της οποίας πραγματοποιήθηκαν οι δωρεές, είτε τμηματικά και ισόποσα από τα ακαθάριστα έσοδα της ίδιας χρήσης και των επομένων (βλ. ενδεικτικά άρθρο

¹⁵⁹ Από 20% που ήταν έως τον Απρίλιο του 2022.

28 Ν. 3785/2009 για δωρεές προς το Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος).

- 4) Ενεργοποίηση του Ν. 3525/2007 για τις πολιτιστικές χορηγίες. Απλοποίηση της διαδικασίας με την κατάργηση της σύνθεσης γνωμοδοτικών επιτροπών και με την ολοκλήρωση και εύρυθμη λειτουργία του Μητρώου Πολιτιστικών Φορέων μέσω του οποίου διεξάγονται τέτοιες χορηγίες. Μία τέτοια πρόβλεψη θα ενισχύσει το κλίμα εμπιστοσύνης και σταθερότητας στις επιχειρήσεις που επιθυμούν να προβούν σε χορηγίες προς πολιτιστικούς φορείς.

6.1.2. Ενθάρρυνση του επιχειρηματικού πειραματισμού (ΓΓ)

Λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα κίνητρα που έχουν ήδη θεσπιστεί και εφαρμοστεί στη χώρα μας όσο και την ανάγκη δημιουργίας και εφαρμογής ανταγωνιστικών κινήτρων στον χώρο των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων, ορισμένες προτάσεις είναι:

- 1) Η εφαρμογή παρόμοιων φορολογικών κινήτρων και στον πολιτιστικό κλάδο ή/και παροχή κινήτρων σε άλλες επιχειρήσεις με σκοπό να βοηθήσουν τα πολιτιστικά ιδρύματα να μετασχηματιστούν. Τέτοιες ρυθμίσεις μπορούν να αποτελέσουν την κινητήρια δύναμη ώστε τα πολιτιστικά ιδρύματα να μπορούν να αναπτυχθούν με περισσότερους τρόπους και μέσα. Παραδείγματος χάριν, μια εταιρεία που δραστηριοποιείται στην περιοχή της τεχνολογίας και των ψηφιακών υπηρεσιών θα μπορούσε να χρηματοδοτήσει ένα ελληνικό μουσείο για τον ψηφιακό μετασχηματισμό του και με αυτόν τον τρόπο να βοηθήσει το τελευταίο να προσφέρει εικονικές περιηγήσεις ή/και εμπειρία επαυξημένης πραγματικότητας.
- 2) Η επέκταση του άρθρου 70Α για τους επενδυτικούς αγγέλους στην εισφορά χρηματικών κεφαλαίων σε μικρές ή νεοσύστατες επιχειρήσεις στον Πολιτιστικό και Δημιουργικό Τομέα. Δίνοντας τη δυνατότητα εξέλιξης και δημιουργίας στην αναβάθμιση και ανάδειξη των ήδη υπάρχουσών πολιτιστικών δημιουργιών αλλά και στην «ενθάρρυνση» δημιουργίας νέων που θα μπορούν να αναδειχθούν και στην εγχώρια αλλά και στην παγκόσμια αγορά. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένα μητρώο μικρομεσαίων επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς –αντίστοιχο του μητρώου των νεοφυών επιχειρήσεων– και οι επενδυτικοί άγγελοι να μπορούν να επενδύουν κεφάλαια για την ανάπτυξη των εργασιών των επιχειρήσεων του νέου μητρώου ειδικότερα.
- 3) Τέλος, θα μπορούσε να εφαρμοστεί η ιδέα της αυξημένης έκπτωσης της διαφημιστικής δαπάνης σε περισσότερα προϊόντα και υπηρεσίες του κλάδου του πολιτισμού και της δημιουργικότητας. Στον όρο Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς περιλαμβάνονται όλες οι επιχειρήσεις παραγωγής εμπορεύσιμων αγαθών υψηλού αισθητικού ή συμβολικού

χαρακτήρα, που η χρήση τους αποσκοπεί στον ερεθισμό των βιω-
ματικών αντιδράσεων του καταναλωτή. Ο όρος καλύπτει, δηλαδή,
ένα ευρύ και ετερόκλητο φάσμα δραστηριοτήτων (αναπαραστατικές
και εικαστικές τέχνες, σχεδιασμός, αρχιτεκτονική, διαφήμιση, εκδό-
σεις, οπτικοακουσικά μέσα, λογισμικό κλπ.) συναφών με το ευρύτερο
πεδίο του πολιτισμού. Συγκεκριμένα, σε μια νεοφυή επιχείρηση που
δραστηριοποιείται στον ψηφιακό μετασχηματισμό των συλλογών
πολιτιστικών ιδρυμάτων (π.χ. με ψηφιακά μέσα παρουσίασης των
πληροφοριών κάθε έργου τέχνης κλπ.) θα μπορούσε το κόστος της
σχετικής δαπάνης ή επένδυσης να εκπίπτει ή να αποσβένεται (κατά
περίπτωση) σε ποσοστό αυξημένο κατά εκατό τοις εκατό (100%).
Πρβλ. υποενότητα 3.1.2. (παραπάνω).

- 4) Δημιουργία προγράμματος για τη στήριξη των νεοφυών δημιουρ-
γικών επιχειρήσεων που θα παρέχει μια σειρά από υπηρεσίες δικτύω-
σης, καθώς και υλικοτεχνικής υποδομής και παραχώρησης χώρου
προκειμένου να ενισχυθεί η κλιμακωσιμότητά τους.
- 5) Κίνητρα με τη μορφή μειωμένων δημοτικών τελών για δημιουργικές
επιχειρήσεις βάσει στρατηγικού σχεδίου για Creative Hubs.

6.1.3. Ενισχύοντας την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών ΠΔΤ (ΓΓ)

- 1) Επιβολή υπερ-μειωμένου (6%) ΦΠΑ στην εισαγωγή και στην πα-
ράδοση (τοπική πώληση) έργων τέχνης, διότι μέρος των συναλλα-
γών αυτών θα εξακολουθήσει να παραμένει «εκτός συστήματος»
και η Ελλάδα να απουσιάζει από μία παγκόσμια αγορά της οποίας
ο συνολικός κύκλος εργασιών εκτιμάται (για το 2019) στα \$64,1
δισ.¹⁶⁰ Επισημαίνεται ότι η δυνατότητα εφαρμογής του μειωμένου
ή του υπερ-μειωμένου συντελεστή ΦΠΑ στις ανωτέρω περιπτώ-
σεις παρέχεται ευθέως από την Ευρωπαϊκή Οδηγία ΦΠΑ (Οδηγία
2006/112/ΕΚ, άρθρο 103) και εφαρμόζεται ήδη σε αρκετές χώ-
ρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως αναφέρονται παραπάνω στην
υποενότητα 3.1.3 τα παραδείγματα χωρών όπως η Κύπρος και η
Γαλλία οι οποίες επιβάλλουν από τους χαμηλότερους συντελεστές
ΦΠΑ στην εισαγωγή έργων τέχνης, στο 5% η πρώτη και 5,5% η
δεύτερη, ενώ τις ακολουθούν το Βέλγιο με συντελεστή στο 6% και
η Ολλανδία στο 9%.¹⁶¹
- 2) Αξιοποίηση των ΠΔΤ και της πολλαπλασιαστικής δύναμης των ατο-
μικών και συλλογικών τους ταλέντων ως ένα σημαντικό επιταχυ-
ντή κοινωνικών, δομικών και περιβαλλοντικών μεταβάσεων στην
Ευρώπη. Χωρίς αμφιβολία η κατάρτιση τόσο των εργαζόμενων

¹⁶⁰ McAndrew, C. (2020). *The Art Market 2020*, 4th edition. Art Basel & UBS. Διαθέσιμο στο: https://d2u3kfw92fzu7.cloudfront.net/The_Art_Market_2020-1.pdf (accessed 27 December 2022).

¹⁶¹ European Commission (2021). *VAT rates applied in the Member States of the European Union* (p. 14). Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/taxation_customs/system/files/2021-06/vat_rates_en.pdf

στον πολιτισμό όσο και των εργοδοτών είναι μεγάλης σημασίας για να γίνουν πιο ανταγωνιστικοί στη διεθνή αγορά. Προτείνεται η αυξημένη έκπτωση (150%) των δαπανών επιχειρήσεων για την εκπαίδευση του προσωπικού στον κλάδο των ΠΔΤ.

- 3) Επέκταση και δημιουργία κινήτρων ανάλογων με αυτά που προσφέρει το ΕΚΟΜΕ για την προώθηση όλων των ΠΔΤ. Ύπαρξη δηλαδή κρατικής επιχορήγησης μέσω επιστροφής καθορισμένου ποσοστού επιλέξιμων δαπανών που πραγματοποιούνται για την αγορά αγαθών και υπηρεσιών των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων στην Ελλάδα. Σκεφτείτε το όφελος για ένα στούντιο ηχογράφησης ή για ένα δημιουργικό ατελιέ της χώρας μας, αν μέρος της δαπάνης που πραγματοποιούσε σε αυτά για τις υπηρεσίες τους μία αλλοδαπή δισκογραφική εταιρεία ή μία αλλοδαπή διαφημιστική εταιρεία επιχορηγούταν με ένα ορισμένο ποσοστό της επιλέξιμης δαπάνης, όπως γίνεται ακριβώς σήμερα για τις κινηματογραφικές ταινίες ή τις τηλεοπτικές παραγωγές που γυρίζονται στην Ελλάδα.
- 4) Τέλος, η δημιουργία χρηματοδοτικών εργαλείων αντίστοιχων με το Ταμείο Εγγυήσεων Αγροτικής Ανάπτυξης και το Ταμείο Συνεπενδύσεων του Ευρωπαϊκού Ταμείου Επενδύσεων με σκοπό τη δανειοδότηση αλλά και την επένδυση, σε συνεργασία με τις τράπεζες και τους ιδιώτες επενδυτές στα πολιτιστικά ιδρύματα και στα αγαθά και τις υπηρεσίες των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων.

6.1.4. Χρηματοδότηση τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών προγραμμάτων πολιτιστικού περιεχομένου (ΔΤ)

- 1) Θεωρούμε ότι το ζήτημα της χρηματοδότησης πολιτιστικών προγραμμάτων είναι συνάρτηση των αντικειμενικών δυνατοτήτων του κάθε προϋπολογισμού και της ανάλογης πολιτικής βούλησης της κάθε επιχείρησης, της φυσιογνωμίας της και του στρατηγικού σχεδιασμού της. Φυσικά εξαρτάται και από την πολιτική βούληση και τον σχεδιασμό της εκάστοτε κυβέρνησης. Για το συγκεκριμένο θέμα είναι φυσικό το κύριο βάρος να πέφτει στην ΕΡΤ ΑΕ, τη δημόσια ραδιοτηλεόραση δηλαδή, η οποία έχει και τη σχετική υποχρέωση από τον ιδρυτικό της νόμο, αλλά και στο κανάλι της Βουλής, που είναι επίσης κρατική επιχείρηση. Η ΕΡΤ μπορεί, με την ανάλογη πολιτική βούληση και έχοντας στη διάθεσή της το πλήρες ποσό που προκύπτει από την είσπραξη του ανταποδοτικού τέλους, να αποτελέσει χρηματοδοτικό μηχανισμό για την τόνωση της αγοράς τόσο για την παραγωγή εξωτερικών παραγωγών ψυχαγωγικού προγράμματος υψηλής αισθητικής όσο και για την παραγωγή σύγχρονης αισθητικής προγραμμάτων πολιτιστικού περιεχομένου εσωτερικής αλλά και εξωτερικής παραγωγής, αν η πρώτη δεν επαρκεί. Με την ανάλογη πολιτική βούληση και τον πλήρη προϋπολογισμό της η ΕΡΤ θα μπορούσε να υποχρεώνεται να παραγγέλνει επ' αμοιβή, τακτικά και συστηματικά, έργα θεατρικά, λογοτεχνικά, μουσικά, σε αντίστοιχους δημιουργούς. Θα μπορούσε

να συμβάλλει σε ηχογραφήσεις έργων συνθετών χρησιμοποιώντας τα στούντιο και το προσωπικό της και να συμμετέχει στην παραγωγή αξιόλογων φεστιβάλ τέχνης και πολιτισμού στην περιφέρεια, εντάσσοντας στη συνέχεια ανάλογο υλικό στο πρόγραμμά της.

- 2) Στις υποχρεώσεις της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης θα μπορούσαν να είναι επίσης οι συμπαραγωγές πρότζεκτ πολιτισμού με φορείς του Δημοσίου, του ΥΠΠΟ, της Βουλής των Ελλήνων κλπ., και οι συμπαραγωγές με συνδρομητικά κανάλια εφόσον το επιθυμούν (π.χ. με το History της Cosmote κλπ.) και η συγχρηματοδότηση κάθε Έλληνα, ή μόνιμου κατοίκου Ελλάδας, δημιουργού, που καλείται σε φεστιβάλ ή άλλου τύπου διοργανώσεις, με αντάλλαγμα πρωτότυπο υλικό για τα προγράμματα και τα sites της.
- 3) Στα χρηματοδοτικά εργαλεία του κράτους για την ενίσχυση και προβολή του πολιτισμού θα μπορούσε να περιλαμβάνεται η πιο δίκαιη κατανομή της κρατικής διαφήμισης σε εφημερίδες και sites ανάλογα και με την έκταση του πολιτιστικού περιεχομένου τους, υπό την προϋπόθεση να αμείβουν τους συντάκτες και συνεργάτες τους που το παράγουν.
- 4) Με την ίδια λογική μέρος της κρατικής διαφήμισης θα μπορούσε να διοχετεύεται αποκλειστικά σε τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά προγράμματα πολιτιστικού περιεχομένου, ιδιωτικών και συνδρομητικών καναλιών, ως κίνητρο για επιχειρήσεις ιδιωτικές που κινούνται με τη λογική της αγοράς και στις οποίες φυσικά δεν είναι δυνατή άλλου τύπου παρέμβαση στο περιεχόμενο του προγράμματός τους.
- 5) Τέλος, ως προς τη χρηματοδότηση της εγχώριας κινηματογραφικής παραγωγής προτείνεται η αυτονόμη υποχρεωτικότητα της εφαρμογής του νόμου για το 1,5%.¹⁶² Σημειωτέον ότι μέχρι στιγμής ο παλαιός αυτός νόμος εφαρμόζεται πλήρως και αδιαλείπτως μόνο από τη δημόσια τηλεόραση και μερικώς από συνδρομητικά κανάλια. Εάν ωστόσο χρειάζεται κάτι περισσότερο στην ιδιάζουσα ελληνική περίπτωση, θα ήταν κατά την κρίση μας απολύτως θεμιτή η συνάφεια των χρηματοδοτήσεων του ΕΚΟΜΕ προς τηλεοπτικές παραγωγές, με την υποχρέωση τήρησης από τα ιδιωτικά κανάλια (που λαμβάνουν χρηματοδοτήσεις από το ΕΚΟΜΕ), του νόμου για τη χρηματοδότηση κινηματογραφικών παραγωγών με το 1,5% των διαφημιστικών εσόδων που έχει το κάθε τηλεοπτικό κανάλι.

¹⁶² Νόμος υπ' αριθμ. 3905/2010 ΦΕΚ 219/Α/23.12.2010 «Ενίσχυση και ανάπτυξη της κινηματογραφικής τέχνης και άλλες διατάξεις», αρ. 8. «1. Η ΕΡΤ ΑΕ υποχρεούται να διαθέτει κάθε χρόνο το 1,5% του ετήσιου κύκλου εργασιών της για την παραγωγή κινηματογραφικών έργων που πληρούν τις προϋποθέσεις του άρθρου 3 του παρόντος νόμου. Στον ετήσιο κύκλο εργασιών της συνυπολογίζεται το ανταποδοτικό τέλος».

6.1.5. Ευρύτερη εκμετάλλευση ευρωπαϊκών χρηματοδοτικών εργαλείων (ΧΚ)

- 1) Δημιουργία ενός διυπουργικού γραφείου διασύνδεσης που να λειτουργεί ως one-stop-shop για τους οργανισμούς των ΠΔΤ, καλύπτοντας το πλήρες φάσμα των σχετικών χρηματοδοτικών εργαλείων.
- 2) Ανάπτυξη προγραμμάτων κατάρτισης για τους οργανισμούς των ΠΔΤ, που να επιτρέπει την καλύτερη αξιοποίηση του πλήρους φάσματος των χρηματοδοτικών εργαλείων, πέρα από τα προφανή (π.χ. Δημιουργική Ευρώπη).
- 3) Ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών φορέων σε ερευνητικά προγράμματα (κυρίως το Horizon Europe). Μέτρα σχετικά θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν τη χρηματοδότηση της χρονοβόρας και κοστοβόρας διαδικασίας προετοιμασίας προτάσεων και διαμόρφωσης κοινοπραξιών, ή ακόμη και τη δημιουργία ενός οργανισμού για τον συντονισμό, την προώθηση και την υποστήριξη της έρευνας για τους ΠΔΤ.
- 4) Περίληψη των ΠΔΤ στους τομείς προτεραιότητας σε προγράμματα που διαχειρίζονται από το κράτος, π.χ. τα Digital Innovation Hubs.
- 5) Ανάπτυξη μέτρων για την ευνοϊότερη αντιμετώπιση των ΠΔΤ στο πλαίσιο εργαλείων, όπως το InvestEU, προκειμένου να καμφθεί η πάγια δυσπιστία των χρηματοπιστωτικών οργανισμών απέναντι στον τομέα του πολιτισμού.

6.1.6. Σχετικά με το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης & Ανθεκτικότητας (ΧΚ)

Το ΕΣΑΑ Ελλάδα 2.0 είναι ένα εγκεκριμένο και «κλειδωμένο» πρόγραμμα, έστω και αν σε αρκετές περιπτώσεις η ουσιαστική μορφή των επενδύσεων και μεταρρυθμίσεων μένει να καθοριστεί εντός των γενικών πλαισίων-περιγραφών που περιέχει το σχέδιο.

Ο χρόνος υλοποίησης του ΕΣΑΑ είναι εξαιρετικά πιεστικός. Υπάρχει συνεπώς κίνδυνος να υλοποιηθεί με συνοπτικές διαδικασίες ως προς τον ακριβή σχεδιασμό των δράσεων, αλλά κυρίως ως προς την εμπλοκή του πλήρους φάσματος των δρώντων (π.χ. σε τοπικό επίπεδο). Έχει μεγάλη σημασία η διευρυμένη συμμετοχή των δρώντων στη διαμόρφωση συγκεκριμένων δράσεων, ώστε να ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες ανάγκες που αναγνωρίζουν όσοι βρίσκονται στο πεδίο, όπως και η έγκαιρη και καλά δημοσιευμένη επικοινωνία διαγωνισμών για την ανάληψη έργων.

6.1.7. Μεγιστοποίηση της συμβολής του Τρίτου Τομέα (ΓΓ & ΧΚ)

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η θετική συνεισφορά των κοινοφελών ιδρυμάτων γενικότερα θα μπορούσε να αυξηθεί και να οδηγήσει σε έναν ακόμη πιο δυναμικό πολιτιστικό τομέα με αυξημένη κοινωνική και οικονομική αξία. Ορισμένες προτάσεις προς την κατεύθυνση αυτή είναι:

- 1) Η ενθάρρυνση της εθελοντικής συμμετοχής στη συλλογή δομημένων δεδομένων για τις δράσεις και τα προγράμματα των κοινοφελών ιδρυμάτων. Θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον και χρήσιμο να υπήρχαν τέτοια στοιχεία, τόσο για τη γεωγραφική κατανομή των δράσεων και πόρων, όσο και για τις κατηγορίες των προγραμμάτων και δράσεων, π.χ.: ανάπτυξη ιδίων προγραμμάτων (ανά υπο-κλάδο), έργα υποδομής, συνδρομή σε έργα και δράσεις του ευρύτερου δημόσιου τομέα, έρευνα και αξιολόγηση, υποτροφίες στον τομέα των ΠΔΤ και επαγγελματική κατάρτιση, επικοινωνία και εμπλοκή του κοινού, διεθνή προγράμματα υποστήριξης του ελληνικού πολιτισμού κ.ά.
- 2) Η συγκρότηση ενός «ενδιάμεσου» φορέα μεταξύ του Υπουργείου Πολιτισμού και των ιδρυμάτων, με σκοπό την τακτική αλληλοενημέρωση για στρατηγικές κατευθύνσεις και δράσεις με στόχο την ανάπτυξη ουσιαστικών συνεργειών. Ο δημόσιος τομέας δεν πρέπει να βλέπει τον Τρίτο Τομέα ως χρήσιμο υπεργολάβο αλλά ως εταίρο, από τον οποίο μπορεί να αντλήσει δύναμη και γνώση στο πλαίσιο ισχυρών δημόσιων πολιτικών.
- 3) Η ενθάρρυνση της συμμετοχής των ιδρυμάτων στα προγράμματα έρευνας και καινοτομίας σε περιφερειακό επίπεδο, π.χ. ως εταίροι στα προγράμματα RIS3, τα οποία έχουν τον πολιτισμό ως έναν πυλώνα.
- 4) Η δημιουργία ενός fund με τη συμμετοχή ιδρυμάτων που ενδιαφέρονται για την ανάπτυξη της πολιτιστικής επιχειρηματικότητας και καινοτομίας και του τραπεζικού τομέα.
- 5) Νομικές ρυθμίσεις που διευκολύνουν τη σύσταση, τη λειτουργία και τον μετασχηματισμό των ιδρυμάτων ή/και παρεμφερών φορέων (π.χ. η διευκόλυνση της εγκατάστασης στην Ελλάδα αλλοδαπών ιδρυμάτων, που συναντά τεράστια προσκόμματα στη Διεύθυνση Μητρώου του Υπουργείου Οικονομικών και σημαντικές καθυστερήσεις στο ΓΕΜΗ). Επίσης θα έπρεπε οι φορείς να διευκολύνονται προκειμένου να μπορούν να συγχωνεύονται (χωρίς την ψήφιση ειδικών νόμων, όπως έγινε με την περίπτωση του MoMUS στη Θεσσαλονίκη) ώστε να πολλαπλασιάζουν τους διαθέσιμους πόρους τους και τις στρατηγικές τους δυνατότητες. Φανταστείτε, για παράδειγμα, μία Εθνική Σχολή Παραστατικών και Καλών Τεχνών που θα έδινε διαβαθμισμένα πτυχία και θα συγχώνευε τις σημερινές λειτουργίες της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών στον Ταύρο και του Ωδείου Αθηνών στο Πάρκο Ριζάρη.

6.2. Τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη

Όπως αναδείχθηκε στη μελέτη, ένα από τα πλέον κραυγαλέα προβλήματα για την πλήρη αξιοποίηση της δυναμικής των ΠΔΤ με στόχο την παραγωγή κοινωνικής και οικονομικής αξίας είναι η ακραία ανισότητα που χαρακτηρίζει την παρουσία τους και τη συμμετοχή τους στην οικονομία σε περιφερειακό επίπεδο. Στη διεθνή πρακτική και βιβλιογραφία οι ΠΔΤ θεωρούνται κεντρικής σημασίας για τη βιώσιμη τοπική ανάπτυξη και την ευμάρεια και την ποιότητα ζωής των τοπικών κοινωνιών. Οι προτάσεις πολιτικής που ακολουθούν υποδεικνύουν κατευθύνσεις για την αναστροφή της συνθήκης αυτής.

6.2.1. Υποβολή των πολιτικών για την περιφερειακή ανάπτυξη (ΒΑ)

- 1) Να γίνει αξιολόγηση της επίτευξης στόχων σε ό,τι αφορά την προτεραιότητα 8 των ελληνικών RIS3 (Τουρισμός, Πολιτισμός και Πολιτιστικές Βιομηχανίες) συνολικά και ανά Περιφέρεια, με συνεργασία του Υπουργείου Πολιτισμού με τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), το Υπουργείο Οικονομίας και Ανάπτυξης, τις διοικήσεις των 13 Περιφερειών, αλλά και τις αρμόδιες υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (π.χ. DG Regio), λαμβάνοντας υπόψη βεβαίως τις ενδιάμεσες εκθέσεις αξιολόγησης και τις προτάσεις του Joint Research Centre.
- 2) Να αναπτυχθεί πρόγραμμα εκπαίδευσης των στελεχών των Περιφερειών και των Δήμων για τις σύγχρονες πολιτικές στον τομέα του πολιτισμού, κυρίως σε ό,τι αφορά τη δυναμική κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης που παρουσιάζει, με έμφαση στις ευρωπαϊκές καλές πρακτικές και με ειδίκευση που να αντικατοπτρίζει την ιδιαιτερότητα της κάθε περιοχής. Κάτι τέτοιο είναι πια εφικτό, αφού υπάρχουν εδώ και καιρό προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών στο συγκεκριμένο αντικείμενο (όπως για παράδειγμα τα προγράμματα του Παντείου Πανεπιστημίου και του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου), τα οποία έχουν αποφοίτους που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στις θέσεις αυτές. Η εξειδικευμένη γνώση στο αντικείμενο της πολιτιστικής πολιτικής και διαχείρισης είναι βασική για τη χάραξη συντονισμένης και μακροπρόθεσμης πολιτιστικής πολιτικής και στρατηγικής, και για την οργάνωση και τη διαχείριση πολιτιστικών εκδηλώσεων που θα είναι βασισμένες στα ειδικά χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής και θα λαμβάνουν

υπόψη τους ευρύτερους αναπτυξιακούς στόχους της περιφέρειας αλλά και τις ανάγκες του κοινού.

- 3) Δημιουργία δομημένης και μακρόβιας στρατηγικής από την ΚΕΔΕ για την παροχή εργαλείων σχεδιασμού πολιτιστικής πολιτικής στους μεμονωμένους Δήμους, την ανάπτυξη δεξιοτήτων και γνώσης για τη σύγχρονη πολιτιστική διαχείριση εκ μέρους των στελεχών, αλλά και τη χάραξη κεντρικών προτεραιοτήτων σε στρατηγικό επίπεδο για την αποδοτικότερη συνέργεια των Δήμων και την επίτευξη πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων.

6.2.2. Ο σύγχρονος πολιτισμός ως μοχλός τοπικής ανάπτυξης (ΟΚ)

- 1) Θέσπιση χρηματοδοτήσεων για τη στήριξη του σύγχρονου πολιτισμού στην περιφέρεια: Καθώς ο σύγχρονος πολιτισμός εξαρτάται περισσότερο από χρηματοδοτήσεις, είναι απαραίτητες οι πρωτοβουλίες από τη μεριά του κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης για τη θέσπιση χρηματοδοτικών προγραμμάτων, σε συνδυασμό με την αξιοποίηση του δικτύου των τοπικών φορέων σε κάθε περιοχή, που θα στηρίζουν τις τοπικές ομάδες και θα διευκολύνουν την ανάπτυξη και άλλων πρωτοβουλιών σχετικών με τον σύγχρονο πολιτισμό, όπως για παράδειγμα σεμιναρίων, συνεδρίων, εκθέσεων κλπ.
- 2) Ανάλυση και αποτίμηση της σχέσης του αποτυπώματος επισκεψιμότητας με το πολιτιστικό αποτύπωμα της περιοχής, ώστε να γίνει εφικτή μια στοχευμένη πολιτιστική πολιτική, που θα εστιάζει όχι μόνο στην οικονομική ανάπτυξη στην εκπαίδευση αλλά και στην ανάπτυξη κοινού στον σύγχρονο πολιτισμό.
- 3) Ολιστική θεώρηση της τοπικής ανάπτυξης σε σχέση με τον πολιτισμό και θέσπιση σχετικών πρωτοβουλιών: Η θεώρηση της ανάπτυξης μόνο από την οικονομική της πλευρά από τη μεριά του κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης δεν βοηθά στην απαγκίστρωση της ανάπτυξης από τον τουρισμό και την επισκεψιμότητα, και αφήνει ανεκμετάλλετες ευκαιρίες γύρω από τον χώρο του σύγχρονου πολιτισμού. Αφήνει για παράδειγμα ανεκμετάλλετη τη δυνατότητα ανάπτυξης εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών για τους κατοίκους της περιφέρειας, οι οποίες μακροπρόθεσμα θα εκπαιδεύσουν κοινό, ή τη δυνατότητα δημιουργίας τοπικών επιχειρήσεων/εταιρειών με εξειδικευμένο προσωπικό, που θα ενεργοποιούνται σε τομείς των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων, όπως για παράδειγμα τον κινηματογράφο, τη διαφήμιση ή το gaming.
- 4) Ενεργοποίηση πρωτοβουλιών, όπως το παλαιότερο πολιτιστικό δίκτυο πόλεων για τον σύγχρονο πολιτισμό, που θα συνδέουν μια περιοχή με ένα σχετικό τομέα του σύγχρονου πολιτισμού, και συνεργασία τοπικών φορέων: Τομείς όπως για παράδειγμα η αρχιτεκτονική, το θέατρο, η μουσική ή οι εικαστικές τέχνες, και η ιδιαίτερη ιστορική ή άλλη (π.χ. ακαδημαϊκή μέσω συναφών πανεπιστημιακών τμημάτων) σύνδεσή τους με μια πόλη ή περιοχή της περιφέρειας,

μπορούν να αποτελέσουν μοχλό για την ανάπτυξη πρωτοβουλιών που αφενός θα στοχεύουν στην εκπαίδευση του κοινού της περιοχής και αφετέρου θα προβάλλουν την περιοχή και θα προσελκύουν επισκέπτες. Τέτοιες πρωτοβουλίες μπορεί να είναι σεμινάρια, ημερίδες, επιστημονικά συνέδρια και πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως συναυλίες ή εκθέσεις. Η συνεργασία των τοπικών φορέων μπορεί να αξιοποιηθεί για την προσέλκυση επισκεπτών αλλά και την κάλυψη εξόδων.

- 5) Χρονική διασπορά και διεύρυνση θεματικής των πολιτιστικών εκδηλώσεων: Πολιτιστικές εκδηλώσεις πρέπει να γίνονται όχι μόνο το καλοκαίρι αλλά και τους υπόλοιπους μήνες του χρόνου για τις ανάγκες του τοπικού κοινού και να συνδυάζονται με εκπαιδευτικές δράσεις ώστε όχι μόνο να προσφέρουν σύγχρονο πολιτιστικό περιεχόμενο και εμπειρία πολιτισμού, αλλά και να εκπαιδεύουν το κοινό στον σύγχρονο πολιτισμό. Δεν είναι επίσης μόνο τα φεστιβάλ που μπορούν να αξιοποιηθούν για τον σκοπό αυτό, αλλά και οι πολιτιστικοί οργανισμοί που επικεντρώνονται στις εικαστικές τέχνες, όπως για παράδειγμα οι πινακοθήκες και τα μουσεία. Ο προγραμματισμός εκθέσεων με σύγχρονη θεματική από πινακοθήκες και τοπικές γκαλερί, αλλά και η ένταξη θεματικών εκθέσεων από μουσεία μπορούν να αποτελέσουν ευκαιρίες ανάδειξης του σύγχρονου πολιτισμού, εκπαίδευσης του τοπικού κοινού και προσέλκυσης επισκεπτών.
- 6) Αξιοποίηση διαφορετικών ηλικιακών ομάδων: Αυτή μπορεί να επιτευχθεί με τη δημιουργία εκδηλώσεων για την τοπική κοινωνία, ώστε να δίνεται η δυνατότητα σε ομάδες που δεν αποτελούν παραδοσιακά κοινό του πολιτισμού (π.χ. ηλικιωμένοι, άνεργοι, κλπ.) να συμμετέχουν στη δημιουργία και την εμπειρία του σύγχρονου πολιτισμού.
- 7) Ενεργοποίηση τοπικού καλλιτεχνικού δυναμικού που δραστηριοποιείται στον τομέα του σύγχρονου πολιτισμού: Το καλλιτεχνικό δυναμικό της χώρας που δραστηριοποιείται στον σύγχρονο πολιτισμό δεν προέρχεται μόνο από την Αθήνα.
- 8) Αποκέντρωση εταιρειών που σχετίζονται με τους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς και δημιουργία ευέλικτων εργασιακών περιβαλλόντων, όπως co-working spaces για τη στέγαση της απομακρυσμένης εργασίας: Η δημιουργική εργασία μπορεί να γίνει πια από απόσταση χωρίς να χρειάζεται η δέσμευση του μεγάλου αστικού κέντρου. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας, η ψηφιοποίηση και η εργασία από απόσταση μπορούν να διευκολύνουν την αποκέντρωση εταιρειών, όπως, για παράδειγμα, οι εταιρείες παραγωγής. Με τον τρόπο αυτό είναι εφικτή η δραστηριοποίηση επαγγελματιών του πολιτισμού στην περιφέρεια αλλά και η τόνωση της τοπικής οικονομίας.

6.2.3. Τοπικές και περιφερειακές πολιτιστικές πολιτικές (ΟΚ)

- 1) Αυτονόμηση του πολιτισμού από τον τουρισμό στη χάραξη περιφερειακής πολιτικής: Ο πολιτισμός πρέπει να ενταχθεί (και) ως αυτόνομος στόχος περιφερειακής πολιτιστικής πολιτικής από την τοπική αυτοδιοίκηση. Κάτι τέτοιο σημαίνει αφενός την αναγνώριση του πολιτισμού ως τομέα που μπορεί να έχει πολλαπλά πλεονεκτήματα για την τοπική ανάπτυξη και αφετέρου τη χάραξη στρατηγικής που να δημιουργεί τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες για την αξιοποίηση του πολιτισμού προς όφελος της τοπικής οικονομίας.
- 2) Διεύρυνση του βαθμού εμπλοκής φορέων που σχετίζονται με την αναπτυξιακή δυνατότητα της κάθε περιοχής: Η πολιτιστική πολιτική της περιφέρειας δεν μπορεί να ασκείται μόνο από τις Περιφέρειες ή τους Δήμους. Για μια αποτελεσματική χάραξη πολιτιστικής πολιτικής είναι αναγκαία η συνεργασία και με άλλους θεσμικούς φορείς, όπως για παράδειγμα με Επιμελητήρια, φορείς του τουρισμού και πολιτιστικούς συλλόγους, αλλά και φορείς άλλων τομέων, όπως η αγροτική παραγωγή, η εκπαίδευση ή η υγεία. Αναγκαία είναι επίσης η ψηφιακή ή/και μέσα από την τοπική αυτοδιοίκηση δικτύωση τοπικών φορέων, χορηγών εκδηλώσεων και άλλων stakeholders, όπως στην περίπτωση της πλατφόρμας συνΑθηνά του Δήμου Αθηναίων.
- 3) Διάθεση μεγαλύτερου προϋπολογισμού για τη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων: Ο προϋπολογισμός αυτός μπορεί να προκύψει με τη συμμετοχή τοπικών φορέων και, στην περίπτωση των τουριστικών περιοχών, φορέων του τουρισμού, που έχουν πολλά ανταποδοτικά οφέλη από την επισκεψιμότητα των εκδηλώσεων.
- 4) Προβολή των περιφερειακών φεστιβάλ στο εξωτερικό ως μέρος της τουριστικής προβολής της χώρας: Για τον λόγο αυτό είναι βασική η συνεργασία τοπικών φορέων και ΕΟΤ για την ανάδειξη της τοπικής καλλιτεχνικής παραγωγής και δημιουργίας, και την προώθηση του πολιτιστικού τουρισμού, ο οποίος δεν θα εξαντλείται στην πολιτιστική κληρονομιά.
- 5) Διεύρυνση του χρονικού πλαισίου στο οποίο διοργανώνονται πολιτιστικές εκδηλώσεις σε συνδυασμό με πολιτιστικό τουρισμό: Η Ελλάδα λόγω του κλίματός της είναι χώρα που μπορεί να γίνει επισκέψιμη όλο τον χρόνο. Για να επιτευχθεί αυτό χρειάζονται πρωτοβουλίες στήριξης των δρομολογίων εξωτερικού προς και από τα περιφερειακά αεροδρόμια της χώρας για όλο τον χρόνο από τον ΕΟΤ και την τοπική αυτοδιοίκηση, ώστε να δημιουργούνται κίνητρα για διακοπές Σαββατοκύριακου σε ξένους επισκέπτες οι οποίοι θα μπορούν να γνωρίζουν και να απολαμβάνουν τον τοπικό πολιτισμό και κουλτούρα.
- 6) Ανάπτυξη με όρους διάρκειας και επαναληψιμότητας: Για να λειτουργήσει μια μακροπρόθεσμη περιφερειακή πολιτιστική πολιτική είναι απαραίτητη η συνεργασία, η συντονισμένη στρατηγική και η συνεχής

επικοινωνία μεταξύ κεντρικού κράτους, τοπικής αυτοδιοίκησης και τοπικών φορέων.

6.2.4. Πολιτικές και δράσεις για την ενίσχυση του placemaking (ΣΧ)

- 1) Σταθερή και τακτικά επαναλαμβανόμενη χαρτογράφηση όλων των δημιουργικών κέντρων, εργαστηρίων, hubs, makerspaces. Η ύπαρξη πολιτιστικών χώρων σε επίπεδο γειτονιάς ενδυναμώνει τη συμμετοχή των κατοίκων. Η ανεπίσημη πολιτιστική δραστηριότητα όμως είναι δύσκολο να εντοπιστεί, στην Ελλάδα είναι συχνά μη καταγεγραμμένη αφού τα τοπικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά μιας γειτονιάς δεν εντοπίζονται εύκολα από την τοπική αυτοδιοίκηση. Για τον σκοπό αυτό μπορεί να κινητοποιηθεί το κοινό, με στόχο το crowdsourcing πληροφοριών, και να δημιουργηθεί κεντρική πλατφόρμα χαρτογράφησης και καταγραφής, που θα συγκεντρώνει πληροφορίες τις οποίες θα αναφορτώνει το τοπικό κοινό.
- 2) Ενίσχυση των δυνατοτήτων συνδυασμού πόρων, γνώσης, και εξειδίκευσης σε τοπικό επίπεδο. Προϋπόθεση είναι ο διάλογος και η συνεργασία μεταξύ ΟΤΑ, κυβέρνησης και ανθρώπων του πολιτισμού, αλλά και η ενίσχυση των συνδέσεων μεταξύ παραγόντων στο τοπικό οικοσύστημα, όπως πανεπιστήμια, σχολεία, επιχειρήσεις, ελεύθεροι επαγγελματίες, μη κερδοσκοπικές και εθελοντικές οργανώσεις, για παράδειγμα μέσω εκδηλώσεων δικτύωσης, ή ενεργές πλατφόρμες.
- 3) Εκπαίδευση και στην τοπική αυτοδιοίκηση για την παιδαγωγική και κοινωνική διάσταση του πολιτισμού, με έμφαση στην αναγνώριση και την καλλιέργεια των πολλαπλών διαστάσεων που συμβάλλουν στο placemaking, στην κατανόηση της σημασίας της κοινωνικής καινοτομίας και του ρόλου του πολιτισμού στο πλαίσιο αυτό.
- 4) Δημιουργία ομάδων καθοδήγησης με εκπροσώπους βασικών οργανισμών και συγκεκριμένες πρακτικές/μεθόδους συμπαραγωγής και συμμετοχικού σχεδιασμού, π.χ. Museum World Café στο Μουσείο Μπενάκη κατά τη διάρκεια του Διεθνούς Συνεδρίου CoMuseum 2018, στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος ROCK.
- 5) Διατύπωση στόχων για το placemaking σε τοπικό επίπεδο προκειμένου να συμβάλει στην προσέλκυση επενδύσεων στα πεδία της υγείας, της ευεξίας, και της κοινωνικής συνοχής.
- 6) Στρατηγικός μακροχρόνιος σχεδιασμός και δημιουργία μηχανισμών εξασφάλισης της βιωσιμότητας υπαρχόντων έργων placemaking, που εμπλέκουν δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς και ενθαρρύνουν τη συνεργασία μεταξύ διαφορετικών ενδιαφερόμενων μερών: την Κοινωνία των Πολιτών, τον τομέα πολιτισμού και δημιουργικότητας, τον χώρο της έρευνας και καινοτομίας, καθώς και επενδυτικούς φορείς.

6.2.5. Πολιτιστική κληρονομιά και περιφερειακή ανάπτυξη (ΕΚ)

- 1) Χρηματοδοτικά μοντέλα:
 - α. Δημιουργία ενός χρηματοδοτικού εργαλείου με συνεργασία της Αναπτυξιακής Τράπεζας, άλλων χρηματοδοτικών φορέων και ίσως και ιδρυμάτων για τη χρηματοδότηση μικρών επιχειρησιακών σχεδίων στην πολιτιστική κληρονομιά, όπως η αναστήλωση κτηρίων, η δημιουργία νεοφυών επιχειρήσεων κλπ.
 - β. Η ενίσχυση, μέσω των διαρθρωτικών ταμείων ή άλλων χρηματοδοτικών εργαλείων, της επιχειρηματικότητας του πολιτισμού και της πολιτιστικής κληρονομιάς στην περιφέρεια.
 - γ. Η χρηματοδότηση, σε συνεργασία με ευρωπαϊκά προγράμματα και ελληνικά φιланθρωπικά ιδρύματα, της διαφήμισης αναστηλωμένων ιστορικών κτηρίων –η επιτυχία επιχειρηματικών σχεδίων που έχουν ως αποτέλεσμα τη διατήρηση του ιστορικού ιστού της περιφέρειας αλλά και του κέντρου είναι βασικό κίνητρο για τη διατήρηση των κτηρίων αυτών.
- 2) Προγράμματα ενεργοποίησης τοπικών κοινωνιών σε όλη την Ελλάδα για την ευαισθητοποίηση αλλά και τη συμμετοχή τους στην προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς.
- 3) Θεσμικό πλαίσιο για την προσωρινή χρήση ιστορικών κτηρίων.
- 4) Θεσμικό πλαίσιο για την καταπολέμηση των δεινών της πολυιδιοκτησίας. Πιθανώς με υποχρεωτική εφαρμογή επενδυτικών σχεδίων, με διατήρηση της κυριότητας των ακινήτων από τους μετόχους βάσει της συμμετοχής τους σε αυτά, αν το θέλει η ενισχυμένη πλειοψηφία και αν το κτήριο είναι ανεκμετάλλευτο πάνω από μία δεκαετία.
- 5) Εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου για τη μη συντήρηση διατηρητέων, με εφαρμογή των διατάξεων που τιμωρούν τους ιδιοκτήτες οι οποίοι δεν κάνουν τις απαραίτητες κινήσεις για την προστασία των ακινήτων τους.
- 6) Συνεργασία με διεθνείς φορείς για την ανάδειξη ιστορικών κέντρων.¹⁶³
- 7) Εκπαίδευση της τοπικής αυτοδιοίκησης και των τοπικών φορέων του πολιτισμού στη διαχείριση.
- 8) Ενίσχυση των συνεδρίων πολιτιστικής κληρονομιάς στην ελληνική περιφέρεια.
- 9) Συνεργασία με τον ιδιωτικό τομέα στη διατήρηση, ανάδειξη και εκμετάλλευση ιστορικών κτηρίων, όπως αυτά της βιομηχανικής ή βιοτεχνικής πολιτιστικής κληρονομιάς, με έλεγχο του κράτους αλλά και με προτεραιότητα τη βιωσιμότητα των έργων.
- 10) Ενίσχυση της παραγωγής τοπικών προϊόντων που σχετίζονται με την πολιτιστική κληρονομιά και διασύνδεσή τους –μέσω της εκπαίδευσης αλλά και με ειδικούς συμβούλους και χρησιμοποιώντας υπάρχοντα διεθνή δίκτυα– με τις διεθνείς αγορές.

¹⁶³ Βλ., για παράδειγμα, Cultural Heritage Finance Alliance: <https://heritagefinance.org/resources/>

6.3. Πολιτιστική κληρονομιά, χειροτεχνία

Παρόλο που ο συσχετισμός της πολιτιστικής κληρονομιάς με την ανάπτυξη μόνο μέσω του τουρισμού κρίνεται ως μονοδιάστατος, παραμένει ένα κύριο συστατικό της συμβολής του πολιτισμού γενικότερα στην οικονομία. Οι σημερινές πρακτικές αφήνουν ωστόσο σημαντικά περιθώρια βελτίωσης, όχι μόνο στο επίπεδο αυτό, αλλά (κυρίως ίσως) σε εκείνο της καλύτερης εμπλοκής του κοινού (εγχώριου και ξένου) και των τοπικών οικονομιών στις διάφορες διαστάσεις της σχέσης τουρισμού και πολιτιστικής κληρονομιάς.

6.3.1. Τουρισμός και πολιτιστική κληρονομιά – Νέα μοντέλα (ΕΚ)

- 1) Συλλογή στοιχείων: Όπως σημειώθηκε και σε άλλα σημεία αυτής της μελέτης, χρειάζονται πολλά δεδομένα για την ταυτότητα των επισκεπτών και τις αναζητήσεις τους, παρ' όλες τις φιλότιμες προσπάθειες φορέων όπως ο ΣΕΤΕ. Η ανάλυση των μεθόδων και πρακτικών του οργανισμού The Audience Agency θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμη για το Παρατηρητήριο Πολιτισμού που προτείνεται στην παρούσα μελέτη.¹⁶⁴
- 2) Εκπόνηση καλά σχεδιασμένων και στοχευμένων αφηγήσεων για την πολιτιστική κληρονομιά, υιοθετώντας διάφορες προσεγγίσεις:
 - α. Θεματικές διαδρομές. Οι διαδρομές αυτές θα πρέπει να συνδέουν την πολιτιστική κληρονομιά διαφορετικών χώρων και εποχών (μέχρι το πρόσφατο παρελθόν), βασικούς πυλώνες θεματικών, τα βασικά στοιχεία της στρατηγικής της χώρας αλλά και ένα ιδιαίτερα ευρύ πλαίσιο, το οποίο να επιτρέπει στους επισκέπτες όχι μόνο να μάθουν αλλά και να συνδέσουν εαυτόν με τους σταθμούς της διαδρομής. Οι διαδρομές του Συμβουλίου της Ευρώπης αποτελούν ενδιαφέρον παράδειγμα.
 - β. Με τη λογική των διαδρομών, θα πρέπει να γίνει προσεκτικός επανασχεδιασμός όλου του υλικού αφήγησης σε υπάρχοντες χώρους και μουσεία, σε ιστοσελίδες κ.ο.κ. Όσον αφορά τη γλώσσα, ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στα άτομα ηλικίας περίπου 8 ετών, ώστε το μορφωτικό επίπεδο να μην αποτελεί τροχοπέδη στην κατανόηση μιας επίσκεψης (σ.σ. Ακόμα και ένας τριαντάχρονος

¹⁶⁴ Το The Audience Agency (TAA) είναι ένα μη κερδοσκοπικό σωματείο με συγκεκριμένη αποστολή: σκοπός του είναι να παρέχει γνώσεις, δεδομένα και διεισδυτικότητα που επιτρέπουν στους πολιτιστικούς οργανισμούς να αυξήσουν τη σχετικότητα, την εμβέλεια και την ανθεκτικότητά τους. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <https://www.theaudienceagency.org/>.

- χαμηλού μορφωτικού επιπέδου μπορεί να έχει πολύ μικρότερη γλωσσική ηλικία). Η αφήγηση να λαμβάνει υπόψη τη δύναμη της πολιτιστικής διπλωματίας.
- γ. Βασικό στοιχείο της αφήγησης της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι η διασύνδεση με το σήμερα αλλά και με τη σημερινή οικονομική δραστηριότητα (π.χ. αν μιλάμε για αρχαία κτηνοτροφία, μπορούμε να μιλάμε και για τη σημερινή, για αρχαίο πολίτευμα το ίδιο, για τέχνες και γράμματα το ίδιο κ.ο.κ.). Εδώ υπάρχουν σημαντικές ευκαιρίες branding ολόκληρων τομέων της οικονομίας. Παράδειγμα προς μίμηση είναι η πρώτη κεντρική αίθουσα του Εθνικού Μουσείου της Ιορδανίας στο Αμμάν.
 - δ. Θα προτείναμε να γίνει πιλοτικά η αναβάθμιση της αφήγησης σε 2 χώρους και μνημεία, για τη δημιουργία δεδομένων χρήσης. Επόμενο βήμα 10 χώροι, και τρίτο βήμα η αναβάθμιση της αφήγησης σε όλη την Ελλάδα. Ο συντονισμός θα είναι κεντρικός αλλά η συγγραφή πρέπει να γίνει αποκεντρωμένα με διασφάλιση ποιότητας από έγκριτους ερευνητές, που θα απευθύνονται στο κοινό και όχι σε αλλήλους, που θα συνδέουν τις βασικές αξίες ενός χώρου/συλλογής με τις μεγάλες θεματικές της εποχής μας (ενσωμάτωση μεταναστών, οικονομικές και φυλετικές ανισότητες, εμπόριο, κλιματική αλλαγή κ.ο.κ.).
 - ε. Πρόγραμμα αναβάθμισης θρησκευτικού τουρισμού με ιδιαίτερη έμφαση στις άλλες θρησκείες (ακόμα και τις νεκρές) και στον τρόπο σύνδεσής τους με τον τόπο.
- 3) Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων:
- α. Τα μαγαζιά και τα εστιατόρια των μουσείων και των χώρων θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως βασικοί πυλώνες της επίσκεψης σε αυτούς και επομένως θα πρέπει να προωθούν τις βασικές αξίες του χώρου ή της συλλογής. Η εμπορική ζώνη θα πρέπει να διέπεται από τη λογική του εκπαιδευτικού (μέσα από την εμπειρία και την κατανάλωση) χαρακτήρα όλου του χώρου.
 - β. Οι εκδόσεις του Οργανισμού θα πρέπει να είναι κερδοφόρες – με επιδότηση κάθε έκδοσης με συγκεκριμένο προϋπολογισμό αλλά και απόσβεση της επένδυσης εντός ενός έτους. Πρέπει να λειτουργήσει ως εμπορικός ακαδημαϊκός εκδοτικός οίκος. Τα ανάτυπα που πωλεί ή που μπορεί να πωλήσει ο Οργανισμός είναι περισσότερα από τους συνηθισμένους εκδοτικούς οίκους.
 - γ. Το ηλεκτρονικό εισιτήριο πρέπει να μπει παντού –με κάμερες– για την αποφυγή της διαφθοράς σε τοπικό επίπεδο. Μεγάλες ομάδες πρέπει να κλείνουν υποχρεωτικά επίσκεψη στον χώρο τουλάχιστον 1 μήνα πριν, έτσι ώστε να γίνει σωστός προγραμματισμός του προσωπικού και να διασφαλίζεται ότι η επισκεψιμότητα δεν είναι εναντίον των αξιών των χώρων (να διασφαλίζεται δηλαδή ότι οι υπερβολικά πολλοί επισκέπτες δεν καταστρέφουν την εμπειρία της επίσκεψης). Πρέπει να υπάρχει μέγιστος αριθμός

- ατόμων στον χώρο ανά πάσα στιγμή. Επίσης, τα δεδομένα μέγιστης επιτρεπόμενης επισκεψιμότητας πρέπει να δημοσιεύονται στην ιστοσελίδα του ηλεκτρονικού εισιτηρίου.
- δ. Σε μέρες και ώρες αιχμής πρέπει να μελετηθεί η δημιουργία αυξημένου εισιτηρίου.
- ε. Τα εισιτήρια για είσοδο στους χώρους εκτός ωραρίου δεν πρέπει να είναι φτηνότερα από τα κανονικά.
- στ. Πρέπει να μπορούν να αγοραστούν εισιτήρια μαζικά από εταιρείες –για τη δημιουργία καρτών πόλης για τουρίστες ή για τη δημιουργία εκπαιδευτικών πακέτων κατά τη διάρκεια εποχών που δεν έχουν μεγάλη επισκεψιμότητα (κάποιες σωστές κινήσεις έχουν ήδη πραγματοποιηθεί).
- ζ. Πρέπει να υπάρξει συγκεκριμένη τιμή για το άνοιγμα συγκεκριμένων χώρων εκτός ωρών εργασίας –για εκδηλώσεις, γυρίσματα ή ακόμα και επισκέψεις κρουαζιέρας ή άλλων γκρουπ.
- η. Πρέπει σε συγκεκριμένους χώρους που είναι επισκέψιμοι να υπάρχουν δημοσιοποιημένες οι πιο σημαντικές αξίες τους (ακόμα και αν δεν πρόκειται για χώρους UNESCO), έτσι ώστε οι ειδικές άδειες χρήσης (όπως συναυλίες, εκδηλώσεις, γυρίσματα ταινιών, επιδείξεις κ.ο.κ.) να κρίνονται βάσει των αξιών και να δίδονται εναλλακτικές πάλι βάσει των αξιών. Η χρήση χώρων πρέπει να γίνεται με γνώμονα: α) τις αξίες του χώρου, β) τη φέρουσα ικανότητά του (δεν πρέπει να γίνονται ζημιές στον χώρο) και γ) την εξυπηρέτηση του κοινού. Η αντίστοιχη τιμολόγηση πρέπει να γίνεται βάσει των ίδιων κριτηρίων. Οι ημερομηνίες κατά τις οποίες θα υπάρχει όχληση του κοινού πρέπει να δημοσιοποιούνται ηλεκτρονικά αρκετά έγκαιρα, ώστε να είναι σε θέση να διαμορφώσουν ανάλογα τα προγράμματά τους ομάδες και ιδιώτες που σκοπεύουν να επισκεφθούν τον χώρο.
- θ. Δημιουργία ξεχωριστών e-shop για όλα τα μεγάλα μουσεία και χώρους ή ένα κεντρικό e-shop αλλά με διαφορετικές σελίδες για κάθε χώρο ή μουσείο, καθώς θα πρέπει τα προϊόντα –βλ. παρακάτω– να συνάδουν και να ενισχύουν τις αξίες των χώρων).
- ι. Δημιουργία βασικών προϊόντων για όλα τα σημαντικά μουσεία και χώρους, που να αντανακλούν τις αξίες και τις κεντρικές αφηγήσεις τους (βλ. παραπάνω), λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη τον χρόνο που ξοδεύουν οι επισκέπτες σε κάθε κατηγορία αντικειμένου (υπάρχουν σχετικές τεχνολογίες μέτρησης).
- κ. Συνεργασία μεταξύ των μαγαζιών των μουσείων για την ανάδειξη της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς και των λαϊκών τεχνών και τεχνικών (συμπεριλαμβανομένων των βρώσιμων προϊόντων).
- λ. Μαγαζιά μουσείων – Συνεργασία με ιδιώτες. Μέχρι να γίνει το επόμενο βήμα του αυτόνομου οργανισμού του κάθε χώρου, θα πρέπει να δίδεται τουλάχιστον το 50% του χώρου έκθεσης

προϊόντων κάθε μαγαζιού μουσείου σε ιδιώτες, οι οποίοι θα επιλέγονται από επιτροπές που θα αποτελούνται από αντιπροσώπους των τοπικών συμβουλίων και ατόμων της αγοράς για επιλογή προϊόντων, αλλά και συνεργαζόμενων φορέων. Βασικός γνώμονας δημιουργίας προϊόντων είναι οι αξίες του κάθε χώρου.

- 4) Ξεκάθαροι τρόποι συνεργασίας με ιδιώτες. Εύκολοι τρόποι για ιδιώτες, που προσφέρουν υπηρεσίες εκπαίδευσης, ευκαιρίες ή άλλες υπηρεσίες που σχετίζονται και ενισχύουν τις αξίες του κάθε χώρου, να μπορούν να πωλούν μέσω του πωλητηρίου εισιτηρίων ή/και του μαγαζιού του χώρου. Εταιρείες εικονικής πραγματικότητας, βιωματικά εργαστήρια ακόμα ή άλλες υπηρεσίες που συνάδουν με τις αξίες των χώρων πρέπει να ενισχύονται (αφήνοντας ένα ποσοστό στον ΟΔΑΠΠ).
- 5) Ο ρόλος του κράτους πρέπει να είναι:
 - α. Ενημερωτικός: Οι ιστοσελίδες του Υπουργείου καθώς και οι μπροσούρες να είναι πλήρεις, ευανάγνωστες και να δίνουν εύληπτη πρόσβαση σε καλής ποιότητας πληροφορία (συμπεριλαμβανομένης και της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς), έτσι ώστε ο ιδιώτης να μπορεί μόνος του να συνδέσει την οικονομική του δραστηριότητα με αφήγηση που ο ίδιος συνδημιουργεί. Βασικός στόχος πρέπει να είναι η εύκολη πρόσβαση στην πληροφορία. Παραδείγματος χάριν, για να μπορέσουν οι οινοπαραγωγοί στη Νεμέα να συνδέσουν τα προϊόντα τους με την πολιτιστική κληρονομιά και να ενισχύσουν τη δύναμη της Ονομασίας Προέλευσης του κρασιού τους, θα πρέπει να έχουν έγκυρη και καλή πληροφόρηση.
 - β. Ερευνητικός: Το κράτος πρέπει να ενισχύει την ιδιωτική έρευνα (εγχώρια και διεθνή) παρέχοντας πρόσβαση σε υλικό, χώρους κ.ο.κ. Αυτή τη στιγμή υπάρχει έλλειψη χώρων μελέτης και φιλοξενίας ερευνητών. Η έρευνα ενισχύει το περιεχόμενο και αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την οικονομία.
 - γ. Εποπτικός: Οι ξεκάθαροι δημόσιοι κανόνες οι οποίοι επιτρέπουν στην ιδιωτική πρωτοβουλία να ωφεληθεί από την πολιτιστική κληρονομιά είναι το ζητούμενο. Δεν πρέπει να υπάρχουν άβυσσες. Πρέπει να υπάρχουν αξίες και φέρουσα ικανότητα (που επίσης επηρεάζεται από τις αξίες). Κάθε δραστηριότητα συνάδει ή όχι με τις αξίες του κάθε χώρου. Ωστόσο, η πολιτιστική κληρονομιά δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ιερή και αποκρυσταλλωμένη αλλά ως δυναμική και χρήσιμη.
 - δ. Εμπιστοσύνης: Είναι πολύ βασικό να υπάρχει πρόγραμμα εμπέδωσης της εμπιστοσύνης μεταξύ του πολίτη και του κράτους. Οι κανόνες χωρίς εξαιρέσεις αλλά και οι ανοιχτές συνεργασίες με ιδιώτες είναι βασικά τέτοια εργαλεία.
 - ε. Εκπαιδευτικός: Η διά βίου μάθηση και η έρευνα πρέπει να ενισχυθεί σε όλους τους τομείς του κάθε οργανισμού –κρατικού

- ή μη. Αυτή τη στιγμή υπάρχει τεράστιο έλλειμμα στη γνώση της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς.
- στ. Εποπτικός: Η εποπτεία μπορεί να γίνει και σε συνεργασία με τον ιδιωτικό τομέα (σε πολλά –όχι όμως σε όλα– τα επίπεδα) με πολύ συγκεκριμένα κριτήρια. Ειδικά σε τομείς που χρειάζεται μαζική συνέργεια (σωστικές ανασκαφές), τεχνολογική γνώση, ή εξειδίκευση που ξεπερνά τη βασική παιδεία των υπαλλήλων του κράτους.
- ζ. Συνεργατικός: Έτσι ώστε να ελέγχει άλλες κρατικές, αλλά και ιδιωτικές, πρωτοβουλίες, που μπορούν να επηρεάσουν τις αξίες της πολιτιστικής κληρονομιάς από τη μία (με απλούς και ξεκάθαρους τρόπους) αλλά και να ενθαρρύνει τη συνεργασία με τον ιδιωτικό τομέα (μη κερδοσκοπικό αλλά και κερδοσκοπικό) από την άλλη. Σε κάθε αρνητική απάντηση θα πρέπει να δίνονται εναλλακτικές.
- η. Στρατηγικός: Είναι σημαντικό να υπάρχει σωστός στρατηγικός σχεδιασμός σε συντονισμό με την Κοινωνία των Πολιτών, τον κερδοσκοπικό τομέα και την αυτοδιοίκηση. Δεν νοείται διαχείριση πολιτιστικής κληρονομιάς χωρίς συγκεκριμένους στρατηγικούς στόχους, χωρίς βασικά μηνύματα επικοινωνίας.
- θ. Διασύνδεσης του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον: Η πολιτιστική κληρονομιά έχει βασικό (όχι μόνο οικονομικά αλλά και κοινωνικά) αναπτυξιακό χαρακτήρα –είναι πολύ σημαντική η σύνδεση του παρελθόντος με το μέλλον μέσω της αφήγησης και της εκπαίδευσης.
- ι. Τέλος, ενώ προφανώς το υπουργείο που έχει τη στενότερη σχέση με την πολιτιστική κληρονομιά είναι το ΥΠΠΟ, είναι σημαντικό να επιδιώκεται η συνέργεια με άλλα υπουργεία, όπως τα Έρευνας και Τεχνολογίας, Παιδείας, Αγροτικής Ανάπτυξης, Εμπορίου κ.ά.
- 6) Υποδομές τουρισμού: Βασικές υποδομές για την υποβοήθηση του τουρισμού είναι εντελώς υποτυπώδεις. Χρειάζονται ειδικές ενέργειες και βασικά προγράμματα, όπως:
- α. Ριζική βελτίωση των χώρων υγιεινής στους χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά και στις διαδρομές που οδηγούν σε αυτούς. Οι παρούσες υποδομές ακόμα και των καλύτερων μουσείων είναι δυσφήμιση για τη χώρα. Είναι δυστυχώς ελάχιστα τα καλά παραδείγματα σε δημόσιους χώρους στην Ελλάδα.
- β. Πρόβλεψη για περίπατο εντός των αρχαιολογικών χώρων σε σκιά –και όπου δεν είναι εφικτό θα πρέπει να διατίθενται ομπρέλες σκιάς με αντίτιμο. Αντίστοιχη πρόβλεψη για βροχή.
- γ. Πρόσβαση σε καθαρό, πόσιμο νερό για τους επισκέπτες χώρων πολιτισμού.
- δ. Συντονισμός πρακτορείων, τοπικής αυτοδιοίκησης και κράτους για την προσβασιμότητα μικρών ιδιωτικών πούλμαν σε όλα τα

- ξενοδοχεία (ειδικά σε αυτά των 4* και άνω) για την εξυπηρέτηση κοινού με κινητικά προβλήματα ή μεγάλης ηλικίας. Επίσης καλύτερος συντονισμός για να αποφευχθεί η συμφόρηση στα κέντρα των πόλεων (βλ. Μουσείο Ηρακλείου) με τα πούλμαν που περιμένουν.
- ε. Πρόγραμμα διαφήμισης τοπικών μουσείων και χώρων στα τοπικά ξενοδοχεία –ειδικά σε περιοχές που η επισκεψιμότητα είναι υψηλή (βλ. Σαντορίνη και Ναύπλιο).
 - στ. Δημιουργία υποστηρικτικής ιστοσελίδας με ευρύτατο περιεχόμενο για την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας (όχι μόνο την αρχαία) κατά τα πρότυπα του YouGoCulture του Υπουργείου Πολιτισμού αλλά και με το βάθος και την προσβασιμότητα του goturkiye.com ειδικά από κινητό.
 - ζ. Δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε συνεργασία με τον ιδιωτικό τομέα, για την προώθηση του ελληνικού τουρισμού σε τουριστικούς πράκτορες που έχουν την έδρα τους σε χώρες ενδιαφέροντος και σε συνεργασία με τα σωματεία τους (βλ. ASTA για τις ΗΠΑ).

6.3.2. Πρόταση ίδρυσης κεντρικού οργανισμού εκπαίδευσης και υποστήριξης της χειροτεχνίας (Crafts Council) (ΔΓ)

Η χειροτεχνία, σημαντική έκφανση της πολιτιστικής κληρονομιάς, που επίσης έχει σχέση με τον τουρισμό (αλλά και πολύ ευρύτερη συμμετοχή στην οικονομική ζωή), είναι αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής και στρατηγικού σχεδιασμού. Οι προτάσεις που παρουσιάζονται εδώ έρχονται να προσθέσουν ιδέες και να συνδιαλλαγούν εποικοδομητικά με εκείνες που περιέχονται στο Ετήσιο Σχέδιο Δράσης 2022 του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και να τις εμπλουτίσουν.

1) Κοινωνία και εκπαίδευση

Βασικός στόχος του πλαισίου στήριξης είναι να διαθέτει τα εργαλεία εκείνα που θα κινητοποιήσουν ανθρώπους με ταλέντα και δεξιότητες να στραφούν στις λεγόμενες εφαρμοσμένες τέχνες. Συγκεκριμένα απαιτείται:

- α. Η ενθάρρυνση όσων εκδηλώνουν αντίστοιχα ταλέντα να στραφούν στη χειροτεχνία, διευρύνοντας το κοινό που ασχολείται με τις καλλιτεχνικές βιοτεχνίες ως μέσο προσωπικής ικανοποίησης αλλά και πιθανής επαγγελματικής αξιοποίησης των δεξιοτήτων τους.
- β. Η ίδρυση σχολών ή η ενίσχυση υπαρχόντων δομών που θα παρέχουν κατάρτιση υψηλού επιπέδου, θα διδάσκουν τεχνικά άρτιο σχεδιασμό και θα εστιάζουν στον σχετικό επαγγελματικό προσανατολισμό. Με μόνη εξαίρεση τον τομέα κεραμικής της ΣΚΤ (μόνο ως γλυπτική), και κοσμήματος στη Φλώρινα, δεν υπάρχει σωστή εκπαίδευση (πόσο μάλλον ανώτατη εκπαίδευση) για τις εφαρμοσμένες τέχνες, πράγμα μάλλον ατυχές, αν σκεφτεί κανείς ότι για πολλές απ' αυτές υπάρχει στην Ελλάδα παράδοση χιλιάδων χρόνων

(υφαντική, κεραμική, κόσμημα, μάρμαρο κλπ.).¹⁶⁵ Πολύ σημαντική είναι η δημιουργία αλλά και η αναβίωση 20 περίπου σχολών σε όλη την Ελλάδα (Εβρος, Κοζάνη, Ιωάννινα, Λακωνία, Φλώρινα, Κρήτη, Μέτσοβο, Καρδίτσα κ.ά.) από το ΥΠΠΟ για υφαντική, κεραμική και ξυλοτεχνία.

- γ. Η ενίσχυση παράλληλων δράσεων με πανεπιστημιακά ιδρύματα και ερευνητικούς φορείς που πολύ συχνά χρησιμοποιούν εργαστήρια και χειροτέχνες (μηχανική, αρχιτεκτονική, ιατρικά επαγγέλματα, ρομποτική κλπ.) όπως και με σχολές design, μόδας κλπ.
- δ. Η εκπόνηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων που θα διδάσκονται στα σχολεία και εκτός αυτών με τη συνδρομή επαγγελματιών χειροτεχνών και δημιουργών, παλαιών και νέων. Αυτό θα βοηθήσει από τη μία στην ανακάλυψη και διατήρηση της παράδοσης κάθε τόπου και από την άλλη θα δώσει έμφαση στην αυθεντική δημιουργία μέσω της έμπνευσης και όχι του μιμητισμού.¹⁶⁶
- ε. Η οργάνωση σεμιναρίων, διαλέξεων και εργαστηρίων με ομιλητές απ' όλο τον κόσμο για παλιές και νέες τεχνικές, ενημέρωση για δρώμενα στην υπόλοιπη Ευρώπη και στον κόσμο, ενέργειες προώθησης και διαφήμισης, τρόπους παρουσίασης των προϊόντων, σωστές συσκευασίες (packaging), διαχείριση νέων τεχνολογιών, σύμπραξη με άλλους κλάδους κλπ.
- ζ. Η σύμπραξη με εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων και άλλων πολιτιστικών ιδρυμάτων, τα οποία διαθέτουν σε αφθονία την «πρώτη ύλη» για έμπνευση και δημιουργία.¹⁶⁷

2) Αναβάθμιση και πιστοποίηση

Η ερμηνεία της πολιτιστικής παράδοσης μέσα από ένα σύγχρονο πρίσμα είναι κομβικής σημασίας, προκειμένου να γίνει κατανοητή από τη νέα γενιά. Κρίνεται απαραίτητο, συνεπώς, να οριστούν οι κανόνες εκείνοι που θα διαχωρίσουν την υψηλού επιπέδου παραγωγή από τις φτηνές και άκομψες «τουριστικές» απομιμήσεις, που οδήγησαν στην απαξίωση της λαϊκής τέχνης από το εκλεκτικό, πλέον, κοινό, παρέχοντας την απαραίτητη πιστοποίηση ποιότητας στις αξιόλογες προσπάθειες. Επομένως, ο φορέας οφείλει να μεριμνά ώστε:

¹⁶⁵ Βλ., για παράδειγμα, University of the Arts London: Colleges and Institutes, διαθέσιμο στο: <https://www.arts.ac.uk/colleges>, The University of Edinburgh: Postgraduate study, διαθέσιμο στο: <https://www.ed.ac.uk/studying/postgraduate/degrees/index.php?r=site/view&edition=2019&id=738>, UAL: Central Saint Martins, διαθέσιμο στο: <https://www.arts.ac.uk/colleges/central-saint-martins> και Academy of Art University: Get started, διαθέσιμο στο: <https://getstarted.academyart.edu/general/learn-online-onsite/>

¹⁶⁶ Βλ., για παράδειγμα, Crafts Council: Learning - Education, διαθέσιμο στο: <https://www.craftscouncil.org.uk/learning/education>, Design&Crafts Council Ireland, διαθέσιμο στο: <https://www.learncraftdesign.ie/>, και Crafts Council: Learning - Craft School: Yinka's Challenge, διαθέσιμο στο: <https://www.craftscouncil.org.uk/learning/craft-school-yinkas-challenge>

¹⁶⁷ Βλ., για παράδειγμα, The Design Museum: Schools and Colleges, διαθέσιμο στο: <https://designmuseum.org/the-design-museum-campus/schools-and-colleges> και V&A South Kensington: Learn, διαθέσιμο στο: <https://www.vam.ac.uk/info/learn#primary-schools>

- α. Να διασώσει και να προσδώσει αίγλη στις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές, καθιστώντας τις πηγή έμπνευσης για νέους σχεδιαστές.¹⁶⁸
- β. Να υπερασπίζεται και να αντιπροσωπεύει την υψηλής ποιότητας και αισθητικής σύγχρονη αυθεντική δημιουργία σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.¹⁶⁹
- γ. Να πιστοποιεί τις υψηλής ποιότητας δημιουργίες και να υπερασπίζεται θέματα πνευματικών δικαιωμάτων, ευρεσιτεχνίας κλπ.¹⁷⁰

3) Οικονομία και εξωστρέφεια

Πέραν του εκπαιδευτικού και υποστηρικτικού ρόλου του, ο φορέας θα ενισχύει την εξωστρέφεια των δημιουργών και των επιχειρήσεων μέσω ειδικών ενεργειών, με στόχο πάντα την ενίσχυση της απασχόλησης και τη στήριξη της εθνικής οικονομίας, εστιάζοντας με συνέπεια:

- α. Στη δημιουργία σοβαρής υποδομής για τη στήριξη της χειροτεχνίας, προσδίδοντας δυναμικό ρόλο στις τοπικές κοινωνίες και στην οικονομία τους, έτσι ώστε να γίνει ξανά μοχλός ανάπτυξης της περιφέρειας, και να δώσει νέα πολιτισμική και αισθητική ταυτότητα σε περιοχές. Πολλές πόλεις διαθέτουν μουσεία και πολιτιστικούς συλλόγους, που γύρω τους και μέσω αυτών θα μπορούσαν να γίνουν γνωστά (και μέσω summer schools), να αναπτυχθούν και να πωλούνται προϊόντα βασισμένα στην τοπική πολιτιστική τους κληρονομιά. Τα επαγγέλματα αυτού του πολιτιστικού τομέα αφορούν ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από την παραγωγή μέχρι την εκπαίδευση και τις πωλήσεις, κάτι που θα βοηθήσει τις τοπικές οικονομίες να αποκτήσουν εξαγωγικό προσανατολισμό.¹⁷¹
- β. Στην ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και στην ενθάρρυνση της σύστασης νέων επιχειρήσεων με τη δημιουργία ευνοϊκού επιχειρηματικού περιβάλλοντος. Στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και στην υποστήριξη επενδυτικών δραστηριοτήτων των δημιουργικών τομέων και των αυτοαπασχολούμενων χειροτεχνών. Έχουν υπάρξει τέτοια προγράμματα από το Υπουργείο Οικονομίας και Ανάπτυξης, όπως αντίστοιχα ανακοινώθηκαν τον Σεπτέμβριο του 2022 από τον τότε υφυπουργό αρμόδιο για τον σύγχρονο πολιτισμό.
- γ. Στην ώθηση προς την εξωστρέφεια των δημιουργικών επιχειρήσεων.¹⁷²

¹⁶⁸ Βλ., για παράδειγμα, Doppia Firma: Creative Couples, διαθέσιμο στο: <http://www.doppiafirma.com/creative-couples>

¹⁶⁹ Βλ., για παράδειγμα, The Design Museum: Designers, διαθέσιμο στο: <https://designmuseum.org/designers> και Benaki Museum Shop: Greek designers, διαθέσιμο στο: <https://www.benakishop.gr/greek-designers>

¹⁷⁰ Βλ., για παράδειγμα, Michelangelo Foundation: The foundation/Criteria for excellence, διαθέσιμο στο: <https://www.michelangelofoundation.org/en/the-criteria>

¹⁷¹ Βλ., για παράδειγμα, UNESCO: Creative Cities Network, διαθέσιμο στο: <https://en.unesco.org/creative-cities/content/about-us>, World Crafts Council Europe: Craft Cities, διαθέσιμο στο: <http://wcc-europe.org/craft-cities/>, Michelangelo Foundation: Actions/Summer school, διαθέσιμο στο: <https://www.michelangelofoundation.org/en/summer-school-about> και Craft Village, διαθέσιμο στο: <https://craftvillage.org.in/about-us>

¹⁷² Βλ., για παράδειγμα, Crafts Council: Collect art fairs, διαθέσιμο στο: <https://www.craftscouncil.org.uk/what-we-do/collect/> και Homo Faber: Programme/Exhibitions, διαθέσιμο στο: <https://www.homofaber.com/en/programme>

- δ. Στην οργάνωση εκθέσεων σύγχρονων δημιουργιών και χειροτεχνημάτων.¹⁷³
- ε. Στη συνεργασία με Δήμους και Περιφέρειες για την εξεύρεση χώρων που θα στεγάσουν εργαστήρια σε όλη την Ελλάδα, τα οποία θα δώσουν πνοή σε περιοχές πιθανά υποβαθμισμένες.¹⁷⁴
- στ. Στη στήριξη της καινοτομίας και στην τεχνολογική αναβάθμιση των επιχειρήσεων, όπως και στη συνεργασία με άλλους κλάδους που κάνουν χρήση νέων τεχνολογιών, εργαλείων και υλικών, με δημιουργία κόμβων διασύνδεσης.
- ζ. Στην προσπάθεια οικονομικής βιωσιμότητας των ανθρώπων του κλάδου, μελετώντας και προτείνοντας λύσεις για τις συνθήκες εργασίας των σχεδιαστών και δημιουργών, οι οποίες είναι ως επί το πλείστον ιδιαίτερα επισφαλείς από πολλές απόψεις (φορολογία και ασφαλιστικές εισφορές).¹⁷⁵

4) Βιώσιμες μορφές παραγωγής – Διαφορετικότητα και συμπερίληψη
Απαραίτητη πια είναι η υιοθέτηση πολιτικών βιώσιμων μορφών παραγωγής, η μη προσβολή του περιβάλλοντος και η σωστή διαδικασία παραγωγής σε όλες τις μορφές της δημιουργίας. Η χειροτεχνία είναι ο κατεξοχήν κατάλληλος κλάδος που μπορεί να επηρεάσει το κοινωνικό, το οικονομικό και το πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο δραστηριοποιείται με βασικό άξονα την προστασία του περιβάλλοντος, την ηθική παραγωγική διαδικασία και τη συμπερίληψη.

Συγκεκριμένα:

- α. Τη βιώσιμη και ηθική χρήση των πρώτων υλών, που μπορεί να υπάρχουν σε αφθονία σε έναν τόπο και που πολλές φορές καταστρέφονται, καθώς και του τρόπου παραγωγής όπου χάνεται η γνώση της διαδικασίας παραγωγής και αξιοποίησής τους. Επίσης χρήση πρώτων υλών και διαδικασιών με οικολογικό πρόσημο, όπως φυσικές ίνες, φυτικές βαφές κλπ.¹⁷⁶
- β. Τη στήριξη ενός νέου μοντέλου παραγωγής, αυτού της κυκλικής οικονομίας, που αποτελεί μια τεράστια ευκαιρία για να δημιουργηθούν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα σε βιώσιμη βάση. Η παραγωγή προϊόντων που μειώνουν τα απόβλητα μέσω της δημιουργικής ανακύκλωσης είναι ένα μοντέλο που θα περιορίσει την κατανάλωση

¹⁷³ Βλ., για παράδειγμα την ελληνική συμμετοχή στο Homo Faber Event στη Βενετία το 2022. Culture Now (2022, Απρίλιος 18). Homo Faber Event – Βενετία 2022: Η ελληνική συμμετοχή. Διαθέσιμο στο: <https://www.culturenow.gr/homo-faber-event-venetia-2022-h-elliniki-symmetoxi/>

¹⁷⁴ Βλ., για παράδειγμα, UNESCO: Creative Cities Network, διαθέσιμο στο: <https://en.unesco.org/creative-cities/>, The Rising Opal, διαθέσιμο στο: <http://www.therisingnepal.org.np/news/26941> και BBC NEWS (2019, Ιούνιος 6). Western Isles awarded World Craft City status. Διαθέσιμο στο: <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-highlands-islands-44381949>

¹⁷⁵ Avdikos, V. & Kalogeresis, A. (2018). The uneven regional geography of labour precariousness: The case of Greek design industry. *Cultural Trends* 3(27): 187-202. Διαθέσιμο στο: www.academia.edu/36548698/The_uneven_regional_geography_of_labour_precariousness_the_case_of_Greek_design_industry

¹⁷⁶ Βλ., για παράδειγμα, τις πρωτοβουλίες Rewooling Greece, διαθέσιμο στο: <https://rewoolinggreece.org/> και The Pokari Project, διαθέσιμο στο: <https://www.facebook.com/pokariproject/>

αντικαθιστώντας παρθένα υλικά με ανακυκλωμένες εναλλακτικές λύσεις. Η εφαρμογή καινοτόμων τεχνολογιών καθιστούν αυτή τη διαδικασία εφικτή με ποικίλους τρόπους.¹⁷⁷

- γ. Να εξασφαλίζεται η καλύτερη δυνατή ποιότητα στην εργασία με σεβασμό στα ατομικά και εργασιακά δικαιώματα. Ο ηθικός τρόπος παραγωγής είναι πια ζητούμενο παγκοσμίως, μετά την εποχή της συγνής ανθρωπίνης εκμετάλλευσης από μεγάλα brands, ιδιαίτερα σε χώρες του Τρίτου Κόσμου.¹⁷⁸
- δ. Η παροχή ευκαιριών για εκπαίδευση και δημιουργία σε άτομα με διαφορετικό υπόβαθρο και εμπειρίες. Μέσω της παράδοσης και των τεχνοτροπιών κάθε χώρας ή ομάδας έρχονται κοντά άτομα από διάφορες κουλτούρες και βρίσκουν τον δρόμο για ένα κοινό μέλλον. Ευτυχώς υπάρχουν και στην Ελλάδα αρκετές οργανώσεις για την υποστήριξη προσφύγων, που προσφέρουν όχι μόνο εκπαίδευση αλλά και ευκαιρίες για εργασία.¹⁷⁹
- ε. Η επικοινωνία προς το κοινό της θεραπευτικής δράσης της χειρο-τεχνίας και η ενίσχυση της σχετικής απασχόλησης με την παροχή βοήθειας για πιθανή επαγγελματική αποκατάσταση ατόμων με αναπηρία και ομάδων απεξάρτησης, όπως επίσης η ένταξη, καθοδήγηση και απασχόληση τέτοιων ομάδων σε αντίστοιχες επιχειρηματικές δράσεις.¹⁸⁰

5) Διάσωση, καταγραφή και ψηφιακή επεξεργασία του υλικού
Στο σύγχρονο τεχνολογικό περιβάλλον η ηλεκτρονική καταγραφή αποτελεί το σοβαρότερο, ίσως, εργαλείο για τους δημιουργούς, οι οποίοι μπορούν

¹⁷⁷ Βλ. για παράδειγμα, The Precious Plastic: A big Bang for Plastic Recycling, διαθέσιμο στο: <https://preciousplastic.com/index.html>, Lesvos Solidarity e-shop: Safe Passage Bags and Humade Crafts Workshop, διαθέσιμο στο: <https://lesvosolidarityshop.org/>, τις κατασκευές Rokani, διαθέσιμο στο: <https://rokani.gr/>, The New Raw: Crafting plastic waste with robots, διαθέσιμο στο: <https://thenewraw.org/> και Roberts-Islam, B. (2021, Οκτώβριος 1). Fashion Is Overselling Circularity And Recycling — But There Is Hope. *Forbes*. Διαθέσιμο στο: <https://www.forbes.com/sites/brookeroberthislam/2021/10/01/fashion-is-overselling-circularity-and-recycling-but-there-is-hope/?sh=7e5ab70e5d95>

¹⁷⁸ Βλ. για παράδειγμα, Assune, A. (2023). 13 Fashion Brands That Still Use Sweatshops In 2023. Διαθέσιμο στο: <https://www.panaprium.com/blogs/i/fashion-brands-that-still-use-sweatshops>. Reddy, K. (x.x.). Top 28 Companies That Use Child Labor Still!. *wisestep*. Διαθέσιμο στο: <https://content.wisestep.com/companies-use-child-labor/>. The Borgen Project: Get Involved, διαθέσιμο στο: <https://borgenproject.org/get-involved-in-the-cause/> και Soffa – Social Fashion Factory, διαθέσιμο στο: <https://www.soffa.gr/>

¹⁷⁹ Faramarzi, D. (2009, Ιούνιος 12). Stitching up a new life: Afghan refugees learn to support themselves in Iran. *UNHCR - The UN Refugee Agency*. Διαθέσιμο στο: <https://www.unhcr.org/news/latest/2009/6/4a3279d26/stitching-new-life-afghan-refugees-learn-support-themselves-iran.html>, UNHCR. (x.x.). Crafted by refugees: MADE51. Διαθέσιμο στο: <https://www.unhcr.org/crafted-by-refugees-made51.html>, Fashion Revolution Greece, διαθέσιμο στο: <https://greece.fashionrevolution.org/en/> και Lesvos Solidarity e-shop, διαθέσιμο στο: <https://lesvosolidarityshop.org/>

¹⁸⁰ Βλ. για παράδειγμα, World Human Forum: INTERVIEW: BEAUTIFUL, SUSTAINABLE, TOGETHER: Down Syndrome initiative setting the example (02.08.2022), διαθέσιμο στο: <https://worldhumanforum.earth/beautiful-sustainable-together-down-syndrome-initiative-setting-the-example/>, Disability Living: Art Therapy for People on the Autism Spectrum (19.06.2019), διαθέσιμο στο: <https://www.disabledliving.co.uk/blog/art-therapy-for-people-on-the-autism-spectrum/> και Krysalis - Neuro Occupational Therapy: Crafts to support neurological occupational therapy and brain injury rehabilitation, διαθέσιμο στο: <https://www.krysalisconsultancy.co.uk/resources/item/crafts-to-support-neurological-occupational-therapy-and-brain-injury-rehabilitation>

έτσι να έχουν ανά πάσα στιγμή πρόσβαση στο πρωτογενές υλικό, αλλά και σε κάθε είδους πληροφορία που αφορά τη δραστηριότητά τους. Ως εκ τούτου, απαιτείται η συστηματική καταγραφή όλου του διαθέσιμου υλικού, γι' αυτό και ο φορέας πρέπει να κάνει, σε συνεργασία με άλλους πολιτιστικούς και τοπικούς φορείς, τις εξής ενέργειες:

- α. Να καταγράψει και να χαρτογραφήσει τις παραδοσιακές δημιουργικές βιομηχανίες, αλλά και τους μεμονωμένους τεχνίτες στην Ελλάδα, με υψηλού επιπέδου ψηφιακές καταγραφές και αρχειακό υλικό για τον καθέναν (φωτογραφίες, video, συνεντεύξεις κλπ.). Γι' αυτό το θέμα το Μουσείο Μπενάκη συνεργάζεται ήδη (για το ελληνικό τμήμα) με το Michelangelo Foundation, που έχει δημιουργήσει ένα πανευρωπαϊκό δίκτυο αξιολογών τεχνιτών και δημιουργών εφαρμοσμένων τεχνών.¹⁸¹
- β. Να δημιουργήσει μια ψηφιακή βιβλιοθήκη με τεχνικές και μοτίβα. Υπάρχει υλικό, ψηφιοποιημένο και μη, από τον ΕΟΜΜΕΧ, αλλά περιορισμένο απ' όσο μπορούμε να δούμε στον ιστότοπο.¹⁸² Καλό θα ήταν ό,τι είναι ψηφιοποιημένο να ανέβει σε μια ανοιχτή σύγχρονη και φιλική στη χρήση πλατφόρμα και ό,τι δεν υπάρχει να ψηφιοποιηθεί, ώστε να μπορούν το κοινό και οι δημιουργοί να μελετήσουν τεχνικές και μοτίβα από την προϊστορία μέχρι σήμερα.
- γ. Να δημιουργήσει έναν σωστό ψηφιακό τόπο για την ανάδειξη νέων δημιουργών και δημιουργικών ομάδων, μεμονωμένων σχεδιαστών και συμπράξεων.¹⁸³

6) Αναβάθμιση του τουριστικού προϊόντος και στήριξη των πωλητηρίων των μουσείων

Αυτού του είδους η καλλιτεχνική έκφραση είναι εξαιρετικά ελκυστική για το διεθνές κοινό που επισκέπτεται τη χώρα μας, το οποίο, γοητευμένο από την ελληνική κληρονομιά, αναζητά προϊόντα και αντικείμενα ελληνικής έμπνευσης στη χώρα καταγωγής του, κάτι που πρέπει να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης. Πρέπει, επομένως:

- α. Να ενισχυθούν οι φορείς που προωθούν μιας νέας αισθητικής τουριστικά προϊόντα. Το τουριστικό εμπόριο (π.χ. τα σουβενίρ) συνδέεται με το λεγόμενο λαϊκό ή παραδοσιακό πολιτισμό της χώρας, που ορίζει την εθνική ταυτότητα και τις τοπικές πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Είναι, δηλαδή, αντικείμενα των οποίων η κατασκευή, διανομή και χρήση σχετίζεται με την αναπαραγωγή και την αναδιαμόρφωση της συλλογικής μνήμης, αλλά και με τη διάδοση της πολιτισμικής

¹⁸¹ Homo Faber: Artisans - Greece, διαθέσιμο στο: <https://www.homofaber.com/en/discover-results?lat=&lng=&craft=&material=&city=&country=Greece&type=&offs=2&zoom=>

¹⁸² Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων - Στοιχεία & Μελέτες: Χειροτεχνία - Καλλιτεχνική Βιοτεχνία, διαθέσιμο στο: <https://www.ggb.gr/el/node/112>

¹⁸³ Βλ., για παράδειγμα, Crafts Council: Directory, διαθέσιμο στο: <https://www.craftscouncil.org.uk/directory/> και Homo Faber | Event: Artwork exhibitors, διαθέσιμο στο: <https://www.homofaberevent.com/artwork-exhibitors>

παράδοσης στο διεθνές περιβάλλον. Γίνονται τελευταία κάποιες αισθητικά αναβαθμισμένες προσπάθειες, αλλά σε πολύ μικρή κλίμακα.¹⁸⁴ Η εκπαίδευση και η στενή παρακολούθηση είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την αναβάθμιση των προϊόντων αυτών.

- β. Τα πωλητήρια των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων¹⁸⁵ όχι μόνο μπορούν να αποτελέσουν έναν πολύ σοβαρό οικονομικό πόρο για το κράτος, αλλά παράλληλα να υποστηρίξουν και να αναδεικνύουν δημιουργούς και τεχνίτες οι οποίοι παράγουν αξιόλογο τουριστικό προϊόν, συμβάλλοντας στην αισθητική αναβάθμιση κάθε τόπου. Τα μουσεία θα πρέπει να γίνουν τα κέντρα για την αναβάθμιση και τη χρήση της παραδοσιακής παραγωγής κάθε τόπου σε συνδυασμό με νέες μορφές σχεδιασμού και φρέσκιες ιδέες από νεότερους δημιουργούς των περιοχών, ειδικά της περιφέρειας.
- γ. Τα εργαστήρια παραγωγής προϊόντων με τις ιδιαίτερες τεχνικές κάθε τόπου μπορούν να γίνουν τα ίδια χώροι εκπαίδευσης, αλλά και τουριστικοί προορισμοί που προσφέρουν αυθεντικές εμπειρίες.
- δ. Είναι εξαιρετικά σημαντική η πρωτοβουλία του υφυπουργείου Σύγχρονου Πολιτισμού τον Σεπτέμβριο του 2022 για την αναβίωση, μετεξέλιξη και ανάπτυξη της ελληνικής χειροτεχνίας. Είναι δεδομένο ότι τίποτα από τα παραπάνω δεν μπορεί να ολοκληρωθεί χωρίς την κρατική υποστήριξη. Ήδη το ΥΠΠΟ έχει εξαγγείλει:
- ο Έρευνα και καταγραφή με τη χαρτογράφηση σημείων ενδιαφέροντος για την ελληνική χειροτεχνία.
 - ο Ανάδειξη της τοπικής προστιθέμενης αξίας με σύνδεση της χειροτεχνίας με την ανάπτυξη γεωγραφικών (τοπικών) brands. Σύνδεση της σύγχρονης παραγωγής με σημεία όπου υπήρχε πλούσια και διαφοροποιημένη παραγωγή στο παρελθόν αλλά και σήμερα.
 - ο Επένδυση σε ελληνικές, φυσικές, βιώσιμες, ηθικά συλλεγμένες πρώτες ύλες που σήμερα συχνά δεν αξιοποιούνται ή και πετάγονται. Αξιοποίηση και επεξεργασία του φυσικού πλούτου με σύγχρονες πρακτικές και φιλικές προς το περιβάλλον μεθόδους. Παροχή κινήτρων για την ανάπτυξη μονάδων συλλογής και επεξεργασίας πρώτων υλών.
 - ο Πιστοποίηση επαγγελματιών χειροτεχνίας σε συνεργασία με τον ΕΟΠΠΕΠ.
 - ο Δημιουργία προοπτικών απασχόλησης σε όλη την Ελλάδα μέσα από την ανάπτυξη δεξιοτήτων επαγγελματιών αλλά και με την απλούστευση των διαδικασιών προκειμένου να ξεκινήσει κάποιος τη δική του επιχείρηση. Παροχή κινήτρων που θα ενθαρρύνουν τη δηλωμένη εργασία στη χειροτεχνία, καθι-

¹⁸⁴ Βλ., για παράδειγμα το it's all, oh so souvenir to me, διαθέσιμο στο: <https://www.ohsosouvenir.com/> και το anamnesia, διαθέσιμο στο: <https://anamnesia.gr/>

¹⁸⁵ Βλ., για παράδειγμα, το e-shop του Μουσείου Μπενάκη: <https://www.benakishop.gr/>

στώντας έτσι τους χειροτέχνες ορατούς και επιλύοντας χρόνιες παθολογίες του κλάδου.

- ο Διασύνδεση χειροτεχνών με designers για την ανταλλαγή τεχνογνωσίας και την ανάπτυξη νέων μοτίβων και αντικειμένων
- ο Δημιουργία κεντρικής πλατφόρμας προβολής και ανάδειξης της ελληνικής χειροτεχνίας.

6.4. Ψηφιακός μετασχηματισμός

Η εμπειρία της πανδημίας επιτάχυνε την ενσωμάτωση ψηφιακών τεχνολογιών στις επιχειρησιακές διαδικασίες των ΠΔΤ, ειδικά στους υπο-κλάδους που μέχρι τότε είχαν μια πιο απομακρυσμένη σχέση μαζί τους. Παράλληλα ενίσχυσε την κατανόησή μας σχετικά με την εξάρτησή μας από τις μεγάλες πλατφόρμες για τη διανομή πολιτιστικού περιεχομένου. Ωστόσο, η συνθήκη μας είναι πιο σύνθετη, δεδομένης της διαμεσολάβησης των τεχνολογιών αυτών σε ένα ευρύτερο φάσμα ανθρώπινων δραστηριοτήτων, και τον τεχνο-ρυθμιστικό ρόλο που κατακτούν, προκαλώντας προβληματισμό ακόμη και στις κρατικές και υπερ-κρατικές νομοθετικές δομές.

6.4.1. Για μια αλλαγή του ρυθμιστικού παραδείγματος (ΠΤ)

Σε ένα τέτοιο πολυκεντρικό περιβάλλον, όπου η τεχνολογία έχει ξεπεράσει κατά πολύ τον ρόλο του εργαλείου, αποκτώντας ρυθμιστική ισχύ, η παρέμβαση των δημοκρατικά νομιμοποιημένων θεσμών της Πολιτείας θα πρέπει να γίνεται ήδη από το στάδιο του οργανωσιακού σχεδιασμού και του σχεδιασμού της τεχνολογίας ή τουλάχιστον κατά το στάδιο της εισαγωγής ψηφιακών τεχνολογιών στους πολιτιστικούς οργανισμούς και της διαμόρφωσης των συμβατικών σχέσεων με τους παρόχους υπηρεσιών πλατφορμών.

- 1) Δημιουργία επιτροπής σοφών για τον ψηφιακό πολιτισμό και δημιουργία ψηφιακού χάρτη για τον πολιτισμό σε συνεργασία με το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης και το Υπουργείο Ανάπτυξης με προτάσεις δράσεων, κοστολόγηση έργων και σχέδιο βιωσιμότητας και αυτονομίας.
- 2) Εφαρμογή του νόμου για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από συμφωνίες του ΥΠΠΟ με μεγάλους παρόχους υπηρεσιών ψηφιακών πλατφορμών, με έμφαση στη ρύθμιση της διάθεσης του ψηφιοποιημένου ψηφιακού αποθέματος.
- 3) Δημιουργία προγράμματος εντοπισμού, ψηφιοποίησης, διαχείρισης και διάθεσης Βασικών Ψηφιακών Πολιτιστικών Αντικειμένων της χώρας, με ιδιαίτερη έμφαση στη διατηρησιμότητα, την αυτονομία και την ανθεκτικότητα των υποδομών στις οποίες φιλοξενούνται.
- 4) Επέκταση και διασφάλιση της ψηφιακής αυτονομίας σε σχέση με τις υποδομές του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης, με έμφαση στη διατήρηση και διάθεση των βασικών ψηφιακών πολιτιστικών

αντικειμένων και την ανάπτυξη ψηφιακών υπηρεσιών προς φορείς του δημόσιου τομέα.

- 5) Κεντρική διαχείριση, διαπραγμάτευση και διαχείριση συμβάσεων φορέων του δημόσιου τομέα (με δυναμική συμμετοχή και ιδιωτικών πολιτιστικών φορέων) για τη λήψη υπηρεσιών ψηφιακών πλατφορμών.
- 6) Πρόγραμμα επιμόρφωσης και κατάρτισης εργαζόμενων στους ΠΔΤ σε σχέση με τις ψηφιακές πλατφόρμες και τη λειτουργία τους, ανεξάρτητα από τα όσα προσφέρουν οι ίδιες οι ψηφιακές πλατφόρμες.
- 7) Δημιουργία μοντέλου διαχείρισης κινδύνου από την εξάρτηση από ψηφιακές πλατφόρμες, με έμφαση στη μακροχρόνια διατήρηση, την επιχειρησιακή συνέχεια και τη βιωσιμότητα και ανθεκτικότητα των οργανισμών ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη χρηματοδότησή τους.
- 8) Προσδιορισμός του περιβαλλοντικού αποτυπώματος των πληροφοριακών υποδομών των πολιτιστικών οργανισμών στη χώρα.

6.4.2. Εθνική πολιτική διανοητικής ιδιοκτησίας (ΠΤ)

Η πνευματική ιδιοκτησία είναι ο ακρογωνιαίος λίθος στην παραγωγή οικονομικής αξίας για τους ΠΔΤ. Συνεπώς, πρέπει οπωσδήποτε να δημιουργηθούν οι πολιτικές και να χρησιμοποιηθούν τα εργαλεία που είναι κατάλληλα για να ενισχύσουν την παραγωγή διανοητικού και δημιουργικού κεφαλαίου στην Ελλάδα. Μια εθνική πολιτική για τη διανοητική ιδιοκτησία στην Ελλάδα είναι εφικτή εφόσον ληφθεί υπόψη η ρυθμιστική οικολογία εντός της οποίας καλείται να ενταχθεί και να υπάρξει σαφής στόχευση πολιτικής σε σχέση με τα αποτελέσματα που επιθυμούμε να επιφέρουμε με την πολιτική αυτή.

Πιο συγκεκριμένα, μια εθνική πολιτική για τη διανοητική ιδιοκτησία θα έπρεπε να έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- 1) Να είναι βασισμένη σε στοιχεία και να κατευθύνεται στην παραγωγή αξίας.

Μολονότι υπάρχει ιδιαίτερα έντονη νομοθετική δραστηριότητα σε θέματα διανοητικής ιδιοκτησίας στην Ελλάδα, αυτή είναι, ως επί το πλείστον, αποτέλεσμα της ανάγκης να εφαρμοστεί η κοινοτική νομοθεσία παρά αποτέλεσμα εσωτερικής και εκπεφρασμένης πολιτικής. Ακόμη κι όταν ο τρόπος με τον οποίον εισάγονται οι ρυθμίσεις ανταποκρίνεται σε κάποιας μορφής πολιτική στόχευση, αυτή είναι αποσπασματική και δεν εντάσσεται σε συγκεκριμένο πλαίσιο πολιτικών ούτε έχει βάση σε συγκεκριμένα και συστηματικά συλλεγόμενα στοιχεία.

Προκειμένου να μπορεί να χαραχθεί μια ολοκληρωμένη πολιτική, που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες και τις στοχεύσεις των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων στην Ελλάδα, θα πρέπει να καταστεί σαφές, να καταγράφεται και να αξιολογείται το είδος και το εύρος των δικαιωμάτων

διανοητικής ιδιοκτησίας, ο τρόπος κτήσης και εκμετάλλευσής τους καθώς και η αξία την οποία παράγουν, αλλά και το κόστος που έχει η αγορά διανοητικής ιδιοκτησίας και μάλιστα ανά τομέα. Τα στοιχεία αυτά θα μας δώσουν μια εικόνα του ισοζυγίου διανοητικής ιδιοκτησίας στην Ελλάδα ανά τομέα και θα αποτελέσουν τη βάση για την κατάρτιση μιας ενεργής και βασισμένης στην αξία πολιτικής για τη διανοητική ιδιοκτησία.

2) Να δίνει έμφαση όχι μόνο στη βασισμένη σε τίτλους αλλά και στη βιώσιμη διανοητική ιδιοκτησία.

Στις μετρήσεις για την αξία που παράγεται από τη διανοητική ιδιοκτησία δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στα διπλώματα ευρεσιτεχνίας, τόσο γιατί η ύπαρξη και εκμετάλλευσή τους είναι εύκολα αποτυπώσιμες, όσο και γιατί συνδέονται άμεσα με τη δημιουργία χρηματικής αξίας. Στην Ελλάδα δεν υπάρχει παράδοση δημιουργίας βιομηχανικής ιδιοκτησίας, αλλά τα τελευταία χρόνια μέσα από ένα συνδυασμό νομοθετικών ρυθμίσεων, χρηματοδοτικών προγραμμάτων και θεσμικών αλλαγών γίνεται μια συστηματική προσπάθεια να δημιουργηθεί τέτοιου είδους διανοητική ιδιοκτησία.

Παρά την αναμφίβολη σημασία των ως άνω προγραμμάτων, η έμφαση στα διπλώματα ευρεσιτεχνίας μπορεί να είναι παραπλανητική για έναν παραγωγικό ιστό όπως είναι ο ελληνικός. Εάν η κυρίως μορφή διανοητικής ιδιοκτησίας που παράγεται ή αυτή που έχει το μεγαλύτερο βάθος είναι η πνευματική ιδιοκτησία, ιδίως μέσα από την πολιτιστική παραγωγή, αυτό θα πρέπει να ληφθεί ιδιαίτερος υπόψη στη στόχευση των χρηματοδοτικών εργαλείων. Περαιτέρω, θα πρέπει να διερευνηθούν τα είδη της πολιτιστικής παραγωγής που έχουν το μεγαλύτερο αναπτυξιακό αποτύπωμα, όχι μόνο σε όρους εσόδων από την αδειοδότηση, αλλά και με βάση τον ευρύτερο οικονομικό αντίκτυπο τον οποίο παράγουν. Έτσι, θα πρέπει οπωσδήποτε να συνεχιστούν οι προσπάθειες εξυγίανσης του συστήματος συλλογικής διαχείρισης διανοητικής ιδιοκτησίας, με έμφαση στην ηλεκτρονικοποίησή του και στη διαφάνεια της λειτουργίας των οργανισμών συλλογικής διαχείρισης, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο διασφαλίζεται η συμμετοχή των δημιουργών σε αυτούς. Περαιτέρω, θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην αύξηση των αναθέσεων τόσο σε εικαστικά και θεατρικά έργα όσο και σε οπτικοακουστικές παραγωγές, games και έργα εκτεταμένης και εικονικής πραγματικότητας, αλλά και στην ενίσχυση της παραγωγής, προστασίας και εξωστρέφειας του ελληνικού design. Το παράδειγμα του cash rebate είναι ένα μοντέλο για το πώς μπορεί να λειτουργήσει ένα σύστημα κινήτρων, αλλά θα πρέπει να δημιουργηθούν υποστηρικτικές δομές (θερμοκοιτίδες και επιταχυντές ειδικά για την οπτικοακουστική βιομηχανία και τα επιτελεστικά έργα κάθε μορφής), που μαζί με το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο και χρηματοδοτικά εργαλεία μπορεί να οδηγήσουν σε άνθηση της ανάπτυξης δημιουργικού κεφαλαίου. Θα πρέπει να τονιστεί ότι εξαιτίας των θέσεων εργασίας αλλά και των συνεπειών στον αστικό ιστό όπου εμφανίζονται

τέτοιες νησίδες δημιουργικότητας, η ανάπτυξη διανοητικού κεφαλαίου στις δημιουργικές βιομηχανίες θα πρέπει να συνδεθεί όχι μόνο με τα έσοδα από την άμεση αξιοποίηση της διανοητικής ιδιοκτησίας, αλλά και από το ευρύτερο αποτύπωμα που αυτή μπορεί να έχει.

3) Να είναι ουδέτερη σε σχέση με το μοντέλο διαχείρισης της διανοητικής ιδιοκτησίας ευνοώντας τόσο τα ανοικτά όσο και τα κλειστά μοντέλα διαχείρισης.

Είναι απαραίτητο να ξεπεραστεί η σχεδόν μανιαϊστική διάκριση ανάμεσα σε ανοικτό-μη εμπορικό και κλειστό-εμπορικό λογισμικό. Η εμπειρία σχεδόν τεσσάρων δεκαετιών καταδεικνύει πλέον ότι υπάρχουν πολλά και διαφορετικά επιχειρηματικά μοντέλα ανοικτού λογισμικού και πολύ συχνά ένας οργανισμός θα κάνει χρήση και των δύο ή μια εταιρεία λογισμικού μπορεί να παράγει έσοδα και με τα δύο μοντέλα διαχείρισής του. Κατά συνέπεια, μια αναπτυξιακή πολιτική για τη διανοητική ιδιοκτησία πρέπει να αντιμετωπίζει τις δύο αυτές μορφές λογισμικού γι' αυτό που είναι: διαφορετικά συστήματα εκμετάλλευσης της διανοητικής ιδιοκτησίας ανάλογα με τον τύπο αξίας που θέλει κάποιος κάθε φορά να παράξει.

4) Να υπάρξει εκπεφρασμένη, συντονισμένη και διατομεακή πολιτική διανοητικής ιδιοκτησίας με πολιτιστικό και αναπτυξιακό πρόσημο.

Αυτή τη στιγμή η πολιτική διανοητικής ιδιοκτησίας εξακολουθεί να παραμένει κατακερματισμένη τουλάχιστον σε τρία υπουργεία (Πολιτισμού, Ανάπτυξης και Γεωργίας) με διαφορετικούς οργανισμούς (π.χ. ΟΠΙ και ΟΒΙ) και έλλειψη συνεννόησης για την άσκηση μιας ενιαίας και συνεκτικής πολιτικής. Παρά την προσπάθεια να δημιουργηθεί εθνικό συμβούλιο διανοητικής ιδιοκτησίας το 2019, το Υπουργείο Πολιτισμού δεν συμμετείχε τελικά, με αποτέλεσμα ο θεσμός να έχει παραμείνει έκτοτε λειψός και ανενεργός. Είναι απολύτως αναγκαίο να υπάρξει ένα μεταβατικό στάδιο στο οποίο θα λειτουργήσει το συμβούλιο διανοητικής ιδιοκτησίας, που σε βάθος διετίας θα πρέπει να δώσει τη θέση του σε έναν ενιαίο Οργανισμό Διανοητικής Ιδιοκτησίας (ΟΔΙ) με στόχο την ολιστική παρακολούθηση και πρόταση στους πολιτικούς του προϊσταμένους μιας ενιαίας και συνεκτικής πολιτικής.

Αντίστοιχα, θα πρέπει να υπάρξει συντονισμός στη συμμετοχή της Ελλάδας στα διεθνή fora που σχετίζονται με τη διανοητική ιδιοκτησία. Η παρουσία των Οργανισμών Πνευματικής και Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας (ή του ενιαίου ΟΔΙ) θα πρέπει να συντονιστεί με τις αντίστοιχες ενέργειες των υπουργείων και των Μόνιμων Εθνικών Αντιπροσωπειών, έτσι ώστε να υπάρξει μια πολιτική που ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας της διανοητικής ιδιοκτησίας, να έχει συνοχή και διάρκεια, και να υπάρχει λογοδοσία σε σχέση με τις επιλογές πολιτικής που γίνονται και τις συνέπειες που αυτές έχουν.

5) Να δημιουργηθούν συντονισμένες υποδομές μέτρησης και υποστήριξης καινοτομίας και δημιουργικότητας.

6.4.3. Ρυθμιστική μετατόπιση και πολιτιστική πολιτική (ΠΤ)

- 1) Δημιουργία πλαισίων πολυκεντρικής και πολυεπίπεδης πολιτικής για τον πολιτισμό σε συνεργασία με περισσότερα από ένα υπουργεία. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα Πολιτισμού, Ψηφιακής Διακυβέρνησης, Εσωτερικών (για την περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση) και Ανάπτυξης και Επενδύσεων (Γενική Γραμματεία Έρευνας και Καινοτομίας). Στο πλαίσιο αυτό θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμη η δημιουργία διαφόρων μορφών «πλατφορμών» (fora) για τη συνεργασία/συνδημιουργία στελεχών φορέων και τη δημιουργία πολυμερών μνημονίων (πλαισίων) συνεργασίας συμπληρωματικών φορέων. Ενδεικτικά αναφέρονται το ΕΚΤ, ΕΔΥΤΕ (Ψηφιακή Διακυβέρνηση) η ΓΓΕΚ (Ανάπτυξη και Επενδύσεις), οι Επιτελικές Δομές και ΕΥΔ των υπουργείων και της αυτοδιοίκησης, αλλά και συγκεκριμένες υπηρεσίες (ΔΕΑΜ) σε κεντρικό και περιφερειακό/τοπικό επίπεδο.
- 2) Οργανωμένη συνεργασία με την Κοινωνία των Πολιτών (π.χ. ΔΙΑΖΩΜΑ, Οργανισμός Ανοικτών Τεχνολογιών, Homo Digitalis, P2P Lab), τα πανεπιστήμια, τα ερευνητικά κέντρα και την επιχειρηματική κοινότητα:
 - α. για τον σχεδιασμό και εφαρμογή αναπτυξιακών δράσεων που σχετίζονται με τον πολιτισμό,
 - β. για την ενίσχυση της διαφάνειας στον σχεδιασμό, προκήρυξη και υλοποίηση δράσεων πολιτισμού,
 - γ. για τη δημιουργία τοπικών οικοσυστημάτων με διεθνείς δικτυώσεις που σχετίζονται με την παραγωγή, αναπαραγωγή και διάθεση πολιτιστικών αγαθών,
 - δ. για τη δημιουργία και εφαρμογή αναπτυξιακών μοντέλων που βασίζονται στην απο-ανάπτυξη, τις ανοικτές τεχνολογίες και την ανάδειξη πολλαπλών υποκειμενικοτήτων ατομικών και συλλογικών.
- 3) Έμφαση στην εφαρμογή των ψηφιακών και αναπτυξιακών προγραμμάτων για τον πολιτισμό και στους φορείς που προχωρούν στην υλοποίησή τους με ουσιαστική διαβούλευση των κεντρικών υπηρεσιών με τους φορείς, τις υπηρεσίες, την αγορά και τις κοινωνικές ομάδες που υλοποιούν, χρησιμοποιούν και τελικά μπορεί να εφαρμόσουν τις ψηφιακές πολιτικές για τον πολιτισμό, ιδίως με τη χρήση πλατφορμών και μεθόδων συνδημιουργίας (co-creation).
- 4) Συντονισμένη άσκηση πολιτικής σε σχέση με τις εμβληματικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα δεδομένα, την τεχνητή νοημοσύνη και τις ψηφιακές πλατφόρμες με έμφαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτιστικού οικοσυστήματος, ιδίως με κατάλληλη προσαρμογή του κανονιστικού πλαισίου του κωδικοποιητικού αρχαιολογικού νόμου στις συνθήκες αυτές.

- 5) Δημιουργία ενισχυτικών δομών, τύπου D-Hub του ΔΙΑΖΩΜΑΤΟΣ ή ΕΔΥΤΕ του Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης για την ενίσχυση των ικανοτήτων των φορέων πολιτισμού να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν ψηφιακές πολιτικές.
- 6) Πραγματοποίηση μελετών χαρτογράφησης του παραγωγικού αποτυπώματος, των χρηματοδοτικών ροών και των ροών παραγωγής αξίας για τον ελληνικό πολιτιστικό τομέα και συμπερίληψης των διαφόρων ενεργούντων (actors) σε διαδικασίες συν-δημιουργίας πολιτικών.
- 7) Κωδικοποίηση της νομοθεσίας και του θεσμικού πλαισίου για τη διαχείριση των ψηφιακών πλευρών του πολιτισμού, ιδίως σε σχέση με τα πολιτιστικά δεδομένα, όπως οι υπολογιστικές και ψηφιακές υποδομές για τα ψηφιακά περιεχόμενα και υπηρεσίες.
- 8) Δημιουργία μιας εκπεφρασμένης και συνεκτικής πολιτικής για την ψηφιακή και αναπτυξιακή διάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα, συνοδευόμενη από τριετές επιχειρησιακό σχέδιο, κόστος εφαρμογής του, νομοθετικές, κανονιστικές και θεσμικές πρωτοβουλίες που το συνοδεύουν και απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις και υποδομές για την υλοποίησή του.

6.5. Η ανάπτυξη δεξιοτήτων (ΑΠ)

Η στήριξη της πολιτιστικής-δημιουργικής εργασίας περνά μέσα από τη χάραξη πολιτικών που επιδιώκουν να χτίσουν κοινωνικές δομές στήριξης σε ένα πεδίο εργασιακών σχέσεων ευέλικτων και εξαιρετικά ασταθών. Η χάραξη πολιτικών για τις δεξιότητες στους ΠΔΤ οφείλει να περιλαμβάνει ενέργειες που αφορούν:

- 1) στην παρακολούθηση εκπαιδευτικών σεμιναρίων σε μια σειρά από ψηφιακές, επιχειρηματικές και στρατηγικές δεξιότητες,
- 2) στην κινητικότητα των πολιτιστικών δημιουργικών εργαζόμενων για μαθησιακούς λόγους με στόχο τον διαμοιρασμό γνώσης στο εσωτερικό της χώρας,
- 3) στη δημιουργία εργασιακών περιβαλλόντων που συσπειρώνουν την πολιτιστική δημιουργική εργασία και δημιουργούν τις συνθήκες εγγύτητας και συνεργασίας με σκοπό την ανταλλαγή γνώσης, εμπειρίας, και πρακτικής.

6.6. Εξωστρέφεια οργανισμών, πολιτιστικής οικονομίας και πολιτικών

Η εξωστρέφεια των ελληνικών ΠΔΤ είναι ζητούμενο για πολλούς λόγους: διευρύνει τις επαγγελματικές προοπτικές των εμπλεκομένων, τονώνει την ανάπτυξη συνεργειών εντός και εκτός συνόρων, επιτρέπει τη ροή τεχνογνωσίας, καλλιεργεί την εικόνα της χώρας και ενισχύει τις διακρατικές σχέσεις, και βεβαίως επιδρά θετικά στο εμπορικό ισοζύγιο πολιτιστικών αγαθών. Οι προτάσεις που ακολουθούν στοχεύουν στη διεύρυνση των πολιτικών για την εξωστρέφεια και στην απαγκίστρωσή τους από μεμονωμένες δράσεις «κύρους» προς όφελος πιο συστηματικών προσεγγίσεων.

6.6.1. Ενεργοποίηση της πολιτιστικής διπλωματίας (ΟΚ)

- 1) Συνειδητοποίηση της διευρυμένης έννοιας της πολιτιστικής διπλωματίας: Πριν από τη χάραξη και την άσκηση πολιτιστικής διπλωματίας, είναι πρώτα απ' όλα απαραίτητη η συνειδητοποίηση από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς ότι η έννοια της πολιτιστικής διπλωματίας περιλαμβάνει σήμερα πολύ περισσότερους τομείς από ό,τι παλαιότερα. Η στρατηγική θέση της Ελλάδας αλλά και ο πολιτιστικός της πλούτος, που δεν εξαντλείται στην παραδοσιακή θεώρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά περιλαμβάνει τομείς όπως ο σύγχρονος πολιτισμός και η γαστρονομία, κάνουν απαραίτητη την αναγνώριση αυτή για την αποτελεσματικότερη άσκηση πολιτιστικής διπλωματίας.
- 2) Καθαρή στοχοθεσία και μακροπρόθεσμη στρατηγική: Είναι βασική η ξεκάθαρη στόχευση και η απάντηση στο ερώτημα τι ακριβώς θέλει να πετύχει η χώρα με τη βοήθεια της πολιτιστικής διπλωματίας. Στη συνέχεια είναι απαραίτητη η χάραξη μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής με στοχευμένες δράσεις, που θα συντείνουν στην επίτευξη των στόχων που έχουν τεθεί.
- 3) Διευκόλυνση μετακίνησης αντικειμένων στο εξωτερικό: Καθώς ακόμα και τα μεμονωμένα αντικείμενα μπορούν να λειτουργήσουν ως πρεσβευτές πολιτισμού, είναι απαραίτητο να διευκολυνθεί ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να πραγματοποιηθεί η μετακίνηση αντικειμένων με σκοπό τον δανεισμό ή την ανταλλαγή για την πραγματοποίηση εκθέσεων και πολιτιστικών γεγονότων στο εξωτερικό. Για τον λόγο αυτό είναι χρήσιμη η αναθεώρηση του νομικού πλαισίου, αλλά και η δημιουργία ενός χρηματοδοτικού πλαισίου που να επιτρέπει την

ομαλή μετακίνηση αντικειμένων, ώστε να δώσει κίνητρα σε πολιτιστικούς οργανισμούς του εξωτερικού να συμπεριλάβουν αντικείμενα που βρίσκονται σε αντίστοιχους ελληνικούς στις εκθέσεις τους.

- 4) Αξιοποίηση του σύγχρονου πολιτισμού: Είναι απαραίτητη η αναγνώριση της σημασίας του σύγχρονου πολιτισμού και του ρόλου που μπορεί να διαδραματίσει για την εικόνα της χώρας. Η προσήλωση στην πολιτιστική κληρονομιά στερεί από τη χώρα την προβολή του πιο σύγχρονου προφίλ της, την ανάδειξη ενός πολιτιστικού δυναμικού που απαρτίζεται όχι μόνο από καλλιτέχνες αλλά και από εξειδικευμένους επαγγελματίες στον χώρο του πολιτισμού. Είναι απαραίτητο να θεσμοθετηθούν δράσεις που θα προβάλλουν τη σύγχρονη πολιτιστική δημιουργία και θα αναδείξουν το σύγχρονο πρόσωπο της χώρας.
- 5) Συνεργασίες του Υπουργείου Εξωτερικών με άλλους φορείς: Η συμπερίληψη άλλων φορέων, μεγάλων ή μικρών, με στόχο την άσκηση πολιτιστικής διπλωματίας είναι επίσης ένας τρόπος να επιτευχθούν στρατηγικοί στόχοι και να έρθει η χώρα σε επαφή με ένα ευρύτερο «κοινό», καθώς το κοινό στο οποίο απευθύνονται οι φορείς αυτοί θα προστεθεί στο αντίστοιχο κοινό του Υπουργείου Εξωτερικών.
- 6) Ενθάρρυνση ανταλλαγής ανθρώπινου δυναμικού και διεθνούς κινητικότητας μέσω κατάλληλων πρωτοβουλιών και προγραμμάτων: Η ανταλλαγή ανθρώπινου δυναμικού από έναν πολιτιστικό οργανισμό, όπως για παράδειγμα από ένα μουσείο σε άλλο, είναι χρήσιμη όχι μόνο για την ανταλλαγή γνώσης σχετικά με την πραγματοποίηση εκδηλώσεων και συμπαραγωγών, όπως για παράδειγμα εκθέσεων και παραστάσεων. Είναι επίσης ένας τρόπος για την προβολή της χώρας στο εξωτερικό μέσω των ανθρώπων που εργάζονται στον πολιτισμό, και όχι μόνο των πολιτιστικών γεγονότων. Για τον λόγο αυτό είναι σημαντικό να θεσπιστούν προγράμματα, διμερή αλλά όχι μόνο, διεθνών ανταλλαγών μεταξύ πολιτιστικών οργανισμών αλλά και μεμονωμένης κινητικότητας –ενδεχομένως με τη δημιουργία ενός ενδιάμεσου φορέα–, που θα ενθαρρύνουν τη μετακίνηση όχι μόνο εξειδικευμένου προσωπικού στην πολιτιστική πολιτική και διαχείριση αλλά και φοιτητών και καλλιτεχνών με προγράμματα όπως residencies, fellowships και leadership programmes.
- 7) Κινητοποίηση και ενεργή εμπλοκή της τοπικής αυτοδιοίκησης: Για την αξιοποίηση των δυνατοτήτων που παρέχει η πολιτιστική διπλωματία όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, είναι βασική η συμμετοχή των τοπικών φορέων. Για τον λόγο αυτό είναι αρχικά απαραίτητη η ενημέρωση, σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, σχετικά με την πολιτιστική διπλωματία, τι μπορεί αυτή να επιτύχει και τι οφέλη μπορούν να αποκομίσουν οι τοπικές κοινωνίες.
- 8) Ενεργοποίηση διπλωματίας πόλεων: Η διπλωματία πόλεων είναι πολύ διαδεδομένη και ουσιαστικά ασκείται σε διάφορες μορφές από πόλεις σε όλη την Ελλάδα, και μπορεί επίσης να αξιοποιηθεί

για την επίτευξη στρατηγικών στόχων. Σε συνδυασμό με το προηγούμενο, η συνεργασία Υπουργείου Εξωτερικών, τοπικών αρχών και επιπλέον τοπικών ιδιωτικών φορέων, με σκοπό την άσκηση πολιτιστικής διπλωματίας, μπορεί να γίνει πράξη με στοχευμένες δράσεις, όπως για παράδειγμα η διοργάνωση φεστιβάλ και εκδηλώσεων σε συνεργασία με πόλεις ή φορείς του εξωτερικού, ή η οργάνωση αδελφοποιήσεων μεταξύ πόλεων με κοινά χαρακτηριστικά (π.χ. πόλεις-λιμάνια της Μεσογείου).

- 9) Σύνδεση πολιτιστικής διπλωματίας και τουρισμού: Η σύνδεση της πολιτιστικής διπλωματίας με τον τουρισμό μπορεί όχι μόνο να προβάλει το προφίλ της Ελλάδας αλλά και να πολλαπλασιάσει τα οφέλη για τη χώρα. Η συνεργασία του Υπουργείου Εξωτερικών με τον ΕΟΤ και τους τοπικούς φορείς, με στόχο τη στοχευμένη προβολή αφενός των περιφερειακών φεστιβάλ και αφετέρου των ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών μιας περιοχής με τη μορφή καμπάνιας στο εξωτερικό, μπορεί να οδηγήσει στην προβολή του προφίλ της χώρας αλλά και στην αύξηση της επισκεψιμότητας με εμφανή οικονομικά οφέλη για μια περιοχή.
- 10) Επένδυση σε τοπικά χαρακτηριστικά, στρατηγική για γαστρονομικό τουρισμό: Η στρατηγική της ανάδειξης της χώρας χρειάζεται επικαιροποίηση και φρέσκια ματιά, ώστε να απαγκιστρωθεί από την προσκόλληση στην πολιτιστική κληρονομιά. Η τοπική γαστρονομία και τα προϊόντα, η μεσογειακή διατροφή, τα ελληνικά οινοποιεία και οι παραγωγοί είναι μερικά μόνο από τα χαρακτηριστικά που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει το Υπουργείο Εξωτερικών, σε συνεργασία με τον ΕΟΤ, για να τονίσει μια άλλη εικόνα της Ελλάδας και να την προβάλλει ως γαστρονομικό προορισμό.
- 11) Ενεργοποίηση και αξιοποίηση των Ελλήνων της διασποράς: Το brain drain την περίοδο της οικονομικής κρίσης οδήγησε ένα τεράστιο αριθμό εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού στο εξωτερικό, που προστέθηκε σε εκείνους που ήδη είχαν αφήσει τη χώρα πριν από την κρίση. Οι Έλληνες του εξωτερικού είναι πρεσβευτές πολιτισμού της χώρας (Kouri, 2014) και μπορούν να αξιοποιηθούν για παράδειγμα με τη μορφή διοργάνωσης ομιλιών στο εξωτερικό σε συνεργασία με ακαδημαϊκά ιδρύματα, οικονομικά επιμελητήρια, κοινωνικούς φορείς κλπ. και με τον τρόπο αυτό να προωθήσουν το σύγχρονο πρόσωπο της χώρας, το οποίο οι ίδιοι αντιπροσωπεύουν άλλωστε στις επιστήμες και στην τέχνη.

6.6.2. Πολιτιστική κληρονομιά και εξωστρέφεια – Πολιτιστική διπλωματία (ΕΚ)

Η πολιτιστική κληρονομιά δίνει μοναδικές ευκαιρίες σύνδεσης με άτομα και ομάδες μέσω του τουρισμού, αλλά θα μπορούσε επίσης να διαδραματίσει έναν ρόλο υποστηρικτικό της διπλωματίας επίσης μέσω της εκπαίδευσης και των διεθνών συνεργασιών:

- 1) Σε επίπεδο διεθνούς πολιτικής, διεθνείς θεσμοί όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, το Φόρουμ των Αρχαίων Πολιτισμών, η Ολυμπιακή Εκεχειρία, το Φόρουμ των Δελφών αλλά και άλλοι θεσμοί έχουν λειτουργήσει σε διαφορετικά επίπεδα και με διαφορετική επιτυχία. Είναι πολύ σημαντικό οι θεσμοί που δεν έχουν πετύχει, όπως το Φόρουμ των Αρχαίων Πολιτισμών ή η Ολυμπιακή Εκεχειρία, να αναβιώσουν σε συνεργασία με μη κυβερνητικούς φορείς (κερδοσκοπικούς ή μη), λαμβάνοντας μαθήματα από τους επιτυχημένους θεσμούς.
- 2) Ο θεσμός των εκθέσεων που ταξιδεύουν, ένας ιδιαίτερα βιώσιμος θεσμός, που προωθεί τη χώρα δημιουργώντας έσοδα και ευκαιρίες, πρέπει να σχεδιαστεί προσεκτικά και να υποστηριχθεί. Εκθέσεις όχι με το μοντέλο που έχει επικρατήσει μέχρι τώρα, το οποίο πληρώνει ακριβά ο Έλληνας φορολογούμενος, αλλά εκθέσεις μικρότερες, που πληρώνουν οι αποδέκτες και που ταξιδεύουν σε παραπάνω από ένα μέρη για καιρό με σαφή ανταλλάγματα για τα μουσεία που αποστέλλουν, κατά το πρότυπο του V&A.¹⁸⁶
- 3) Οι προσπάθειες επαναπατριsmού αρχαιοτήτων πρέπει να εστιάσουν όχι τόσο στον επαναπατριsmό αλλά στην αναγνώριση κυριότητας (πιο εύκολη υπόθεση). Με την αναγνώριση κυριότητας μπορεί το ελληνικό κράτος να διαπραγματευτεί με ιδρύματα του εξωτερικού έτσι ώστε να γίνουν σημαντικές συνεργασίες για το πολλαπλό όφελος της προώθησης του ελληνικού πολιτισμού (και μαζί με τον αρχαίο να προωθείται και ο νεότερος).
- 4) Ο ελληνικός τουρισμός, με δεκάδες εκατομμύρια επισκέπτες τον χρόνο, είναι ο καλύτερος πρεσβευτής της χώρας. Οι χώροι πολιτιστικής κληρονομιάς θα μπορούσαν να καταστούν βασικοί φορείς προώθησης ιδεών και ανάδειξης της χώρας, αν υπάρξει σχετικός σχεδιασμός (βλ. εκπόνηση στρατηγικού σχεδιασμού με προτεραιότητες).
- 5) Αν και η παρούσα μελέτη δεν ασχολείται με την παιδεία, εδώ πρέπει να τονίσουμε κάποια ζητήματα σχετικά:
 - α. Η εξωστρέφεια της παιδείας φέρνει σε επαφή με τη χώρα και την πολιτιστική της κληρονομιάς ξένους φοιτητές, οι οποίοι έχουν την ευκαιρία να γίνουν πρεσβευτές αυτής στο εξωτερικό. Το όραμα πρέπει να συμπεριλαμβάνει χώρες πέραν της ΕΕ και των δυτικών χωρών.
 - β. Η πολιτιστική κληρονομιά καθιστά τη χώρα ως πιθανό ελκυστικό προορισμό δεκάδων χιλιάδων Αμερικανών και άλλων φοιτητών, οι οποίοι θα μπορούσαν να μείνουν στη χώρα από έναν έως έξι μήνες. Οι φοιτητές αυτοί όχι μόνο γίνονται πρεσβευτές του ελληνικού πολιτισμού, αλλά συνδέονται με τη χώρα, κάνουν

¹⁸⁶ Βλ. V&A: Exhibitions for hire, διαθέσιμο στο: <https://www.vam.ac.uk/info/exhibitions-for-hire>

φιλίες και αποτελούν σημαντική βιώσιμη πηγή εσόδων για την οικονομία. Γι' αυτό χρειάζονται επενδύσεις στις υποδομές (εστίες, διαδίκτυο, ασφάλεια, ασφάλεια υγείας) και θα ήταν σημαντικό να εξεταστούν κίνητρα για την ανάπτυξη τέτοιων προγραμμάτων. Οι ξένοι φοιτητές είναι ο καλύτερος τρόπος απόκτησης διεθνούς οράματος για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα.

- γ. Η διαρκής μετεκπαίδευση του προσωπικού των φορέων διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς είναι βασική προτεραιότητα, αλλά και η εκπαίδευση του προσωπικού άλλων χώρων μπορεί να καταστεί βασικό εργαλείο πολιτιστικής διπλωματίας. (Alexopoulos & Kyriakidis, 2014).
 - δ. Η δημιουργία εκπαιδευτικών συλλογών που δανείζονται σε πανεπιστήμια ή μουσεία με αντάλλαγμα την ενίσχυση των σπουδών και της έρευνας ή την αναγνώριση της κυριότητας άλλων αντικειμένων στις συλλογές αυτών των φορέων, έχει έμμεσο οικονομικό πλεονέκτημα. Οι εκπαιδευτικές αυτές συλλογές μπορούν να συμπληρωθούν με τρισδιάστατα μοντέλα χώρων (για ψηφιακή περιήγηση) αλλά και εκτυπωμένων αντιγράφων.
 - ε. Η ενίσχυση του εκπαιδευτικού υλικού στο διαδίκτυο, σε διάφορες γλώσσες και βάσει του curriculum διαφόρων χώρων, θα μπορέσει να βοηθήσει δασκάλους από όλο τον κόσμο στην πιο διαδραστική και πιο ενδιαφέρουσα διδασκαλία, ενισχύοντας έτσι τη μάθηση των παιδιών πρωτοβάθμιας ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διεθνώς.
 - στ. Η περαιτέρω ενίσχυση των διεθνών προγραμμάτων σε θέματα πολιτιστικής κληρονομιάς ή της διαχείρισης αυτής στα ελληνικά πανεπιστήμια, με προτεραιότητα την προσέλκυση φοιτητών από όλο τον κόσμο.
 - ζ. Ενίσχυση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με θέσεις (μέσω συνεργασίας και με τον ιδιωτικό τομέα αλλά και με διεθνή ιδρύματα και φορείς) που έχουν να κάνουν με τη μελέτη άλλων πολιτισμών.
 - η. Ενίσχυση του ΙΚΥ με χρήματα του ΥΠΕΞ και άλλων φορέων για υποτροφίες σε θέματα πολιτιστικής κληρονομιάς και διαχείρισης πολιτισμού σε ελληνικούς φορείς και πανεπιστήμια.
- 6) Οι διεθνείς συνεργασίες με μουσεία και συλλογές σε όλο τον κόσμο μπορεί να δημιουργήσουν ευκαιρίες διασύνδεσης, πολιτιστικής διπλωματίας και εμπλουτισμού του εκπαιδευτικού χαρακτήρα των μουσείων –π.χ. το Μουσείο Ολοκαυτώματος Καλαβρύτων με το Μουσείο Γενοκτονίας της Ρουάντα, ή το Μουσείο Μπενάκη/ Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης, που έχει ήδη αναπτύξει αντίστοιχες συνεργασίες.
- 7) Η ενίσχυση των εφαρμογών ψηφιακής τεχνολογίας μέσα από συναντήσεις, όπως το hackathon που οργανώθηκε από το πρώην ΤΑΠ το 2020, ή μέσα από διαγωνισμούς, υποστήριξης της επιχειρηματικότητας

είναι καίριας σημασίας. Τέτοιοι θεσμοί θα μπορούσαν να τραβήξουν το ενδιαφέρον νέων από όλο τον κόσμο.

- 8) Παραχώρηση χώρων και υποστήριξη για τη λειτουργία διεθνών οργανισμών ή επιτροπών στην Ελλάδα (με τελικό οικονομικό όφελος πέραν της προβολής).
- 9) Στενή συνεργασία και διευκόλυνση του έργου των διεθνών σχολών αρχαιολογίας βάσει του έργου τους και της φέρουσας ικανότητάς τους (ετήσιου προϋπολογισμού).
- 10) Ενεργοποίηση γραφείου διπλωματίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πρότυπο της Γαλλίας.
- 11) Συνεργασία σε διεθνές επίπεδο με μεγάλους οργανισμούς, όπως το Expertise France, το Βρετανικό Συμβούλιο, το ALIPH, για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς διεθνώς.
- 12) Ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού διαφορετικών θρησκειών, ως μέσο διασύνδεσής τους με την Ελλάδα. Συνεργασία με φορείς των θρησκειών αυτών αλλά και με φορείς όπως το Συμβούλιο της Ευρώπης, που έχει εμπειρία στη δημιουργία διαδρομών, και εκπαίδευση των επιχειρήσεων στη σωστή εξυπηρέτηση διαφορετικών δογμάτων και θρησκειών.
- 13) Υποβοήθηση, μέσω συνεργασιών με ελληνικά φιланθρωπικά ιδρύματα, της εκπαίδευσης ελληνικών φορέων στη διεκδίκηση διεθνών συνεργασιών και προγραμμάτων χρηματοδότησης για έργα εντός αλλά και εκτός της χώρας.

6.6.3. Θεσμικές πρωτοβουλίες εξωστρέφειας (ΧΚ)

- 1) «Επανεκκίνηση» του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού, ως arms-length οργανισμού με αρμοδιότητα για τη διασύνδεση και τον συντονισμό του ευρύτερου δημόσιου τομέα και των δρώντων των ΠΔΤ γύρω από συγκεκριμένες κλαδικές στρατηγικές, στελεχωμένο με εξειδικευμένο προσωπικό, με σταθερή χρηματοδότηση και προγραμματική συνέχεια.
- 2) Ευελιξία των εργαλείων χρηματοδότησης και των μορφών στήριξης που να ανταποκρίνονται στις αγορές που αντιστοιχούν στους υπο-κλάδους του πολιτισμού. Παραδείγματα θα μπορούσαν να είναι η προσαρμογή του μοντέλου του EKOME στις διεθνείς συμπαραγωγές διεθνών φορέων με ελληνικούς οργανισμούς και η εκτενέστερη εμπλοκή του Enterprise Greece στη διασύνδεση συγκεκριμένων κλάδων (π.χ. animation & film, design, μουσική, game development) με τις διεθνείς αγορές.
- 3) Ανάπτυξη και ένταξη στα προγράμματα κατάρτισης των απαραίτητων στοιχείων τεχνογνωσίας για την ενίσχυση της εξωστρέφειας. Συνεργασία με ΑΕΙ για την ανάπτυξη προγραμμάτων σπουδών και έρευνας γύρω από τα δίκτυα και τις αγορές του πολιτισμού, με επίκεντρο την ενίσχυση της εξωστρέφειας.
- 4) Καθορισμός στόχων εξωστρέφειας (όπου αυτό έχει νόημα) για τους

εποπτευόμενους φορείς του Υπουργείου Πολιτισμού, σε συνάρτηση με τις στρατηγικές που θα έχουν διαμορφωθεί (βλ. πρώτη πρόταση).

- 5) Έρευνα για την ενίσχυση της εξωστρέφειας στις γεωπολιτικές «γειτονιές» της Ελλάδας (Βαλκάνια, Μέση Ανατολή).
- 6) Το βάρος του «πολιτιστικού branding» που προβλέπεται στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας να γίνει με τρόπο εξειδικευμένο και επικεντρωμένο σε πολιτιστικούς κλάδους που επιδεικνύουν τη δυνατότητα να υποστηρίξουν πρωτοβουλίες εξωστρέφειας, καθώς και φορείς που το κάνουν ήδη.

6.6.4. Δικτύωση πολιτιστικών οργανισμών και εξωστρέφεια (ΣΧ)

- 1) Ενθάρρυνση και χρηματοδότηση πρώτον της εσωτερικής διασυνδεσιμότητας, και δεύτερον της συλλογικής συμμετοχής σε διεθνή δίκτυα. Αυτό θα μπορούσε να ξεκινήσει με τη χαρτογράφηση, αξιολόγηση και επιλεγμένη υποστήριξη υπάρχοντων δικτύων διασυνδεσιμότητας και ανταλλαγής, είτε πρόκειται για μικρές είτε για μεγαλύτερες πρωτοβουλίες. Επένδυση σε υπάρχοντα δίκτυα, όπως το Athens Culture Net στην Αθήνα, και στρατηγικές συνεργασίες για τη συλλογική προβολή και συμμετοχή σε δίκτυα τοπικών ή εθνικών φορέων.
- 2) Πρέπει να γίνουν γνωστά τα οφέλη συνεργασίας και δικτύωσης εντός και εκτός της χώρας, μέσα από έρευνα και δημοσιοποίηση εμπειριών φορέων ή ατόμων που συμμετέχουν ενεργά σε δίκτυα. Ενημέρωση για τη σημασία των δικτύων μέσα από σεμινάρια, ημερίδες ή άλλες δραστηριότητες, σε συνεργασία με φορείς ανάπτυξης δεξιοτήτων όπως είναι το Social Dynamo ή το CoMuseum International Conference.
- 3) Σημαντική είναι η ενθάρρυνση της κινητικότητας εντός και εκτός Ελλάδας. Ξεκινάει και πάλι από τη δημιουργία εθνικών προγραμμάτων, εξασφάλιση πόρων και χρόνου για ανταλλαγή, που προϋποθέτει την αλλαγή νοοτροπίας απέναντι στη χρησιμότητα τέτοιων προγραμμάτων. Παραδείγματα τέτοιων προγραμμάτων υπάρχουν πολλά στο εξωτερικό, κυρίως γύρω από την ηγεσία και την ανάπτυξη δεξιοτήτων.
- 4) Δημιουργία χρηματοδοτικού φορέα ή κεντρικού διαχειριστή δικτύωσης των πολιτιστικών φορέων της κοινωνίας των πολιτών. Ένα τέτοιο παράδειγμα, που έρχεται από την Κροατία, είναι το ίδρυμα Kulturanova, το οποίο ιδρύθηκε για την αντιμετώπιση των συστημικών προβλημάτων του τομέα των οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών στους τομείς των σύγχρονων τεχνών και του πολιτισμού (ανεπαρκής χρηματοδότηση προγραμμάτων, έλλειψη επαρκούς χώρου για εργασία, μη ύπαρξη κυκλικής χρηματοδότησης που εκτείνεται σε πολλά χρόνια κλπ.), έλλειψη μεταρρυθμίσεων στο δημόσιο και το πολιτιστικό σύστημα συνολικά, καθώς και η συνεχιζόμενη κρίση που προκαλεί περικοπές στους προϋπολογισμούς για τον πολιτισμό.

- 5) Δημιουργία συνθηκών για δικτύωση και ανταλλαγή γνώσης –ειδικά στις σχέσεις των μητροπόλεων με την περιφέρεια. Κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει σε συνεργασία και με τη συνέχιση υπαρχόντων προγραμμάτων, όπως για παράδειγμα το πρόγραμμα του British Council *Transforming Future Museums*, που ενείχε τη μεταλαμπάδευση δεξιοτήτων σε μουσεία της περιφέρειας (Λέσβος, Κέρκυρα, Τήνος, Βόλος, Καλαμάτα, Ηράκλειο, Αλεξανδρούπολη, Δελφοί) από επιλεγμένους επαγγελματίες, οι οποίοι εκπαιδεύτηκαν στο πλαίσιο της ακαδημίας. Από εκεί προέκυψε επιπλέον εξασφάλιση πόρων για έρευνα των αναγκών των επαγγελματιών στον χώρο (British Council, 2021).

6.7. Συμπερίληψη και συμμετοχή

Μια θεμελιώδης αρχή της παρούσας μελέτης είναι ότι ο βαθμός της συμβολής των ΠΔΤ στην κοινωνική και οικονομική αξία εξαρτάται από τον βαθμό στον οποίο η κοινωνία έχει πρόσβαση στα προϊόντα και στις εμπειρίες που παράγουν. Παράλληλα η ευρωστία του κλάδου εξαρτάται από τη δυνατότητα συμμετοχής ανθρώπων στη δημιουργική διαδικασία χωρίς φραγμούς και αποκλεισμούς.

6.7.1. *Equity – Diversity – Accessibility – Inclusion (ΣΧ)*

- 1) Ως πρώτο βήμα, προτείνεται η δημιουργία ομάδας εργασίας επαγγελματιών του χώρου με διαφορετικά ερεθίσματα, πεδία γνώσης, απόψεις, αντιλήψεις, και επιστημονικά ενδιαφέροντα, και από οργανισμούς διαφορετικών μεγεθών, που θα διερευνήσουν την υφιστάμενη κατάσταση, θα καταγράψουν ανάγκες και προκλήσεις καθώς και αποτελεσματικές πρακτικές συμπερίληψης και τους τρόπους προβολής των αρχών της ισονομίας, της διαφορετικότητας, της προσβασιμότητας και της συμπερίληψης και στον εργασιακό χώρο (για τους επαγγελματίες του πολιτισμού) και σε σχέση με το κοινό των πολιτιστικών οργανισμών.
- 2) Παράλληλα προτείνεται ο εντοπισμός ευκαιριών για συνεργασίες, και η αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο λειτουργούν οι αρχές αυτές σε άλλους εργασιακούς τομείς.

6.7.2. *Πολιτιστική συμμετοχή & συμμετοχικότητα (ΣΧ)*

- 1) Χαρτογράφηση και ανάδειξη της grassroots και της ανεπίσημης κουλτούρας. Η δραστηριότητα μικρών, τοπικών και ανεπίσημων φορέων πολιτισμού αποτελεί ένα τεράστιο κεφάλαιο της σύγχρονης πολιτιστικής παραγωγής, το οποίο είναι ακατάγραφο, σε πολλές περιπτώσεις ηθελημένα. Η καταγραφή τέτοιων πρωτοβουλιών θα πρέπει να συνοδεύεται από άμεσα και εμφανή οφέλη προς τους ανεξάρτητους δημιουργούς, ώστε να τους ενθαρρύνει να εμπιστευτούν τον φορέα καταγραφής, είτε είναι ΟΤΑ είτε κρατικός.
- 2) Δημιουργία κινήτρων σε όλους για επισκέψεις σε πολιτιστικούς χώρους – Δημιουργία σχεδίου κοινωνικού πολιτισμού.
- 3) Δημιουργία περισσότερων προγραμμάτων μελών, και εμπλουτισμός αυτών με προνόμια που προσφέρουν τον συμμετοχικό σχεδιασμό της πολιτιστικής εμπειρίας.

- 4) Διεύρυνση της πολιτικής προσέγγισης για την υποστήριξη της πολιτιστικής συμμετοχής ώστε να συμπεριλάβει τομείς στους οποίους ο πολιτισμός και η δημιουργικότητα έχουν θετικές επιπτώσεις. Για παράδειγμα, με την ενσωμάτωση της πολιτιστικής συμμετοχής στην ευρύτερη πολιτική ατζέντα γύρω από την υγεία, την κοινωνική συνοχή, την έρευνα και την καινοτομία, το περιβάλλον, την εκπαίδευση κλπ.
- 5) Καμπάνια – Κεντρική ενημέρωση για τη συμμετοχή και την πρόσβαση στον πολιτισμό – Συνηγορία, πρωτοβουλίες και προγράμματα ορατότητας και συνηγορίας, όπως για παράδειγμα η καμπάνια του ΝΕΜΟ για «πρόγραμμα πρακτικής άσκησης» πολιτικών και δημόσιων υπαλλήλων μέσα σε μουσεία (Political Internship).
- 6) Προώθηση της έρευνας σχετικά με τον θετικό αντίκτυπο της πολιτιστικής συμμετοχής σε κοινωνικά ζητήματα, με αυστηρά πρότυπα επιστημονικής αξιολόγησης. Στήριξη της έρευνας για ζητήματα πολιτισμού και από ανεξάρτητους φορείς, μέσα από χρηματοδοτικά προγράμματα του ΥΠΠΟ.
- 7) Ενθάρρυνση συνεργασιών μεταξύ πολιτιστικών και άλλων φορέων, για τον πειραματισμό και στην υλοποίηση έργων crossover (π.χ. μεταξύ μουσείων, θεάτρων, νοσοκομείων, ανεξάρτητων χώρων τέχνης), καθώς και παρακολούθηση και στήριξη της υλοποίησης αυτών.

6.7.3. Πρόσβαση, προσβασιμότητα και συμπερίληψη (ΣΧ)

- 1) Χαρτογράφηση και υποστήριξη των οργανισμών της Κοινωνίας των Πολιτών, που ειδικεύονται σε θέματα προσβασιμότητας και συμπερίληψης.
- 2) Αξιολόγηση επιπέδων πολιτιστικής προσβασιμότητας που απολαμβάνουν τα άτομα με αναπηρία και άλλες ευάλωτες ομάδες.
- 3) Συγκέντρωση, δημιουργία ή/και προώθηση υπαρχόντων οδηγιών-εργαλειοθηκών με συμβουλές διαχείρισης προσβασιμότητας, όπως το COME-IN! – Συνεργασία για ανοικτή πρόσβαση στα Μουσεία –ένα πρόγραμμα του Interreg Central Europe για τη στήριξη μικρών και μεσαίων μουσείων σε θέματα προσβασιμότητας.
- 4) Ειδικές διευκολύνσεις και υποχρέωση για δημιουργία συνθηκών προσβασιμότητας σε μουσεία και πολιτιστικούς οργανισμούς, ώστε να απευθύνονται μόνιμα και συστηματικά σε ομάδες κοινού με διαφορετικές ανάγκες.
- 5) Ανάπτυξη δεξιοτήτων για ολοκληρωμένο σχεδιασμό αναφορικά με την προσβασιμότητα. Δημιουργία συνθηκών συνεργασίας με τις κοινότητες τις οποίες αφορά άμεσα καθώς και με ειδικούς.
- 6) Δημιουργία κινήτρων ώστε τα προγράμματα προσβασιμότητας να αφορούν και να ωφελούν το σύνολο της κοινωνίας. Οι δράσεις συμπερίληψης θα πρέπει να απευθύνονται σε όλο τον πληθυσμό, όπως για παράδειγμα στη Γαλλία, όπου απαγορεύεται από τη νομοθεσία η στοχοποίηση/διάκριση ειδικών ομάδων κοινού.
- 7) Ολοκληρωμένα εθνική πολιτιστική πολιτική προσβασιμότητας σε

ένα συνολικό πλαίσιο συμπερίληψης και χρηματοδότησης έργων υποδομής και δράσεων.

- 8) Συμμετοχή ατόμων με αναπηρία στη θεσμική αντιμετώπιση του ζητήματος, μέσα από ειδικά συμβούλια, focus groups, advisory groups κλπ.
- 9) Κίνητρα και υποχρεώσεις για αξιολογήσεις έργων και προγραμμάτων από τους φορείς που τα τρέχουν. Αυτό προϋποθέτει τη δημιουργία ζήτησης για αξιολόγηση και την εκπαίδευση στην αξιολόγηση.
- 10) Συνθήκες προσβασιμότητας και για τη μετακίνηση ΑμεΑ από και προς τους χώρους πολιτισμού.
- 11) Κεντρική ενημέρωση για την προσβασιμότητα σε χώρους πολιτισμού και τέχνης.

6.7.4. Ενίσχυση του κοινωνικού αντικτύπου (ΣΧ)

- 1) Η χαρτογράφηση και ανάδειξη —στην Ελλάδα και το εξωτερικό— πρωτοβουλιών ελληνικών πολιτιστικών οργανισμών που συμπεριέλαβαν τη διάσταση του κοινωνικού αντικτύπου στον σχεδιασμό δράσεών τους (εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, δράσεις εκτός των τειχών με συγκεκριμένες κοινότητες, κλπ.) ή/και ανέπτυξαν μια μεθοδολογία μέτρησής του.
- 2) Η ενδυνάμωση του πολιτιστικού ιστού της χώρας, και ειδικότερα των επαγγελματιών των πολιτιστικών οργανισμών, με δράσεις ανάπτυξης ικανοτήτων που θα πραγματοποιηθούν παράλληλα με την έρευνα αλλά και τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της.
- 3) Η ευαισθητοποίηση του κοινού και των επαγγελματιών των πολιτιστικών οργανισμών σχετικά με τον ρόλο που μπορούν να παίξουν τα μουσεία ως μοχλοί κοινωνικής αλλαγής και ανάπτυξης.
- 4) Δημιουργία κοινών εργαλείων για τη μέτρηση κοινωνικού αντικτύπου που λαμβάνει υπόψη και αντιδράσεις, όχι μόνο τα συνήθη μετρήσιμα ποσοτικά στοιχεία.
- 5) Δημιουργία κοινού εγγράφου δέσμευσης στον κοινωνικό αντίκτυπο.
- 6) Γέφυρες συνεργασίας για τη σύνδεση πολιτιστικού αντικτύπου κοινωνικών οργανισμών και κοινωνικού αντικτύπου πολιτιστικών οργανισμών (με Κοινωνία των Πολιτών, μικρομεσαίες επιχειρήσεις κλπ.).
- 7) Προώθηση της πολιτιστικής πολιτεότητας, με δικαιώματα και υποχρεώσεις.

6.7.5. Πολιτισμός για την υγεία και το ευ ζην (ΣΧ)

- 1) Καταγραφή όλων των υπάρχουσών περιπτώσεων μελέτης, δράσεων και προγραμμάτων που συνδέουν τον πολιτισμό με την υγεία στην Ελλάδα, ιδιωτικών και δημόσιων πρωτοβουλιών, και αξιολόγηση από και με τους επωφελούμενους καθώς και τους ανθρώπους που τα σχεδιάζουν. Η ανταλλαγή γνώσης και εμπειρίας που έχει παραχθεί ήδη μπορεί να αποτελέσει τη μαγιά για τη συνέχισή τους αλλά και για τον πολλαπλασιασμό του αντικτύπου τους. Επίσης, θα αποτελέσει τη βάση για την υποστήριξη δημιουργίας ενός θεσμικού πλαισίου (π.χ. πολιτιστική συνταγογράφηση) με μετρήσιμα στοιχεία, καθώς και της διεκδίκησης πόρων και υποδομών για την υλοποίηση περισσότερων τέτοιων προγραμμάτων.
- 2) Χαρτογράφηση όλων των οργανώσεων που ασχολούνται έμμεσα ή άμεσα με τη φροντίδα και τη θεραπεία μέσω της τέχνης, του πολιτισμού και της δημιουργικότητας, και η σύνδεσή τους με μουσεία ή πολιτιστικούς οργανισμούς που προσφέρουν το περιεχόμενο για τέτοιες ενέργειες.
- 3) Δημιουργία ομάδας ειδικών από διαφορετικούς τομείς γνώσης, που θα λειτουργήσουν ως σύμβουλοι, και δημόσιων φορέων που σχεδιάζουν πολιτικές θεραπείας μέσω του πολιτισμού, π.χ. το τρέχον πρόγραμμα πολιτιστικής συνταγογράφησης του ΥΠΠΟ και του Υπουργείου Υγείας.
- 4) Δημιουργία γεφυρών και ευκαιριών για διατομεακές συνεργασίες μεταξύ παρόχων υγειονομικής περίθαλψης και φορέων πολιτισμού και άλλων ενδιαφερόμενων μερών και διεπιστημονικών δικτύων, με στόχο τη δημιουργία μιας συμμαχίας/κοινοπραξίας με επίκεντρο τον πολιτισμό, την υγεία και το ευ ζην, όπως για παράδειγμα το *Culture, Health and Wellbeing Alliance*.¹⁸⁷
- 5) Ευαισθητοποίηση του κοινού για τη συμβολή του πολιτισμού στην υγεία, ενημέρωση για υπάρχοντα προγράμματα και κανονικοποίηση της στήριξης (ειδικά για ψυχικές ασθένειες) μέσω προγραμμάτων πολιτισμού. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από καμπάνιες, ανοιχτές συνεργασίες και ενθάρρυνση της συζήτησης, ειδικότερα γύρω από «δύσκολα» ζητήματα, όπως το τραύμα, η μοναξιά ή οι ψυχικές ασθένειες στους νέους.

¹⁸⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Culture, Health and Wellbeing Alliance βλ. την κεντρική του ιστοσελίδα: <https://www.culturehealthandwellbeing.org.uk>

6.8. Βιωσιμότητα, κλιματική κρίση και ΠΔΤ

Η κλιματική κρίση αποτελεί, πιθανόν, τη σοβαρότερη απειλή για τις ανθρωπίνες κοινωνίες. Ταυτόχρονα, η διευρυμένη κατανόηση της βιωσιμότητας, όπως διαρθρώνεται από τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης του ΟΗΕ, υποδεικνύει την αλληλένδετη φύση των προκλήσεων σε κοινωνικό, οικονομικό και περιβαλλοντικό επίπεδο. Διεθνώς, η εμπλοκή του πολιτισμού στην επίτευξη των ΣΒΑ αλλά και ο ρόλος του στην καταπολέμηση της κλιματικής κρίσης είναι πλέον αναγνωρισμένα, και αρκετοί μεμονωμένοι φορείς αναλαμβάνουν αντίστοιχες δράσεις. Ωστόσο, απαιτείται μια ενσωμάτωση της αναγνώρισης αυτής στις εθνικές πολιτικές για τον πολιτισμό, και οι προτάσεις που ακολουθούν είναι σε αυτή την κατεύθυνση.

6.8.1. Πολιτισμός και Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης (ΧΚ)

- 1) Δημιουργία διυπουργικής ομάδας έρευνας με συντονιστικό ρόλο της Προεδρίας της Κυβέρνησης (υπεύθυνη για την κυβερνητική στρατηγική βιωσιμότητας) για την καταγραφή των τρόπων συμβολής των ΠΔΤ στην επίτευξη των ΣΒΑ και στη διάρθρωση συγκεκριμένων πολιτικών.
- 2) Ανάπτυξη από το Υπουργείο Πολιτισμού προγράμματος απόκτησης δεξιοτήτων για τους δρώντες στον τομέα του πολιτισμού, σχετικά με τη συμβολή του τομέα στην επίτευξη των ΣΒΑ και στην εφαρμογή βέλτιστων πρακτικών.
- 3) Ξεκινώντας από τους εποπτευόμενους φορείς, σταδιακή και υποστηριζόμενη υποχρέωση ανάπτυξης και εφαρμογής στρατηγικών βιωσιμότητας, προκειμένου να υπάρχει πρόσβαση στο σύνολο των χρηματοδοτήσεων που αντιστοιχούν στον φορέα.
- 4) Ενίσχυση της διάστασης της βιωσιμότητας στις Στρατηγικές Έξυπνης Εξειδίκευσης (RIS3) σε ό,τι αφορά τις περιοχές παρέμβασης και τις προτεραιότητες του τομέα «Τουρισμός, Πολιτισμός και Δημιουργικές Βιομηχανίες».

6.8.2. Πολιτισμός και κλιματική κρίση (ΧΚ)

- 1) Υποχρεωτικότητα για τους εποπτευόμενους φορείς του Υπουργείου Πολιτισμού να διενεργήσουν έλεγχο του αποτυπώματός τους σε αέρια θερμοκηπίου, να συντάξουν επιχειρησιακό σχέδιο μείωσής

τους και ετήσιο έλεγχο προόδου, προκειμένου να έχουν πρόσβαση στις χρηματοδοτήσεις.

- 2) Ανάπτυξη χρηματοδοτικών εργαλείων του Υπουργείου Πολιτισμού προκειμένου να υποστηριχθούν οι ενέργειες των πολιτιστικών φορέων που στοχεύουν στη μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματός τους.
- 3) Θεσμοθέτηση ειδικών προσκλήσεων (στο μοντέλο της Ειδικής Πρόσκλησης Ψηφιακού Πολιτισμού του 2020) για δράσεις με επίκεντρο το περιβάλλον και την κλιματική κρίση, με στόχο την ανάπτυξη καινοτόμων μοντέλων παραγωγής με μειωμένο αποτύπωμα κλπ.
- 4) Ανάπτυξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τους ΠΔΤ προκειμένου να ενημερωθούν για τις μεθόδους καταγραφής του αποτυπώματός τους, τις βέλτιστες πρακτικές μείωσής του, και της χρήσης διαθέσιμων εργαλείων για τους σκοπούς αυτούς.
- 5) Παροχή χρηματικής υποστήριξης σε φορείς που επιθυμούν να πιστοποιήσουν τις αναφορές τους για την περιβαλλοντική τους δράση, προκειμένου να χαίρουν αυξημένης εγκυρότητας.
- 6) Ανάπτυξη πηγής πληροφόρησης και υποστήριξης για πολιτιστικούς οργανισμούς που επιθυμούν είτε να βελτιώσουν τις υποδομές τους, στο επίπεδο των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου, είτε να σχεδιάσουν νέες υποδομές με τη βέλτιστη απόδοση.
- 7) Έρευνα σε συνεργασία με ερευνητικά κέντρα ή Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα για σειρά θεμάτων που αφορούν τη θέση της πολιτιστικής κληρονομιάς στις ενέργειες αντιμετώπισης και μείωσης της κλιματικής αλλαγής (π.χ. έρευνα για την τρωτότητα υλικών σε μνημεία, μεθοδολογίες προσαρμοσμένης και υπεύθυνης επέμβασης σε ιστορικά κτήρια για τη βελτίωση της ενεργειακής τους απόδοσης, μεσο-μακροπρόθεσμα μοντέλα πρόβλεψης κλιματικών αλλαγών σε ζώνες πολιτιστικής κληρονομιάς και καταγραφή των στοιχείων που κινδυνεύουν –περιλαμβανομένων των ενάλιων αρχαιολογικών χώρων–, ανάλυση των ιστορικών και παραδοσιακών μεθόδων δόμησης, χωρικής οργάνωσης και παραγωγής, προκειμένου να διερευνηθούν πιθανά εφαρμόσιμα μοντέλα με χαμηλό αποτύπωμα).

6.9. Αντιμετώπιση του ελλείμματος γνώσης για τους ΠΔΤ και τις δυναμικές τους (ΧΚ)

Προτείνεται η δημιουργία ενός Παρατηρητηρίου των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων με τη μορφή ανεξάρτητης αρχής και όχι διοικητικά ενταγμένο στο Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού προκειμένου να επιτευχθεί η δια-τομεακή συνεργασία και η ανεξαρτησία στο επίπεδο τόσο της έρευνας όσο και της διαμόρφωσης προτάσεων.

Βασικοί στόχοι του Παρατηρητηρίου θα μπορούσαν να είναι:

- 1) Η βελτίωση της στατιστικής παρακολούθησης των ΠΔΤ και των πολιτικών που τις αφορούν σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, αλλά και στο επίπεδο των κυριότερων αστικών κέντρων, και η εκτενέστερη εκμετάλλευση των διαθέσιμων πηγών ψηφιακών δεδομένων.
- 2) Η ανάπτυξη ποσοτικών και ποιοτικών μεθοδολογιών και μετρικών που θα ανταποκρίνονται στην ανάγκη κατανόησης της κοινωνικής αξίας των ΠΔΤ (π.χ. συμμετοχή στον πολιτισμό, διακρίσεις και ανισότητες, «άτυπη» πολιτιστική δραστηριότητα).
- 3) Η ταυτοποίηση κρίσιμων σημείων για την ανάπτυξη των ΠΔΤ (π.χ. δεξιότητες, χρηματοδότηση, δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας) και η διαμόρφωση προτάσεων.
- 4) Η διοργάνωση τακτικών και δομημένων συναντήσεων με φορείς και οργανισμούς (ευρύτερα κρατικούς, ιδιωτικούς, της Κοινωνίας των Πολιτών) εστιάζοντας σε συγκεκριμένες κρίσιμες θεματικές.
- 5) Η εξασφάλιση της διεπαφής των ΠΔΤ με τον ευρύτερο κρατικό σχεδιασμό (π.χ. έρευνα και τεχνολογία, υγεία, εκπαίδευση, τουρισμός κ.ά.) προκειμένου να επιτευχθεί η αξιοποίηση της εγκάρσιας δυναμικής τους.
- 6) Η εκτίμηση του βαθμού ανταπόκρισης των ΠΔΤ στις κύριες πολιτικές προτεραιότητες (π.χ. πράσινη μετάβαση, ψηφιακός μετασχηματισμός) και η διατύπωση προτάσεων βελτίωσης.
- 7) Η ανάπτυξη εργαλείων και εκπαιδευτικών πλατφορμών για τη βελτίωση των ΠΔΤ στο επίπεδο της τεκμηρίωσης και της αξιολόγησής τους.
- 8) Η πρόταση και ανάπτυξη ερευνητικών προγραμμάτων σε συνεργασία με ΑΕΙ και ερευνητικά κέντρα.
- 9) Η παρατήρηση και αξιοποίηση πολιτικών και πρωτοβουλιών που αναπτύσσονται σε ευρωπαϊκό και ευρύτερα παγκόσμιο επίπεδο.

- 10) Η σύνταξη τακτικών αναφορών για τους ΠΔΤ και η διαμόρφωση προτάσεων.
- 11) Η ενίσχυση της δικτύωσης μεταξύ των οργανισμών των ΠΔΤ, μέσω ενός τρίπτυχου networks – advocacy – resource sharing.

Το οργανόγραμμα του Παρατηρητηρίου θα πρέπει να αντανakλά τους στόχους που θα υιοθετηθούν και να στελεχωθεί από επαγγελματίες ικανούς να συλλάβουν το ευρύτερο πεδίο διάδρασης του πολιτισμού με την οικονομία και την κοινωνία.

Το Παρατηρητήριο θα μπορούσε να εξελίξει και να συστηματοποιήσει την ερευνητική μεθοδολογία που εφαρμόστηκε στη *Χαρτογράφηση* του 2016, μέσα όμως από μια οπτική για τον τομέα που να εστιάζει στις ευρύτερες διασυνδέσεις και δυναμικές του, αναπτυξιακές και κοινωνικές.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οκτώβριος 2023

Επίλογος

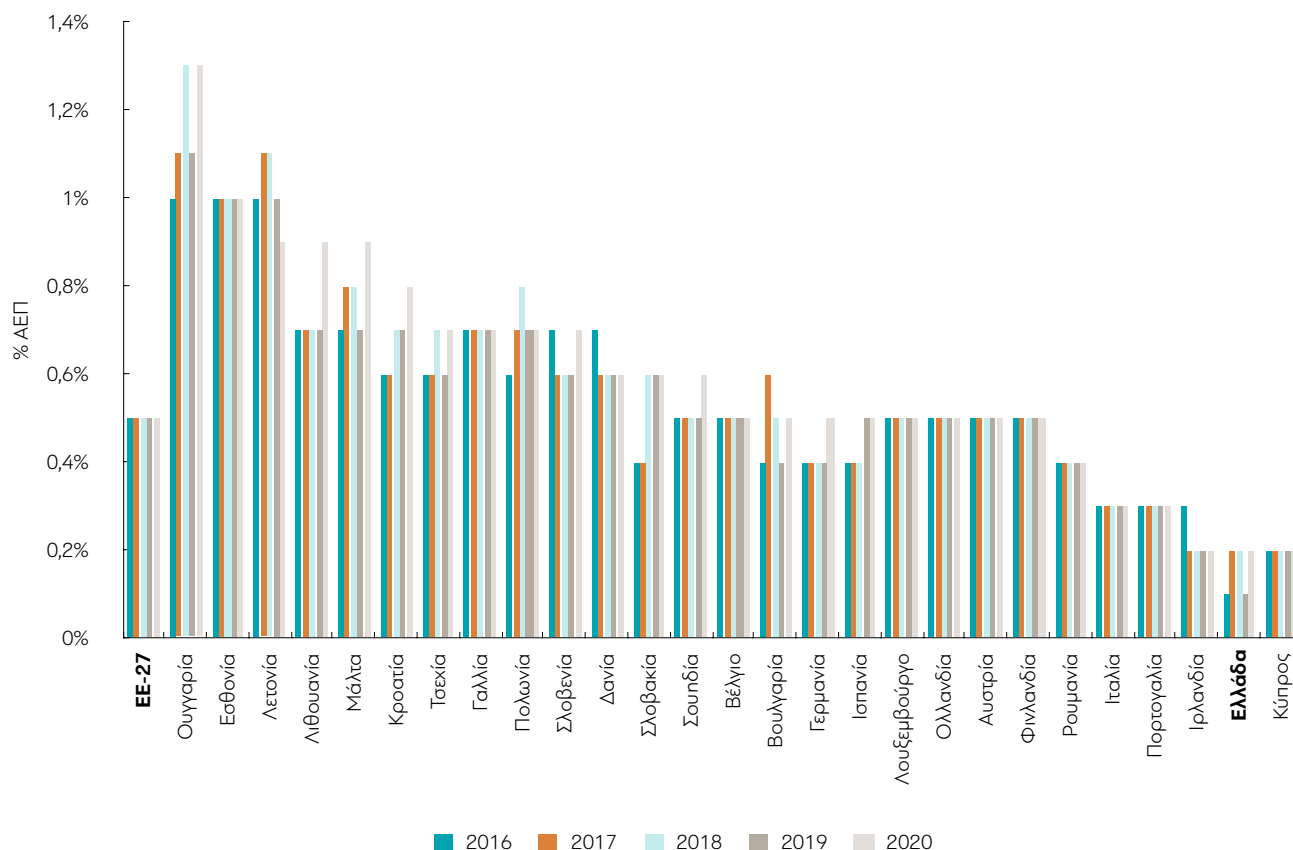
7.1. Κεντρικά ζητήματα (ΧΚ)

Κλείνοντας τη μελέτη, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε δύο θεματικές που θεωρούμε πως έχουν οριζόντια σημασία για την ενίσχυση της συμβολής των ΠΔΤ στην οικονομία και στην κοινωνία. Η πρώτη αφορά το ύψος της κρατικής χρηματοδότησης. Η δεύτερη αφορά τη διεύρυνση των κατηγοριών των φορέων και των ατόμων που εμπλέκονται με τον πολιτισμό και περιέχει τρεις επιμέρους υπο-θεματικές: την αποκέντρωση, τις συνέργειες και τη συμμετοχή.

7.1.1. Χρηματοδότηση

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ΠΔΤ στην Ελλάδα υποφέρουν από συστηματική υποχρηματοδότηση. Όπως φαίνεται στο επόμενο διάγραμμα (7.1.), η Ελλάδα βρίσκεται μονίμως στις τελευταίες θέσεις σε ό,τι αφορά το ποσοστό του ΑΕΠ που αφιερώνεται σε πολιτιστικές υπηρεσίες από την κεντρική κυβέρνηση. Αντίστοιχα, όπως είδαμε στο Διάγραμμα 1.1., οι κατά κεφαλήν δαπάνες για πολιτιστικές υπηρεσίες στην Ελλάδα είναι οι χαμηλότερες στην Ευρώπη (σύμφωνα με στοιχεία του 2019).

Διάγραμμα 7.1. Δαπάνες κεντρικής κυβέρνησης - Πολιτιστικές υπηρεσίες (GF0802) ως % ΑΕΠ

Πηγή: Eurostat.

Βεβαίως, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι όλες οι χώρες στην τελευταία «πεντάδα» του διαγράμματος ήταν ανάμεσα στις πιο βαριά πληγμένες κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους, και έχουν υψηλή σχέση χρέους προς ΑΕΠ, που τις αναγκάζει σε περιορισμό των δαπανών.

Ωστόσο, πίσω από τον περιορισμό των δαπανών για τον πολιτισμό διαφαίνεται μια «παραδοσιακή» αντίληψη ότι ο τομέας δεν είναι ισοδύναμος μοχλός ανάπτυξης με άλλους. Και αυτό σε πείσμα πολλών πρόσφατων μελετών που παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα. Όπως αναφέρουμε σε άλλο σημείο της μελέτης (1.1.), αντίστοιχες εκτιμήσεις έχουν γίνει από άλλες ομάδες χάραξης πολιτικής υψηλού επιπέδου, για παράδειγμα από τους υπουργούς Πολιτισμού της G20 στο πλαίσιο της Δήλωσης της Ρώμης (2021), που πρότειναν ότι ο πολιτισμός δεν πρέπει πλέον να θεωρείται κόστος αλλά επένδυση. Καθώς οι δυτικές προηγμένες οικονομίες κινούνται προς μοντέλα ανάπτυξης που βασίζονται κυρίως στη γνώση, τη δημιουργικότητα και την καινοτομία, ο ρόλος του πολιτισμού ως βασικού μοχλού έχει καταστεί σαφής, ιδίως από τη στιγμή που τα πορώδη όρια μεταξύ της βασικής πολιτιστικής εργασίας και της δημιουργικής εργασίας γενικότερα

γίνονται καλύτερα κατανοητά. Στην πρόσφατη έκθεσή του *Culture Fix*, ο ΟΟΣΑ σημειώνει ότι:

«Η πολιτιστική και δημιουργική απασχόληση δεν είναι ένα εξειδικευμένο ζήτημα –αντιπροσωπεύει έως και 1 στις 20 θέσεις εργασίας σε ορισμένες χώρες και έως και 1 στις 10 σε ορισμένες Περιφέρειες και πόλεις. Οι επαγγελματίες του πολιτισμού και της δημιουργίας βρίσκονται σχεδόν σε όλους τους τομείς της οικονομίας και συμβάλλουν στην προώθηση της καινοτομίας γενικότερα. Στην πραγματικότητα, οι επαγγελματίες του δημιουργικού τομέα που εργάζονται εκτός των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων (ΠΔΤ) αντιπροσωπεύουν πάνω από το 40% της απασχόλησης στον Πολιτιστικό και Δημιουργικό Τομέα» (OECD, 2022).

Όπως επίσης αναφέρεται σε άλλο σημείο της μελέτης (3.2.1.) ένα σημαντικό πρόβλημα που κατατρέπει την Ελλάδα είναι η περιφερειακή ανισότητα, ένα πρόβλημα με πολλαπλά αρνητικά αποτελέσματα για την ανάπτυξη αλλά και για την κοινωνική συνοχή. Ο ρόλος των πολιτιστικών συνοικιών στην τόνωση της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης των αστικών κέντρων, αλλά προφανώς όχι μόνο των πρωτευουσών, έχει πλέον εισέλθει στην επικρατούσα πολιτική. Το φάσμα των θετικών επιπτώσεων που μπορούν να έχουν οι ζωντανές πολιτιστικές συνοικίες στις πόλεις είναι πράγματι ευρύ. Η UNESCO και η Παγκόσμια Τράπεζα σημειώνουν ότι:

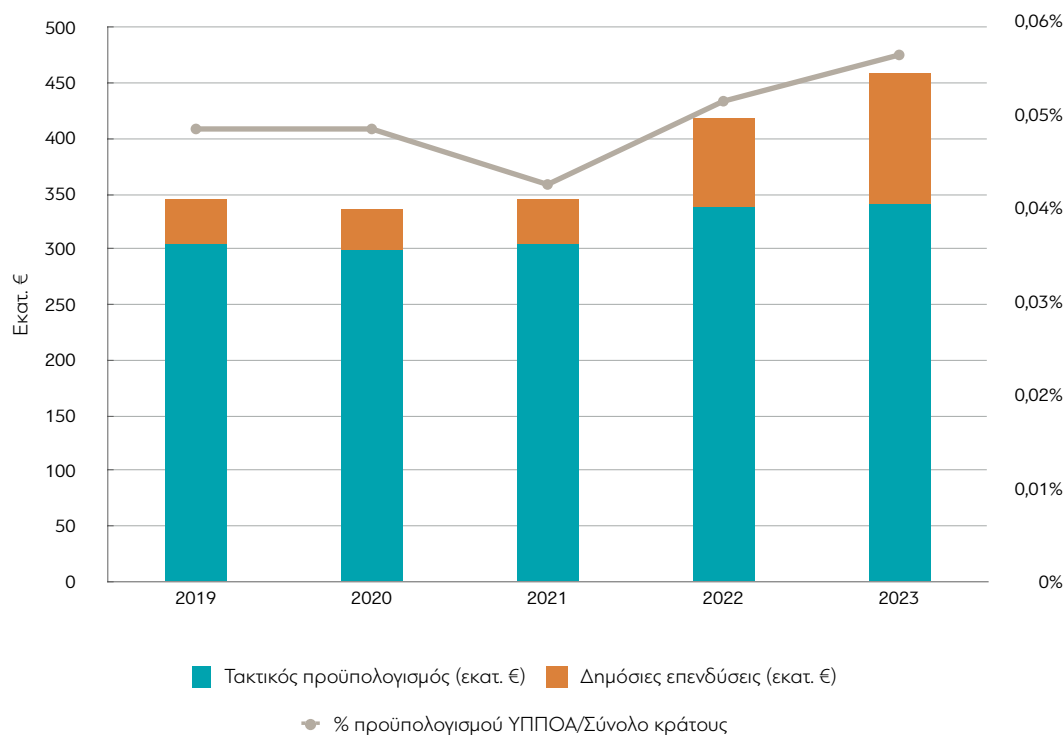
«Μέσω της συμβολής τους στην αστική αναζωογόνηση και τη βιώσιμη αστική ανάπτυξη, οι Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς καθιστούν τις πόλεις πιο ελκυστικούς τόπους για να ζουν οι άνθρωποι και να αναπτύσσεται η οικονομική δραστηριότητα. Ο πολιτισμός και η δημιουργικότητα συμβάλλουν επίσης στην κοινωνική συνοχή σε επίπεδο γειτονιάς, επιτρέπουν τη δημιουργία δημιουργικών δικτύων που προωθούν την καινοτομία και την ανάπτυξη και δημιουργούν ευκαιρίες για όσους είναι συχνά κοινωνικά και οικονομικά αποκλεισμένοι» (UNESCO, 2021).

Οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις των επενδύσεων στους πολιτιστικούς και δημιουργικούς τομείς είναι επίσης πλέον καλά μελετημένες και τεκμηριωμένες. Οι Gutierrez-Posada κ.ά., για παράδειγμα, ερεύνησαν τον ρόλο των ΠΔΤ στη δημιουργία θέσεων εργασίας στο Λονδίνο (Ηνωμένο Βασίλειο) και κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι κάθε θέση εργασίας στους ΠΔΤ είχε ως αποτέλεσμα 1,9 θέσεις εργασίας σε άλλους τομείς (Gutierrez-Posada κ.ά., 2021).

Χωρίς να έχει αλλάξει ριζικά η γενική εικόνα πρέπει να σημειώσουμε δύο τάσεις σχετικές με τη διάρθρωση του προϋπολογισμού του Υπουργείου Πολιτισμού που διαφαίνονται από το 2022 και μετά:

1) Σταδιακή αύξηση του συνολικού προϋπολογισμού, ο οποίος ωστόσο παραμένει περίπου σε ίδια επίπεδα ως ποσοστό επί του συνολικού κρατικού προϋπολογισμού.

Διάγραμμα 7.2. Προϋπολογισμός Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού

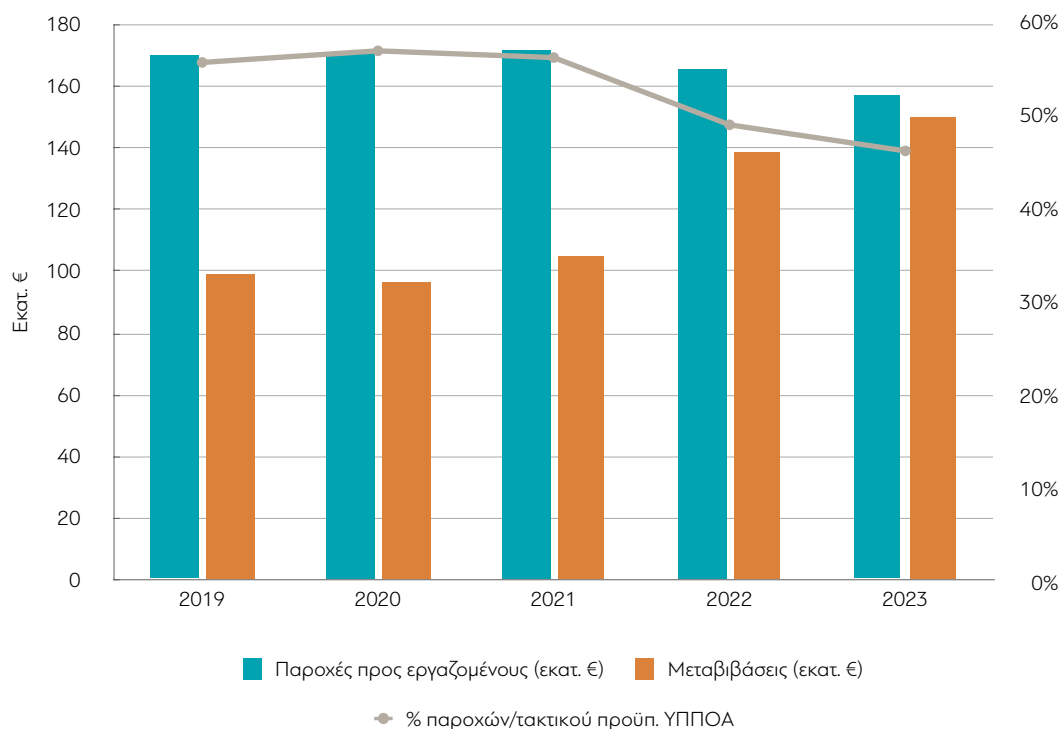

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών – Κρατικοί προϋπολογισμοί.

Εδώ απαιτείται η σημαντική υποσημείωση ότι η μεγαλύτερη αύξηση στον προϋπολογισμό του ΥΠΠΟΑ για τα έτη 2022 και 2023 αφορά στις επενδύσεις. Ο τακτικός προϋπολογισμός αυξήθηκε μόνο κατά €2 εκατ. περίπου (από €337.553.000 το 2022 σε €339.969.000 το 2023). Στις επενδύσεις, ωστόσο, περιλαμβάνονται σημαντικά κονδύλια του Ταμείου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας (€50.000.000 το 2022 και €88.594.000 το 2023), τα οποία βεβαίως εγγράφονται και στα έσοδα του κράτους. Συνεπώς, οι αυξήσεις αυτές δεν αντικατοπτρίζουν μια ουσιαστικά βελτιωμένη κατανομή του κρατικού προϋπολογισμού υπέρ του πολιτισμού.

2) Σταδιακή μείωση των παροχών προς τους εργαζομένους ως ποσοστό επί του τακτικού προϋπολογισμού του ΥΠΠΟΑ.

Διάγραμμα 7.3. Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού - Παροχές/Μεταβιβάσεις

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών – Κρατικοί προϋπολογισμοί.

Από μόνα τους τα στοιχεία αυτά δεν μπορούν να ερμηνευτούν περισσότερο: αυτό θα απαιτούσε μια βαθύτερη διεξόδυση στα εσωτερικά οικονομικά και διοικητικά στοιχεία του Υπουργείου Πολιτισμού, και, βεβαίως, την επαλήθευση των προθέσεων που εκφράζει ο προϋπολογισμός του 2023. Για παράδειγμα, για να εκτιμηθεί η σημασία της μείωσης των παροχών προς τους εργαζομένους ως ποσοστό του τακτικού προϋπολογισμού και ως απόλυτος αριθμός, θα έπρεπε να διερευνηθούν οι κατηγορίες εργαζομένων που αφορά, κατά πόσο ενδεχομένως αποδυναμώνονται κρίσιμες υπηρεσίες και σε ποιο βαθμό αποτελεί στρατηγική ή απλό αποτέλεσμα συνταξιοδοτήσεων και πάγωμα προσλήψεων.

Πέρα από την αύξηση του κρατικού προϋπολογισμού για τον πολιτισμό, στην παρούσα μελέτη παρέχονται αναλύσεις (3.1.) και προτάσεις (6.1.) για τρόπους βελτίωσης της χρηματοδότησης των ΠΔΤ.

Κλείνοντας, να αναφέρουμε ότι ουσιαστική τροχοπέδη για την κατανόηση της χρηματοδότησης των ΠΔΤ στην Ελλάδα είναι η δυσκολία συγκέντρωσης στοιχείων για τα κονδύλια που υποστηρίζουν πολιτιστικές πολιτικές

σε περιφερειακό επίπεδο, κυρίως επειδή ένα πολύ ουσιαστικό μέρος των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων αφορά τις Περιφέρειες. Το γενικότερο πρόβλημα που δημιουργεί η έλλειψη γνώσης για τους ΠΔΤ αναλύεται στα μέρη 2.1. και 6.9. της παρούσας μελέτης.

Πιστεύουμε πως η ποικιλόμορφη και αποτελεσματική αύξηση της χρηματοδότησης για την υποστήριξη πολιτικών ενδυνάμωσης των ΠΔΤ και ενίσχυσης της συμβολής τους στην κοινωνία και την οικονομία είναι επιβεβλημένη.

7.1.2. Διεύρυνση: Αποκέντρωση, συνέργειες, συμμετοχή

Θέματα που επανέρχονται σε σχεδόν όλα τα σημεία της μελέτης μας, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, είναι η ανάγκη αποκέντρωσης, η προθυμία ανάπτυξης συνεργειών, η διευκόλυνση της συμμετοχής δρώντων των ΠΔΤ στη διαμόρφωση σχεδίων δράσης και πολιτικών προκειμένου να απελευθερωθούν οι δυνάμεις τους και να αυξηθεί η συμβολή τους στην οικονομία και την κοινωνία, και η ενθάρρυνση και διευκόλυνση της συμμετοχής στην κατανάλωση και παραγωγή πολιτιστικού περιεχομένου.

7.1.2.1. Αποκέντρωση

Όπως έχει αναλυθεί σε διάφορα σημεία της μελέτης (π.χ. 3.2., 6.2.), η συγκέντρωση της οικονομικής και θεσμικής δραστηριότητας των ΠΔΤ στην Αθήνα αποτελεί ένα ουσιαστικό πρόβλημα για μία δίκαιη και ισοκατανεμημένη ανάπτυξη. Η σημασία της ενίσχυσης των ΠΔΤ σε τοπικό επίπεδο, ιδίως μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα, είναι πλέον σαφώς αναγνωρισμένη. Όπως αναφέρεται και σε πρόσφατη απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Περιφερειών:

*«Οι πόλεις και οι Περιφέρειες που γνωρίζουν πώς να αξιοποιήσουν την ιστορία τους, να αφηγηθούν, να ανανεώσουν και να επανεξετάσουν, αφήνοντας χώρο σε φωτεινές, δημιουργικές και βιώσιμες οικονομίες, καθίστανται ελκυστικές όχι μόνο για τους τουρίστες και την οικονομική τους δραστηριότητα, αλλά και για τις επιχειρήσεις που είναι εγκατεστημένες σε αυτές, για την αξία των ακινήτων, την ισορροπία των γενεών και τη διαπολιτισμική ισορροπία, σε εφεξής δομικά πολυφυλετικές και πολυθρησκευτικές κοινωνίες».*¹⁸⁸

Η πολιτιστική κληρονομιά έχει πάρει τη «μερίδα του λέοντος» σε ό,τι αφορά τα κονδύλια και την έρευνα σχετικά με τη σημασία του πολιτισμού για τις Περιφέρειες της Ευρώπης. Ένα πρόσφατο ενημερωτικό σημείωμα προς το Ευρωκοινοβούλιο αναφέρει ότι:

¹⁸⁸ Απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Περιφερειών από την 142η Σύνοδο Ολομέλειας, 3-4 Φεβρουαρίου 2021, SEDEC-VII/008.

«Περίπου €6,7 δισ. σε κονδύλια του ΕΤΠΑ (που αντιστοιχούν στο 3,1% του συνόλου των κονδυλίων που διατίθενται στα ταμεία) επενδύθηκαν στον τομέα του πολιτισμού κατά την περίοδο προγραμματισμού 2014-2020. Τα έργα πολιτιστικής κληρονομιάς κυριαρχούν (72%), ενώ οι Πολιτιστικοί και Δημιουργικοί Τομείς αντιπροσωπεύουν μικρό μερίδιο της χρηματοδότησης (4%)» (EPRS, 2022: 7).

Ταυτόχρονα, πάνω από 90 Περιφέρειες συμπεριλαμβάνουν την πολιτιστική κληρονομιά ως μέρος των Στρατηγικών Έξυπνης Εξειδίκευσής τους.¹⁸⁹ Ωστόσο, αν και η πολιτιστική κληρονομιά παίζει έναν σημαντικό ρόλο στις αναπτυξιακές πολιτικές που βασίζονται στον πολιτισμό, σίγουρα δεν τις εξαντλεί. Όπως είχε ήδη τονιστεί σε αναφορά του CSES/ERICArts το 2010:

«Η τυπολογία των αναπτυξιακών δραστηριοτήτων που βασίζονται στον πολιτισμό ξεκινά με τα στοιχεία της “κλασικής επένδυσης στον πολιτισμό”, όπως η αποκατάσταση των χώρων αστικής πολιτιστικής κληρονομιάς και η προώθηση του τουρισμού, και συνεχίζει με την προώθηση της επιχειρηματικότητας, την εκμετάλλευση των πολιτιστικών πόρων, των διανοητικών αγαθών και της πνευματικής ιδιοκτησίας φτάνοντας έως τη δημιουργία αξίας μέσω της εικόνας και της διαφήμισης και την ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου» (CSES/ERICArts, 2010).

Αν λοιπόν ακολουθήσουμε την ευρέως αποδεκτή παραδοχή ότι οι ΠΔΤ γενικότερα μπορούν να έχουν καθοριστική θετική επίδραση στην τοπική ανάπτυξη, με όλα τα συνακόλουθα οφέλη για τις τοπικές κοινωνίες και οικονομίες, πρέπει να διευρύνουμε το πεδίο των παρεμβάσεων που απαιτούνται προκειμένου οι Περιφέρειες, και ειδικά οι περιφερειακές πόλεις, να παίξουν πλήρως τον ρόλο τους. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το Cultural and Creative Cities Monitor που έχει αναπτύξει το Ευρωπαϊκό Joint Research Centre.¹⁹⁰ Η αξιολόγηση των πόλεων βασίζεται σε τρεις βασικές κατηγορίες μετρικών, η καθεμία από τις οποίες έχει υπο-κατηγορίες:

- Πολιτιστική ζωντάνια (πολιτιστικές υποδομές, πολιτιστική συμμετοχή και ελκυστικότητα).
- Δημιουργική οικονομία (θέσεις εργασίας βασισμένες στη δημιουργικότητα και τη γνώση, διανοητική ιδιοκτησία και καινοτομία, νέες εργασίες σε δημιουργικούς τομείς).

¹⁸⁹ Να σημειώσουμε και πάλι την ανάγκη σύνθετων μετρικών, ερευνών, και αξιόπιστων και διαθέσιμων στατιστικών προκειμένου να αποτιμηθεί η αξία της συμβολής της πολιτιστικής κληρονομιάς στην οικονομία. Βλ. για παράδειγμα EPSON, 2020, όπου προτείνεται: «[να διερευνηθεί η δυνατότητα] δημιουργίας ενός Εθνικού Δορυφορικού Λογαριασμού (ΕΔΛ) για την πολιτιστική κληρονομιά, ώστε να διευκολυνθεί η εντατική τυποποίηση των δεδομένων και η έγκαιρη παρακολούθηση και ανάλυσή τους για την εκτίμηση της συμβολής της πολιτιστικής κληρονομιάς στην οικονομία και την κοινωνία». Από την πλευρά μας θα προτείναμε ένας τέτοιος ΕΔΛ να λειτουργήσει ως μέρος του Πολιτιστικού Παρατηρητηρίου που περιγράφεται στην παρούσα μελέτη.

¹⁹⁰ Βλ. European Commission: Cultural and Creative Cities Monitor. Διαθέσιμο στο: <https://composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/cultural-creative-cities-monitor>

- Ευνοϊκό/υποστηρικτικό περιβάλλον (ανθρώπινο κεφάλαιο και εκπαίδευση, ανοικτότητα, ανεκτικότητα και εμπιστοσύνη, τοπικές και διεθνείς διασυνδέσεις, ποιότητα διακυβέρνησης).

Να αναφέρουμε εδώ ότι οι δύο ελληνικές πόλεις που αναφέρονται –εκτός από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη–, η Πάτρα και η Καλαμάτα, βρίσκονται στην τελευταία θέση των πόλεων της ίδιας κατηγορίας (με βαθμολόγηση 10,1/100 και 11,8/100 αντίστοιχα).

Συνεπώς, το πρόβλημα είναι σύνθετο και δεν αφορά αποκλειστικά τη διάθεση πόρων, δεδομένου ότι, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, οι Περιφέρειες λαμβάνουν ένα σημαντικό μέρος των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων.

Απαιτείται, χωρίς αμφιβολία, η ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ κεντρικής κυβέρνησης και Περιφερειών, διεύρυνση του οπτικού πεδίου σε ό,τι αφορά τις πολιτικές για τους ΠΔΤ, και τέλος ενδυνάμωση και υποστήριξη των περιφερειακών και τοπικών υπηρεσιών προκειμένου να έχουν στη διάθεσή τους όλα τα εφόδια που έχουν δημιουργηθεί χάρη στις καλές πρακτικές σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

7.1.2.2. Συνέργειες

Μία άλλη όψη της συγκέντρωσης είναι το έλλειμμα ουσιαστικών συνεργειών μεταξύ της κεντρικής διαχείρισης της πολιτιστικής πολιτικής –η οποία λειτουργεί εν πολλοίς με μια στενή αντίληψη του πεδίου του πολιτισμού– και του πλήθους των επιπέδων και φορέων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, που διαδρούν με την πολιτιστική και δημιουργική οικονομία, ιδωμένη ως πολυεπίπεδο τομέα με εγκάρσια επίδραση. Υπό το πρίσμα αυτό θα έλεγε κανείς ότι πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στη μελέτη και την εφαρμογή μεθοδολογιών για την καλύτερη συνέργεια των ΠΔΤ με την εκπαίδευση, την υγεία, την έρευνα και την καινοτομία, την ψηφιακή διακυβέρνηση, την εξωτερική και τη μεταναστευτική πολιτική, και βεβαίως την οικονομία σε όλο το φάσμα: από τη χάραξη φορολογικής νομοθεσίας μέχρι τα προγράμματα των Εμπορικών Επιμελητηρίων.

Δεν εννοούμε ασφαλώς ότι οι πολιτιστικές πολιτικές πρέπει να σχεδιάζονται προκειμένου να υπηρετήσουν την υγεία, την εκπαίδευση, την καινοτομία κ.ο.κ., αλλά ότι το ΥΠΠΟ μπορεί να παίξει κυρίαρχο ρόλο στη δημιουργία ενός δικτύου διεπαφών και συνεργειών μεταξύ των ΠΔΤ και άλλων οργανωμένων επιπέδων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, που να διευκολύνει τη δημιουργική σύμπραξή τους με άλλους τομείς. Σημαντικό, κατά την κρίση μας, είναι να μην επιδιωχθεί ο έλεγχος των διεπαφών και συνεργειών αυτών, αλλά να επιτευχθεί η ροή πληροφορίας και η ανάπτυξη προτάσεων και προγραμμάτων, η υιοθέτηση, χρηματοδότηση και υλοποίηση των οποίων μπορεί να εμπλέκει το Υπουργείο, αλλά μπορεί κάλλιστα να μην το εμπλέκει και να αφορά άλλους φορείς.

Ο βαθμός επιστημότητας των διεπαφών αυτών θα ποικίλλει. Λόγου χάρι το ΜΟΥ, που υπογράφηκε πρόσφατα μεταξύ του ΥΠΠΟ και του Υπουργείου Υγείας για την ανάπτυξη του προγράμματος πολιτιστικής συνταγογράφησης, αποτελεί παράδειγμα επίσημης συνέργειας. Άλλες διεπαφές μπορεί να απαιτούν τη δημιουργία νέων ή τη μεταμόρφωση υπαρχόντων δομών. Στις σελίδες αυτές έχουν προταθεί αντίστοιχα παραδείγματα: Το Παρατηρητήριο των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων (6.9.), ο Κεντρικός Οργανισμός Εκπαίδευσης και Υποστήριξης της Χειροτεχνίας (6.3.2.), η «επανεκκίνηση» του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού (6.6.1.). Τα παραδείγματα αφορούν προτεινόμενους οργανισμούς με διοικητική αυτοτέλεια και δυνατότητα ανάπτυξης ευρύτερων συνεργειών. Άλλες περιπτώσεις θα μπορούσαν να έχουν τη μορφή δομημένων ομάδων εργασίας, όπως για παράδειγμα εκείνη που προτείνεται για να διερευνήσει τις αποτελεσματικές πρακτικές συμπερίληψης και τους τρόπους προβολής των αρχών ισονομίας – διαφορετικότητας – προσβασιμότητας – συμπερίληψης (6.7.1.), ή για τον συντονισμό και την αλληλοενημέρωση μεταξύ του Τρίτου Τομέα και του ευρύτερου κράτους (6.1.7.).

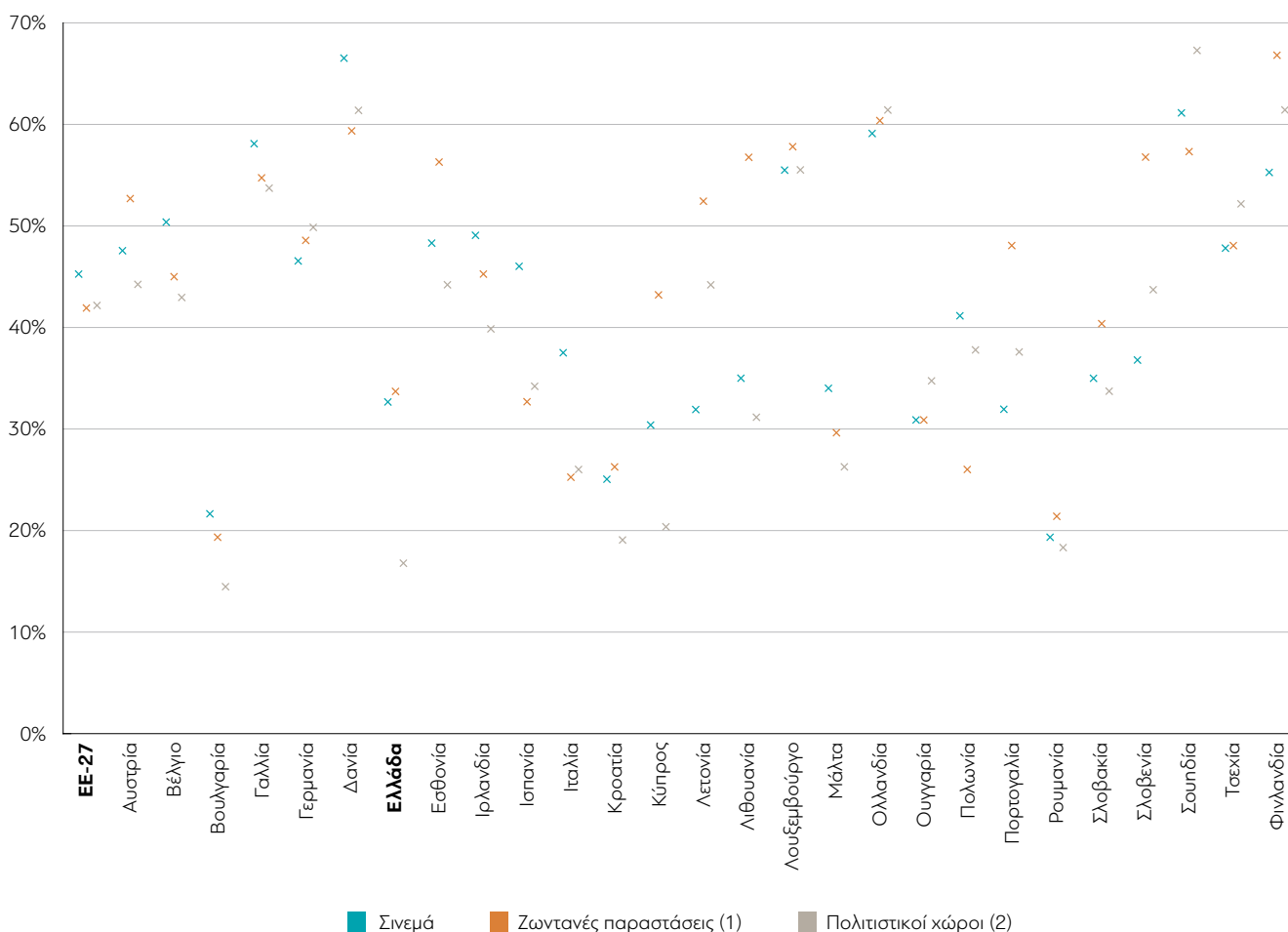
Προτείνουμε να ενισχυθεί ο βαθμός στον οποίο οι ΠΔΤ διατηρούν μια πορώδη σχέση με την κοινωνία και την οικονομία, μέσω της δημιουργίας, υποστήριξης και ενθάρρυνσης διεπαφών και συνεργειών που να εμπλουτίζουν τη δυναμική του εγκάρσιου ρόλου του πολιτισμού και να ξεπερνούν τη συγκεντρωτική λειτουργία του ΥΠΠΟ.

7.1.2.3. Συμμετοχή

Η τρίτη διάσταση που θα θέλαμε να τονίσουμε, διάσταση απόλυτα συνυφασμένη με τις δύο προηγούμενες, είναι εκείνη της συμμετοχής. Τόσο η αποκέντρωση όσο και η ανάπτυξη συνεργειών αποσκοπούν σε μια ευρύτερη συμμετοχή στον πολιτισμό, με τους τρόπους που περιγράψαμε πιο πάνω. Ωστόσο, και η πιο απλή και άμεση έννοια της συμμετοχής, δηλαδή του βαθμού στον οποίο οι πολίτες καταναλώνουν ή παράγουν πολιτιστικό περιεχόμενο, χρήζει επίσης σοβαρής προσοχής.

Η γενικότερη εικόνα της συμμετοχής του κοινού σε πολιτιστικές δραστηριότητες απεικονίζεται κυρίως σε στατιστικές μίας *ad hoc* έρευνας της Eurostat του 2015, και είναι πιθανό πολλά να έχουν αλλάξει στο ενδιάμεσο διάστημα. Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον να παραθέσουμε ένα διάγραμμα.

Διάγραμμα 7.4. Πολιτιστική συμμετοχή κατά τους προηγούμενους 12 μήνες, ανά πολιτιστική δραστηριότητα, 2015
(% πληθυσμού ηλικίας ≥16 ετών)

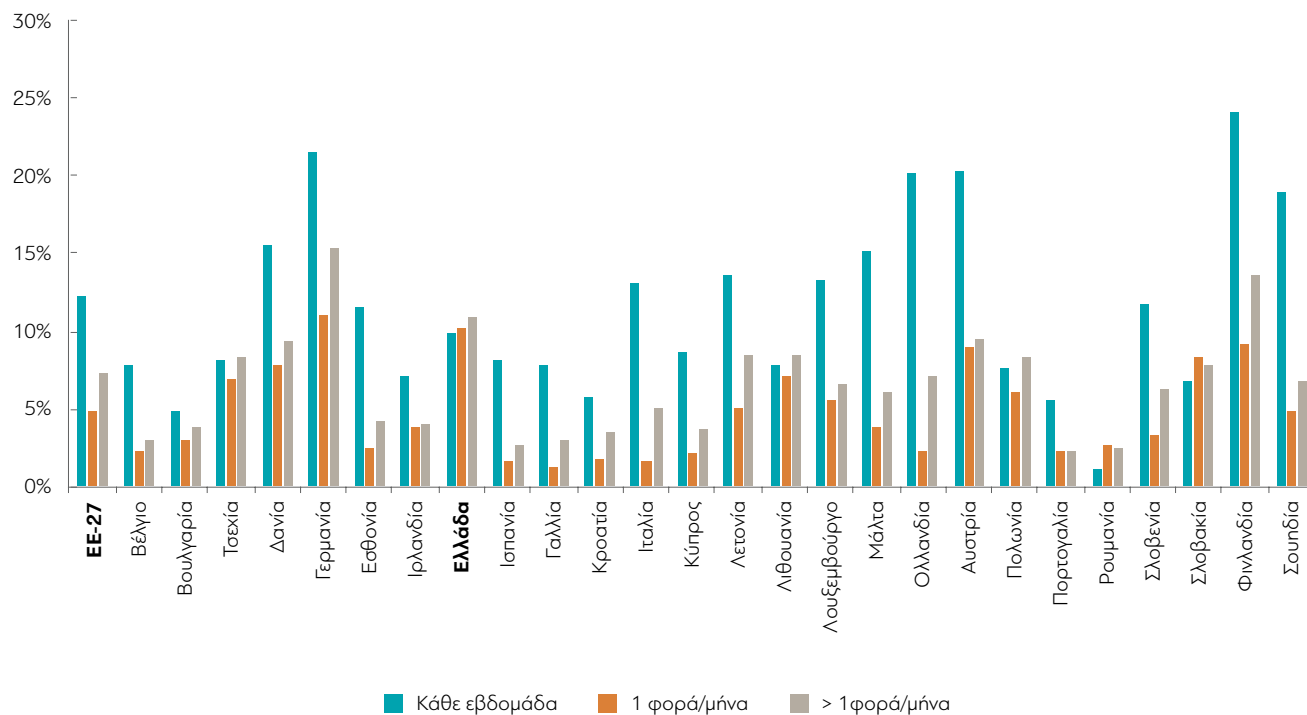

Σημείωση: (1) Θέατρο, συναυλίες, μπαλέτο, (2) Μνημεία, μουσεία, αρχαιολογικοί χώροι, αίθουσες τέχνης.
Πηγή: Eurostat.

Μπορούμε να κρατήσουμε δύο στοιχεία από την εικόνα αυτή, που αφορά τη συμμετοχή από τη θέση του θεατή, επισκέπτη κλπ.:

- Η συμμετοχή και στις τρεις κατηγορίες πολιτιστικής δράσης είναι σαφώς κάτω του ευρωπαϊκού μέσου όρου.
- Η επίσκεψη σε πολιτιστικούς χώρους (πολιτιστικής κληρονομιάς) είναι η δεύτερη χαμηλότερη όλης της ΕΕ. Για μία χώρα με τέτοια πυκνότητα χώρων πολιτιστικής κληρονομιάς το στοιχείο αυτό δείχνει ότι υπάρχει σοβαρό πρόβλημα στη σύνδεση της πολιτιστικής κληρονομιάς με τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, αντανακλώντας προβλήματα που αναλύονται στην παρούσα μελέτη (3.3.1.).

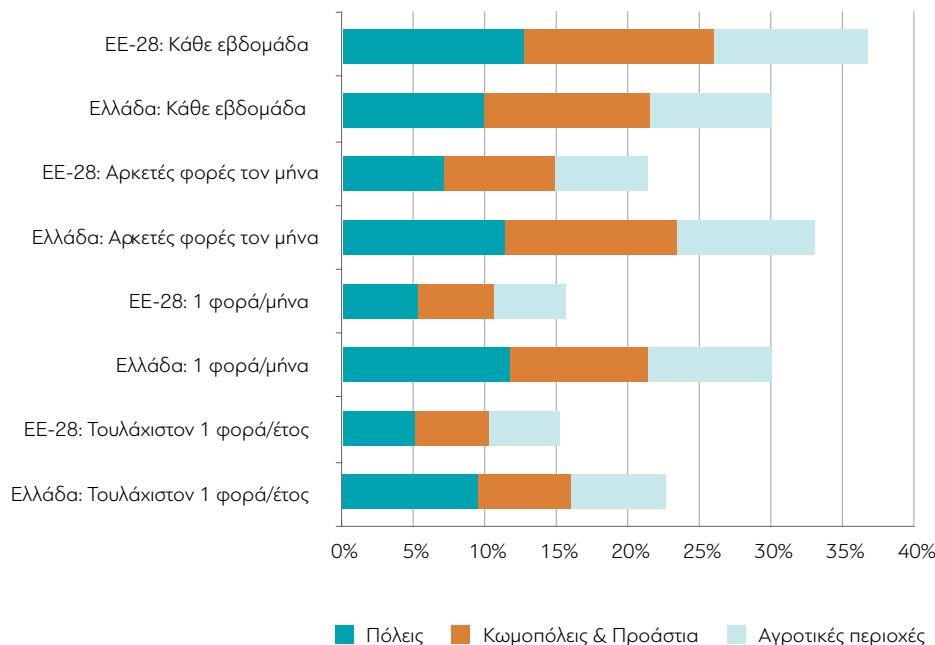
Διάγραμμα 7.5. Συχνή άσκηση καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, 2015 (% πληθυσμού ηλικίας ≥16 ετών)

Πηγή: Eurostat.

Το παραπάνω διάγραμμα δείχνει μια άλλη εικόνα της συμμετοχής, δηλαδή της συμμετοχής σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Εδώ, αντίθετα, η Ελλάδα δείχνει σχετικά υψηλά ποσοστά και έχει ενδιαφέρον να δούμε λεπτομερέστερα τη γεωγραφική κατανομή της συμμετοχής:

Διάγραμμα 7.6. Συχνότητα συμμετοχής σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες, 2015

Πηγή: Eurostat.

Ξεχωρίζουμε δύο στοιχεία από την παραπάνω απεικόνιση:

- Η ελληνική κοινωνία συμμετέχει περισσότερο (στις συχνότητες συμμετοχής από 1 φορά τον μήνα και άνω) από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.
- Η συμμετοχή των πληθυσμών στις κωμοπόλεις και στις αγροτικές περιοχές είναι υψηλή συγκριτικά με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

Συνδυάζοντας τα συμπεράσματα των παραπάνω μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αφενός υπάρχει μεγάλη ανάγκη ενίσχυσης της εμπλοκής του κοινού με τους χώρους πολιτισμού και τα πολιτιστικά γεγονότα, και αφετέρου υπάρχει ένα σημαντικό μερίδιο της κοινωνίας το οποίο (προφανώς σε ερασιτεχνικό επίπεδο) συμμετέχει δημιουργικά σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες, ιδίως εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων, μια συμμετοχή πάνω στην οποία θα μπορούσε, και θα έπρεπε, κανείς να χτίσει.

Η συμμετοχή με τις έννοιες που χρησιμοποιήσαμε πιο πάνω αποτελεί μόνο μία πτυχή του θέματος. Επίσης, μεγάλης σημασίας είναι η συμπερίληψη και η εκπροσώπηση στη διαμόρφωση του τοπίου του πολιτισμού. Όπως γράφει η Eleonora Belfiore:

«Ποιανών οι ιδέες περί “πολιτιστικής αξίας” καθοδηγούν τις αποφάσεις για επένδυση και χρηματοδότηση πάνω στη βάση της κοινωφελείας; Και μπορεί η διαδικασία, μέσω της οποίας εξασκείται η πολιτιστική εξουσία σε αυτή τη διαδικασία λήψης αποφάσεων να γίνει γνήσια δημοκρατική και να υπόκειται σε λογοδοσία (be

accountable); Ποια είναι η ευθύνη της κρατικής πολιτικής προς αυτούς που εμφανίζονται ως “χαμένοι” σε αυτούς τους αγώνες για επικύρωση της πολιτιστικής τους αξίας;» (Belfiore, 2020: 394).

Στις σελίδες της μελέτης αναλύθηκε η σημασία των όρων ισότητα, διαφορετικότητα, συμπερίληψη και προσβασιμότητα, όπως και το έλλειμμα που υπάρχει σε ό,τι αφορά την ενσωμάτωσή τους στις πρακτικές των περισσότερων πολιτιστικών οργανισμών αλλά και στις πολιτικές (3.7.1., 3.7.3.).

Τέλος, και σε ένα ακόμη γενικότερο επίπεδο, η διεύρυνση του κύκλου των συμμετεχόντων στη διαβούλευση για τις πολιτιστικές πολιτικές, ιδίως σε τοπικό επίπεδο, προκειμένου να περιλαμβάνει περισσότερα εμπλεκόμενα μέρη, θα λειτουργούσε θετικά ως προς τη σύσφιξη της σχέσης της κοινωνίας με τον πολιτισμό. Πέραν τούτου, η καλλιέργεια κουλτούρας συμμετοχής είναι απαραίτητη για την ενθάρρυνση της ενεργού πολιτειότητας και συνεπώς για την ενίσχυση της δημοκρατίας.

Προϋπόθεση για τη μεγιστοποίηση της συμβολής των ΠΔΤ στην οικονομία και την κοινωνία είναι η αντίστοιχη μεγιστοποίηση της συμμετοχής της κοινωνίας στην κατανάλωση και παραγωγή πολιτιστικού περιεχομένου και η διεύρυνση του φάσματος ατόμων και φορέων που καλούνται να συμμετάσχουν στη διαμόρφωση και υλοποίηση πολιτιστικών πολιτικών. Το πνεύμα της διεύρυνσης θα έπρεπε λοιπόν να βρίσκεται στη βάση των πολιτικών για τον πολιτισμό.

7.2. Επόμενα βήματα (ΧΚ)

Όπως σημειώθηκε στην αρχή του κειμένου, η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να ανοίξει μια σειρά συζητήσεων για τον σύγχρονο ρόλο του πολιτισμού στην κοινωνία και την οικονομία της Ελλάδας. Η μελέτη εστίασε σε οκτώ θεματικές περιοχές παρουσιάζοντας επιμέρους σύντομες εκθέσεις με τη μορφή λημμάτων και προτείνοντας συγκεκριμένες παρεμβάσεις και μεταρρυθμίσεις που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για πολιτιστικές πολιτικές.

Δεν ασχοληθήκαμε σε βάθος με συγκεκριμένους κλάδους που συγκαταλέγονται στους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς, με εξαίρεση την πολιτιστική κληρονομιά και τη χειροτεχνία. Ωστόσο, τα προβλήματα, οι προοπτικές, οι αλυσίδες παραγωγής και αξίας των διάφορων υπο-κλάδων διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους, προσφέρουν συγκεκριμένες ευκαιρίες συνεισφοράς στην παραγωγή κοινωνικής και οικονομικής αξίας, αλλά ταυτόχρονα θα απαιτούσαν συγκεκριμένες πολιτικές. Θεωρούμε πως η παρούσα μελέτη πρέπει να συμπληρωθεί από μια σειρά ερευνών για τους υπο-κλάδους των ΠΔΤ, εκείνους που αποτελούν τις παραδοσιακά εννοούμενες «τέχνες», όπως οι παραστατικές τέχνες, οι εικαστικές τέχνες, οι οπτικο-ακουστικές παραγωγές, η μουσική, το βιβλίο, αλλά και άλλους που έχουν ιδιαίτερη σημασία στο σύγχρονο παγκόσμιο πολιτιστικό και δημιουργικό γίγνεσθαι, όπως για παράδειγμα το design, η αρχιτεκτονική, τα βινετοπαιχνίδια και τα πολυμέσα, τα αρχεία και οι βιβλιοθήκες (ψηφιακά και μη).

Επίσης, σημειώθηκε εξ αρχής ότι ένα βασικό μέλημα της μελετητικής ομάδας ήταν η ανάδειξη της εγκάρσιας σημασίας του πολιτισμού και το εύρος των συνεργειών που αυτή προϋποθέτει για την πολιτική διαχείριση του τομέα. Κλείνοντας, λοιπόν, προτείνονται πέντε θεματικές που ποικιλοτρόπως αναδεικνύονται στην παρούσα μελέτη και σχετίζονται άμεσα με την οριζόντια σημασία του πολιτισμού και με τις πολιτικές που απαιτούνται για την ενίσχυση των ΠΔΤ. Οι θεματικές αυτές μπορούν να λειτουργήσουν ως οδηγοί για περαιτέρω έρευνα, συζήτηση, και στρατηγικό σχεδιασμό:

- Οι αποτελεσματικές πολιτικές στηρίζονται σε έγκυρη και πολύπλευρη γνώση. Το πρόβλημα του ελλείμματος πληροφόρησης και γνώσης για τους ΠΔΤ επανέρχεται συχνά στις προηγούμενες σελίδες. Βασικό όμως στοιχείο των προτάσεων είναι ότι η πληροφορία που απαιτείται δεν

αφορά μόνο το επίπεδο των στατιστικών, έστω και αν η διεύρυνση των στατιστικών πηγών είναι απαραίτητη. Αντίθετα, τονίστηκε πολλάκις ότι μια προσέγγιση που θα ενσωματώνει ευρύτερες ερευνητικές προσεγγίσεις, εκτιμήσεις αντικτύπου και ανίχνευση τάσεων είναι απαραίτητη.

- Ένας εύρωστος Πολιτιστικός και Δημιουργικός Τομέας στηρίζεται στους ανθρώπους του. Προϋπόθεση της ουσιαστικότερης συμβολής των ΠΔΤ στην οικονομία είναι η εργασιακή και ασφαλιστική ενσωμάτωση των εργαζόμενων των τομέων αυτών σε συνθήκες που να μειώνουν την επισφάλεια, να παρέχουν δικαιώματα και προστασία, και αντίστοιχα να μειώνουν τη «μαύρη» εργασία. Η γενικότερη μετάλλαξη του εργασιακού περιβάλλοντος, από την επέκταση της gig οικονομίας μέχρι τη συνθήκη του “work from home” αναδεικνύει πολλά προβλήματα που είναι εδώ και χρόνια ενδημικά στους ΠΔΤ. Υπάρχει συνεπώς ανάγκη γενικότερης ρυθμιστικής παρέμβασης, που να καλύπτει και τους εργαζομένους στους ΠΔΤ. Το δεύτερο στοιχείο, που αφορά το ανθρώπινο δυναμικό των ΠΔΤ και το οποίο αναδείχθηκε ως προτεραιότητα από όλους σχεδόν τους συγγραφείς, είναι η απόκτηση δεξιοτήτων. Αυτή αφορά βεβαίως τους ίδιους τους εργαζόμενους/απασχολούμενους στους ΠΔΤ αλλά επίσης και όσους ασχολούνται με τη διαχείριση του τομέα στο επίπεδο του ευρύτερου κράτους και του δημόσιου τομέα. Η ανάπτυξη αντίστοιχων μεθοδολογιών και πλατφορμών για την απόκτηση δεξιοτήτων είναι σημαντικό πεδίο περαιτέρω έρευνας και ανάπτυξης.
- Οι ΠΔΤ έχουν ανάγκη πρόσβασης σε διευρυμένες πηγές χρηματοδότησης. Πρέπει να ανταποκριθούμε σοβαρά στην παρότρυνση του ΟΟΣΑ «να θεωρήσουμε τον πολιτισμό οικονομική και κοινωνική επένδυση και όχι κόστος» (OECD, 2022: 13). Τούτο θα συνεπάγετο, για παράδειγμα, την ευρύτερη εκμετάλλευση κοινοτικών και εθνικών χρηματοδοτικών προγραμμάτων, τη μεταρρύθμιση (ή εφαρμογή) της νομοθεσίας με στόχο τη διευκόλυνση της άντλησης πόρων από την αγορά, την ενθάρρυνση και ενίσχυση των συνεργασιών με τον ιδιωτικό τομέα, την υποστήριξη της πρόσβασης σε εργαλεία του χρηματοπιστωτικού συστήματος, τη θεσμική ενίσχυση των δυνατοτήτων νέων μορφών εκμετάλλευσης της πνευματικής ιδιοκτησίας αλλά και την αποτελεσματική προστασία αυτής, και τη συντονισμένη συνεισφορά του Τρίτου Τομέα.
- Ο εγκάρσιος ρόλος των ΠΔΤ απαιτεί εγκάρσιες συνέργειες. Η κατανόηση ότι το ευρύτερο πεδίο των ΠΔΤ εκτείνεται πολύ ευρύτερα από εκείνο των παραδοσιακά εννοούμενων τεχνών, αλλά και η συνειδητοποίηση των διάφορων τρόπων που οι τομείς αυτοί συνδέονται με ποικίλες στρατηγικές περιοχές, όπως η εκπαίδευση, η έρευνα, η υγεία, η βιωσιμότητα, η κοινωνική συνοχή και η τοπική ανάπτυξη, οδηγεί στην ανάγκη δημιουργίας ενός εκτενούς και δομημένου δικτύου συνεργειών. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει ότι θα αποδομηθούν τα στεγανά μεταξύ των διάφορων κέντρων σχεδιασμού πολιτικών αλλά και υπηρεσιών, όπως επίσης μεταξύ του δημόσιου τομέα και των οργανώσεων της Κοινωνίας των Πολιτών αλλά και των φορέων των ΠΔΤ. Στη θέση των στεγανών

- αυτών θα πρέπει να θεσμοθετηθούν μηχανισμοί συνεργασίας γύρω από συγκεκριμένους κοινωνικούς και οικονομικούς στρατηγικούς στόχους.
- Οι ισχυροί και δυναμικοί ΠΔΤ βασίζονται στην ευρεία συμμετοχή της κοινωνίας. Η έννοια της συμμετοχής καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα περιπτώσεων. Από την ενθάρρυνση και υποστήριξη της «κατανάλωσης» πολιτιστικών αγαθών, την ενίσχυση της grassroots συμμετοχής στη δημιουργική δράση, την κατάργηση των ταξικών και φυλετικών φραγμών ή εκείνων που απορρέουν από την αναπηρία, έως και τη συστηματική εμπλοκή της Κοινωνίας των Πολιτών στη διαμόρφωση των πολιτιστικών πολιτικών. Όσο περισσότερο ενισχύεται η σύνδεση του πολιτισμού με ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων, τόσο περισσότερο μπορεί να τις εμπλουτίσει με τη δυναμική της καινοτομίας και της δημιουργικότητας που είναι στον πυρήνα του.

Κλείνοντας, να αναφέρουμε ότι οι δυναμικές είναι πολύπλοκες όταν εστιάζουμε στη συμβολή του πολιτισμού στην παραγωγή οικονομικής και κοινωνικής αξίας. Αναγνωρίζουμε, και πρέπει να επισημάνουμε εδώ, τον κίνδυνο εργαλειοποίησης της δημιουργικότητας. Έχουμε δει σε διάφορα σημεία της παρούσας μελέτης πώς ο πολιτισμός αναγνωρίζεται ως σημαντικός διαμεσολαβητής ευρύτερων πολιτικών, όπως είναι αυτές που σχετίζονται με την κοινωνική συνοχή, το περιβάλλον και την «έξυπνη» οικονομία, για παράδειγμα. Στη Νέα Ατζέντα για τον Πολιτισμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αυτό εκφράζεται ως εξής: *«Σκοπός της ατζέντας είναι να αξιοποιηθεί το πλήρες δυναμικό του πολιτισμού για την οικοδόμηση μιας πιο δίκαιης και χωρίς αποκλεισμούς Ένωσης, με τη στήριξη της καινοτομίας, της δημιουργικότητας και της βιώσιμης απασχόλησης και ανάπτυξης»* (COM, 2018).

Ο κίνδυνος τα πλαίσια πολιτικών ή τα χρηματοδοτικά εργαλεία να στρεβλώσουν την κατανόηση των πολιτιστικών πρακτικών και της αξίας τους για την κοινωνία είναι υπαρκτός. Οι πολιτικές προτεραιότητες που θα τεθούν θα επηρεάσουν τόσο τον προγραμματισμό όσο και τον τρόπο που οι ΠΔΤ αλληλοεπιδρούν με το κοινό και την ευρύτερη κοινωνία. Ακόμη και αν οι ΠΔΤ καλύπτουν ένα ευρύτερο πεδίο από τις τέχνες, δεν πρέπει να χαθεί η κατανόηση της ιδιαιτερότητας των τεχνών: *«Οι πολιτικές θα εστιάσουν στον πολιτισμό ως ένα στοιχείο ανάπτυξης ή έναν παράγοντα ευημερίας, αλλά το δημιουργικό έργο, μέσα σε ένα πολιτικό πλαίσιο που εγγυάται δημοκρατική πρόσβαση, αξίζει να υποστηριχθεί με τους δικούς του όρους»* (Καρράς, 2021).

Ευχόμαστε η μελέτη να λειτουργήσει ως ένας καμβάς πάνω στον οποίο μπορούν να διαμορφωθούν έρευνες, διάλογοι, πιλοτικά προγράμματα και πρακτικές εφαρμογές, που θα αναδείξουν την ολοένα και ευρύτερα αναγνωρισμένη συνεισφορά των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων στην κοινωνική και οικονομική αξία.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ελληνικές

Ανδριωτάκης, Μ. (2022). *Τεχνητή Νοημοσύνη Για Όλους*. Αθήνα: Ψυχογιός.

Αντωνιάδου, Σ. (2014). Εισαγωγή: Πολιτισμός και προοπτική. Στο Αντωνιάδου, Σ., Μαυραγάνη, Ε., Πούλιος, Ι. *Πολιτισμός και προοπτική. Η σημασία της στρατηγικής σε τέσσερις τομείς του πολιτισμού* (σσ. 7- 12). Αθήνα: Καστανιώτης.

Αντωνιάδου, Σ., Μαυραγάνη, Ε., Πούλιος, Ι. (επιμ.). (2015). *Πολιτισμός και προοπτική. Η σημασία της στρατηγικής σε τέσσερις τομείς του πολιτισμού*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Αυδίκος, Β. (2014). *Οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Αυδίκος, Β., Καλογερέσης, Α., Δημητριάδης, Κ. κ.ά. (2015). Το design στην Ελλάδα: Προσφορά, ζήτηση και συνθήκες εργασίας. *Creative Survey 2015*. Αθήνα.

Αυδίκος, Β. κ.ά. (2016). *Μελέτη για τη χαρτογράφηση της Πολιτιστικής-Δημιουργικής Βιομηχανίας στην Ελλάδα*. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού & Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου.

Βελέντζα, Α. (2022, Ιούνιος 16). Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη και Πολιτιστική Κληρονομιά. *e-thessalia.gr*. Διαθέσιμο στο: <https://e-thessalia.gr/etairiki-koinoniki-eythyni-kai-politistiki-klironomia/>

Βενιζέλος, Ε. (1999). *Διαχρονία και συνέργεια. Μια πολιτική πολιτισμού*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Βουδούρη, Δ. (επιμ.). (2014). *Διαχείριση Πολιτιστικών Οργανισμών σε περίοδο κρίσης. Πρακτικά Δημερίδας (31 Μαΐου-1 Ιουνίου 2013)*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Γενική Γραμματεία Επενδύσεων και ΕΣΠΑ (2019). *Αναπτυξιακά Προγράμματα*. Διαθέσιμο στο: <https://www.ggde-espa.gov.gr/development-programms/>

Γενική Γραμματεία Έρευνας και Καινοτομίας (2022). *ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ - ΔΡΑΣΕΙΣ*. Διαθέσιμο στο: <https://gsri.gov.gr/protovoulies-draseis>

Γιακούλας, Δ. (2018). *Τάσεις και ανάγκες δεξιοτήτων στη δημιουργική και πολιτιστική βιομηχανία: Η περίπτωση του οπτικοακουστικού τομέα και των ζωντανών παραστάσεων*. Προτάσεις πολιτικής για Βουλγαρία, Ελλάδα, Ρουμανία και Ηνωμένο Βασίλειο. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕ.

Γιαννόπουλος, Γ., Δάλλας, Κ., Ζαχαρόπουλος, Ν., Ζορμπά, Μ., Καζαζάκη, Ζ., Καρράς, Χ., Τσούχλος, Ν. (2012). *Πρόταση για μια νέα πολιτιστική πολιτική*. Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού. Διαθέσιμο στο: https://www.culture.gov.gr/DocLib/g_43764.pdf

Γκουτζιούλη, Κ. & Χανδακά, Σ. (2020). *Αξιοποιώντας την πολιτιστική δυναμική της Αθήνας: Η εμπειρία του έργου R.O.C.K. στην Αθήνα | 2018-2020*. Αθήνα: Εταιρεία Ανάπτυξης & Τουριστικής Προβολής Αθηνών (ΕΑΤΑ). Διαθέσιμο στο: https://develop.thisisathens.org/pdf/ROCK_book_GR_WEB.pdf

ΔΙΑΖΩΜΑ (2022a). "D-Hub". ΔΙΑΖΩΜΑ 2022. Διαθέσιμο στο: <https://diazoma.gr/search/D-Hub/>

ΔΙΑΖΩΜΑ (2022b). *Πρόγραμμα Ανασυγκρότησης της Βόρειας Εύβοιας*. ΔΙΑΖΩΜΑ: 2022. Διαθέσιμο στο: <https://diazoma.gr/cultural-routes/northern-evia>

διαΝΕΟσις (2018). *Κοινωνία Των Πολιτών Και Φιλανθρωπία Στην Ελλάδα*. διαΝΕΟσις. Διαθέσιμο στο: <https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2018/05/Koinonia-Ton-Politon-Kai-filanthropia-Stin-Ellada.pdf>

διαΝΕΟσις (2022). *Τι πιστεύουν οι Έλληνες - Μέρος Β*. διαΝΕΟσις. Διαθέσιμο στο: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2022/05/tpe_2022_part-B_11.05.22.pdf

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος (2012). *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική. Πρακτικά συμποσίου*. Αθήνα - Χανιά: Μουσείο Μπενάκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος.

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ) (2011). «Πρόσκληση 31 και 31.2». ΕΠΣΕΤ. Διαθέσιμη στο: <http://www.epset.gr/el/content/prosklisi-31-kai-312> (προσέλαση 28 Δεκεμβρίου 2022).

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (2012). «Υπηρεσία Πιστοποίησης Προδιαγραφών Διαλειτουργικότητας Και Περιεχομένου». Διαθέσιμο στο: <http://saas.ekt.gr/content/Interoperability-Testing>

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (2022). Οι Ψηφιακές Συλλογές Κινητών Μνημείων του Εθνικού Αρχείου Μνημείων στο SearchCulture.gr. Διαθέσιμο στο: <https://www.ekt.gr/el/news/27223>

ΕΣΑΑ (2021). Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας: Ελλάδα 2.0. Διαθέσιμο στο: <https://greece20.gov.gr> (προσπέλαση 28 Δεκεμβρίου 2022).

Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (ΕΣΑμεΑ) (2019). Πολιτισμός για όλους: Διασφαλίζοντας την ισότιμη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στην πολιτιστική ζωή. Διαθέσιμο στο: <https://www.esamea.gr/publications/books-studies/4990-politismos-gia-olous>

ΕΥΔ ΕΠΑΝΕΚ (2021). ΕΠΑνΕΚ – ΕΣΠΑ 2014-2020 – Δημιουργία, Ανάδειξη Και Αξιοποίηση Ψηφιακού Πολιτιστικού Αποθέματος. Διαθέσιμο στο: <http://www.antagonistikotita.gr/epanek/proskliseis.asp?id=201&cs=>

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2018). ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ. Νέα ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό [SWD(2018) 167 final]. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018DC0267&from=EN> (προσπελάστηκε 18 Δεκεμβρίου 2022).

Ζορμπά, Μ. (2014). Πολιτική του πολιτισμού. Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20^{ού} αιώνα. Αθήνα: Πατάκης.

Καρακιουλάφη, Χ. (2012). Προσλήψεις της καλλιτεχνικής εργασίας - Το παράδειγμα των νθοποιών στην Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 137-138(Α' - Β'): 113-140.

Καρράς, Χ. (2021). Οι Ευρωπαϊκές Πολιτικές Και Στρατηγικές Για Τον Πολιτιστικό Τομέα Μετά Την Πανδημία. *διαΝΕΟσις*. Διαθέσιμο στο: <https://www.dianeosis.org/2021/09/oi-evropaikes-stratigikes-kai-politikes-gia-ton-politismo-meta-tin-pandimia/>

Κιζλάρη, Δ. και Σιεχατέ, Μ. (επιμ.). (2021). *Ελληνική Πολιτιστική Διπλωματία: Σύγχρονες Προσεγγίσεις - Μελλοντικές Προκλήσεις*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Κιζλάρη, Δ. (2021). Εθνικό Ίδρυμα Πολιτισμού: Έργα Και Ημέραι. Στο Δ. Κιζλάρη & Μ. Σιεχατέ (επιμ.). *Ελληνική Πολιτιστική Διπλωματία. Σύγχρονες Προσεγγίσεις - Μελλοντικές Προκλήσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Επίκεντρο.

Κολοκυθά, Ο. (2021). Πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα της κρίσης. Μια κριτική θεώρηση. Στο Κιζλάρη, Δ. και Σιεχατέ, Μ. (επιμ.). *Πολιτιστική Διπλωματία: Σύγχρονες Προσεγγίσεις - Μελλοντικές Προκλήσεις* (σσ. 53-68). Αθήνα: Επίκεντρο.

Λασκαράτος, Κ. (2021). *Πολιτισμός και εξωστρέφεια. Ο ρόλος των μουσείων και άλλων πολιτισμικών φορέων στην πολιτιστική διπλωματία και τη διεθνή αλληλοκατανόηση*. Αθήνα: Σιδέρης.

Λούβη-Κίζη, Α. (2015). Εταιρική κοινωνική ευθύνη: Μια μορφή υγιούς κορηγίας στον πολιτισμό. Στο Αντωνιάδου, Σ., Μαυραγάνη, Ε., Πούλιος Ι. (επιμ.). *Πολιτισμός και προοπτική: Η σημασία της στρατηγικής σε τέσσερις τομείς του πολιτισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Μάγκου, Μ., Μπούνια Α. & Χανδακά Σ. (υπό έκδοση). *Ίχνος και Αποτύπωμα: αναφορά έρευνας*.

Μιχαηλίδου, Μ., Αυδίκος, Β. & Κλήμης Γ.Μ. (2017). *Μελέτη για τη χαρτογράφηση της Πολιτιστικής και Δημιουργικής Βιομηχανίας στην Ελλάδα*. Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου.

Μπαλτζής, Α. & Τσιγγίλης, Ν. (2018). *Συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των εικαστικών καλλιτεχνών στην Ελλάδα* (Εκθεση έρευνας). Θεσσαλονίκη: Τμήμα Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ ΑΠΘ Μητροπολιτικός Οργανισμός Μουσείων Εικαστικών Τεχνών Θεσσαλονίκης (MOMus).

Οδηγία (ΕΕ) 2019/1024 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 20^{ης} Ιουνίου 2019, για τα ανοικτά δεδομένα και την περαιτέρω χρήση πληροφοριών του δημόσιου τομέα (αναδιατύπωση). (2019). OJ L. Vol. 172. Διαθέσιμο στο: <http://data.europa.eu/eli/dir/2019/1024/oj/ell>

ΟΧΕ Βορείων Σποράδων (2018). «Όραμα ΟΧΕ». Διαθέσιμο στο: <https://www.oxe-sporades.gr/oxe-voreion-sporadon/oxe-sporades.html>

Παπαχρήστου, Ν. (2022). *Η Τέχνη Ως Πολεμική Μηχανή: Μανιφέστο Για Τον Σχεσιασμό*. Σειρά Βραχυκυκλώματα. Αθήνα: Oposito.

Σαραγά, Ν. (2021). Οι Περιοδικές Εκθέσεις Και η Δυναμική Τους Στον Τομέα Της Εξωτερικής Πολιτικής Και Διπλωματίας. Στο Δ. Κιζλάρη & Μ. Σιεχατέ (επιμ.). *Ελληνική Πολιτιστική Διπλωματία. Σύγχρονες Προσεγγίσεις - Μελλοντικές Προκλήσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Επίκεντρο.

Στουρνάρας, Γ. (2020). Η ελληνική οικονομία 10 χρόνια μετά την κρίση και διδάγματα για το μέλλον τόσο για την Ελλάδα όσο και για τη ζώνη του ευρώ. Στο IOBE & Τράπεζα της Ελλάδος. *Η Επόμενη Ημέρα της Ελληνικής Οικονομίας: Προκλήσεις και Αναπτυξιακές Προοπτικές* (σσ. 27-44). Αθήνα: IOBE & Τράπεζα της Ελλάδος.

Υπουργείο Οικονομικών & Ειδική Υπηρεσία Συντονισμού Ταμείου Ανάκαμψης (2021). *Ελλάδα 2.0: Πυλώνες & Άξονες*. Διαθέσιμο στο: <https://greece20.gov.gr/pylwnes-aksones/>

Υπουργείο Πολιτισμού (2007). *Τετράδια πολιτισμού*. Τεύχος 1°. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

ΥΠΠΟΑ (2021). *Ετήσιο Σχέδιο Δράσης 2022* (επιτελική σύνοψη). Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Ψηφιακή Σύγκλιση (2011). «Πρόσκληση 31». Διαθέσιμο στο: <http://w3.digitalplan.gr/portal/resource/Prosklhsh-31-Politismos>

Ξενόγλωσσες

Alexopoulos, G. (2012). *Non-visitors and the archaeological heritage of Elefsina, Greece*. Audience research report - HERITAGE Working papers 1.

Alexopoulos, G. & Kyriakidis, E. (2014). *Discovering the Archaeologists of Greece 2012-14*. HERITAGE Opinion paper 4.

Ang, I., Isar, Y.R. & Mar, P. (2015). Cultural diplomacy: beyond the national interest? *International Journal of Cultural Policy* 21(4): 365-381.

Avdikos, V. & Kalogeresis, A. (2016). Socio-economic profile and working conditions of freelancers in co-working spaces and work collectives: Evidence from the design sector in Greece. *Area* 49(1): 1-8.

Avdikos, V. & Kalogeresis, A. (2018). The uneven regional geography of labour precariousness: The case of Greek design industry. *Cultural Trends*, 27(3): 187-202.

Avdikos, V., Kalogeresis, A., Demetriadis, C. & Penlides, K. (2015). *Design in Greece: Supply, demand and working conditions*. Athens: CS.

Baldwin, R., Cave, M., & Lodge, M. (eds). (2012a). *The Oxford Handbook of Regulation* (1st pbk. ed.). Oxford, UK: Oxford University Press.

Baldin, R., Cave, M., & Lodge, M. (2012b). *Understanding Regulation: Theory, Strategy, and Practice* (2nd ed.). New York: Oxford University Press.

Balmas, S. & Patuzzi, L. (2018). *Arts and Culture at the Core of Philanthropy*. European Foundation Centre.

Banks, M. (2006). Moral Economy and Cultural Work. *Sociology* 40(3): 455-472.

Banks, M. (2007). *The Politics of Cultural Work*. Basingstoke: Palgrave.

Banks, M. (2010). Autonomy Guaranteed? Cultural Work and the Art-Commerce Relation. *Journal for Cultural Research* 14(3): 251-269.

Banks, M. (2014). Cultural Value Project: Cultural Industries, Work and Values. In Oakley, K. & O'Connor, J. (eds.). *The Routledge Companion to the Cultural Industries*. London: Routledge.

Banks M. & Justin O'Connor J. (2021). A plague upon your howling: Art and culture in the viral emergency. *Cultural Trends* 30(1): 3-18.

Belfiore, E. (2020). Whose cultural value? Representation, power and creative industries. *International Journal of Cultural Policy* [online] 26(3): 383-397.

Bijker, W., & Law, J. (1992). *Shaping Technology, Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge, Mass: MIT PRes.

Black, Julia. (2000). Proceduralising Regulation: Part I. *Oxford Journal of Legal Studies* 20(4): 597-614.

Black, Julia. (2001a). Proceduralising Regulation: Part II. *Oxford Journal of Legal Studies* 21(1): 33-58.

Black, Julia. (2001b). Decentring Regulation: Understanding the Role of Regulation and Self-Regulation in a "Post-Regulatory" World. *Current Legal Problems* 54 (November): 103-46.

BOP Consulting (2021). *Cultural and Creative Industries In the Face of COVID-19: An Economic Impact Outlook*.

British Council (2020). *The Missing Pillar – Culture's Contribution to the UN Sustainable Development Goals* [online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.britishcouncil.org/arts/culture-development/our-stories/the-missing-pillar-sdgs> (accessed 17 April 2022).

British Council (2021). *Πρόγραμμα Museums Revisited*. Διαθέσιμο στο: <https://www.britishcouncil.gr/programmes/arts/cultural-skills/museums-revisited>

Brownsword, R. (2005). Code, Control, and Choice: Why East Is East and West Is West. *Legal Studies* 25: 1-21.

Brownsword, R. (2006). Neither East Nor West, Is Mid-West Best?. *Script-Ed* 3(1): 15-33.

Buchoud, N., Eryuce, O., Gebetsberger, C., Newbigin, J. et al. (2021). *CREATIVE ECONOMY 2030: INCLUSIVE AND RESILIENT CREATIVE ECONOMY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND RECOVERY*. TF5 – 2030 Agenda and Development Cooperation. Italy: T20. Διαθέσιμο στο: <https://www.t20italy.org/2021/09/21/creative-economy-2030-inclusive-and-resilient-creative-economy-for-sustainable-development-and-recovery/> (accessed 28 August 2022).

CAE (2020, November 25). *A Cultural Deal for Europe* [online]. Διαθέσιμο στο: <https://cultureactioneurope.org/news/a-cultural-deal-for-europe/> (accessed 7 October 2022).

Callon, M. (1986). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and fishmen of St. Brieuc Bay. In Law, J. (ed.). *Power, action and belief: A new sociology of knowledge* (pp. 196-233). London: Routledge and Kegan Paul.

Callon, M. (1998). *The Laws of the Markets*. Oxford. Malden, MA: Blackwell Publishers/Sociological Review.

Carey, H., Florisson, R., & Giles, L. (2019). *Skills, talent and diversity in the creative industries. Evidence synthesis and scoping: Summary report*. The Work Foundation, Lancaster University.

Carras, C. (2021). Ο Μη-Κερδοσκοπικός Τομέας και η Πανδημία. In *Οι Ιδέες της Πανδημίας* (pp. 173-189). Athens: diaNEOsis.

Consilium Research and Consultancy (2017). *Leadership, workforce development and skills in the arts, creative and cultural sector: Evidence Review, FINAL REPORT*. Arts Council England. Διαθέσιμο στο: <https://www.artscouncil.org.uk/leadership-workforce-development-and-skills-arts-creative-and-cultural-sector-evidence-review> (accessed 22 December 2022).

Council of Europe (2022). *New Recommendation on Culture, Cultural Heritage and Landscape*. Steering Committee for Culture, Heritage and Landscape (CDCPP). Διαθέσιμο στο: https://www.coe.int/en/web/cdcpp-committee/newsroom/-/asset_publisher/GfWzZTeyTjCv/content/new-recommendation-on-culture-cultural-heritage-and-landscape (accessed 8 October 2022).

Christopherson, S. (2002). Project Work in Context: Regulatory Change and the New Geography of Media. *Environment and Planning A: Economy and Space* 34(11): 2.003-2.015.

Clarke, A.E. & Haraway, D.J. (eds.). (2018). *Making Kin Not Population*. Chicago, IL: Prickly Paradigm Press.

Comunian, R. & England, L. (2020). Creative and cultural work without filters: Covid-19 and exposed precarity in the creative economy. *Cultural Trends* 29(2): 112-128.

Crossick, G. & Kaszynska, P. (2016). *Understanding the value of arts & culture: The AHRC Cultural Value Project*. UK: Arts and Humanities Research Council.

CSES/ERICArts (2010). *Study on the Contribution of Culture to Local and Regional Development - Evidence from the Structural Funds*. UK: Sevenoaks.

Cunningham, S. (2004). The creative industries after cultural policy: A genealogy and some possible preferred futures. *International Journal of Cultural Studies* 7(1): 105-115.

DeLanda, M. (2006). *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity Vol. 1*. London & New York: Continuum.

DeLanda, M. (2011). *Philosophy and Simulation: The Emergence of Synthetic Reason Vol. 1*. London & New York: Continuum.

Deleuze, G. & Guattari, F. (1976). *Rhizome: Introduction*. Paris: Éditions de Minuit.

Deleuze, G. & Guattari, F. (1983). *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Deleuze, G. & Guattari, F. (1986). *Nomadology: The War Machine*. Foreign Agents Series. New York, USA: Semiotext(e).

Deleuze, G. & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

de Peuter, G. (2014). Beyond the Model Worker: Surveying a Creative Precariat. *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* 6: 263-284.

de Peuter, G., Cohen, S. N. & Saraco, F. (2017). The ambivalence of coworking: On the politics of an emerging work practice. *European Journal of Cultural Studies* 20(6): 687-706.

De Vries, G. (2020). Culture in the Sustainable Development Goals: The Role of the European Union. *ifa Edition Culture and Foreign Policy* [online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/69719> (accessed 17 April 2022).

Dovey, J., Pratt, A.C., Moreton, S. et al. (2016). *Creative Hubs: Understanding the new economy*. London: City University of London.

Duxbury, N. et al. (2016). *Why must culture be at the heart of sustainable urban development* [online]. Διαθέσιμο στο: https://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/en/culture_sd_cities_web.pdf

EPSON (2020). *Measuring economic impact of cultural heritage at territorial level*. Luxembourg: EPSON EGCT.

Eurostat (2015). *ESSnet-CULTURE: European Statistical System Network on Culture*.

Eurostat (2018). *Guide to Eurostat Cultural Statistics*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

European Commission (2020a). Directorate General for Communications Networks, Content and Technology. *Creative Europe: monitoring report 2019* [online]. LU: Publications Office. Διαθέσιμο στο: <https://data.europa.eu/doi/10.2759/758> (accessed 13 June 2022).

European Commission (2020b). Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Single Market For Digital Services (Digital Services Act) and Amending Directive 2000/31/EC. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020PC0825&from=en>

European Commission (2021). *Regulation Of The European Parliament And Of The Council Laying Down Harmonised Rules On Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) And Amending Certain Union Legislative Acts*. COM(2021) 206 Final. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021PC0206&from=EN>

European Commission (2021). Directorate General for Communications Networks, Content and Technology. et al. *Creative Europe: monitoring report 2020* [online]. LU: Publications Office. Διαθέσιμο στο: <https://data.europa.eu/doi/10.2759/602038> (accessed 13 June 2022).

Florida, R. (2014). *The Rise of the Creative Class—Revisited: Revised and Expanded* Vol. 1. UK: Hachette.

G20 (2021). *Rome Declaration of the G20 Ministers of Culture*. Διαθέσιμο στο: <http://www.g20.utoronto.ca/2021/210730-culture.html> (accessed 8 October 2022).

Galian, C., Licata, M. & Stern-Plaza, M. (2021). *Social Protection in the Cultural and Creative Sector: Country Practices and Innovations*. Geneva, Switzerland: ILO.

Gielen, P. et al. (2015). *Culture: the substructure for a European common*. Brussels: Flanders Art Institute.

Gutierrez-Posada, D. et al. (2021). *Do creative industries generate multiplier effects? Evidence from UK cities, 1997-2018*. London: The Creative Industries Policy and Evidence Centre.

Haraway, D.J. (1990). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* Vol. 1. New York: Routledge.

Haraway, D.J. (2013, November 3). SF: Science Fiction, Speculative Fabulation, String Figures, So Far. *Ada: A Journal of Gender, New Media, and Technology* (blog). Διαθέσιμο στο: <https://adanewmedia.org/2013/11/issue3-haraway/>

Haunschild, A. & Eikhof, D.R. (2009). Bringing Creativity to Market: Actors as Self-Employed Employees. In McKinlay, A. & Smith C. (eds.). *Creative Labour: Working in the Creative Industries* (pp. 156-173). London: Palgrave Macmillan.

High-Level Expert Group on Artificial Intelligence (2019). *Ethics Guidelines for Trustworthy AI*. Brussels: European Commission. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=60419

Ibircu, B. & van der Made, M.L. (2020). Ethics by Design: A Code of Ethics for the Digital Age. *Records Management Journal* 30(3): 395-414. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1108/RMJ-08-2019-0044>

Kallinikos, J. (1996). *Technology and Society: Interdisciplinary Studies in Formal Organization*. Studies of Action and Organization. Munich: Accedo.

Kallinikos, J. (2006). *The Consequences of Information: Institutional Implications of Technological Change* (Table of Contents). Cheltenham: Edward Elgar. Διαθέσιμο στο: <http://www.loc.gov/catdir/toc/ecip0613/2006014313.html>

Karakatsouli, A. (2018). Could the digital option work for a book market under stress? The case of Greek publishers. *The International Journal of the Book* 16(1/2): 1-11. Διαθέσιμο στο: https://cgscholar.com/bookstore/works/could-the-digital-option-work-for-a-book-market-under-stress?category_id=cgrn (accessed 10 December 2019).

KEA (2015). *Feasibility study on data collection and analysis in the cultural and creative sectors in the EU*. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/assets/eac/culture/library/studies/ccs-feasibility-study_en.pdf (accessed 21 December 2022).

Kizlari, D. & Fouseki, K. (2018). The Mechanics of Cultural Diplomacy: A Comparative Case Study Analysis from the European Context. *The Journal of Arts Management, Law, and Society* 48(2): 133-147.

Kolokytha, O. (2020). Technology, Decentralisation and the Periphery of European Filmmaking: Greece and Scandinavia in Focus. In Lewis, I., Canning, L. (eds.). *European Cinema in the Twenty-First century. Discourses, Directions and Genres* (pp. 207-225). UK: Palgrave Macmillan.

Kolokytha, O. (2022a). Bottom-up cultural diplomacy in the Greek periphery: The city of Chania and Dance Days Chania festival. *City, Culture and Society* 29. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1016/j.ccs.2022.100448> (open access).

Kolokytha, O. (2022b). Crisis as change: new paradigms in cultural policy. The case of Greece. In Mathieu, C., Visanich, V. (eds.). *Accomplishing Cultural Policy in Europe: Financing, Governance and Responsiveness* (pp. 71-86). Oxon: Routledge.

Kolokytha, O. (2023a). Reclaiming place: cultural initiatives in Cretan villages as enablers of citizen involvement and repopulation. In Durrer, V., Gilmore, A., Jancovich, L., Stevenson, D. (eds.). *Cultural Policy is Local: Understanding Cultural Policy as Situated Practice* (pp. 169-187). UK: Palgrave. Διαθέσιμο στο: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-32312-6_8 (open access).

Kolokytha, O. (2023b). Private cultural foundations as actors of soft power in times of austerity. In Chitty, N., Li Ji, L., Rawnsley, G. (eds.). *The Routledge Handbook of Soft Power 2nd Edition* (pp. 336-344). Oxon: Routledge.

Konsola, D. (1999). La politique culturelle de la Grèce. *Pôle Sud*, n°10. *Les Politiques Culturelles en Europe du Sud*: 27-44.

Konsola, D. & Karachalis, N. (2010). The creative potential of medium-sized and small Greek cities: Reflections on contemporary cultural strategies. *International Journal of Sustainable Development* 13(1/2): 84-96.

Kouri, M. (2012). Merging Culture and Tourism in Greece: An Unholy Alliance or an Opportunity to Update the Country's Cultural Policy?. *The Journal of Arts Management, Law, and Society* 42(2): 63-78.

Kouri, M. (2014). EU Integration and Cultural Diplomacy in Times of Crisis: The Case of Greece. *The Journal of Arts Management, Law, and Society* 44(4): 218-233.

Kyriakidis, E. (2020). *A Community Empowerment Approach to Heritage Management*, London: Routledge.

Landry, C. (2008). *The creative city: A toolkit for urban innovators* (2nd ed). New Stroud, UK: London, Sterling, VA: Comedia, Earthscan.

Latour, B. (1991). Technology Is Society Made Durable. In Law, J. (ed). *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination* (pp. 103-131). London & New York: Routledge.

Latour, B. (2000). When Things Strike Back: A Possible Contribution of "Science Studies" to the Social Sciences. *British Journal of Sociology* 51(1, January/March): 107-23.

Latour, B. (2004). *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press.

Law, J. (1991). *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*. London & New York: Routledge.

Law, J. (1993). *Organising Modernity: Social Ordering and Social Theory* Vol. 1. Wiley.

Law, J., & Hassard, J. (eds.). (1999). *Actor Network Theory and After*. The Sociological Review Monographs. Oxford [England] & Malden, MA: Blackwell/Sociological Review.

Lazzeretti, L., Boix, R., & Capone, F. (2008). Do creative industries cluster? Mapping creative local production systems in Italy and Spain. *Industry and innovation* 15(5): 549-567.

Leat, D. (2016). *Philanthropic foundations, public good and public policy*. London, England: Palgrave Macmillan.

Lehofer, W. et al. (2022). *Recovery and Resilience Plans: Stakeholders' views*. PE 689.453, European Parliament Economic Governance Support Unit.

Lessig, L. (1999). *Code: And Other Laws of Cyberspace*. New York: Basic Books.

Levidou, K. (2017). Feasts in times of plague: Festivals of western art music in Greece during the crisis. In Tziovas, D.(ed.). *Greece in crisis: The cultural politics of austerity* (pp. 180-197). London: I.B. Tauris.

Lhermitte, M. (2021). *Rebuilding Europe: The cultural and creative economy before and after the COVID-19 crisis*. Ernst & Young.

Mark, S. (2009). *A Greater Role for Cultural Diplomacy. Discussion Paper*. The Hague: Clingendael Netherlands Institute of International Relations.

Markusen, A. & Gadwa, A. (2010). *Creative placemaking. A White Paper for The Mayors' Institute on City Design, a leadership initiative of the National Endowment for the Arts in partnership with the United States Conference of Mayors and American Architectural Foundation*. Διαθέσιμο στο: <https://www.arts.gov/sites/default/files/CreativePlacemaking-Paper.pdf>

Mavragani, E. (2014). National archaeological museums and the growth of tourism in Greece. *Journal of Regional Socio-Economic Issues* 4(1): 61-74.

Menger, P.M. (1999). Artistic Labor Markets and Careers. *Annual Review of Sociology* 25: 541-574.

Menger P.M. (2006). Artistic labor markets: Contingent work, excess supply and occupational risk management. *Handbook of the Economics of Art and Culture* 1: 765-811.

Metaxas, M. (2020). *RIS3 Monitoring System in Greece* [online]. Διαθέσιμο στο: <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/-/ris3-monitoring-system-in-greece-pilotstudy?inheritRedirect=true&redirect=%2Fgreece>

Miles, A. & Gibson, L. (2016). Everyday participation and cultural value. *Cultural Trends* 25/3:151-157. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1080/09548963.2016.1204043>

Mouza, A.M., & Taousanis, A. (2018). The economic crisis and public libraries in Greece investigating the threats and challenges via job description. *Library Management* 39(3/4): 216-232.

Michailidou, M., & Kostala, E. (2016). Young entrepreneurs and creative collectives: Articulations of new media work in conditions of constant crisis. In Webster, J. & Randle, K. (eds.). *Virtual Workers and the Global Labour Market* (pp. 57-76). Macmillan Publishers Ltd.

Morris, A., Hargreaves, R. & McIntyre, A. (2010). *Culture Segments*. Διαθέσιμο στο: <https://www.culturehive.co.uk/wp-content/uploads/2013/05/CultureSegments2.pdf> (accessed July 2022).

Morse, D.F. et al. (2022). Global developments in social prescribing. *BMJ Global Health* 2022 7(5) e008524 [online].

Muller, M.J. & Kuhn, S. (1993). Participatory design. *Communications of the ACM* 36(6): 24-28.

Mumford, L. & Winner, L. (2010). *Technics and Civilization* Vol. 1. University of Chicago Press.

Museums Association (2018). *Measuring socially engaged practice: A toolkit for museums*. London: Museums Association. Διαθέσιμο στο: <https://www.museumsassociation.org/campaigns/museums-change-lives/measuring-socially-engaged-practice/>

Naylor, R., Todd, J., Moretto, M. & Traverso, R. (2021). *Cultural and creative industries in the face of COVID-19: An economic impact outlook*. UNESCO.

Neilson, B. and Cote, M. (2014). Introduction: Are We All Cultural Workers Now?. *Journal of Cultural Economy* 7(1): 2-11.

Nissenbaum, H. (2011). From Preemption to Circumvention: If Technology Regulates, Why Do We Need Regulation (And Vice Versa)?. *Berkeley Technology Law Journal* 26(3): 1.367-1.386. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.15779/Z38BQ3P>

Nye, J.S. (1990). Soft power. *Foreign Policy* 80 (Twentieth Anniversary): 153-171.

Nye, J.S. (2019), Soft power and public diplomacy revisited. *The Hague journal of diplomacy* 14: 7-20.

Oakley, K. and Leadbeater, C. (2005). Why cultural entrepreneurs matter. In *Creative Industries* (pp. 299-311). Oxford: Blackwell Publishers.

Observatoire de la Fondation de France/CERPhi (2015). *Panorama de la philanthropie en Europe*. Διαθέσιμο στο: <https://philea.issuelab.org/resource/panorama-de-la-philanthropie-en-europe.html> (accessed 21 December 2022).

OECD (2019). *Museums and Local Development in Poland*. Διαθέσιμο στο: <https://www.oecd.org/cfe/leed/Museums-and-Local-Development-in-Poland.pdf>

OECD (2020). *Culture Shock: COVID-19 and the Cultural and Creative Sectors*. OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19).

OECD (2021). *Economic and social impact of cultural and creative sectors - Note for Italy G20 Presidency Culture Working Group*. Διαθέσιμο στο: <https://www.oecd.org/cfe/leed/OECD-G20-Culture-July-2021.pdf> (accessed 21 December 2022).

OECD (2022). *The Culture Fix: Creative People, Places and Industries*. Paris: OECD Publishing.

OECD/ICOM (2019). *Culture and local development: maximising the impact: A guide for local governments, communities and museums*. OECD *Local Economic and Employment Development (LEED) Papers*, No. 2019/07. Paris: OECD Publishing. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1787/9a855be5-en>

P2P Lab ← Research Collective (2022). Διαθέσιμο στο: <https://www.p2plab.gr/en/>

Palmer, R. & Partnerships Team and Greece Country Team. (2018). *Athens City Resilience Through Culture*. London: British Council and 100 Resilient Cities.

Papadimitriou, L. (2018). Greek cinema as European cinema: Co-productions, Eurimages and the Europeanisation of Greek cinema. *Studies in European Cinema* 15(2-3): 215-234.

Papageorgiou, A. (2022). *Exploring Everyday Experiences of Entrepreneurial Labour: Gender and Work in Collaborative Workspaces of Athens*. *Gender, Place & Culture* 0. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1080/0966369X.2022.2064832>

Pasikowska-Schnass, M. & Widuto, A. (2022). *Culture and regional development*. European Parliamentary Research Service (EPRS). Members' Research Service PE 733.600.

Pissaridis, C. (2020). *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία – Έκθεση Επιτροπής Πισσαρίδη* [online]. Ελληνική Κυβέρνηση. Διαθέσιμο στο: <https://www.government.gov.gr/schedio-anaptixis-gia-tin-elliniki-ikonomia/> (accessed 26 March 2022).

Poulios, I. & Touloupa, S. (2018). Museums and crisis: The imperative to achieve strategic agility in the current instability. A case study of the major archaeological museums in Greece. *Public Archaeology* 17(1): 3-35.

Power, D. (2002). "Cultural industries" in Sweden: an assessment of their place in the Swedish economy. *Economic Geography* 78(2): 103-127.

Power, D. (2011). *Priority sector report: Creative and cultural industries*. European Commission: Publications Office of the European Union.

Pratt, A.C. (2008). Creative cities: the cultural industries and the creative class. *Geografiska Annaler: Series B. Human Geography* 90(2): 107-117.

Pratt, A.C. & Hesmondhalgh, D. (2005). Cultural industries and cultural policy. *International Journal of Cultural Policy* 11(1): 1-13. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1080/10286630500067598>

Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics: Seven Ways to Think like a 21st-Century Economist*. London: Random House Business Books.

Richards, G. & Marques, L. (2014). *Creative Districts Around the World*. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/277037928_Creative_Districts_Around_the_World

Rivas, M. (co-ord). (2020). *KAIRÓS Heritage as Urban Regeneration*. Baseline study. URBACT Action planning Network.

Sacco, P, Ferilli, G. & Tavano Blessi, G. (2014). Understanding culture-led local development: A critique of alternative theoretical explanations. *Urban Studies* 51(13): 2.806-2.821.

Scarpelos, Y., & Stratoudaki, H. (2006). *Mapping the Twilight Zone of Greek Cultural Policy*. ICCPR 2006 Conference Proceedings. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/251238098_Mapping_the_Twilight_Zones_of_Greek_Cultural_Policy (accessed 20 December 2019).

Schneider, C.P. (2009). The Unrealized Potential of Cultural Diplomacy: "Best Practices" and What Could Be, If Only... *The Journal of Arts Management, Law, and Society* 39(4): 260-279.

Simon, N. (2010). *The Participatory Museum*. Santa Cruz, California: Museum 2.0. Διαθέσιμο στο: <https://tomskmuseum.ru/content/editor/Posetitel/Opit%20kolleg/Muzej-v-kontekste-kultury-uchastiya.pdf>

Srnicek, N. & De Sutter, L. (2017). *Platform Capitalism. Theory Redux*. Cambridge, UK & Malden, MA: Polity.

Srnicek, N. & Williams, A. (2016). *Inventing the Future: Postcapitalism and a World Without Work* Vol. 1. Verso.

Standing, G. (2013). Why a Basic Income Is Necessary for a Right to Work. *Basic Income Studies* 7(2): 19-40. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1515/bis-2013-0007>

Stelowska, D. (2015). Culture in international relations. Defining cultural diplomacy. *Polish Journal of Political Science* 1(3): 50-72.

TalTech (2019). "COSMOLOCALISM | design global, manufacture local". Διαθέσιμο στο: <https://www.cosmolocalism.eu/>

Taxopoulou, I. (forthcoming). *Sustainable Theatre: Theory, Context, Practice*. London: Bloomsbury.

Teubner, G. (1983). Substantive and Reflexive Elements in Modern Law. *Law and Society Review* 17(2): 239-286.

The Arts and Culture Recovery Taskforce (2020). *Life Worth Living: The Report of the Arts and Culture Recovery Taskforce*.

Timberg, S. (2015). *Culture Crash: The Killing of the Creative Class*. New Haven: Yale University Press.

UNESCO & World Bank (2021). *Cities, Culture, Creativity: Leveraging Culture and Creativity for Sustainable Urban Development and Inclusive Growth*.

UNESCO (2019). *Culture | 2030 Indicators* [online]. Διαθέσιμο στο: <https://whc.unesco.org/en/culture2030indicators/> (accessed 17 April 2022).

UNESCO (2022) *Re | Shaping Policies for Creativity - Addressing culture as a global public good*. Διαθέσιμο στο: <https://www.unesco.org/reports/reshaping-creativity/2022/en/download-report> (accessed December 21, 2022).

Vanhercke, B. & Verdun, A. (2021). Will European recovery ever be co-determined by social actors? [online]. *Social Europe*. Διαθέσιμο στο: <https://socialeurope.eu/will-european-recovery-ever-be-co-determined-by-social-actors> (accessed 26 March 2022).

Veall, D. et al. (2017). *Museums on Prescription: A guide to working with older people*. Διαθέσιμο στο: <https://culturehealthresearch.wordpress.com/museums-on-prescription/>

VoC (2021). "Culture and the Sustainable Development Goals: Challenges and Opportunities" *Brainstorming Report* [online]. Διαθέσιμο στο: <https://voicesofculture.eu/2021/02/26/brainstorming-report-culture-and-the-sustainable-development-goals-challenges-and-opportunities/> (accessed 17 April 2022).

Wiener, N. (1961). *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine* Vol. 1. MIT Press.

Winner, L. (1978). *Autonomous Technology: Technics-Out-Of-Control as a Theme in Political Thought* Vol. 1. The MIT Press.

Winner, L. (1988). *The Whale and the Reactor: A Search for Limits in an Age of High Technology* Vol. 1. University of Chicago Press.

Winner, L. (1993). Upon Opening the Black Box and Finding It Empty: Social Constructivism and the Philosophy of Technology. *Science, Technology, & Human Values* 18 (3): 362-378.

World Commission on Environment and Development (ed.) (1987). *Our common future*. Oxford paperbacks. Oxford, New York: Oxford University Press.

Zorba, M. (2009). Conceptualizing Greek cultural policy: The non-democratization of public culture. *International Journal of Cultural Policy* 15(3): 245-259.

Zorba, M. (2011) La politique culturelle de la Grèce. La culture comme objet de politique publique. In Poirrier, P. (ed.). *Pour une histoire des politiques culturelles dans le monde, 1945-2011* (pp. 265-293). La documentation française "Travaux et documents". Paris: Comité d'histoire du Ministère de la culture et de la communication.

Zuboff, Sh. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power* (first edition). New York: PublicAffairs.

Βιογραφικά σημειώματα της συγγραφικής ομάδας

Ο **Γεράσιμος Γιαννόπουλος** (γεν. 1965) είναι εταίρος της δικηγορικής εταιρείας Ζέπος & Γιαννόπουλος. Ειδικεύεται στο φορολογικό δίκαιο, ενώ σημαντικό μέρος της εργασίας του συνδέεται με την υποστήριξη νομικών προσώπων και ιδιωτών στον σχεδιασμό, την υλοποίηση και περιοδική αξιολόγηση φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων με έμφαση στις τέχνες και τον πολιτισμό. Υπήρξε μέλος της Ελληνικής Συμβουλευτικής Επιτροπής του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος (2004-2009) και μεταξύ των συντακτών της Λευκής Βίβλου του Υπουργείου Πολιτισμού για τον Σύγχρονο Πολιτισμό (2012). Είναι μέλος των Διοικητικών Συμβουλίων του Μουσείου Μπενάκη και του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης.

Ο **Χρήστος Καρράς** γεννήθηκε στο Λονδίνο (Ηνωμένο Βασίλειο) το 1962. Σπούδασε φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο του Cambridge και στη συνέχεια πήρε το διδακτορικό του από το Πανεπιστήμιο Paris I - Sorbonne (1989). Από το 2000 και μετά εργάζεται στον πολιτιστικό τομέα. Από το 2002 έως το 2005 ήταν ο υπεύθυνος έργου του συγχρηματοδοτούμενου από την ΕΕ δικτύου MediMuses. Το 2006 έγινε ο πρώτος γενικός διευθυντής του Ιδρύματος Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. & Μ. Θεοχαράκη. Από το 2009 έως το 2022 ήταν εκτελεστικός διευθυντής της Στέγης του Ιδρύματος Ωνάση. Στις αρμοδιότητές του περιλαμβάνονταν η ουσιαστική συμμετοχή στην επιμέλεια και τον συντονισμό του πολιτιστικού προγράμματος, η δημιουργία ενός εκτεταμένου και ποικίλου δικτύου ευρωπαϊκών και διεθνών συνεργασιών, η υλοποίηση έργων στο σταυροδρόμι της τέχνης, της επιστήμης, της τεχνολογίας και της καινοτομίας και η ανάπτυξη μιας στρατηγικής βιωσιμότητας για τη μεγιστοποίηση της συμβολής του οργανισμού στους περιβαλλοντικούς και κοινωνικούς στόχους. Συνεχίζει να συνεργάζεται στενά με το Ίδρυμα Ωνάση ως ανώτερος σύμβουλος. Το 2022 ξεκίνησε μια συνεργασία ως Senior Associate με την AEA Consulting, μια παγκόσμια εταιρεία με ηγετική θέση στην ανάπτυξη στρατηγικής για τις Πολιτιστικές και Δημιουργικές Βιομηχανίες. Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνονται η αισθητική της σύγχρονης ψηφιακής τέχνης, η σημασία των ψηφιακών τεχνολογιών στην πολιτιστική παραγωγή, ο ρόλος της τέχνης μέσα σε ευρύτερα δίκτυα και πεδία, η πολιτική της πολιτιστικής παραγωγής και κατανάλωσης.

Η **Δρ. Όλγα Σ. Κολοκυθά** είναι ακαδημαϊκή διευθύντρια των μεταπτυχιακών προγραμμάτων MA in Music Management και MA in Music for Applied Media στο Πανεπιστήμιο του Krems (Universität für Weiterbildung Krems) και Senior Research Fellow στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, όπου από το 2019 έως τον Ιούνιο του 2023 ήταν lead researcher στο πρόγραμμα Horizon2020 CICERONE με αντικείμενο τις Πολιτιστικές και Δημιουργικές Βιομηχανίες στην Ευρώπη (project coordinator: Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ), για το οποίο επίσης ήταν επικεφαλής του τομέα έρευνας της πολιτιστικής κληρονομιάς, αρχείων και βιβλιοθηκών. Έχει διδακτορικό δίπλωμα με διάκριση στη θεωρία πολιτιστικών θεσμών – Kulturbetriebslehre (Universität für Musik und Darstellende Kunst Wien), μεταπτυχιακό δίπλωμα στην πολιτιστική διαχείριση (City University London), πτυχίο μουσικολογίας και μουσικής παιδαγωγικής (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), και μιλάει αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά και ισπανικά. Στα ερευνητικά της πεδία περιλαμβάνονται η πολιτιστική πολιτική και διαχείριση, η πολιτιστική διπλωματία, ο πολιτισμός σε περιόδους κρίσεων, και η κοινωνιολογία του πολιτισμού. Έχει διδάξει σε πανεπιστήμια στην Ελλάδα, την Αυστρία και τη Γερμανία. Είναι εκλεγμένο μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Research Network Sociology of the Arts του European Sociological Association και μέλος της συντακτικής επιτροπής του επιστημονικού περιοδικού City, Culture and Society. Τον Δεκέμβριο του 2022 προσκλήθηκε να μιλήσει για τον πολιτισμό και τη βιώσιμη περιφερειακή ανάπτυξη από την Αυστριακή Επιτροπή της UNESCO, στην ημερίδα πολιτιστικής πολιτικής που διοργάνωσε με αφορμή τη δημοσίευση του UNESCO Global Report «Re|Shaping policies for creativity», ενώ τον Ιανουάριο του 2023 ήταν keynote speaker στη διημερίδα του Αυστριακού Οικονομικού Επιμελητηρίου για τις δημιουργικές βιομηχανίες.

Ο **Δρ. Ευάγγελος Κυριακίδης** είναι ο ιδρυτικός διευθυντής του Οργανισμού Διαχείρισης Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Με σπουδές στο University College του Λονδίνου και στο Cambridge στην κλασική αρχαιολογία, τη γλωσσολογία και την ανθρωπολογία, ο Ευάγγελος έχει διατελέσει λέκτορας στην Προϊστορία του Αιγαίου στο Πανεπιστήμιο του Kent και διευθυντής του MA in Heritage Management (KENT-AUEB), Fellow της Society of Antiquaries of London και της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, Leventis Senior Research Fellow in Heritage Management στο Kent, καθώς και επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βασιλείας και στο UCLA. Ο Ευάγγελος έχει ερευνητικά ενδιαφέροντα στη μυκηναϊκή διοίκηση, τη μινωική θρησκεία και εικονογραφία, καθώς και στη θεωρία των τελετουργιών. Τον ενδιαφέρει επίσης η ιστορία της αρχαιολογικής σκέψης και η διαχείριση και ο σχεδιασμός αρχαιολογικών χώρων.

Η **Δρ. Αντιγόνη Παπαγεωργίου** σπούδασε πολιτικές επιστήμες (Πανεπιστήμιο Αθηνών), πολιτιστική διαχείριση (Πάντειο Πανεπιστήμιο) και εκπόνησε το διδακτορικό της στις πολιτιστικές βιομηχανίες στο Πανεπιστήμιο του

Leeds στην Αγγλία (υποτροφία AHRC), όπου μελέτησε τη στροφή των νέων εργαζόμενων σε μορφές δημιουργικής εργασίας και στη startup επιχειρηματικότητα στην Αθήνα της κρίσης. Είναι μεταδιδακτορική ερευνήτρια στο Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο σε έργα που αφορούν τους τομείς των πολιτιστικών και δημιουργικών τομέων και ιδιαίτερα στη δημιουργική εργασία και παραγωγή. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν το κοινωνικό φύλο, την ανάδυση των συνεργατικών χώρων εργασίας, τους ψηφιακούς νομάδες και τη στροφή στην gig οικονομία. Τα τελευταία χρόνια δείγματα της ερευνητικής δουλειάς της έχουν δημοσιευτεί σε περιοδικά όπως το *Local Economy*, το *Gender, Place and Culture*, καθώς και το *The Greek Review of Social Research*.

Ο **Δημήτρης Τρίκας** έχει γεννηθεί στην Αθήνα και είναι δημοσιογράφος και μουσειολόγος. Έχει πτυχίο νομικού της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ και πτυχίο σκηνοθεσίας της Σχολής Κινηματογράφου «Λυκούργος Σταυράκος». Οι μεταπτυχιακές του σπουδές οδήγησαν σε μεταπτυχιακό δίπλωμα μουσειακών σπουδών από το ΕΚΠΑ και μεταπτυχιακό δίπλωμα δημόσιας ιστορίας από το ΕΑΠ. Από τον Μάρτιο του 2021 είναι υποψήφιος διδάκτορας του τμήματος θεατρικών σπουδών ΕΚΠΑ. Εργάζεται στην ΕΡΤ ΑΕ, στην τηλεόραση και τη ραδιοφωνία από το 1994 μέχρι και σήμερα (Τρίτο Πρόγραμμα). Από τον Οκτώβριο του 2021 έχει τη σελίδα της τεχνοκριτικής στην εφημερίδα *Εποχή*, και στις Αναγνώσεις της *Αυγής της Κυριακής*. Έχει επίσης συνεργαστεί στο παρελθόν με τον Ρ/Σ Δίαυλος 10 (1987-90) και τον Ρ/Σ Αθήνα 9,84 (1990-1994), και την εφημερίδα *Ημερησία* (1999-2007). Έχει σκηνοθετήσει μεταξύ άλλων τα ντοκιμαντέρ «Θεόδωρος Τερζόπουλος. Θεάτρου Εγκώμιον», 83', συμμετοχή στο 14ο Διεθνές φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης και «Αποστολία Παπαδαμάκη: Ένα ηλεκτρικό κορίτσι», 30', ΕΡΤ-Cine+ και την τηλεταινία «Αναζητώντας τον κυρ-Αλέξανδρο», 60', ΕΡΤ2.

Ο **Πρόδρομος Τσιαβός** είναι επικεφαλής του τμήματος ψηφιακής ανάπτυξης και καινοτομίας του Ομίλου Ωνάση και ακαδημαϊκός διευθυντής σπουδών στο Ινστιτούτο Διανοητικής Ιδιοκτησίας και καινοτομίας του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Δημοσίου Δικαίου. Έχει εργαστεί ως σύμβουλος στο Ερευνητικό Ίδρυμα Αθηνά, στην Ακαδημία Αθηνών, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης), στο Υπουργείο Ανάπτυξης και στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Έχει διδάξει θέματα ψηφιακής ανάπτυξης, καινοτομίας και ανοικτών δεδομένων στο Πανεπιστήμιο του Όσλο και στο London School of Economics and Political Science (LSE). Είναι επισκέπτης ερευνητικός εταίρος στο University College London/Media Institute και Senior Policy Advisor στην ευρωπαϊκή ερευνητική υποδομή OpenAIRE. Έχει σπουδάσει δίκαιο στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και του Λονδίνου και διαχείριση πληροφοριακών συστημάτων στο LSE. Είναι κάτοχος διδακτορικού σε θέματα δικαίου και πληροφοριακών συστημάτων από το LSE και έχει κάνει μεταδιδακτορική έρευνα σε θέματα ρύθμισης τεχνολογίας στο

Πανεπιστήμιο του Όσλο. Έχει εργαστεί ως Twinning Advisor στη Λιθουανία σε θέματα εφαρμογής του ευρωπαϊκού κεκτημένου στο λιθουανικό σύστημα διανοητικής ιδιοκτησίας. Έχει πραγματοποιήσει περισσότερες από 150 δημοσιεύσεις και παρουσιάσεις σε θέματα ανοιχτών τεχνολογιών, επιστήμης των δεδομένων, πολιτικής και στρατηγικής για τη διανοητική ιδιοκτησία και την καινοτομία με έμφαση στον τομέα των πολιτιστικών και δημιουργικών τομέων. Είναι ιδρυτής της Ελληνικής Ακαδημίας Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας και έχει διατελέσει πρόεδρος του Οργανισμού Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας και του εποπτικού συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας του European Patent Office.

Η **Δρ. Σοφία Χανδακά** είναι επιμελήτρια του τμήματος Πολιτισμοί του Κόσμου στο Μουσείο Μπενάκη και ιδρυτική διευθύντρια του Διεθνούς Συνεδρίου για τα Μουσεία CoMuseum, που διοργανώνεται ετησίως από το Μουσείο Μπενάκη, την Πρεσβεία των ΗΠΑ και το Βρετανικό Συμβούλιο. Μέσα από τις δύο αυτές ιδιότητες δίνει προτεραιότητα στη δημιουργία συνθηκών για ανταλλαγή τεχνογνωσίας, συνεργασία και ενδυνάμωση των επαγγελματιών πολιτισμού, για την προώθηση του ρόλου των μουσείων και των πολιτιστικών οργανισμών στην κοινωνία, και την ευαισθητοποίηση του κοινού σε ζητήματα διαφορετικότητας, ισότητας, προσβασιμότητας και συμπερίληψης. Έχοντας λάβει το διδακτορικό της από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, η Σοφία Χανδακά είναι κοινωνική ανθρωπολόγος ειδικευμένη στη μελέτη του υλικού πολιτισμού και των μουσείων, με πάνω από 20ετή εμπειρία στον τομέα του πολιτισμού, της κληρονομιάς και της δημιουργικότητας. Κατά τα χρόνια της στο Μουσείο Μπενάκη έχει προγραμματίσει και υλοποιήσει πολλές εκθέσεις, εκδόσεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, δημόσια προγράμματα, ερευνητικά και επιστημονικά έργα, αναπτυξιακά έργα και πολιτιστικές συνέργειες. Το 2017-2019 συνεργάστηκε με τον Δήμο Αθηναίων στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού έργου ROCK project, για την ανάπτυξη μιας μεθοδολογίας για την ενδυνάμωση της πολιτιστικής πρωτοβουλίας και την ενίσχυση της πρόσβασης στον πολιτισμό. Το 2021, συνίδρυσε την KOLLEKTIVA, μια μη κερδοσκοπική οργάνωση που δραστηριοποιείται στο σημείο τομής της κοινωνικής καινοτομίας, του πολιτισμού και της βιώσιμης ανάπτυξης για να ενθαρρύνει θετικές μεταβάσεις σε ένα πιο δίκαιο και βιώσιμο μέλλον. Εργάζεται ως σύμβουλος πολιτισμού και έχει προσκληθεί σε κριτικές επιτροπές, εργαστήρια κατάρτισης, ειδικές διαβουλεύσεις και δημόσιες ομιλίες. Από το 2005-2007 δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, στο τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Είναι μέλος του Δικτύου Αποφοίτων Bosch Alumni Network και Υπότροφος 2019 του International Visitor Leadership Program.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ -
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οκτώβριος 2023

Παράρτημα: Προτεραιοποίηση προτάσεων πολιτικής

8

Παράρτημα: Προτεραιοποίηση προτάσεων πολιτικής

Στο παράρτημα επιχειρείται μια προτεραιοποίηση των προτάσεων πολιτικής της ενότητας 6. Αν και οι όροι «βραχυπρόθεσμο», «μεσοπρόθεσμο», και «μακροπρόθεσμο» ενέχουν την έννοια του χρονικού ορίζοντα υλοποίησης, θεωρούμε ότι ο χρόνος υλοποίησης ενός μέτρου, μιας μεταρρύθμισης ή μιας επένδυσης ακολουθεί έναν ορθολογικό κανόνα, οπότε χρησιμοποιούμε τους όρους αυτούς εμπλουτισμένους, ως εξής:

- Βραχυπρόθεσμο: αφορά στην εφαρμογή υφιστάμενης νομοθεσίας/ δεν απαιτεί νέα νομοθεσία/δεν απαιτεί τη δημιουργία νέων φορέων ή οργανισμών.
- Μεσοπρόθεσμο: απαιτεί αλλαγές σε νόμους, κανονισμούς κλπ./απαιτεί τη δημιουργία νέων υπηρεσιών, επιτροπών κλπ.
- Μακροπρόθεσμο: απαιτεί πιο ριζική και δομική αλλαγή σε νομοθεσία, οργανισμούς, στρατηγικές κλπ.

Πρόταση	Βραχυπρόθεσμη	Μεσοπρόθεσμη	Μακροπρόθεσμη
6.1.	Χρηματοδότηση των ΠΔΤ		
6.1.1.	Ενίσχυση του θεσμού δωρεών και χορηγιών		
	- Ενεργοποίηση του Ν. 3525/2007.	- Φορολογικές μεταρρυθμίσεις που διευκολύνουν τις δωρεές. - Συμπερίληψη του πολιτισμού ως ξεχωριστού τομέα της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης.	
6.1.2.	Ενθάρρυνση του επιχειρηματικού πειραματισμού		
	- Παροχή κινήτρων για την υποστήριξη του μετασχηματισμού των πολιτιστικών φορέων. - Αυξημένη έκπτωση της διαφημιστικής δαπάνης σε περισσότερα προϊόντα και υπηρεσίες του κλάδου του πολιτισμού και της δημιουργικότητας.	- Επέκταση του άρθρου 70Α, για τους επενδυτικούς αγγέλους και στην εισφορά χρηματικών κεφαλαίων στον κλάδο επιχειρήσεων ΠΔΤ. - Δημιουργία προγράμματος για τη στήριξη των νεοφυών δημιουργικών επιχειρήσεων που θα παρέχει μια σειρά από υπηρεσίες δικτύωσης, υλικοτεχνικής υποδομής και παραχώρησης χώρου προκειμένου να ενισχυθεί η κλιμακωσιμότητά τους. - Κίνητρα με τη μορφή μειωμένων δημοτικών τελών για δημιουργικές επιχειρήσεις βάσει στρατηγικού σχεδίου για creative hubs.	

Πρόταση	Βραχυπρόθεσμη	Μεσοπρόθεσμη	Μακροπρόθεσμη
6.1.3.	Ενισχύοντας την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών ΠΔΤ		
	- Επέκταση και δημιουργία αντίστοιχου επιχειρηματικού κινήτρου με το ΕΚΟΜΕ για την προώθηση όλων των ΠΔΤ.	- Επιβολή υπέρ-μειωμένου (6%) ΦΠΑ στην εισαγωγή και στην παράδοση (τοπική πώληση) έργων τέχνης. - Αυξημένη έκπτωση (150%) των δαπανών επιχειρήσεων για την εκπαίδευση του προσωπικού στον κλάδο των ΠΔΤ. - Δημιουργία χρηματοδοτικών εργαλείων, αντίστοιχων με το Ταμείο Εγγυήσεων Αγροτικής Ανάπτυξης και το Ταμείο Συνεπενδύσεων του Ευρωπαϊκού Ταμείου Επενδύσεων.	
6.1.4.	Χρηματοδότηση τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών προγραμμάτων πολιτιστικού περιεχομένου		
	- Ενίσχυση του ρόλου της ΕΡΤ ως παραγγελιοδότη πολιτιστικών παραγωγών και ως συμπαραγωγού, με αντάλλαγμα πρωτότυπο υλικό για τα προγράμματά της και τα site της. - Πιο δίκαιη κατανομή της κρατικής διαφήμισης σε εφημερίδες και sites ανάλογα και με την έκταση του πολιτιστικού περιεχομένου τους. - Εφαρμογή του Ν.3905/2010 για το 1,5%.		
6.1.5.	Ευρύτερη εκμετάλλευση ευρωπαϊκών χρηματοδοτικών εργαλείων		
	- Δημιουργία one-stop-shop πληροφόρησης και καθοδήγησης για τους οργανισμούς των ΠΔΤ, καλύπτοντας το πλήρες φάσμα των σχετικών χρηματοδοτικών εργαλείων. Σύνδεση του o-s-s με σχολές των δημιουργικών κλάδων. - Κατάρτιση για την καλύτερη αξιοποίηση του πλήρους φάσματος των χρηματοδοτικών εργαλείων.	- Ανάπτυξη μέτρων για την ευνοϊκότερη αντιμετώπιση των ΠΔΤ στο πλαίσιο εργαλείων όπως το InvestEU. - Περίληψη των ΠΔΤ στους τομείς προτεραιότητας σε προγράμματα που διαχειρίζονται από το κράτος, π.χ. τα Digital Innovation Hubs. - Ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών φορέων σε ερευνητικά προγράμματα (κυρίως το Horizon Europe).	
6.1.6.	Σχετικά με το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης & Ανθεκτικότητας		
	- Διευρυμένη συμμετοχή των δρώντων στη διαμόρφωση συγκεκριμένων δράσεων, και έγκαιρη και καλά δημοσιευμένη επικοινωνία διαγωνισμών για την ανάληψη έργων.		
6.1.7.	Μεγιστοποίηση της συμβολής του Τρίτου Τομέα		
	- Ενθάρρυνση της εθελοντικής συμμετοχής στη συλλογή δομημένων δεδομένων για τις δράσεις και τα προγράμματα των ιδρυμάτων. - Ενθάρρυνση της συμμετοχής των ιδρυμάτων στα προγράμματα έρευνας και καινοτομίας σε περιφερειακό επίπεδο.	- Συγκρότηση ενός «ενδιάμεσου» φορέα μεταξύ του Υπουργείου Πολιτισμού και των ιδρυμάτων, με στόχο την τακτική αλληλοενημέρωση για στρατηγικές κατευθύνσεις, και δράσεις με στόχο την ανάπτυξη ουσιαστικών συνεργειών. - Νομικές ρυθμίσεις που διευκολύνουν τη σύσταση, τη λειτουργία και τον μετασχηματισμό των ιδρυμάτων ή/και παρεμφερών φορέων.	- Δημιουργία ενός fund με τη συμμετοχή ιδρυμάτων που ενδιαφέρονται για την ανάπτυξη της πολιτιστικής επιχειρηματικότητας και καινοτομίας, σε συνεργασία με τον τραπεζικό τομέα.

Πρόταση	Βραχυπρόθεσμη	Μεσοπρόθεσμη	Μακροπρόθεσμη
6.2.	Τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη		
6.2.1.	Υποβοήθηση των πολιτικών για την περιφερειακή ανάπτυξη		
	- Αξιολόγηση της επίτευξης στόχων σε ό,τι αφορά την προτεραιότητα 8 των ελληνικών RIS3 (Τουρισμός, Πολιτισμός και Πολιτιστικές Βιομηχανίες). - Ανάπτυξη προγράμματος εκπαίδευσης των στελεχών των Περιφερειών και των Δήμων για τις σύγχρονες πολιτικές στον τομέα του πολιτισμού.	- Δημιουργία δομημένης και μακρόβιας στρατηγικής από την ΚΕΔΕ, για την παροχή εργαλείων σχεδιασμού πολιτιστικής πολιτικής στους μεμονωμένους Δήμους με στόχο την αποδοτικότερη συνέργεια των Δήμων και την επίτευξη πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων.	
6.2.2.	Ο σύγχρονος πολιτισμός ως μοχλός τοπικής ανάπτυξης		
	- Ενεργοποίηση τοπικού καλλιτεχνικού δυναμικού που δραστηριοποιείται στον τομέα του σύγχρονου πολιτισμού. - Προγράμματα για την αξιοποίηση διαφορετικών ηλικιακών ομάδων. - Χρονική διασπορά και διεύρυνση της θεματικής των πολιτιστικών εκδηλώσεων.	- Ενεργοποίηση πρωτοβουλιών για τον σύγχρονο πολιτισμό, που θα συνδέουν μια περιοχή με έναν σχετικό τομέα του σύγχρονου πολιτισμού, και με τη συνεργασία τοπικών φορέων. - Θέσπιση χρηματοδοτήσεων για τη στήριξη του σύγχρονου πολιτισμού στην περιφέρεια.	- Αποκέντρωση εταιρειών που σχετίζονται με τους Πολιτιστικούς και Δημιουργικούς Τομείς. - Ολιστική θεώρηση της τοπικής ανάπτυξης σε σχέση με τον πολιτισμό, και θέσπιση σχετικών πρωτοβουλιών. - Στοχευμένη πολιτιστική πολιτική που θα εστιάζει όχι μόνο στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά και την εκπαίδευση, και την ανάπτυξη κοινού στον σύγχρονο πολιτισμό. - Συμμετοχικός σχεδιασμός πολιτιστικής πολιτικής «από τα κάτω», που θα αναδεικνύει και θα στηρίζει τους δρώντες των υπαρχουσών δημιουργικών κοινοτήτων.
6.2.3.	Τοπικές και περιφερειακές πολιτιστικές πολιτικές		
	- Διάθεση μεγαλύτερου προϋπολογισμού για τη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων. - Προβολή των περιφερειακών φεστιβάλ στο εξωτερικό ως μέρος της τουριστικής προβολής της χώρας.	- Απομάκρυνση του πολιτισμού από τον τουρισμό στη χάραξη περιφερειακής πολιτικής. - Διεύρυνση του βαθμού εμπλοκής φορέων που σχετίζονται με την αναπτυξιακή δυνατότητα της κάθε περιοχής.	- Συνεργασία, συντονισμένη στρατηγική και συνεχή επικοινωνία μεταξύ κεντρικού κράτους, τοπικής αυτοδιοίκησης και τοπικών φορέων (μπορεί να περιλαμβάνει επίσης βραχυπρόθεσμες και μεσοπρόθεσμες πρωτοβουλίες και δράσεις).
6.2.4.	Πολιτικές και δράσεις για την ενίσχυση του placemaking		
		- Σταθερή και τακτικά επαναλαμβανόμενη χαρτογράφηση όλων των δημιουργικών κέντρων, εργαστηρίων, hubs, makerspaces. - Ενίσχυση των δυνατοτήτων συνδυασμού πόρων, γνώσης, και εξειδίκευσης σε τοπικό επίπεδο. - Εκπαίδευση σε στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης με έμφαση στην αναγνώριση και καλλιέργεια των πολλαπλών διαστάσεων που συμβάλλουν στο placemaking, και στην κατανόηση της σημασίας της κοινωνικής καινοτομίας. - Διατύπωση στόχων για το placemaking σε τοπικό επίπεδο προκειμένου να συμβάλει στην προσέλκυση επενδύσεων στα πεδία της υγείας, ευεξίας, και κοινωνικής συνοχής.	- Στρατηγικός μακροχρόνιος σχεδιασμός και δημιουργία μηχανισμών εξασφάλισης της βιωσιμότητας υπαρχόντων έργων placemaking που εμπλέκουν δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, και ενθαρρύνουν τη συνεργασία μεταξύ διαφορετικών ενδιαφερόμενων μερών.

Πρόταση	Βραχυπρόθεσμη	Μεσοπρόθεσμη	Μακροπρόθεσμη
6.2.5.	Πολιτιστική κληρονομιά και περιφερειακή ανάπτυξη		
	- Προγράμματα ενεργοποίησης και ευαισθητοποίησης τοπικών κοινωνιών σε όλη την Ελλάδα. - Εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου για τη μη συντήρηση διατηρητέων. - Ενίσχυση των συνεδρίων πολιτιστικής κληρονομιάς στην ελληνική περιφέρεια.	- Νέα χρηματοδοτικά μοντέλα για μικρές επιχειρήσεις στον χώρο της πολιτιστικής κληρονομιάς, με έμφαση στην περιφέρεια, και για την προβολή πετυχημένων επιχειρηματικών σχεδίων. - Συνεργασία με διεθνείς φορείς για την ανάδειξη ιστορικών κέντρων. - Συνεργασία με τον ιδιωτικό τομέα στη βιώσιμη διατήρηση, ανάδειξη και εκμετάλλευση ιστορικών κτηρίων όπως αυτά της βιομηχανικής ή βιοτεχνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. - Ενίσχυση της παραγωγής τοπικών προϊόντων που σχετίζονται με την πολιτιστική κληρονομιά και διασύνδεσή τους με τις διεθνείς αγορές.	- Θεσμικό πλαίσιο για την προσωρινή χρήση ιστορικών κτηρίων. - Θεσμικό πλαίσιο για την καταπολέμηση των δεινών της πολυϊδιοκτησίας.
6.3.	Πολιτιστική κληρονομιά, χειροτεχνία		
6.3.1.	Τουρισμός και πολιτιστική κληρονομιά – Νέα μοντέλα		
	- Εκπόνηση καλά σχεδιασμένων και στοχευμένων αφηγήσεων για την πολιτιστική κληρονομιά, με πιλοτική εφαρμογή και αξιολόγηση. - Διαρκής επανεκπαίδευση των διαχειριστών πολιτιστικής κληρονομιάς για την αναβάθμιση της εργασίας τους (αρχαιολόγοι, συντηρητές, φύλακες, κλπ.). - Ριζική αναβάθμιση υποδομών τουρισμού.	- Βελτιστοποίηση στρατηγικής και λειτουργίας Οργανισμού Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων: Ενίσχυση σημείων πώλησης και εμπλουτισμός των e-shop, κερδοφορία εκδόσεων, επέκταση και ευέλικτη διαχείριση ηλεκτρονικού εισιτηρίου, ορθολογική αντιμετώπιση έκδοσης αδειών για χρήση χώρων, συνεργασία καταστημάτων με τοπικούς παραγωγούς, επέκταση παρουσίας προϊόντων και υπηρεσιών του ιδιωτικού τομέα εντός των χώρων (βάσει των αξιών).	- Σαφής και κατανοητός προσδιορισμός του ρόλου του κράτους σε σχέση με την πολιτιστική κληρονομιά, και σύνδεση με άλλα υπουργεία πέρα από το ΥΠΠΟ.
6.3.2.	Πρόταση ίδρυσης κεντρικού οργανισμού εκπαίδευσης και υποστήριξης της χειροτεχνίας (Crafts Council)		
	Δεδομένου ότι οι προτάσεις είναι πολυάριθμες και λεπτομερείς, παρακαλούμε τους/τις αναγνώστες/αναγνώστριες να ανατρέξουν στο αντίστοιχο σημείο της κύριας μελέτης.		
6.4.	Ψηφιακός μετασχηματισμός		
6.4.1.	Για μια αλλαγή του ρυθμιστικού παραδείγματος		
	- Εφαρμογή του νόμου για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από συμφωνίες του ΥΠΠΟ με μεγάλους παρόχους υπηρεσιών ψηφιακών πλατφορμών. - Προσδιορισμός του περιβαλλοντικού αποτυπώματος των πληροφοριακών υποδομών των πολιτιστικών οργανισμών στη χώρα.	- Δημιουργία διυπουργικής επιτροπής εμπειρογνομώνων για τον ψηφιακό πολιτισμό και δημιουργία ψηφιακού χάρτη για τον πολιτισμό. - Δημιουργία προγράμματος εντοπισμού, ψηφιοποίησης, διαχείρισης και διάθεσης Βασικών Ψηφιακών Πολιτιστικών Αντικειμένων της χώρας. - Επέκταση και διασφάλιση της ψηφιακής αυτονομίας σε σχέση με τις υποδομές του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης. - Κεντρική διαχείριση, διαπραγμάτευση και διαχείριση συμβάσεων φορέων του δημόσιου τομέα (με δυναμική συμμετοχή και ιδιωτικών πολιτιστικών φορέων) για τη λήψη υπηρεσιών ψηφιακών πλατφορμών.	- Δημιουργία μοντέλου διαχείρισης κινδύνου από την εξάρτηση από ψηφιακές πλατφόρμες.

Πρόταση	Βραχυπρόθεσμη	Μεσοπρόθεσμη	Μακροπρόθεσμη
6.4.2.	Εθνική πολιτική διανοητικής ιδιοκτησίας		
			- Σχεδιασμός πολιτικής που: • να είναι βασισμένη σε στοιχεία και να κατευθύνεται στην παραγωγή αξίας, • να δίνει έμφαση όχι μόνο στη βασισμένη σε τίτλους αλλά και στη βιώσιμη διανοητική ιδιοκτησία, • να είναι ουδέτερη σε σχέση με το μοντέλο διαχείρισης της διανοητικής ιδιοκτησίας ευνοώντας τόσο τα ανοικτά όσο και τα κλειστά μοντέλα διαχείρισης, • να αποτελεί εκπεφρασμένη, συντονισμένη και διατομεακή πολιτική διανοητικής ιδιοκτησίας με πολιτιστικό και αναπτυξιακό πρόσημο, • να προβλέπει συντονισμένες υποδομές μέτρησης και υποστήριξης καινοτομίας και δημιουργικότητας.
6.4.3.	Ρυθμιστική μετατόπιση και πολιτιστική πολιτική		
	- Οργανωμένη συνεργασία με την Κοινωνία των Πολιτών, τα πανεπιστήμια, τα ερευνητικά κέντρα και την επιχειρηματική κοινότητα. - Έμφαση στην εφαρμογή των ψηφιακών και αναπτυξιακών προγραμμάτων για τον πολιτισμό και στους φορείς που προχωρούν στην υλοποίησή τους με ουσιαστική διαβούλευση (co-creation) των κεντρικών υπηρεσιών με εμπλεκόμενους φορείς και υπηρεσίες, την αγορά και τις κοινωνικές ομάδες. - Πραγματοποίηση μελετών χαρτογράφησης του παραγωγικού αποτυπώματος, των χρηματοδοτικών ροών και των ροών παραγωγής αξίας για τον ελληνικό πολιτιστικό τομέα και συμπερίληψη των διάφορων ενεργούντων (actors) σε διαδικασίες συν-δημιουργίας πολιτικών. - Κωδικοποίηση της νομοθεσίας και του θεσμικού πλαισίου για τη διαχείριση των ψηφιακών πλευρών του πολιτισμού.	- Δημιουργία πλαισίων πολυκεντρικής και πολυεπίπεδης πολιτικής για τον πολιτισμό σε συνεργασία με περισσότερα από ένα υπουργεία. - Συντονισμένη άσκηση πολιτικής σε σχέση με τις εμβληματικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα δεδομένα, την τεχνητή νοημοσύνη και τις ψηφιακές πλατφόρμες, με κατάλληλη προσαρμογή του κανονιστικού πλαισίου του κωδικοποιητικού αρχαιολογικού νόμου στις συνθήκες αυτές. - Δημιουργία δομών για την ενίσχυση των ικανοτήτων των φορέων πολιτισμού να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν ψηφιακές πολιτικές. - Δημιουργία μιας εκπεφρασμένης και συνεκτικής πολιτικής για την ψηφιακή και αναπτυξιακή διάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα, συνοδευόμενη από τριετές επιχειρησιακό σχέδιο, το κόστος εφαρμογής του, τις νομοθετικές, κανονιστικές και θεσμικές πρωτοβουλίες που το συνοδεύουν και τις απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις και υποδομές για την υλοποίησή του.	
6.5.	Η ανάπτυξη δεξιοτήτων		
	- Παρακολούθηση εκπαιδευτικών σεμιναρίων σε μια σειρά από ψηφιακές, επιχειρηματικές και στρατηγικές δεξιότητες. - Κινητικότητα των πολιτιστικών δημιουργικών εργαζομένων για μαθησιακούς λόγους με στόχο τον διαμοιρασμό γνώσης στο εσωτερικό της χώρας. - Προγράμματα ανάπτυξης δημιουργικών δεξιοτήτων για ερασιτεχνικές ομάδες στην περιφέρεια.	- Δημιουργία εργασιακών περιβαλλόντων που συσπειρώνουν την πολιτιστική δημιουργική εργασία και δημιουργούν τις συνθήκες εγγύτητας και συνεργασίας με σκοπό την ανταλλαγή γνώσης, εμπειρίας, και πρακτικής.	

Πρόταση	Βραχυπρόθεσμη	Μεσοπρόθεσμη	Μακροπρόθεσμη
6.6.	Εξωστρέφεια οργανισμών, πολιτιστικής οικονομίας και πολιτικών		
6.6.1.	Ενεργοποίηση της πολιτιστικής διπλωματίας		
	- Ενθάρρυνση ανταλλαγής ανθρώπινου δυναμικού και διεθνούς κινητικότητας μέσω κατάλληλων πρωτοβουλιών και προγραμμάτων.	- Συνειδωτοποίηση της διευρυμένης έννοιας της πολιτιστικής διπλωματίας. - Καθαρή στοχοθεσία και μακροπρόθεσμη στρατηγική. - Διευκόλυνση μετακίνησης πολιτιστικών αντικειμένων στο εξωτερικό. - «Απαγκίστρωση» από τη μονομερή έμφαση στην πολιτιστική κληρονομιά και αξιοποίηση του σύγχρονου πολιτισμού. - Κινητοποίηση και ενεργή εμπλοκή της τοπικής αυτοδιοίκησης. - Επένδυση σε τοπικά χαρακτηριστικά, στρατηγική για γαστρονομικό τουρισμό. - Σύνδεση πολιτιστικής διπλωματίας και τουρισμού.	- Συνεργασίες του Υπουργείου Εξωτερικών με άλλους φορείς με στόχο τη διεύρυνση των αποδεκτών των πρωτοβουλιών πολιτιστικής διπλωματίας. - Ενεργοποίηση διπλωματίας πόλεων για την επίτευξη στρατηγικών στόχων. - Ενεργοποίηση και αξιοποίηση των Ελλήνων της διασποράς, οι οποίοι μπορούν να αξιοποιηθούν στο πλαίσιο δράσεων στο εξωτερικό.
6.6.2.	Πολιτιστική κληρονομιά και εξωστρέφεια – Πολιτιστική διπλωματία		
	- Ενίσχυση εφαρμογών ψηφιακής τεχνολογίας μέσα από διεθνείς συναντήσεις (hackathons). - Ανάπτυξη εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών με άξονα την πολιτιστική κληρονομιά που συμβάλλουν στην πολιτιστική διπλωματία.	- Αναβίωση/εκμετάλλευση διεθνών θεσμών (Ολυμπιακοί Αγώνες, Φόρουμ των Αρχαίων Πολιτισμών, Ολυμπιακή Εκεχειρία, Φόρουμ των Δελφών). - Επανασχεδιασμός του θεσμού των εκθέσεων που ταξιδεύουν. - Έμφαση σε διεθνείς συνεργασίες με μουσεία και συλλογές σε όλο τον κόσμο. - Στενή συνεργασία και διευκόλυνση του έργου των διεθνών σχολών αρχαιολογίας βάσει του έργου τους και της φέρουσας ικανότητάς τους. - Συνεργασία σε διεθνές επίπεδο με μεγάλους οργανισμούς όπως το Expertise France, το Βρετανικό Συμβούλιο, το ALIPH για την προστασία πολιτιστικής κληρονομιάς διεθνώς. - Υποβοήθηση μέσω συνεργασιών με ελληνικά φιλανθρωπικά ιδρύματα της εκπαίδευσης ελληνικών φορέων στη διεκδίκηση διεθνών συνεργασιών και προγραμμάτων χρηματοδότησης για προγράμματα εντός αλλά και εκτός της χώρας.	- Οι προσπάθειες επαναπατρισμού αρχαιοτήτων να εστιάζουν όχι τόσο στον επαναπατρισμό αλλά στην αναγνώριση κυριότητας με διαφάνεια για τα παράπλευρα οφέλη. - Οι χώροι πολιτιστικής κληρονομιάς να καταστούν βασικοί φορείς προώθησης ιδεών και ανάδειξης της χώρας. - Παραχώρηση χώρων και υποστήριξη για τη λειτουργία διεθνών οργανισμών ή επιτροπών στην Ελλάδα. - Ενεργοποίηση γραφείου διπλωματίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πρότυπο της Γαλλίας. - Ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού διαφορετικών θρησκειών ως μέσο διασύνδεσής τους με την Ελλάδα.
6.6.3.	Θεσμικές πρωτοβουλίες εξωστρέφειας		
	- Ανάπτυξη και ένταξη στα προγράμματα κατάρτισης των απαραίτητων στοιχείων τεχνογνωσίας για την ενίσχυση της εξωστρέφειας. - Έρευνα για την ενίσχυση της εξωστρέφειας στις γεωπολιτικές «γειτονιές» της Ελλάδας (Βαλκάνια, Μέση Ανατολή). - Το βάρος του «πολιτιστικού branding» που προβλέπεται στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας να γίνει με τρόπο εξειδικευμένο και επικεντρωμένο σε πολιτιστικούς κλάδους που επιδεικνύουν τη δυνατότητα να υποστηρίξουν πρωτοβουλίες εξωστρέφειας, καθώς και φορείς που το κάνουν ήδη.	- «Επανεκκίνηση» του Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού ως ημιαυτόνομου ή και αυτόνομου οργανισμού με αρμοδιότητα για τη διασύνδεση και τον συντονισμό του ευρύτερου δημόσιου τομέα και των δράσεων των ΠΔΤ γύρω από συγκεκριμένες κλαδικές στρατηγικές με άξονα τη διεθνοποίηση. - Ευελιξία των εργαλείων χρηματοδότησης και των μορφών στήριξης ώστε να ανταποκρίνονται στις αγορές που αντιστοιχούν στους υποκλάδους του πολιτισμού. - Καθορισμός στόχων εξωστρέφειας (όπου αυτό έχει νόημα) για τους εποπτευόμενους φορείς του Υπουργείου Πολιτισμού.	

Πρόταση	Βραχυπρόθεσμη	Μεσοπρόθεσμη	Μακροπρόθεσμη
6.6.4.	Δικτύωση πολιτιστικών οργανισμών και εξωστρέφεια		
	- Ενημέρωση για τη σημασία των δικτύων μέσα από σεμινάρια, ημερίδες ή άλλες δραστηριότητες σε συνεργασία με φορείς ανάπτυξης δεξιοτήτων. - Ενθάρρυνση της επαγγελματικής κινητικότητας και των internships εντός και εκτός Ελλάδας.	- Ενθάρρυνση και χρηματοδότηση της εσωτερικής διασυνδεσιμότητας, και της συλλογικής συμμετοχής σε διεθνή δίκτυα. - Δημιουργία συνθηκών για δικτύωση και ανταλλαγής γνώσης –ειδικά στις σχέσεις μητροπόλεων με περιφέρεια.	- Δημιουργία χρηματοδοτικού φορέα ή κεντρικού διαχειριστή δικτύωσης των πολιτιστικών φορέων της Κοινωνίας Πολιτών.
6.7.	Συμπερίληψη και συμμετοχή		
6.7.1.	Equity – Diversity – Accessibility – Inclusion		
		- Δημιουργία ομάδας εργασίας επαγγελματιών του χώρου με διαφορετικά ερεθίσματα, μεγέθη οργανισμών, πεδία γνώσης, απόψεις, αντιλήψεις, και επιστημονικά ενδιαφέροντα που θα διερευνήσουν την υφιστάμενη κατάσταση, αποτελεσματικές πρακτικές συμπερίληψης και τους τρόπους προβολής των αρχών Ισονομίας – Διαφορετικότητας – Προσβασιμότητας – Συμπερίληψης.	
6.7.2.	Πολιτιστική συμμετοχή & συμμετοχικότητα		
	- Δημιουργία νέων συνεργασιών μεταξύ πολιτιστικών και μη φορέων που μπορούν να συνεργαστούν στον πειραματισμό και την υλοποίηση έργων crossover (π.χ. μεταξύ μουσείων, θεάτρων, νοσοκομείων, ανεξάρτητων χώρων τέχνης).	- Χαρτογράφηση και ανάδειξη της grassroots και ανεπίσημης κουλτούρας. - Κίνητρα για επισκέψεις σε πολιτιστικούς χώρους για όλους – κοινωνικός πολιτισμός. Ενσωμάτωση της πολιτιστικής συμμετοχής στην ευρύτερη πολιτική ατζέντα γύρω από την υγεία, τις κοινωνικές αλλαγές, την έρευνα και την καινοτομία, το περιβάλλον, την εκπαίδευση, κλπ. Προώθηση της έρευνας σχετικά με τον θετικό αντίκτυπο της πολιτιστικής συμμετοχής σε κοινωνικά ζητήματα. - Καμπάνια – κεντρική ενημέρωση για τη συμμετοχή και την πρόσβαση στον πολιτισμό – συνηγορία, πρωτοβουλίες και προγράμματα ορατότητας και συνηγορίας.	

Πρόταση	Βραχυπρόθεσμη	Μεσοπρόθεσμη	Μακροπρόθεσμη
6.7.3.	Πρόσβαση, προσβασιμότητα και συμπερίληψη		
	- Ειδικές διευκολύνσεις και υποχρέωση για δημιουργία συνθηκών προσβασιμότητας σε μουσεία και πολιτιστικούς οργανισμούς. - Συγκέντρωση, δημιουργία ή/και προώθηση υπαρχόντων οδηγιών-εργαλειοθηκών με συμβουλές διαχείρισης προσβασιμότητας. - Κεντρική ενημέρωση για την προσβασιμότητα σε χώρους πολιτισμού και τέχνης.	- Χαρτογράφηση και υποστήριξη οργανισμών Κοινωνίας Πολιτών που ειδικεύονται σε θέματα προσβασιμότητας και συμπερίληψης. Αξιολόγηση επιπέδων πολιτιστικής προσβασιμότητας που απολαμβάνουν τα άτομα με αναπηρία και άλλες ευάλωτες ομάδες. Κίνητρα και διευκόλυνση για αξιολογήσεις. - Ανάπτυξη δεξιοτήτων για ολοκληρωμένο σχεδιασμό για την προσβασιμότητα. Δημιουργία συνθηκών συνεργασίας με τις κοινότητες που αφορά άμεσα και με ειδικούς. Συμμετοχή στόμων με αναπηρία στη θεσμική αντιμετώπιση. Ειδικά συμβούλια, focus groups, advisory groups. - Κίνητρα ώστε τα προγράμματα προσβασιμότητας να αφορούν και να ωφελούν το σύνολο της κοινωνίας. Δράσεις συμπερίληψης θα πρέπει να απευθύνονται σε όλο τον πληθυσμό. - Συνθήκες προσβασιμότητας και για τη μετακίνηση ΑμεΑ από και προς τους χώρους πολιτισμού.	- Ολοκληρωμένη εθνική πολιτιστική πολιτική προσβασιμότητας σε ένα συνολικό πλαίσιο συμπερίληψης και χρηματοδότησης έργων υποδομής και δράσεων.
6.7.4.	Ενίσχυση του κοινωνικού αντίκτυπου		
	- Χαρτογράφηση και ανάδειξη πρωτοβουλιών ελληνικών μουσείων που συμπεριέλαβαν τη διάσταση του κοινωνικού αντίκτυπου. - Ενδυνάμωση των επαγγελματιών των μουσείων με σχετικές δράσεις ανάπτυξης ικανοτήτων.	- Ευαισθητοποίηση του κοινού και των επαγγελματιών των μουσείων σχετικά με τον ρόλο των μουσείων ως μοχλών κοινωνικής αλλαγής και ανάπτυξης. - Δημιουργία κοινών ποιοτικών εργαλείων για μέτρηση κοινωνικού αντίκτυπου. - Δημιουργία κοινού εγγράφου δέσμευσης στον κοινωνικό αντίκτυπο. - Γέφυρες συνεργασίας για σύνδεση πολιτιστικού αντίκτυπου κοινωνικών οργανισμών και κοινωνικού αντίκτυπου πολιτιστικών οργανισμών.	- Προώθηση της πολιτιστικής πολιτεότητας, με δικαιώματα και υποχρεώσεις.
6.7.5.	Πολιτισμός για την υγεία και το ευ ζην		
	- Καταγραφή όλων των υπαρχουσών περιπτώσεων μελέτης, δράσεων, προγραμμάτων που συνδέουν του πολιτισμό με την υγεία στην Ελλάδα, ιδιωτικών και δημόσιων πρωτοβουλιών, και αξιολόγηση από και με τους επωφελούμενους καθώς και τους ανθρώπους που τα σχεδιάζουν. - Χαρτογράφηση όλων των οργανώσεων που ασχολούνται έμμεσα ή άμεσα με τη φροντίδα και τη θεραπεία μέσω της τέχνης, του πολιτισμού και της δημιουργικότητας και η σύνδεσή τους με μουσεία ή πολιτιστικούς οργανισμούς που προσφέρουν το περιεχόμενο για τέτοιες ενέργειες. - Ευαισθητοποίηση του κοινού για τη συμβολή του πολιτισμού στην υγεία, ενημέρωση για υπάρχοντα προγράμματα και κανονικοποίηση της στήριξης (ειδικά για ψυχικές ασθένειες) μέσω προγραμμάτων πολιτισμού.	- Δημιουργία ομάδας ειδικών από διαφορετικούς τομείς γνώσης, που θα λειτουργήσουν ως σύμβουλοι, και δημόσιων φορέων που σχεδιάζουν πολιτικές θεραπείας μέσω πολιτισμού. - Δημιουργία γεφυρών, ευκαιριών για διατομεακές συνεργασίες μεταξύ παρόχων υγειονομικής περίθαλψης και φορέων πολιτισμού και άλλων ενδιαφερόμενων μερών, διεπιστημονικών δικτύων, με στόχο τη δημιουργία μιας συμμαχίας/κοινοπραξίας με επίκεντρο τον πολιτισμό, την υγεία και το ευ ζην, όπως για παράδειγμα το Culture, Health and Wellbeing Alliance.	

Πρόταση	Βραχυπρόθεσμη	Μεσοπρόθεσμη	Μακροπρόθεσμη
6.8.	Βιωσιμότητα, κλιματική κρίση και ΠΔΤ		
6.8.1.	Πολιτισμός και Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης		
	- Ξεκινώντας από τους εποπτευόμενους φορείς, σταδιακή και υποστηριζόμενη υποχρέωση ανάπτυξης και εφαρμογής στρατηγικής βιωσιμότητας.	- Δημιουργία διυπουργικής ομάδας έρευνας με συντονιστικό ρόλο της Προεδρίας της Κυβέρνησης (υπεύθυνη για την κυβερνητική στρατηγική βιωσιμότητας), για την καταγραφή των τρόπων συμβολής των ΠΔΤ στην επίτευξη των ΣΒΑ και τη διάθρωση συγκεκριμένων πολιτικών. - Ανάπτυξη από το Υπουργείο Πολιτισμού προγράμματος απόκτησης δεξιοτήτων για τους δρώντες στον τομέα του πολιτισμού σχετικά με τη συμβολή του τομέα στην επίτευξη των ΣΒΑ και την εφαρμογή βέλτιστων πρακτικών. - Ενίσχυση της διάστασης της βιωσιμότητας στις Στρατηγικές Έξυπνης Εξειδίκευσης (RIS3) σε ό,τι αφορά στις περιοχές παρέμβασης και στις προτεραιότητες του τομέα «Τουρισμός, Πολιτισμός και Δημιουργικές Βιομηχανίες».	
6.8.2.	Πολιτισμός και κλιματική κρίση		
	- Υποχρεωτικότητα για τους εποπτευόμενους φορείς του Υπουργείου Πολιτισμού να διενεργήσουν έλεγχο του αποτυπώματός τους σε αέρια θερμοκηπίου, να συντάζουν επιχειρησιακό σχέδιο μείωσής τους, και ετήσιο έλεγχο προόδου, προκειμένου να έχουν πρόσβαση στις χρηματοδοτήσεις. - Ανάπτυξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τους ΠΔΤ προκειμένου να ενημερωθούν για τις μεθόδους καταγραφής του αποτυπώματός τους, τις βέλτιστες πρακτικές μείωσής του, και της χρήσης διαθέσιμων εργαλείων για τους σκοπούς αυτούς. - Ανάπτυξη πηγής πληροφόρησης και υποστήριξης για πολιτιστικούς οργανισμούς που επιθυμούν είτε να βελτιώσουν τις υποδομές τους στο επίπεδο των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου, ή να σχεδιάσουν νέες υποδομές με τη βέλτιστη απόδοση.	- Χρήση/ανάπτυξη χρηματοδοτικών εργαλείων του Υπουργείου Πολιτισμού προκειμένου να υποστηρικθούν οι ενέργειες των πολιτιστικών φορέων που στοχεύουν στη μείωση του αποτυπώματός τους. - Θεσμοθέτηση ειδικών προσκλήσεων (στο μοντέλο της Ειδικής Πρόσκλησης Ψηφιακού Πολιτισμού του 2020) για δράσεις με επίκεντρο το περιβάλλον και την κλιματική κρίση.	- Παροχή χρηματικής υποστήριξης σε φορείς που επιθυμούν να πιστοποιήσουν τις αναφορές τους για την περιβαλλοντική τους δράση, προκειμένου να χαίρουν αυξημένης εγκυρότητας. - Έρευνα σε συνεργασία με ερευνητικά κέντρα ή/Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα για σειρά θεμάτων που αφορούν στη θέση της πολιτιστικής κληρονομιάς στις ενέργειες αντιμετώπισης και μείωσης της κλιματικής αλλαγής.
6.9.	Αντιμετώπιση του ελλείμματος γνώσης για τους ΠΔΤ και τις δυναμικές τους		
		- Δημιουργία ενός Παρατηρητηρίου των Πολιτιστικών και Δημιουργικών Τομέων με τη μορφή ανεξάρτητης αρχής και όχι διοικητικά ενταγμένο στο Υπουργείο Πολιτισμού προκειμένου να επιτευχθεί η δια-τομεακή συνεργασία και η ανεξαρτησία στο επίπεδο τόσο της έρευνας όσο και της διαμόρφωσης προτάσεων.	

diaNEOsis

diaNEOsis

dianeosis_org

diaNEOsis

diaNEOsis

διαNEOsis
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ